

У ТОМЕ

Матэрыялы III навуковай канферэнцыі Беларускага
Гістарычнага Таварыства

"Праблемы тэрміналогіі беларускай гістарычнай навукі"

(Менск, 31 траўня – 1 чэрвеня 2003 г.)

Прадмова аргкамітэту і рэдакцыі	4
Паседжанне 1. Тэрміналогія сацыяльна-эканамічнай гісторыі	
Уступнае слова старшыні выканкама БГТ	6
<i>Голубеў Валянцін (Менск)</i>	
Праблемы тэрміналогіі сацыяльна-эканамічнай гісторыі Беларусі 13 – 18 ст.	7
<i>Шыбека Захар (Менск)</i>	
Праблемы тэрміналогіі эканамічнай гісторыі Беларусі 19 – пачатку 20 ст.	14
<i>Киштымов Андрей (Менск)</i>	
Регионы и регионализм: пространство и время в истории Беларуси	15
<i>Кітурка Ірына (Гародня)</i>	
Да пытання пра ўжыванне тэрміну “мадэрнізацыя” адносна эканамічнай гісторыі Беларусі другой паловы 18 ст.	26
<i>Соркіна Іна (Гародня)</i>	
Праблемы тэрміналогіі пры вывучэнні гісторыі гарадскіх паселішчаў Беларусі	36
<i>Полетаева Наталья (Менск)</i>	
Термины ”купец – купечество – предприниматели” в курсе “Экономическая история Беларуси” (19 – начало 20 в.)	43
Даклады, неагучаныя на канферэнцыі	
<i>Сліж Наталля (Гародня)</i>	
Тэрміналогія па гісторыі шляхецкай сям’і Вялікага Княства Літоўскага ў 16 – 17 ст.	49
<i>Филатова Елена (Менск)</i>	
Эволюция понятий “сословие” и “класс” в России 19 в.	64
<i>Дыскусія пасля першага паседжання .....</i>	
Паседжанне 2. Тэрміналогія палітычнай і вайскавой гісторыі	
<i>Мазец Валянцін (Менск)</i>	
Пытанні тэрміналогіі ў дзейнасці дзяржаўных органаў БНР	73

<i>Кузнецов Игорь (Менск)</i>	
История политических репрессий: термины, понятия, определения	77
<i>Розенблат Евгений (Берестье)</i>	
Терминология темы Холокоста: основные проблемы	92

Паседжанне 3. Этна-геаграфічная тэрміналогія

<i>Краўцэвіч Аляксандар (Гародня)</i>	
Тэрміны “Літва” і “Летува” ў сучаснай беларускай гістарыяграфіі	104
<i>Тоць Сяргей (Гародня)</i>	
Праблемы тэрміналогіі ў этнастатыстыцы Беларусі 19 – пачатку 20 ст.	108
Даклады, неагучаныя на канферэнцыі	
<i>Марзалюк Ігар (Магілёў)</i>	
Тэрміналогія этнічнай гісторыі Беларусі 14 – 17 ст.: набліжэнне да рэаліяў ці стварэнне новых міфаў	113
<i>Мірановіч Яўген (Беласток)</i>	
Гістарычныя падставы польска-беларускіх стэрэатыпаў	123

Паседжанне 4. Тэрміналогія гісторыі культуры і канфесійнай гісторыі

<i>Куль-Сяльверстава Святлана (Гародня)</i>	
Да праблемы фармавання тэрміналагічнага апарату гісторыі культуры Беларусі	127
<i>Марозава Святлана (Гародня)</i>	
Перыпетыі этнаканфесійнай ідэнтыфікацыі беларускіх уніятаў	135
Даклады, неагучаныя на канферэнцыі	
<i>Киридон Алла (Київ)</i>	
Використання понятійно-категоріального апарату в історико-релігійных дослідах	147
<i>Калаткоў Уладзімір (Менск)</i>	
Культура Беларусі пад нацысцкай акупацыяй у 1941 – 1944 г.: тэрміналагічны аспект	150
<i>Волошин Юрій (Полтава)</i>	
До питання про термінологію позначення старообрядців Стародубщини в історичних документах 18 – першої половини 19 ст.	153

Круглы стол "Мова гістарычнай навукі"

<i>Смалянчук Алесь (Гародня)</i>	
Да праблемы асаблівасцяў тэрміналогіі гістарычнай навукі	157
<i>Будзько Ірына (Менск)</i>	
Гістарычна-лінгвістычная тэрміналогія: генезіс, дублетнасць, і перспектывы развіцця	164
<i>Дыскусія пасля пасяджэнняў 2-4 і “круглага стала”</i>	
<i>Заклучная дыскусія</i>	

Артыкулы

- Кавальска Эва (Варшава)*
Масавыя прымусовыя перасяленні ў гісторыі чалавецтва
як інструмент дзяржаўнай палітыкі 179
- Ганчарук Ігар (Гародня)*
Каталіцкія манаскія ордэны на Беларусі ў 1770-х – 1820-х г.
(Спецыфіка духоўнасці і фармацыйныя дамы) 185

Метадалогія

- Смалянчук Алесь (Гародня)*
Апалогія вуснай гісторыі 197

Рэцэнзіі

- Алесь Смалянчук,*
(Kruczkowski T. *Polacy na Białorusi na tle historii i współczesności*) .....
Юрый Кітурка (Гародня)
(Jerzy Gordziejew. *Socjotopografia Grodna w XVIII wieku*) .....
Юры Кітурка
(Сабалеўская В. *Спрадвечныя ініяземцы: старонкі гісторыі гарадзенскіх яўрэяў*)

Дыскусія

- Генадзь Сагановіч* Колькі слоў у абарону дэмакратыі 229

Кніжны анонс .....

Навуковая хроніка

- Аляксандар Краўцэвіч* Вынікі конкурсу на лепшую навуковую кнігу
па гісторыі Беларусі за 2001 – 2002 гг. 246
- Наталля Сліж* Міжнародны круглы стол
“Гісторыя вывучэння Вялікага княства Літоўскага 1991-2003 гг.” 247
- Наталля Сліж* Навукова-практычны семінар “Выкарыстанне
сучасных даследчых тэхналогій і метадык у гістарычнай навуцы” 249

Навуковая хроніка

- Алесь Смалянчук*
Прафесар Лукашанец і “беларуская” культура на расейскай мове 251

Рашэнне пра правядзенне III навуковай канферэнцыі* Беларускага гістарычнага таварыства (БГТ), прысвечанай праблеме тэрміналогіі айчыннай гістарычнай навукі, было прынята ў Магілёве ў лістападзе 2001 г. на пасяджэнні Выканкама БГТ.

Арганізацыйны камітэт канферэнцыі складаўся з сяброў Выканкама Валянціна Голубева, Аляксандра Краўцэвіча і Алеся Смаленчука. У якасці месца правядзення канферэнцыі планавалася гістарычны факультэт БДУ. Аднак на нашае здзіўленне дэкан гістфаку дацэнт Сяргей Ходзін, які два дні выпрацоўваў рашэнне, не дазволіў выкарыстаць для правядзення канферэнцыі адну з вольных аўдыторыяў гістфаку. Аднак канферэнцыя не была сарваная. Месцам навуковых дыскусій стала ўтульная заля бочнага нефу былога бернардынскага касцёлу, дзе месціцца Беларускі Дзяржаўны архіў-музей літаратуры і мастацтва.

З навуковай часткай канферэнцыі праблемаў не было. У правядзення навуковых абрадаў БГТ ужо выпрацавалася пэўная традыцыя. Каб не парушаць цэласнасць збору, мы не стасуем падзелу на секцыі. Дакладчык пасля свайго выступу выслухоўвае і занатоўвае пытанні, на якія адказвае ўжо ў канцы пасяджэння. Потым адбываецца дыскусія, у якой бяруць удзел не толькі ўдзельнікі канферэнцыі, але і ўсе прысутныя. Пытанні, адказы і выступы запісваюцца на дыктафон для далейшай публікацыі.

Выказваем шчырую ўдзячнасць сп. Ганне Запартыка і сп. Алесю Запартыку за дапамогу ў арганізацыі навуковых абрадаў. Асабліва падзяка за матэрыяльную падтрымку ў правядзенні канферэнцыі належыць Цэнтру грамадзянскай адукацыі "Польшча-Беларусь" (Беласток) і сп. Іллі Глыбоўскаму з фундацыі "Чалавек у бядзе" (Чэхія).

Галоўным заданнем III канферэнцыі БГТ была акцэнтацыя ўвагі на праблеме, якая набыла асаблівую вагу ў сённяшні пераходны перыяд Беларусі ад таталітарызму да незалежнасці і дэмакратыі. Вялізны паняццева-тэрміналагічны пласт, атрыманы ў спадчыну ад БССР, засмечаны ідэалагізаванай і зрусіфікаванай навуковай тэрміналогіяй. Ён патрабуе грунтоўнай рэвізіі і дастасавання да рэаліяў незалежнай краіны, якая атрымала магчымасць самастойнага аналізу і ацэнкі свайго мінулага.

Праблемай зацікавіліся гісторыкі суседніх краінаў. Свае тэксты прыслалі двое ўкраінскіх калегаў. Традыцыйна ў канферэнцыі прымалі чынны ўдзел сябры Беларускага гістарычнага таварыства ў Польшчы – ягоны старшыня доктар Алег Латышонак і прафесар Яўген Мірановіч. Таксама прысутнічаў старшыня Беластоцкай філіі Польскага гістарычнага таварыства доктар Ян Ежы Мілеўскі.

Публікацыя матэрыялаў зробленая ў звычайным парадку: пасля тэксту выступу змешчаныя пытанні да дакладчыка і ягоныя адказы. Пасля пасяджэння (аднаго ці больш) адбывалася дыскусія і ў такім жа парадку яна змешчана ў часопісе. Доклады, якія не агучваліся на пасяджэннях, друкуюцца ў адпаведным тэматычным раздзеле.

* I канферэнцыя БГТ "Праблемайчыннай гістарыяграфіі" адбылася ў студзені 2001 г. у Гародні (Гл. Гістарычны Альманах. Том 4). II канферэнцыя БГТ "Праблемы перыядывацыі гісторыі Беларусі" прайшла ў Магілёве ў лістападзе 2001 г. (Гл. Гістарычны Альманах. Том 7).

Тэрміналогія сацыяльна-эканамічнай гісторыі

31.05.2003. Пасяджэнне 1.

Уступнае слова старшыні выканкама БГТ

Задачай нашага навуковага збору з'яўляецца акцэнтацыя ўвагі навуковай грамадскасці на праблеме тэрміналогіі айчыннай гісторыі. Доклады, якія сёння прагучаць і будуць апублікаваныя, спадзяюся, стануць першымі крокамі ў патрэбным кірунку.

На маю думку, новыя навуковыя тэрміны павінны ўводзіцца надзвычай асцярожна, каб замест праяснення справы не прывесці да яе большага забытвання. Кожнае новаўвядзенне патрабуе асэнсавання і зацікаўленага абмеркавання спецыялістаў. Належыць захоўваць павагу да існуючай тэрміналагічнай спадчыны, няхай яна і паходзіць з савецкіх часоў. У выпадку з увядзеннем новых тэрмінаў найлепшым падаецца прыняць: “Чым менш, тым лепш”.

Аднак, акрамя натуральнай эвалюцыі ды ратацыі тэрміналогіі гістарычнай навукі, выкліканых працэсам яе дасканалення, часам узнікае неабходнасць хуткіх і значных зменаў, звязаных з пераменамі ў жыцці грамадства. Для нас такой важнай грамадскай пераменай стала незалежнасць Беларусі, здабытая на пачатку 90-х гадоў мінулага стагоддзя. Тады раптоўна абвалілася ўся сістэма ідэалагічнага і цэнзурнага кантролю, мэтай якой была жорсткая прывязка беларускай гістарыяграфіі да парадыгмаў расейска-савецкай гістарычнай навукі. З'явілася магчымасць новага асэнсавання мінулага краіны, цяпер ужо з пункту гледжання яе рацыі стану, а не інтарэсаў краіны-заваёўніцы. Напрыклад, для беларускага гісторыка відавочна, што ўключэнне нашай краіны ў склад Расеі ў другой палове 18 ст. было заваёвай ці акупацыяй, але ніяк не ўз'яднаннем. Гэтаксама для Беларусі больш адэкватным будзе тэрмін “Другая сусветная вайна”, чым “Вялікая Айчынная” і г.д.

Ад імя Выканкаму БГТ жадаю ўдзельнікам канферэнцыі плённых навуковых абрадаў і дыскусій.

Аляксандр Краўцэвіч

*Валянцін Голубеў (Менск),
кандыдат гістарычных навук,
дацэнт кафедры гісторыі Беларусі сярэднявечча і новага часу БДУ*

ПРАБЛЕМЫ ТЭРМІНАЛОГІІ САЦЫЯЛЬНА- ЭКАНАМІЧНАЙ ГІСТОРЫІ БЕЛАРУСІ 13 – 18 ст.

Напачатку неабходна выказацца адносна правамернасці ўжывання самога тэрміна “сацыяльна-эканамічная гісторыя” ў дачыненні да гісторыі Беларусі феадальнай эпохі. Як сведчаць даследчыкі-гістарыёграфы, даследаванне праблемаў сацыяльна-эканамічнага развіцця стала адным з вядучых накірункаў савецкай гістарычнай навукі ў 20–30-я гг. 20 ст.¹ У гэты час вышэйзгаданы тэрмін атрымаў шырокае распаўсюджанне ў беларускай савецкай гістарыяграфіі, цалкам адпавядаючы г.зв. “марксісцка-ленінскаму разуменню гістарычнага працэса”². Гісторыкі-марксісты прытрымліваліся такой канцэпцыі сацыяльна-эканамічнага жыцця, згодна якой адбывалася бесперапыннае развіццё сродкаў здабывання рэсурсаў з навакольнага асяроддзя (прадукцыйных ці вытворчых сіл) і спосабаў размеркавання гэтых рэсурсаў у грамадстве (сацыяльных ці вытворчых адносінаў). Гістарычнымі фактамі прызнаваліся толькі тыя падзеі, якія дазвалялі выявіць сістэму, парадак і спосабы размеркавання гэтых рэсурсаў³. Сцвярджалася, што ў грамадстве дзейнічае закон адпаведнасці вытворчых адносінаў характару і ўзроўню развіцця вытворчых сіл. Характар сацыяльных (вытворчых) адносінаў, паводле гэтага закону, быў антаганістычным ва ўсіх тыпах грамадства акрамя сацыялістычнага. Для “ доказы ” згаданага закона ў савецкай гістарыяграфіі замацаваўся тэзіс аб пастаянным пагаршэнні жыцця працоўных масаў у выніку іх эксплуатацыі аж да ўсталявання савецкай улады. Падкрэслівалася, што змена адной грамадска-эканамічнай фармацыі другой адбываецца не эвалюцыйна, а толькі ў ходзе сацыяльных рэвалюцый⁴.

Пасля 1917 г. РСДРП(б) паставіла перад гісторыкамі задачу пацвердзіць сваімі даследаваннямі “правільнасць” праведзеных бальшавікамі дзеянняў па захопу ўлады і правядзенні пераўтварэнняў у сацыяльнай і эканамічнай сферах. У выніку гістарычных даследаванняў, створаных пасля 1917 г. былі больш “ партыйнымі ”,

¹ Михнюк В.Н. Становление и развитие исторической науки Советской Белоруссии (1919-1941 гг.). Мн., 1985. С. 202.

² Копыцкий З.Ю., Чепко В.В. Историография БССР. Эпоха феодализма. Мн., 1986. С. 63-66; Михнюк В.Н. Становление и развитие исторической науки Советской Белоруссии (1919-1941 гг.). С. 217.

³ Сідарцоў У. Сацыяльная гісторыя // Энцыклапедыя гісторыі Беларусі. Мн., 2001. Т. 6. С. 247.

⁴ Краткий словарь по философии. М., 1982. С. 270-272, 289-291.

чым навуковымі. Паказальнай з’яўляецца аўтарская анатацыя да кнігі Уладзімера Міхнюка *Становление и развитие исторической науки Советской Белоруссии (1919-1941 гг.)* (Мінск, 1985), у якой адзначаецца: ”В монографии освещается деятельность Коммунистической партии и Советского государства по формированию исторической науки БССР на марксистско-ленинской методологической основе”⁵. Як бачым, даследуецца не развіццё навукі, а дзейнасць бальшавіцкай партыі з яе указаннямі пра тое, што і як трэба пісаць.

Як сцвярджалася, “сапраўды навуковае вывучэнне гісторыі чалавецтва пачалося толькі з узнікненнем марксізму-ленінізму”, а “важнейшай часткай гістарычнага працэса з’яўляецца класавая барацьба прыгнечаных працоўных супраць эксплуатацараў за сваё сацыяльнае вызваленне”⁶. Вывучэнне гэтай барацьбы і павінна было стаць асноўнай задачай гістарычнай навукі. У працах савецкіх гісторыкаў, якія вывучалі гісторыю Беларусі эпохі феадалізму, сацыяльна-эканамічная гісторыя разумелася звычайна не як аналіз гаспадаркі і вывучэнне тэндэнцый, звязаных з эканамічным развіццём, вынікаў тых ці іншых дзеянняў па развіццю эканомікі, а як асвятленне становішча асноўных вытворчых класаў – феадальна залежнага сялянства і гарадскіх рамеснікаў. Разгляд эканамічнага становішча ў краіне, даследаванне адносінаў паміж рознымі сацыяльнымі групамі звычайна не цікавілі даследчыкаў. Галоўным было паказаць супрацьстаяння сацыяльных групаў (саслоўяў, класаў) у працэсе вытворчасці і даказаць існаванне эксплуатацыі аднаго класа другім.

Якраз таму значэнне тэрміна “сацыяльна-эканамічная гісторыя” для савецкай гістарыяграфіі і сучаснай беларускай гістарычнай навукі значна адрозніваецца. У беларускім выпадку яго трэба разумець, як даследаванне гаспадарчага развіцця краіны (эканамічная гісторыя) з аднаго боку, і вывучэнне сацыяльных структураў грамадства і адносінаў паміж імі (сацыяльная гісторыя), з другога. Неабходны паступовы пераход да наасобнага даследавання пытанняў гаспадарчага і сацыяльнага развіцця, разгляд асобна сацыяльнай і асобна эканамічнай гісторыі, як гэта прынята ў гістарыяграфіі большасці краінаў, якія ніколі не належалі да г.зв. “сацыялістычнага лагера”. Такі падыход дазволіць, як нам падаецца, больш глыбока і аб’ектыўна вывучаць як становішча эканомікі краіны, так і адносіны ў сферы сацыяльных дачыненняў. Гэта зусім не азначае, напрыклад, што высновы, зробленыя пры вывучэнні пытанняў эканамічнага развіцця ніколі не могуць ужывацца для пацверджання вынікаў даследавання жыцця сацыяльнага і наадварот.

Неабходна таксама адзначыць, што з пачатку 1990-х гг. адбылося рэзкае змяшэнне колькасці навуковых работ, прысвечаных даследаванню сацыяльна-эканамічных працэсаў на тэрыторыі Вялікага Княства Літоўскага. У першую чаргу гэта

⁵ Михнюк В.Н. Становление и развитие исторической науки Советской Белоруссии (1919-1941 гг.).

⁶ История крестьянства СССР с древнейших времен до Великой Октябрьской социалистической революции. М., 1987. С. 7.

тлумачыцца тым, што ў савецкі час для даследавання фактычна былі закрытыя праблемы палітычнай, вайсковай, этнаканфесійнай гісторыі ВКЛ, і нават часткова гісторыі яго культуры. Якраз таму для гістарыяграфіі ВКЛ перыяду існавання БССР быў характэрны ўхіл у “дазволеную” гаспадарчую гісторыю з абавязковым дадаткам элементаў “класавай барацьбы”. Сацыяльна-эканамічная гісторыя Беларусі эпохі феадалізму аказалася больш даследаванай, у адрозненне ад іншых аспектаў чалавечага жыцця. З пачаткам працэсу дэмакратызацыі і адмены забаронаў у выбары тэмы гістарычнага даследавання вучоных, асабліва маладыя, у большасці сваёй сталі займацца якраз нераскрытымі, найбольш папулярнымі тэмамі, да якіх сацыяльна-эканамічная гісторыя ў той час не належала.

Другой прычынай значнага змяншэння навукоўцаў, якія вывучаюць ход гаспадарчых працэсаў у Беларусі 13 – 18 ст. сталі цяжкасці ў доступу да гістарычных крыніцаў, якія знаходзяцца ў іншых краінах. Вядома, што вялікая колькасць крыніцаў па гісторыі сацыяльнага і гаспадарчага развіцця Беларусі перыяду феадалізму апынуліся за межамі Бацькаўшчыны (у архівах швейцарскага Вільні, Масквы, Санкт-Пецярбурга, Львова, Варшавы і іншых гарадоў). Без выкарыстання гэтых матэрыялаў большасць сацыяльна-эканамічных пытанняў гісторыі Беларусі не можа быць раскрыта дастаткова поўна. І калі польскія архівы і бібліятэкі за апошнія дзесяцігоддзе, дзякуючы дапамозе польскага боку, сталі даступнымі для беларускага даследчыка, то расейскія, літоўскія і ўкраінскія архівы застаюцца “закрытымі” ў асноўным з фінансавых прычынаў.

Можна толькі выказаць шкадаванне, што апошнім часам адбыўся прыкметны адыход ад вывучэння гісторыі гаспадарчага і сацыяльнага развіцця нашай краіны ў феадальную эпоху. Як сведчыць практыка, і палітычныя, і сацыяльныя дасягненні, стан культуры, і нават сам лад грамадскага жыцця шмат у чым залежаць ад эканамічнага становішча як краіны, так і асобнага яе грамадзяніна. Гэта даўно зразумелі ў Еўропе, дзе ва ўніверсітэтах побач з паліталогіяй выкладаюць эканамічную гісторыю і, такім чынам, на аснове ўласнага і чужога досведу фармуюць светапогляд сваёй эліты. Да таго ж даследаванне развіцця эканомікі краіны ў той ці іншы перыяд становіцца падмуркам для вывучэння іншых праблемаў.

Што датычыць навуковай тэрміналогіі гісторыі сацыяльна-эканамічнага развіцця Беларусі 13 – 18 ст., то найперш неабходна адзначыць тое, што гісторыкі актыўна карыстаюцца многімі тэрмінамі, якія распрацавала класічная эканамічная навука, з аднаго боку, філасофія і сацыялогія, з другога. Уласна беларуская гістарычная тэрміналогія можа тычыцца ў асноўным толькі нацыянальных спецыфічных абазначэнняў тых ці іншых рэчаў, паняццяў, відаў дзейнасці і да т.п. Гэта натуральна, бо беларускае грамадства гістарычна развівалася ў кантэксце агульнаеўрапейскіх эканамічных і палітычных працэсаў. Адпаведна, беларуская гістарычная навука ёсць толькі даследаванне гэтых агульных працэсаў на беларускай тэрыторыі і з беларускага пункту гледжання.

Па-другое, заўважная даволі глыбокая распрацаванасць у беларускай гістарыяграфіі якраз навуковай тэрміналогіі сацыяльна-эканамічнай гісторыі нашай краіны, нягледзячы на значныя ўплывы марксісцка-ленінскага разумення гістарычнага працэса. Гэта гарадская тэматыка (З.Ю.Капыскі⁷, А.М.Карпачоў⁸, А.П.-Грыцкевіч⁹, В.І.Мялешка¹⁰, Ю.М.Бохан¹¹ і інш.), аграрныя пытанні (В.І.Мялешка¹², З.Ю.Капыскі¹³, П.Р.Казлоўскі¹⁴, П.А.Лойка¹⁵, В.Ф.Голубеў¹⁶, І.Ф.Кітурка¹⁷ і інш.), афармленне і ўсталяванне прыгонніцкай сістэмы (М.Ф.Спірыдонаў)¹⁸. Менш распрацаваны праблемы рамеснай і мануфактурнай вытворчасці і звязаных з ёю працэсаў, дэмаграфіі, сацыяльнага развіцця. Разам з тым, маюцца працы па ўласна “класавай барацьбе” насельніцтва Беларусі ў феадальную эпоху. Класічным для беларускай гістарыяграфіі даследаваннем на гэтую тэму з’яўляецца манаграфія В.І.Мялешкі *Класовая барацьба в белорусской деревне во второй половине XVII–XVIII в.*¹⁹

⁷ Копыский З.Ю. Экономическое развитие городов Белорусии в XVI – первой половине XVII в. Мн., 1966; Ён жа. Социально-политическое развитие городов Белорусии в XVI – первой половине XVII в. Мн., 1975.

⁸ Карпачев Е.М. Феодальные юридики в королевских городах Белорусии XVII-XVIII вв. // Советское славяноведение. 1968, № 6; Ён жа. Узнікненне і развіццё Слуцкай вотчынай мануфактуры шаўковых паясоў // Весті АН БССР. Сер. грам. навук. 1982. № 3.

⁹ Грыцкевич А.П. Слуцк: Историко-экономический очерк. Мн., 1970; Он же. Частновладельческие города Белоруссии в XVI-XVIII вв.: (социально-экономическое исследование истории городов). Мн., 1979; Он же. Социальная борьба горожан Белоруссии (XVI– XVIII вв.). Мн., 1975; Он же. Древний город на Случи. Мн., 1985.

¹⁰ Мелешко В.И. Могилев в XVI – середине XVII в. Мн., 1988.

¹¹ Бохан Ю.М. Аб месцы мястэчка ў структуры гарадскіх пасяленняў XV-XVIII стст. (па матэрыялах мястэчкаў вярхоўяў Віліі і нёманскай Беразіны) // Гістарычна-археалагічны зборнік памяці Міхася Ткачова. У 2-х частках. Ч. I. Мн., 1993; Ён жа. Мястэчкі вярхоўяў Віліі і нёманскай Беразіны ў XV-XVIII стст. (па археалагічных і пісьмовых крыніцах); Аўтарэф. дыс. ... канд. гіст. навук. Мн., 1994; Ён жа. Асаблівасці матэрыяльнай культуры мястэчак // Археалогія Беларусі. У 4 т. Т. 4. Помнікі XIV-XVIII стст. Мн., 2001 (сумесна з Ю.А.Заяшам).

¹² Мелешко В.И. Очерки аграрной истории Восточной Белоруссии (вторая половина XVII – XVIII в.). Мн., 1975. Он же. Сялянская гаспадарка Усходняй Беларусі і рынак у другой палавіне XVII-XVIII стст. // Весті АН БССР. Сер. грамадскіх навук. 1969. № 1; Он же. К вопросу о состоянии экономики Белоруссии и Литвы в конце XVIII в. // Советское славяноведение. 1969. № 2.

¹³ Копыский З.Ю. Источниковедение аграрной истории Белоруссии. Мн., 1978.

¹⁴ Козловский П.Г. Крестьяне Белоруссии во второй половине XVII-XVIII в. Мн., 1969; Он же. Магнатское хозяйство Белоруссии во второй половине XVIII в. Мн., 1974; Он же. Землеуладение и землепользование в Белоруссии в XVIII-первой половине XIX в. Мн., 1982.

¹⁵ Лойка П.А. Прыватнаўласніцкія сяляне Беларусі. Эвалюцыя феадальнай рэнты ў другой палове XVI-XVIII ст. Мн., 1991.

¹⁶ Голубеў В.Ф. Сялянскае землеўладанне і землекарыстанне на Беларусі XVI-XVIII стст. Мн., 1992.

¹⁷ Кітурка І.Ф. Дзяржаўныя ўладанні на землях Беларусі ў другой палове XVII-XVIII ст.: палітыка гаспадарчага аднаўлення і развіцця. Гродна, 2003.

¹⁸ Спиридонов М.Ф. Закрепощение крестьянства Белоруссии (XV-XVI вв.). Мн., 1993.

¹⁹ Мелешко В.И. Классовая борьба в белорусской деревне во второй половине XVII-XVIII в. Мн., 1982.

Галоўным недахопам беларускай савецкай гістарыяграфіі трэба зноў жа назваць абавязковую “прывязку” да марксізму-ленінізму, прымяненне стандартнай тэрміналогіі “класікаў” і ў сувязі з гэтым нівеліроўку ўласнабеларускіх праблемаў і падзеяў (Але нельга абвінавачваць папярэднікаў у гэтым. Па-іншаму ў савецкі час пісаць было немагчыма). У прыватнасці, феадальная сістэма (федалізм) падавалася як нешта аднастайнае, нязменнае для ўсяго свету з вызначанымі тэрмінамі: “феод”, “феадальная рэнта”, “залежнае сялянства” і да т.п. Месца для даследавання ўласна эканамічнага і сацыяльнага жыцця тут амаль няма. Часта вельмі мала ўвагі звярталася на спецыфіку эканамічнай і сацыяльнай структуры тэрыторыі асобных этнасаў. Гэта тычылася і тэрыторыі Беларусі, якая звычайна нават не вылучалася як асобны рэгіён у абагульняючых працах²⁰. Разам з тым адзначым, што карыстаючыся ў тым ліку і марксісцкай тэрміналогіяй большасць сумленных вучоных, якія даследавалі гісторыю Беларусі 16 – 18 ст., імкнулася падаваць рэальную, заснаваную на сведчаннях крыніцаў, карціну жыцця, хаця высновы, напрыклад, аб пастаянным нарастанні сацыяльных супярэчнасцяў, выказаныя ў тэксце, часта пярэчылі прыведзеным фактам.

У новых даследаваннях па сацыяльна-эканамічнай гісторыі, якія з’явіліся на працягу апошняга дзесяцігоддзя заўважная спроба ўвядзення тэрміналагічных зменаў. Для прыкладу, можна прывесці паступовую замену вызначэння вайны 1648 – 1651 гг. з “нацыянальна-вызваленчай” да “антыфеадальнай” ці “казацка-сялянскай”. Гэтае ж самае можна сказаць адносна тэрмінаў “класы”, “класавая барацьба”, якія паступова замяняюцца назвамі кшталту “сацыяльныя” ці “сацыяльна-эканамічныя групы”.

Заўважым, аднак, што дзеля ўкаранення новай тэрміналогіі неабходны пэўныя ўмовы, сярод якіх бяспрэчны аўтарытэт вучонага альбо неабвержны доказы неабходнасці змяненняў тых ці іншых тэрмінаў. У кожным выпадку патрэбна абмеркаванне і ўзгадненне новых тэрмінаў у асяроддзі гісторыкаў.

Праблему тэрміналогію сацыяльна-эканамічнай гісторыі Беларусі 13 – 18 ст. можна падзяліць на дзве часткі. Адна – гэта ўжыванне агульных тэрмінаў для пазначэння тых ці іншых працэсаў, што праходзілі ў гаспадарчым і сацыяльным развіцці, другая – тэрміны, якія мы ўжываем у ходзе апісання канкрэтных падзеяў і з’яваў, што адбываліся менавіта на нашай тэрыторыі. Калі ў першым выпадку бачыцца неабходным карыстанне агульнапрынятым тэрміналагічным інструментарыем, то ў другім мажліва ўвядзенне новых тэрмінаў, якія б улічвалі і адлюстроўвалі беларускую спецыфіку. Да такіх прыкладаў можна аднесці ўжыванне вызначэння “вялікая аграрная рэформа” адносна валочнай памеры 1557 г.²¹ ці “палітыка гаспадарчага аднаўлення і развіцця ў другой палове 17 – першай палове 18 ст.”²² замест “перыяд эканамічнага заняпаду” і інш.

²⁰ Гл. История крестьянства в Европе. Эпоха феодализма. Т. 1-3. М., 1985-1986.

²¹ Голубеў В.Ф. Вялікая аграрная рэформа XVI ст. // Спадчына. 1993. № 4. С. 63.

²² Кітурка І.Ф. Дзяржаўныя ўладанні на землях Беларусі ў другой палове XVII-XVIII ст.: палітыка гаспадарчага аднаўлення і развіцця. Гродна, 2003.

Мажліва і больш шырокае ўжыванне (тым большувядзенне новых) гістарычных тэрмінаў з арыентацыяй на нацыянальныя крыніцы, традыцыю і мову. Мэтазгодна, напрыклад, пазбягаць тэрмінаў кшталту “аброк”, “памешчык”, бо існуюць адпаведнікі ва ўласнай гісторыі. Мы не выказваемся за адмаўленне ад усіх раней прынятых тэрмінаў (у т.л. іншомоўных) сацыяльна-эканамічнай гісторыі Беларусі. Але ў некаторых выпадках такое ўдакладненне з’яўляецца неабходнай умовай для разумення гістарычнай з’явы. Напрыклад, мы самі даволі часта разам са словам “грамада” ўжываем распаўсюджаны тэрмін “сельская абшчына”, хаця можна было б без гэтага абысціся. У той жа час ёсць тэрміны, якія адназначна павінны быць заменены адпаведнымі беларускімі (“аброк”, “баршчына”, “вінакурэнне” і інш.). Галоўнай падставай для ўжывання таго або іншага тэрміну павінна стаць норма яго напісання ў гістарычных крыніцах. Так, напрыклад, нам у свой час удалося ўвесці ў шырокае карыстанне нават на агульнадзяржаўным узроўні тэрмін “мыта”, і сёння краіна мае Дзяржаўную мытную службу (Падобным чынам замянілі “вярыцельныя” граматы на “даверчыя”, але не змаглі замяніць “савет” на “раду”). Разам з тым, існуюць выпадкі, калі якое-небудзь паняцце настолькі пашырылася, што выклікае сумніў неабходнасць яго замены на ранейшае (напр., “горад” і “места”). Зразумела, многае залежыць таксама ад канкрэтнагістарычнага кантэксту працы, яе накіраванасці, асабістых схільнасцяў аўтара і да т.п.

Адзначым, што, на наш погляд, тэрміналагічных праблемаў пры даследаванні сацыяльна-эканамічнай гісторыі Беларусі 13 – 18 ст. значна менш, чым у даследаваннях культуры, палітыкі, вайскавай справы і сацыяльна-эканамічнага развіцця перыяду канца 18 – 20 ст., дзе ўжываецца шмат русізмаў.

Праблема ўнясення змяненняў у гістарычную тэрміналогію вельмі складаная і адказная. Многае тут узаемазвязана з тэрміналогіяй, якая ўжываецца ў іншых галінах навукі і гэта абавязкова павінна быць улічана. Неабходна таксама пэўнае ўзгадненне ўжывання асноўных тэрмінаў, назваў, імёнаў паміж даследчыкамі розных перыядаў гісторыі Беларусі і розных гістарычных накірункаў. Мяркуем, што тут трэба ўлічваць не толькі інтарэсы даследчыкаў, але і інтарэсы чытачоў, у т.л. негісторыкаў.

Пытанні да Валянціна Голубева

Аляксандар Краўцэвіч (Гародня): Ці правамерна выкарыстоўваць у беларускай гістарыяграфіі тэрміны расейскай гістарычнай навукі. Напрыклад, Міхаіл Спірыдонаў у сваёй вядомай манаграфіі пісаў пра працэс “закрепощения крестьянства”. Як быць гісторыкам, якія па-расейску думаюць і працуюць?

Андрэй Кіштымаў (Менск): Як пісаць пра французскіх прыгонных у беларускім падручніку па сусветнай гісторыі?

Адказы Валянціна Голубева

Адказ А.Краўцэвічу: Сапраўды, пажадана, каб беларускія даследчыкі ў працах па айчынай гісторыі карысталіся беларускай гістарычнай тэрміналогіяй, а

працы іх выдаваліся спачатку на беларускай, і толькі потым перакладаліся на іншыя мовы. Праблемы, якія ўзнікаюць пры такім перакладзе павінны вырашацца навуковымі рэдактарамі і перакладчыкамі.

Іншая справа – рускія даследчыкі, якія займаюцца вывучэннем беларускай гісторыі. Нельга нікому нічога навязваць, у тым ліку і шанюўнаму Міхаілу Спірыдонаву, які думае па-расейску і піша па-расейску. Самае галоўнае – грунтоўнае даследаванне праблемы і выкарыстанне тых тэрмінаў, якія дазваляюць зрабіць яго менавіта такім.

Адказ А.Кіштымаву: Мы сёння абмяркоўваем праблему тэрміналогіі беларускай гістарычнай навукі. Тыя, хто будучы пісаць падручнікі па сусветнай гісторыі будучы самі вырашаць гэтыя праблемы. Я, напрыклад, лічу магчымым ужываць тэрмін “сялянін”, а ў дужках указваць франкамоўны тэрмін – сэрвер.

Рэпліка А.Краўцэвіча: Гаворка не ідзе пра тое, хто якой мовай карыстаецца. Выбар мовы – гэта права кожнага чалавека. Гаворка пра тое, ці можа тэрмін “закрепощение”, які грунтуецца на гістарычных рэаліях іншай краіны, адпавядаць тэрміну “прыгон”. Мне падаецца, што расейскамоўны даследчык павінен выкарыстоўваць тэрміны той краіны, пра якую ён піша, нават, калі тыя тэрміны не расейскага паходжання. У дадзеным выпадку гэта можа быць паняцце “прыгон крестьян Беларусі 16 в.” З навуковага пункту погляду гэта падаецца больш адпаведным.

В.Голубеў: Я ведаю, што М.Спірыдонаў пісаў сваю дысертацыю і манаграфію ў часы Савецкага Саюза і натуральна, што ён працаваў у рэчышчы савецкай гістарыяграфіі. Кандыдацкая дысертацыя была напісана па-расейску. На іншай мове было немагчыма. У той час пытанне пра тэрмін “прыгон” у дысертацыі, якая пасля абароны накіроўвалася ў маскоўскі ВАК, нават не стаяла.

З іншага боку, усе слоўнікі даюць дакладны пераклад: “запрыгоньванне” – “закрепощение” і наадварот. Вашае пытанне пастаўлена своечасова. Перыяд савецкай гістарыяграфіі заканчваецца сёння.

Манаграфія М.Спірыдонава напісана на вельмі высокім навуковым узроўні. Наўрад ці ў бліжэйшы час хто-небудзь здолее больш грунтоўна раскрыць праблему страты сялянамі свабоды. У артыкулах на беларускай мове М.Спірыдонаў ужывае тэрмін “запрыгоньванне”. Магчыма, прыклад гэтага тэрміна не зусім адпаведны, але ўсе мы добра ведаем, пра што ідзе гаворка.

Адказваю на другое пытанне, звязанае з маёй прапановай у праблематыцы эканамічнай гісторыі 13 – 18 ст. карыстацца лексікай гістарычных крыніцаў. Тагачасныя крыніцы напісаны пераважна па-беларуску. Нават, калі ў 18 ст. з’яўляюцца дакументы на польскай мове, як правіла, тэрміны ўжываюцца ўсё роўна беларускія, толькі што на лацінцы. Думаю, што ў перспектыве яны могуць перайсці і ў 19 ст. Навошта нам шукаць нешта іншае, калі мы маем сваю тэрміналагічную базу?! Беларускае даследчыкі могуць карыстацца гэтымі тэрмінамі, указваючы адпаведнік на польскай або на расейскай мове.

ПРАБЛЕМЫ ТЭРМІНАЛОГІІ ЭКАНАМІЧНАЙ ГІСТОРЫІ БЕЛАРУСІ 19 – ПАЧАТКУ 20 СТ.

Калі раней савецкія гісторыкі разумелі адзін аднаго, то цяпер сучасныя гісторыкі не могуць гэтым пахваліцца. Савецкае метадалагічнае адзінства ў асноўным разбурана, а новае яшчэ не ўзнікла. У сувязі з гэтым вялікую актуальнасць набыла выпрацоўка агульнапрынятай тэрміналогіі.

Авалоданне, так бы мовіць, “капіталістычнай” навуковай тэрміналогіяй мае не толькі акадэмічны, але і практычны, жыццёвы сэнс. Да такой тэрміналогіі трэба прывыкаць як гісторыкам-прафесіяналам, так і ўсяму беларускаму грамадству. Рыначныя адносіны, відаць, шмат хто пакуль разумее як таўкатню на Камароўскім кірмашы, а капітал, як тоўстую жмень грошай у кішэні. Разуменне сутнасці тэрмінаў рыначнай эканомікі дапаможа нашаму абывацелю лепш арыентавацца ў эканамічных праблемах сучаснага жыцця, надзейней абараняць свае інтарэсы.

Але задача аўтара – разгледзець навуковы аспект тэрміналогіі, у прыватнасці той, якая звязана з капіталістычнай эканоміяй. Гістарычная тэрміналогія перыяду капіталізму пакуль не стала ў беларускай гістарыяграфіі прадметам спецыяльных даследаванняў. Прыходзіцца абпірацца, пераважна, на ўласны вопыт. Таму дзедны артыкул прэтэндуе хутчэй на пастаноўку праблемы, чым на яе колькі-небудзь задавальняючае рашэнне.

Даследчыкі капіталістычных парадкаў у Беларусі пры выкарыстанні тых ці іншых тэрмінаў сутыкаюцца, як мінімум, з трыма праблемамі. Па-першае, з бальшавіцкай спадчынай, да якой мы так прызвычаліся, па-другое, з феадальнай спадчынай, якую карціць захаваць з-за яе блізкасці да бальшавіцкай, і, нарэшце, з замежнымі набыткамі, якія мы часам разумеем кожны па-свойму.

Пачнём з бальшавіцкай спадчыны. Адпаведна расейска-камуністычнай традыцыі, **прадпрымальніцтва** атаясамляецца толькі з эксплуатацыяй (фактычна са злом), **канкурэнцыя** лічыцца амаль раўназначнай крыміналу, гандаль – сорамам, а **ўзбагачэнне** – справай зусім агіднай і не вартай духоўнага чалавека. Дарэчы, прыкладна такія ж погляды былі характэрны для людзей ранняга сярэднявечча. Праваслаўная догма адносіла “нежывы прыплод” (% на капітал) на рахунак вялікага граху. Японскі самурайскі кодэкс забараняў не толькі мець, але і думаць пра грошы. Еўропе спатрэбіліся доўгія гады Адраджэння, Рэфармацыі і Асветніцтва, каб разняволіць прадпрымальніцкі дух чалавека. У Расеі і Беларусі сярэдня-

вечная традыцыя, дзякуючы бальшавікам, дажыла да нашых дзён. Нават некаторыя навукоўцы застаюцца ў палоне бальшавіцкай традыцыі.

Амаль кожны дапаможнік па гісторыі мае сюжэт аб **прамысловым перавароце**. Пад ім разумеецца пераход да буйной машынай індустрыі. Гэтай падзеі бальшавікі надавалі выключную ўвагу. Прамысловы пераварот выступаў своеасаблівай святой каровай, прыраўніваўся па свайму значэнню амаль што да Ражства Хрыстова. Пры гэтым значэнне надавалася не столькі з'яўленню буйной машынай індустрыі, колькі фарміраванню вялікіх атрадаў пралетарыяту, здольных, на думку Карла Маркса, пахаваць капіталізм. Савецкія гісторыкі спяшаліся прамысловы пераварот завяршыць у што б там ні стала да канца 19 ст., каб была магчыма сцэна гаварыць пра рашаючую ролю пралетарыяту ўжо ў рэвалюцыі 1905 г. Як бачым, тэрмін “прамысловы пераварот” – скрозь ідэалагізаваны. Таму надаваць яму такое па-бальшавіцкі выключнае значэнне зараз не мае сэнсу, ды і сам тэрмін варта змяніць на больш навуковы і зразумелы – “пачатак індустрыялізацыі”.

Аўтар аднаго з падручнікаў па гісторыі Беларусі бачыць прагрэсіўнасць далучэння да Расеі ў яе шырокім рынку (Чигринов П.Г. Очерки истории Беларуси. Минск, 2000. С. 191). Можна падумаць, што расейскае грамадства было такім заможным, а Беларусь такой індустрыяльнай, што беларускія тавары адразу ж запаланілі расейскі рынак. У сапраўднасці ж такога не магло быць. Аграрную Беларусь не мог прывабіць расейскі рынак, дзе пераважалі тыя ж “беларускія” тавары – лес, бульба, жыта, лён, воск, футры. Прыведзены тэзіс, відавочна ж, мае палітычную падаплёку. Але не выключана, што шырыня **рынку** разумеецца яшчэ некаторымі выкладчыкамі ў прамым сэнсе – яго шырынёй, прасторамі, а не глыбінёй таварных адносінаў і не ступенню масавага попыту на тавары (пакупніцкай здольнасцю). У такім выпадку, лагічна даказваць прагрэсіўнасць далучэння не толькі да неабсяжных прастораў расейскай тайгі і тундры, але да ільдоў Антарктыды, паўпустынь Аўстраліі і г.д.

В.А.Карпіевіч ў сваёй дысертацыі “Развіццё гандлю ў Беларусі (1861 – 1900)” (Мінск, 2003) успрымае **гандлёвы абарот** (абаротны капітал) як тоесны асноўнаму капіталу. А таму рост абаротаў для яго ёсць доказам канцэнтрацыі капіталаў ці ўзбуйнення гандлёвай фірмы.

Крэдыт, **запазычанасць** панскіх гаспадарак у парэформенны час нават у акадэмічных выданнях лічыцца сведчаннем іх эканамічнага краху (Гісторыя Беларускай ССР. Т. 2. Мінск, 1972. С.17-18). Пры гэтым не ўлічваецца адна істотная дэтал, якая гэта запазычанасць па свайму паходжанню. Бо ёсць крэдыты спажывецкія, якія праядаюцца, а ёсць вытворчыя, якія ідуць на мадэрнізацыю і пашырэнне вытворчай базы.

Бальшавіцка-марксісцкая спадчына патрабуе крытычных да сябе адносінаў. Але неабходна ўлічваць, што некаторыя марксісцкія тэрміны ці запазычаны з сусветнай гістарыяграфіі ці прыняты гэтай гістарыяграфіяй. Так, марксісцкі тэрмін “**капіталізм**” добра стасуецца з тойнібіскім індустрыяльным грамадствам ці су-

часным паняццем “рыначная эканоміка”. Па сутнасці – гэта тэрміны-сінонімы. У развіцці прамысловасці марксісцкая тэорыя вылучае тры этапы: **простая капіталістычная кааперацыя, мануфактура, фабрыка**. Зразумела, што такая градацыя рабілася з палітычнай мэтай – паказаць заканамернасць фарміравання фабрычнага пралетарыяту, нібыта вядучай палітычнай сілы. Аднак вылучэнне трох вышэйназваных стадыяў у развіцці прамысловасці мае і навуковы сэнс. Яны паказваюць працэс машынізацыі вытворчасці і ў пэўнай ступені поспехі фарміравання індустрыяльнага грамадства.

Звернемся да феадальнай спадчыны. Сярод тэрміналогіі феадальнага паходжання можна выдзеліць тры групы. Першая звязана з гандлем, таварнасцю. Яна практычна поўнасцю прыймальная як для аграрнага, так і для індустрыяльнага грамадства.

Другая група складаецца з тэрмінаў, якія зажоўваюцца пры капіталізме, але змяняюць пры гэтым сваю эканамічную сутнасць. Да прыкладу, **арэнда**. Пры феадальным яна трымаецца на нязменнай феадальнай рэнце (чыншавое права), пры капіталізме – на капіталістычнай рэнце, якая павялічваецца адпаведна рыначнай кан'юнктуры. Чыншавое права, напрыклад, ва ўмовах рэвалюцыі цэн дзейнічае не на карысць вотчынікаў, у тым ліку муніцыпалітэтаў. Таму тэрмін “арэнда” пры неабходнасці не шкодзіць удакладняць – арэнда капіталістычная або феадальная.

Трэцюю групу тэрмінаў складаюць тыя, якія набываюць падвоены, расшчэплены сэнс. І адбываецца гэта на пераходнай стадыі ад аграрнага ладу да індустрыяльнага грамадства. Тут, дарэчы, прыгадаць тэрмін **сяляне** і знакамітае ленінскае “раскрестьянивание”. Тое ж адбываецца з **мяшчанамі, дваранамі**. Такія сацыяльна-аслоўныя тэрміны патрабуюць тлумачэння, бо пад імі хаваюцца і прадпрымальнікі, і рабочыя, і служачыя. Ёсць іншы выпадак, калі пад двума паняццямі хаваецца адна з’ява. **Рамясло і саматужны промысел** уяўляюць сабой два вызначэнні адной і той жа дзейнасці – індывідуальнага прадпрымальніцтва гараджан і вяскоўцаў. Можна яшчэ прыгадаць **мануфактуру** – феадальную (кааперацыя ручной працы з вылучэннем спецыялізацыі) і капіталізаваную (фактычна мідзі-прадпрыемства, прадпрыемства сярэдняга бізнесу з ужываннем машынных прыстасаванняў).

І, нарэшце, нам засталася разгледзець праблему карыстання замежнымі набыткамі. Яна звязана з выбарам шляху мадэрнізацыі гістарычнай тэрміналогіі. Адразу ж адзначым, што пошук уласнага (нацыянальнага) шляху ў тэрміналогіі нельга лічыць прадуктыўным. Звяртанне да інтэрнацыянальнай тэрміналогіі непазбежна. Яно вырашае для беларускіх гісторыкаў не толькі праблему абнаўлення састарэлых тэрмінаў, але робіць зразумелымі іх тэксты не толькі ва ўласнай краіне, але і па-за яе межамі. Дасягаецца эфект далучанасці да заходнеўрапейскай гістарыяграфіі. Гэта не азначае, што нацыянальная тэрміналогія знікае. У кожнай краіне маюць месца спецыфічныя з’явы, якія можна абзначыць толькі тэрмінамі выключна лакальнага паходжання.

Звяртанне да еўрапейскай традыцыі патрабуе асэнсаванасці. Ёсць шэраг выпадкаў, калі адзін і той жа тэрмін у Еўропе і на постсавецкай прасторы напоўнены розным зместам. Шырока вядомы прыклад з тэрмінам **нацыяналізм**, які на Захадзе атаясамліваецца з патрыятызмам, у нас жа – з шавінізмам. Сэнс **індустрыялізацыі** традыцыйна звужаецца межамі прамысловасці, хоць па сутнасці гэты працэс ахоплівае і сельскую гаспадарку, і побыт, і свядомасць, і працэс культурнай творчасці. Тое ж можна сказаць і пра **ўрбанізацыю**, якая не зводзіцца да механічнага росту колькаснай перавагі гарадскога насельніцтва над сельскім, а маштабна ўплывае на жыццядзейнасць усяго грамадства і спосаб яго мыслення.

Вельмі актуальнай для беларускай гістарыяграфіі з’яўляецца інтэрпрэтацыя тэрміну **калонія**. Яна непасрэдна звязваецца з пытаннем, ці была Беларусь калоніяй Расеі? Аднак на гэтае пытанне ў цяперашніх умовах залежыць ад палітычнай пазіцыі чалавека, яго нацыянальнай самасвядомасці. Многія рускія мігранты ды і зрусіфікаваныя беларусы лічаць Беларусь неад’емнай часткай Расеі. Для іх у выніку разбораў Рэчы Паспалітай у канцы 18 ст. беларускія землі ўз’ядналіся з расейскімі, а не былі захопленыя. Нацыянальна свядомыя жыхары Беларусі думалі якраз наадварот, а таму схільныя лічыць, што Беларусь, некалі самастойная дзяржава ў форме ВКЛ, з’яўлялася калоніяй Расеі.

Частка польскіх тэрыторый таксама была захопленыя Расеяй, але польскія гісторыкі пазбягаюць такога вызначэння як калонія. Яны кажуць пра “Польшчу пад расейскім заборам”, бо немагчыма ўявіць сабе эканамічна і культурна развітую Польшчу расейскай калоніяй. Гэта бальшавікі ў свой час стварылі вобраз адсталай, забітай і лапцёжнай Беларусі, якую яны нібыта ўратавалі ад царскага каланіяльнага ярма. А калі гэтая ідэя адпрацавала і страціла палітычную актуальнасць, адмовіліся ад яе. Пасля вайны савецкія вучоныя пачалі ўжо гаварыць пра братэрскія адносіны паміж беларусамі і рускімі і пра сярэдні ўзровень капіталізму ў Беларусі пры царызме. Пра яе каланіяльнае становішча гаворка не ішла, бо гэта падрывала гонар савецкай дзяржавы як спадкаемніцы царскай імперыі. Так што, вызначэнне Беларусі ў якасці калоніі не зусім дакладна вызначае месца Беларусі ў мадэрнай гісторыі. У еўрапейскай традыцыі статус калоніі прадугледжвае панаванне над адсталымі тэрыторыямі. А такімі беларускія землі, як вядома, не былі. Але як жа тады вызначыць прыніжанае становішча Беларусі ў складзе Расейскай імперыі? Ёсць вельмі добрае выслоўе Янкі Купалы – “забраны край” у сэнсе падпарадкаванай, непаўнапраўнай тэрыторыі, але не калоніі.

Пасля абвяшчэння незалежнасці беларускія палітыкі зноў загаварылі пра Беларусь як калонію Расеі, як краіну якая ўрэшце вызвалілася з-пад расейска-савецкага каланіяльнага ярма. Рабілася гэта таксама пераважна ў палітычных мэтах, каб як мага больш дыстанцавацца ад Расеі і падкрэсліць вялікую цану незалежнасці. Існавалі для таго і гістарычныя падставы. Тэрмін “калонія” звязваўся са стратай нашай узноўленай у 1918 г. дзяржаўнасці ў форме Беларускай Народнай

Рэспублікі, з паўторным захопам расейскімі бальшавікамі ў 1919 – 1920 гг. нашых земляў, з татальнай русіфікацыяй у пасляваенны перыяд. Аднак у эканамічных і культурных адносінах і Савецкая Беларусь нічым не ўступала Савецкай Расеі. А таму не была калоніяй у поўным сэнсе гэтага слова. Як і пры царызме, яна заставалася нераўнапраўнай, падпарадкаванай тэрыторыяй, “забраным краем”, але не была калоніяй. Калі прытрымлівацца навуковай тэрміналогіі, то пра БССР трэба гаварыць не як пра калонію, а як пра дзяржаву-сатэліт. У адносінах да Беларусі тэрмін калонія – публіцыстычны. Ён выкарыстоўваецца і будзе выкарыстоўвацца ў палітычных мэтах, бо больш зразумелы масам. Але, калі ў публіцыстычных творах гэта дапушчальна, то у навуковых працах – не.

Такім чынам, беларускім гісторыкам варта звярнуць сур’ёзную ўвагу на мадэрнізацыю гістарычнай тэрміналогіі. Асабліва гэта актуальна для эканамічнай гісторыі. Першая задача звязана з вызваленнем ад бальшавіцкай спадчыны, а дакладней, так бы мовіць, ад бальшавіцкага “мата”. Такая ўжо традыцыя бальшавікоў. Мат – іх самы пераканаўчы аргумент. Ён і зараз гучыць ва ўрадавых кабінетах. У гістарычных працах знакам іты бальшавіцкі мат прысутнічае ў выглядзе ненавуковай тэрміналогіі, сацыяльнага вульгарызму, своеасаблівага брыдкаслоўя – **кулак, спекулянт, эксплуатаатар, белы бандыт, здраднік савецкай ўлады, вораг народа** і г.д. Другая задача палягае ў вызваленні ад архаізмаў, пачэрпнутых з гістарычных крыніцаў феадальнай эпохі. Напрыклад, тэрмін **сялянскія промыслы**. Сюды ўключаны і адходніцтва і арэнда, гэта значыць два зусім супрацьлеглыя з пункту гледжання рынчнай эканомікі заняткі – рабочы найм і прадрымальніцтва. І трэцяя задача – у абавязковай вэстэрнізацыі тэрміналогіі, асучасніванні яе на аснове агульнасусветнага вопыту. Гістарычныя тэрміны павінны быць навуковымі, дакладнымі і зразумелымі як айчыннаму, так і замежнаму даследчыку. Навуковая тэрміналогія ствараецца ў выніку безперарывнага навуковага працэсу. Спачатку выбіраюцца тэрміны-гіпотэзы, якія пасля завяршэння даследаў ператвараюцца ў тэрміны-высновы, навукова абгрунтаваныя паняцці. Праблема палягае толькі ў тым, каб не нараджаць па прыкладу бальшавікоў тэрміны-догмы. А гэта здараецца заўсёды тады, калі навуковая дзейнасць гісторыкаў падпадае пад ідэалагічны ўціск.

Пытанні да Захара Шыбекі

Андрэй Кіштымаў (Менск): Ці можна ўжываць тэрмін “акупацыя” ў адносінах да становішча Беларусі ў складзе Расейскай імперыі?

Яўген Мірановіч (Беласток): Мяне таксама цікавіць тэрмін “акупацыя”. У дачыненні да якіх перыядаў беларускай гісторыі Вы лічыце магчымым яго ўжыванне?

Алег Латышонак (Беласток): Чаму Вы лічыце тэрмін “калонія” бальшавіцкай выдумкай? Мяне цікавіць, ці ўжывалі гэты тэрмін беларускія гісторыкі і палітыкі пачатку 20 ст.

Алесь Смалянчук (Гародня): Адчуваецца пэўнае супярэчліваць паміж Вашым падыходам да тэрміналогіі эканамічнай гісторыі і падыходам Валянціна Голубева. Нагадаю, што В.Голубеў заклікаў захоўваць нормы напісання гістарычных крыніцаў. Вы лічыце неабходным пазбывацца архаізмаў. Растлумачце, калі ласка, сваю пазіцыю. Гэтая ж просьба да Валянціна Голубева.

Уладзімер Калаткоў (Менск): Ці існуе розніца паміж тэрмінамі “сацыяльна-эканамічная гісторыя” і “эканамічная гісторыя”?

Адказы Захара Шыбекі

Адказ А.Кіштымаву і Я.Мірановічу: Да гэтай праблемы трэба падыходзіць гістарычна і з пачуццём пэўнай меры. Я, напрыклад, у сваёй кнізе па гісторыі Беларусі стараўся гэты тэрмін не ўжываць. Думаю, што сучасная гістарычная навука яшчэ не ў стане адназначна выказацца па гэтай праблеме. Нам яшчэ не хапае сувярэннасці ўласнай гістарыяграфічнай традыцыі. У якасці пераходнага паняцця я прапанаваў ужываць тэрмін “забраны край”. Тэрмін “акупацыя” для перыяду разбораў Рэчы Паспалітай відавочна не падыходзіць. Тут адчуваецца пэўная мадэрнізацыя гісторыі. У той час такі тэрмін не ўжываўся. Тэрмінам “бальшавіцкая акупацыя” я думаю можна карыстацца для перыяду пасля ўтварэння БНР. Але адзінства сярод даследчыкаў па гэтай праблеме няма. Магчыма, нам трэба спецыяльна гэта абмеркаваць.

Адказ А.Латышонку: Тэрмін “калонія” ў “нашаніўскі перыяд” не ўжываўся, бо дамінавала ідэя аўтаноміі Беларусі ў складзе Расеі. У пазнейшыя часы пасля Рыжскай дамовы гэты тэрмін ужываўся ў адносінах да Заходняй Беларусі, якая была далучана да Польшчы. Апроч таго тэрмін “калонія” шырока выкарыстоўваўся беларускімі дзеячамі падчас II сусветнай вайны ва ўмовах акупацыі. Чаму я сцвярджаю, што гэты тэрмін з’яўляецца бальшавіцкай выдумкай? Бо найбольш актыўна яго распаўсюджвала бальшавіцкая прапагандысцкая машына.

Адказ А.Смалянчуку: Што датычыць праблемы архаізмаў ці мадэрнізацыі гістарычнай тэрміналогіі, то я лічу ўслед за В.Голубевым, што трэба прытрымлівацца крыніцаў. Аднак не ўсе гістарычныя тэрміны адпавядаюць рэаліям, напрыклад, рыначнай эканомікі. Толькі ў гэтым выпадку яны ператвараюцца ў архаізмы, ад якіх трэба пазбаўляцца.

Адказ У.Калаткову: Тэрміны “сацыяльна-эканамічная гісторыя” і “эканамічная гісторыя”, безумоўна, адрозніваюцца. Апошні пазначае спецыялізаваны накірунак гістарычнай навукі, які імкнецца стаць наогул самастойнай навукай, а тэрмін “сацыяльна-эканамічная гісторыя” датычыць раздзела свайго роду “агульнааграмадзянскай” гісторыі. Пра гэта мы з Валеры Галубовічам напісалі артыкул у гістарычную энцыклапедыю.

Андрей Кишительмов (Менск)
кандидат исторических наук,
ст. научный сотрудник Института истории НАН Беларуси

РЕГИОНЫ И РЕГИОНАЛИЗМ: ПРОСТРАНСТВО И ВРЕМЯ В ИСТОРИИ БЕЛАРУСИ

Понятия “регион” и “регионализм” все чаще встречаются среди терминологии, которой оперируют гуманитарные науки¹. Регионоведение преподают в российских вузах, а в Институте истории Украины НАН Украины существует отдел региональных исследований страны. Конечно, содержание этих терминов напрямую зависит от того, какая наука обращается к ним и, следовательно, какое содержание она в них вкладывает. Однако общим признаком региона, бесспорно, является его определение как способа организации пространства. Само пространство без людей, без общества, не представляет интереса для исторических наук. Однако освоенное людьми пространство – ойкумена, и часть его – регион – является предметом изучения не только истории, но и ряда смежных и близких наук – этнографии, этнологии, культурологии, социологии, политологии, экономики и экономической географии.

Исторический регион – это соединение пространства со временем. Здесь регион – географический плацдарм, на котором разворачиваются исторические события. Еще одна его составляющая – присутствие качественной характеристики, если угодно – региональной идеологии. Примеры: античный мир, христианский мир, мусульманский мир и т.д.

Регионализация, как явление социальной-общественной жизни социума является неотъемлемым, присущим человеческому обществу качеством. В истории происходят непрерывные процессы объединения людей в какие-то общности, которые имеют территориальные границы, имеют некоторое историческое пространство. В свою очередь эти территориальные общности имеют склонность, как дробиться внутри своих границ, так и разрываться соседними общностями или, в свою очередь, поглощать их.

Принципиально важно проводить разницу между регионализмом и сепаратизмом. Наиболее распространенный тип региона – регион внутри государства.

¹ Из крупных работ последнего времени назову: Гладкий Ю.Н., Чистобаев А.И. Основы региональной политики. Санкт-Петербург, 1998; Они же. Регионоведение. Москва, 2002; Грицай О.В., Иоффе Г.В., Трейвиш А.И. Центр и периферия в региональном развитии. Москва, 1991; Иванов И.Д. Европа регионов. Москва, 1998; Изард У. Методы регионального анализа: введение в науку о регионах. Москва, 1966; Регионоведение. Москва, 1998; Регионы и регионализм в странах Запада и России. Москва, 2001; Сидоров М.И. Социально-экономическая география и регионалистика России. Москва, 2002.

Регионы не становятся государствами, но в них, я бы сказал, заложен государственный историко-генетический код. Государство, основой которого являются регионы – жизнеспособно. Более того, есть немало исторических примеров, позволяющих утверждать, что устойчивость и выразительность государственного образования находится в прямой зависимости от состояния его регионов.

Регион можно рассматривать как сумму статических и динамических показателей. К первым относятся его географические характеристики: территория, климат, ландшафт, природные условия.

Историческое, экономическое и культурное развитие региона составляют его динамику. Жесткой грани тут нет. Географические характеристики региона, как известно, могут меняться с течением времени, и, не в последнюю очередь, под воздействием антропогенного фактора. Именно этот фактор является связующим звеном в комбинации статических и динамических признаков региона. В свою очередь, региональной динамике, для того, чтобы войти в число устойчивых характеристик региона, необходимо приобрести вес статике, стать устойчивой, повторяемой, узнаваемой. То есть, если мы ведем разговор об историко-культурной составляющей региона, ей необходимо приобрести черты традиционности и консерватизма.

Чем является история и культура – порождением традиции или отражением новации? Дискуссия об этом никогда не будет завершена, так как ее содержание составляет основу историко-культурных исследований. Для нас с вами, очевидно, что историко-культурные различия регионов находят свое отражение и фиксируются в материальных памятниках, созданных на их территории. Именно в них заключена индивидуальность и неповторимость каждого региона.

Между возникновением историко-культурных черт региона и их фиксацией может существовать временной разрыв. Под фиксацией в данном случае мы понимаем научное описание и осмысление региональных черт, начало существования региона как объекта научного исследования. То есть, регион продолжает оставаться “немым” до тех пор, пока за него и о нем не начнет говорить наука.

История как наука рождалась как история региона, и, конечно, существует большой соблазн представить и всю мировую историю, как сумму региональных историй. Однако это было бы неверным. Ибо мировая история имеет свои мировые тенденции, которые могут проявляться далеко не в каждом регионе. Я бы сказал, что регионы имеют свое лицо, а мировая история – свои законы.

Закономерности и особенности белорусских регионов давно стали предметом научного поиска. Регионализм буквально пронизывает всю белорусскую гуманистику. Лингвистические карты, этнографическое районирование, археологические культуры – этот перечень можно продолжить. Имеем мы и то, что я бы назвал региональной классикой – наше Полесье. Почему классикой? Потому что, говоря “Полесье”, никого не надо дополнительно убеждать, что мы имеем дело с региональным феноменом. Положение таких классических регионов па-

радоксально. Они имеют весь “строительный набор” для того, чтобы стать государственным образованием, иногда даже предпринимают такие попытки, но, тем не менее, государствами не становятся.

Отчетливо чувствуется регионализм и в белорусской историографии. И это не просто наличие в ней исторических проблем и тем с географическим оттенком. Например, история Полоцкой или Турово-Пинской земель. Это и куда более глубокие основания, на грани перехода от истории с географическим основанием до истории с идеологическим оттенком. Это регионализм другого рода, регионализм концептуальный, как, например, западнорусизм или краёвость.

Не забудем и то, что на протяжении многих веков белорусские земли входили в состав различных государственных образований, от ВКЛ до СССР, что автоматически сводило их к положению исторического региона.

Когда мы говорим о национальной историографии, то, по моему мнению, для Беларуси в определенном смысле это и задача преодоления регионального мышления. Ну, например, питательной средой для многих исторических работ является поиск места для Беларуси на стыке западноевропейского и российского, в предельно жесткой форме – азиатского – миров. Пропагандируя тезис: “Беларусь паміж Усходам і Захадам” в своей практической деятельности, белорусские историки чаще всего питаются “объедками” с российского и польского историографического стола. Я не вижу в этом тезисе конструктивного начала. Это – простая констатация фактов, причем зачастую искусственно сгруппированных вокруг оси Запад-Восток.

Национальная белорусская историография называет своими Великое Княжество Литовское и Речь Посполитую, однако пока не способна признать такой же статус для Российской империи и СССР. Исторический официоз Республики Беларусь уверенно называет своей исторической родиной СССР, но отказывает в родстве другим государственным образованиям, в состав которых входили белорусские земли. Таким образом, Российская империя оказывается единственным этапом белорусской истории, который не представляет исторической ценности для современной белорусской историографии.

Причем в своих претензиях на историческое наследие белорусские историки разных направлений постоянно встречаются с конкуренцией чужих историографий. Литовцы не готовы поделиться историческим наследием ВКЛ, поляки – своей монополией на Речь Посполитую. И СССР, при всей своей идеологической близости к определенным кругам придворных летописцев, скорее есть продолжение российской истории и государственности, чем колыбель белорусских исторических традиций. Ни вчера, ни сегодня, и ни завтра белорусы не были и не будут в законодателях мод на освещение советского исторического феномена. Белорусская советология идет устойчивым курсом, независимо от того, по какому руслу он проложен: “Краткому курсу истории ВКП(б)” или истории “тотали-

таризма” последних лет. Как новаций, так и отклонений от этого мейн-стрима у нас не наблюдалось.

Сложнее с Российской империей. В отличие от ВКЛ или Речи Посполитой, ее параметры для нас остаются в старом, советском историческом измерении. Хотя современная российская историография в этом отношении ушла далеко вперед. Приведу характерный пример. У Б.Н.Миронова в 2-х томах “Социальной истории России периода империи (XVIII – начало XX в.)” (Санкт-Петербург, 2000 г.) – на 1116 страницах 9 ссылок на В.Ленина, в изданной у нас академической “Гісторыі сялянства Беларусі. Т. 2. Ад рэформы 1861 г. да сакавіка 1917 г.” (Мн., 2002), на 548 страницах – 120 ленинских ссылок. И это тот случай, когда цифры перестают быть арифметикой и становятся идеологией.

Малопродуктивно рассмотрение этого периода отечественной истории по линейке Запад-Восток. На самом деле в конце 18 века в Беларуси встретились два Запада: Запад западный, варшавский и краковский, и Запад восточный, петербургский и московский. И отныне белорусская модернизация проходила под влиянием этих двух векторов. В свою очередь, Беларусь и сама влияла на их содержание.

Мы в европейском контексте или европейский контекст в нас? Данный вопрос — не парадокс или голая софистика. Ничего не имею против положения Беларуси на “мяжы” столетий или любых других хронологических отрезков. Но как согласиться с традиционным размещением Беларуси на меже чужих политик, экономик и культур?

Исследование культурных процессов, на мой взгляд, наиболее трудная проблема для историка. Ведь он сам вовлечен в эти процессы и его работа – часть их. Безумная задача – быть внутри, одновременно пытаясь дать вид снаружи. Это не политика, война или экономика, где историку легче соблюдать дистанцию и абстрагироваться от собственного вхождения в предмет исследования и собственных стереотипов и пристрастий. Для исторического путешествия в мир культуры необходим точный компас и продуманный инструментарий историка – стройная структура, выверенная терминология, обоснованная периодизация.

Наверное, гипотетическая ось Запад-Восток все-таки существует, но она пришла на смену оси Север-Юг, пути “из варяг в греки”, звеном которого были современные белорусские земли. В своем отношении к белорусской средневековой истории я нахожусь в положении не писателя, а читателя, и поэтому считаю себя вправе задать специалистам вопрос: будем ли мы иметь фундаментальное комплексное исследование о смене ориентации белорусской истории с оси Север-Юг на ось Запад-Восток?

Кстати, кроме Полесья, еще одной белорусской региональной классикой является деление ее территории на Беларусь западную и восточную. Иногда их готовы даже представить антиподами. Но так ли это? Когда разошлись наши Востоки Запад, и далеко ли ушли друг от друга? Еще одна проблема, которую предстоит

решать, и, вероятно, усилиями не только историков, но и, безусловно, с использованием методов регионоведения.

Сегодня на наших глазах рождаются новые региональные конфигурации: вхождение наших соседей в союз “евро”, мировые “восьмерки”, шанхайские “семерки”, картина “Опять двойка” во взаимоотношениях Беларуси и России. Понятно, что мы не туз в этой мировой геополитической игре. Но наши задачи и проблемы от этого не становятся менее историческими. Раньше положение у белорусов было лучше. Они имели свои проблемы, и не имели проблем государственных. Ибо государство было чужое. Теперь свои проблемы не исчезли, но к ним добавились проблемы своего государства.

Мы можем констатировать остановку эволюции территориальной организации белорусских земель, которая неизменно наблюдалась на протяжении всей истории Беларуси, достигая своих пиков при смене ее государственной принадлежности. Практически впервые в нашей истории государственные преобразования не привели к административно-территориальному переделу, к новому регионализму. И это, в свою очередь, позволяет ставить вопрос о том, насколько глубокими они явились на самом деле? Есть ли новая белорусская государственность? Уверен, что ответ на этот вопрос современное белорусское общество дать не может.

Белорусы в плену у своей истории. Единственный путь избавления из этого плена – знание своей истории. Белорусская историография за последнее десятилетие испытала довольно стремительную трансформацию, пройдя путь от прежней тотальной нивелировки своей истории под “чужие” в условиях жесткого марксистско-ленинского идеологического пресса до старательного, на грани коллессионирования, поиска отличий и специфики белорусской истории. Сегодня этого уже мало. Пора идти дальше. От признания “непохожести” отечественной истории на другие перейти к тезису о ее самоценности и самодостаточности. Другими словами, забыть о специфике истории Беларуси, ибо эта “специфика” и есть основное, а не отличительное содержание нашей истории.

Пытанні да Андрэя Кішгымава

Святлана Куль-Сяльверстава (Гародня): Сфармуліруйце, калі ласка, асноўныя крытэры вылучэння рэгіёна. І яшчэ адно пытанне: Як бы вызначылі межы згаданага Вамі рэгіёну Палесся?

Яўген Мірановіч (Беласток): Ці існуе цывілізацыйная мяжа паміж Заходняй і Усходняй Беларуссю?

Алег Латышонак (Беласток): Якія рэгіёны ёсць у Беларусі?

Валянцін Мазец (Менск): Як пераадолець рэгіяналізм?

Уладзімер Калаткоў (Менск): Як суадносяцца паняцці “рэгіён” і “гістарычная вобласць”? Ці можна разглядаць Беларусь як рэгіён Еўропы?

Святлана Марозава (Гародня): Калі ж пачалося дзяленне Беларусі на Захад і Усход?

Эмануіл Іофе (Менск): Чаму ў гістарычнай літаратуры не вызначаныя рэгіёны Беларусі, акупаванай нямецкімі войскамі?

Віталь Скалабан (Менск): Відавочна, што гісторыя СССР прыватызаваная Расеяй. Наколькі, на Вашую думку, гісторыя СССР з’яўляецца беларускай гісторыяй?

Захар Шыбека (Менск): Ці можна сумясціць рэгіяналізм і сучасную канцэпцыю гісторыі Беларусі?

Адказы Андрэя Кішпымава

Адказ С.Куль-Сяльверставай: Што датычыць крытэрыяў (ці параметраў) вылучэння рэгіёну, то хачу адаслаць да працы Гладкага і Чыстабаева “Основы региональной политики”, да падручніка гэтых жа аўтараў “Регионоведение”, а таксама да манаграфіі “Методы регионального анализа. Введение в науку о регионах”. (Спасылкі на гэтыя працы пл. у маім рэфераце). Там пералічаныя ўсе параметры, якіх я і прытрымліваўся пры падрыхтоўцы да выступу.

Што датычыць межаў Палесся, трэба адзначыць, што рэгіён сам па сабе гэта нямы феномен. Ён гаворыць тады, калі пачынаюцца навуковыя даследаванні. Калі запытаць у лінгвістаў ці ў фалькларыстаў, то яны па-свойму вызначаць межы Палесся, у географіаў будзе свая лакалізацыя і г.д. Аднак у прадстаўнікоў усіх гэтых сумежных навук можна знайсці ўласныя вызначэнні палескага рэгіяналізму. Адносна іншых рэгіёнаў могуць адеутнічаць асобныя звёны (адметнасць мовы ды інш.). Апроч таго Палессе, на маю думку, з’яўляецца класікай беларускага рэгіяналізму, бо гэты рэгіён замацаваўся амаль на дзяржаўным узроўні. Пра тое сведчыць існаванне ў свой час у БССР Палескай вобласці, дарэчы, адзінай, якая не была названая па абласному цэнтру. З іншага боку мяжы на тэрыторыі Польшчы існавала Палескае ваяводства. У дадзеным выпадку палескі рэгіяналізм атрымаў дзяржаўнае ажыццяўленне.

Адказ Я. Мірановічу: Мяжа паміж Захадам і Усходам Беларусі чыста геаграфічна праходзіць ад Інфлянтаў да Кобрына і Берасця. Беларусь падзелена не па восі Поўнач – Поўдзень, а па дыяганалі. Але па-за гэтай умоўнай мяжой не цяжка знайсці цэнтры праваслаўя на Захадзе (напр., Супрасль і Заблудаў) і цэнтры каталіцызму на Усходзе (напр., езуіцкі калегіум у Полацку). Гэта дае падставы сцвярджаць, што мяжа паміж Захадам і Усходам існуе хутчэй у галовах даследчыкаў, чым рэальна.

Адказ А. Латышонку: Паняцце рэгіёна – паняцце шматзначнае. Трэба адразу вызначыцца: рэгіён у разуменні якой навукі мы бярэм у дадзеным выпадку. Я лічу, што гістарычны рэгіён валодае якасцямі “матрэшкі”, г.зн. мы можам знаходзіць рэгіён унутры рэгіёна і т.д. У такім самым становішчы знаходзіцца ўся Беларусь. У адносінах да Еўропы мы можам быць адной “матрэшкай”, а ўнутры сябе можам знаходзіць яшчэ і ўласныя рэгіёны. Тут таксама можна весці гаворку пра мікрарэгіён.

Адказ В.Мазу: Імкнучца да пераадолення рэгіяналізму не трэба. Неабходна развіваць рэгіянальны даследаванні і падтрымліваць рэгіёны. Упэўнены, што дзяржава моцная сваімі рэгіёнамі. Найлепшы прыклад – Нямеччына, якая аказалася не шматлаткавай дзяржавай, а вельмі цэльнай.

Адказ У.Калаткову: Тэрмін “гістарычная вобласць” (атаксама тэрмін “гістарычны раён”) з’яўляецца сінонімам тэрміна “рэгіён”. Апошні ўжываецца значна часцей бо тэрміны “вобласць” і “раён” у нашай свядомасці маюць моцную прывязку да адміністрацыйна-тэрытарыяльнага падзелу.

Адказ С.Марозавай: Адносна пачатку дзялення Беларусі на Заходнюю і Усходнюю магу адказаць адно – ня ведаю. Хіба пачатак трэба шукаць у працах медыевістаў, а хто быў першы, няхай адкажуць яны самыя.

Адказ Э.Юфе: Наколькі ведаю, рэгіёны Беларусі часоў нямецкай акупацыі вызначаны даследчыкамі. Але варта яшчэ раз паглядзець, якую частку Беларусі і куды аднеслі нямецкія ўлады. У дадзеным выпадку яны ж грунтаваліся не проста на нейкіх разважанняў работнікаў Генштаба. Варта таксама параўнаць нямецкі адміністрацыйна-тэрытарыяльны падзел Беларусі часоў I і II сусветных войнаў. З пункту погляду рэгіёназнаўства тут магчымыя вельмі цікавыя адкрыцці.

Адказ В.Скалабану: Спадчына Савецкага Саюза нас не адпускае. Тут няма праблемы.

Адказ З.Шыбеку: Кожная змена дзяржаўнай улады на Беларусі суправаджаецца новым рэгіяналізмам. Праўда, усталяванне Рэспублікі Беларусь не прывяло да новага рэгіяналізму. Але ён павінен быць, бо гэта гістарычная заканамернасць.

Я ўпэўнены, што падыходы рэгіяналізму вельмі добра стасуюцца з новымі гістарычнымі канцэпцыямі. Многія нашыя даследаванні непазбежна будуць падпарадкаваныя рэгіёназнаўству. Яшчэ раз хачу падкрэсліць, што мы павінны пазбыцца рэгіянальнага мыслення, але павінны праводзіць рэгіянальныя досьледы.

Рэпліка С.Сяльверставай: Мы толькі што вярнуліся з Мазыршчыны, дзе на працягу двухтыдняў экспедыцыйнай працы шукалі Палесе і ... не знайшлі. Узнікае пытанне, ці не займаемся мы іншым разам міфілагізацыяй рэгіёну і ці не шукаем мы рэгіёны там, дзе іх няма.

Адказ А.Кіштымава: Даследуючы толькі Мазыршчыну, немагчыма знайсці Палесе. Гэта тое ж самае, што расіяніну прыехаць у Менск і заявіць, што ён не ўбачыў тут Беларусі.

Да пытання пра ўжыванне тэрміну “мадэрнізацыя” адносна эканамічнай гісторыі Беларусі другой паловы 18 ст.

Праблемы гістарычнай тэрміналогіі амаль заўсёды з’яўляюцца дыскусійнымі. Тэрмін “мадэрнізацыя” якраз належыць да тых вызначэнняў, навуковае ўжыванне якіх выклікае пэўныя спрэчкі.

Значэнне тэрміну “мадэрнізацыя” было распрацавана ў першую чаргу ў такіх навуках, як сацыялогія і культурная антрапалогія, дзе мадэрнізацыя набыла форму тэорыі. Гэтая тэорыя стала метадалагічнай падставай даследавання тых грамадстваў, якія знаходзяцца ў стадыі трансфармацыі, змяняюцца і прыстасоўваюцца да новых умоваў жыцця¹. У падручніках па сацыялогіі адзначаецца, што паняцце мадэрнізацыі, як правіла, выкарыстоўваецца ў двух сэнсах: па-першае, яно азначае працэс пераўтварэння традыцыйнага грамадства ў грамадства індустрыяльнае; па-другое, яно ўказвае на памкненні слабаразвітых краінаў дагнаць больш развітыя дзяржавы².

Мадэрнізацыя ў класічнай еўрапейскай мадэлі развіцця разумеецца як інавацыйны працэс на аснове традыцыі – устойлівай асновы развіцця грамадства. Мадэрнізацыя не адмяняе традыцыю, а паступова рэфармуе яе. Традыцыя, у сваю чаргу, не блакіруе мадэрнізацыю, а абмяжоўвае яе, прыстасоўвае да існуючых рэчаў і паступова прыстасоўваецца сама³.

Адносна гістарычнай навукі тэарэтычныя аспекты тэрміну “мадэрнізацыя” фактычна не распрацаваныя. Азначэнне згаданага тэрміну прыводзіцца толькі ў эканамічных слоўніках: “Модернизация [фр. modernizer от moderne – современный] — ввод усовершенствований, отвечающих современным требованиям”⁴. Такое агульнае азначэнне паняцця “мадэрнізацыя” па сутнасці робіць яго ўніверсальным — гісторыкі карыстаюцца ім для акрэслення новаўвядзенняў у разнастайных галінах грамадства ў розныя перыяды.

Так, напрыклад, вядомы расейскі даследчык Барыс Флора ўжывае гэты тэрмін нават у адносінах да развіцця маскоўскай дзяржавы другой паловы 15 – першай паловы 16 ст. Аўтар адзначае, што “модернизация на этом этапе развития России ограничивалась заимствованием, главным образом, технической стороны тешили

¹ Gawlas Sl. Polska Kazimierza Wielkiego a inne monarchie Europy środkowej – możliwości i granice modernizacji władzy // Modernizacja struktur władzy w warunkach opóźnienia: Europa środkowa i Wschodnia na przełomie średniowiecza i czasównowożytnych. Warszawa, 1999. S. 5.

² Филатова О.Г. Социология: Учебник для вузов. Санкт-Петербург, 2002. С. 399.

³ Тамсама. С. 401.

иных нововведений, а само удовлетворение потребностей осуществлялось путём создания новых разновидностей традиционных общественных институтов, что позволяло, в частности, достигать значительных конкретных результатов при ограниченности имевшихся в стране ресурсов”⁵.

Такім чынам, можна зрабіць выснову, што тэрмін “мадэрнізацыя” можа ўжывацца ў шырокім і ў вузкім сэнсах. У шырокім разуменні ён азначае шматгранны працэс, эвалюцыю ўсяго грамадства — палітычных, эканамічных, культурных, сацыяльных адносінаў, якая можа быць выклікана як унутранымі, так і знешнімі прычынамі, а тэмпы і наступствы яе могуць быць рознымі ў розных сферах жыцця.

Што тычыцца вузкага сэнсу, асабліва ў дачыненні да эканамічнага развіцця, то ў еўрапейскай гістарычнай навуцы прынята акрэсліваць гэтым тэрмінам перш за ўсё працэс пераўтварэння дапрамысловага грамадства ў прамысловае, дзе першы перыяд вызначаецца як развіццё аграрных адносінаў з элементамі гандлёвага капіталізму⁶. Далей пад мадэрнізацыяй разумеюцца ўсе інавацыйныя, прагрэсіўныя працэсы, якія адбываліся і адбываюцца ў эканамічным жыцці розных краінаў.

Нягледзячы на ўсе складанасці, звязаныя з удакладненнем тэрміну “мадэрнізацыя”, трэба пагадзіцца з заўвагай польскага даследчыка Томаша Кізвальтэра, які падкрэсліў, што нельга пазбягаць гэтага паняцця, паколькі яно адносіцца да цэлага комплексу з’яваў і яго існаванню цяжка запярэчыць⁷.

Разам з тым, у айчынай гістарыяграфіі тэрмін “мадэрнізацыя” ўжываецца вельмі рэдка. Фактычна, ёсць толькі два артыкулы апошніх гадоў, у якіх разглядаецца гісторыя Беларусі ў “эпоху мадэрнізацыі”, і аўтарамі якіх з’яўляюцца Алег Латышонак⁸ і Захар Шыбека⁹. І хоць даследчыкі не акрэсліваюць дэфініцыі самаго паняцця, з кантэксту зразумела, што яны ўжываюць гэты тэрмін хутчэй у шырокім сэнсе, разумеюць мадэрнізацыю як трансфармацыю ўсіх структураў (грамадскіх, палітычных, эканамічных) на працягу даволі значнага часу. Розніца заключаецца ў вызначэнні яе храналагічных храмак на тэрыторыі Беларусі. З. Шыбека разглядае мадэрнізацыю як змены ў першую чаргу ў нацыянальна-вызваленчым працэсе ў 19–20 ст. (дакладней, пачынаючы з 1795 г.)¹⁰, а А. Латышонак павялічыў

⁴ Большой экономический словарь / Под ред. А.Н.Азрилияна. Москва, 1999. С. 486.

⁵ Флюря Б. Централизация и модернизация Русского государства во второй половине XV – первой половине XVI в. // *Modernizacja struktur władzy w warunkach opróżnienia...* S. 72.

⁶ От аграрного общества к государству всеобщего благоденствия. Модернизация Западной Европы с XV в.

до 1980-х гг. Москва, 1998. С. 5.

⁷ Kizwalter T. "Nowatorstwo i rutyny": społeczeństwo Królestwa Polskiego wobec procesów modernizacji (1840–1863). Warszawa, 1991. S. 13-14.

⁸ Латышонак А. Да перыядызацыі гісторыі Беларусі ў эпоху мадэрнізацыі // Гістарычны альманах. 2001. Т. 4. С. 109-126.

⁹ Шыбека З. Нацыянальная мадэрнізацыя 19–20 стагоддзяў і яе асноўныя этапы // Гістарычны альманах. 2002. Т. 7. С. 48-53.

¹⁰ Тамсама. С. 48.

яе перыяд да двух з паловай стагоддзяў, упершыню ў айчынным гістарыяграфіі ўключыўшы ў “эпоху мадэрнізацыі” яшчэ і сярэдзіну – другую палову 18 ст.¹¹

З усяго перыяду існавання феадальных адносінаў на землях Беларусі найбольшай увагі патрабуе даследаванне эканамічнага становішча менавіта ў другой палове 18 ст. Выразна відаць, што на фоне вывучэння палітычных падзеяў гэтага часу, звязаных з падзеламі Рэчы Паспалітай, гаспадарчае жыццё ў ВКЛ не атрымала дастатковага асвятлення ў беларускай гістарыяграфіі. Больш за тое, доўгі час у савецкай гістарычнай навуцы другая палова 18 ст. нават не выдзялялася ў асобны перыяд, а разглядалася як працяг эканамічнага заняпаду, выкліканага войнамі сярэдзіны 17 і пачатку 18 ст. Аўтары манаграфій, артыкулаў і калектыўных гістарычных працаў імкнуліся даць розныя, у тым ліку і эканамічныя, тлумачэнні непазбежнасці падзення Рэчы Паспалітай і прагрэсіўнасці ўключэння беларускіх земляў у склад Расейскай імперыі.

У 50-я г. 20 ст. сітуацыя пачала змяняцца. Магчыма сць працаваць у архівах Польшчы і Літвы, а таксама знаёмства з працамі польскіх гісторыкаў (Ст. Касцялкоўскага, Я. Руккоўскага, Р. Рыбарскага і інш.) абавязала савецкіх даследчыкаў, якія займаліся праблемамі вывучэння гісторыі Беларусі, не ігнараваць фактаў эканамічнага развіцця краіны ў другой палове 18 ст. Аднак пры гэтым заўсёды рабілася выснова, што рост вытворчасці ў той час дасягаўся выключна коштам уціску падданных¹².

Сёння ў беларускай гістарыяграфіі другая палова 18 ст. у гаспадарчым развіцці Вялікага Княства Літоўскага характарызуецца як час эканамічнага ўздыму і значных палітычных пераўтварэнняў¹³, аднак, эканамічным працэсам, якія ў той перыяд адбываліся на землях Беларусі, па-ранейшаму не надаецца дастатковай увагі.

Між тым, даследаванне гаспадарчага становішча на землях Вялікага Княства паказвае, што да сярэдзіны 18 ст. не проста завяршылася аднаўленне гаспадаркі пасля Паўночнай вайны і адбылося ажыўленне ва ўсіх сферах эканомікі. Гэты перыяд адрозніваецца ад папярэдніх значнымі зменамі ў самой арганізацыі эканамічнага жыцця і нават у яго разуменні. Для земляў ВКЛ эканамічныя пераўтварэнні, якія адбываліся ў той час, насілі інавацыйны характар як для развіцця прамысловасці, так і сельскай гаспадаркі, і грунтаваліся на гаспадарчым досведзе еўрапейскіх краінаў.

Каб паказаць адметнасць эвалюцыі эканомікі Беларусі ў другой палове 18 ст. у рамках усяго феадальнага грамадства, прапаную ўжываць для акрэслення азначанага часу тэрмін “мадэрнізацыя” ў вузкім сэнсе гэтага слова, як першы этап якаснай трансфармацыі аграрнага грамадства, які садзейнічаў развіццю рынковых адносінаў у сельскай гаспадарцы і зараджэнню ўласнай прамысловасці.

¹¹ Латышонка А. Да перыядызацыі гісторыі Беларусі ... С. 125-126.

¹² Падрабязней пра стан вывучэння эканамічнага развіцця Беларусі другой паловы 17 – 18 ст. у айчынным гістарыяграфіі гл.: Кітурка І. Да пытання пра перыядызацыю эканамічнай гісторыі Беларусі другой паловы 17 – 18 ст. // Гістарычны альманах. 2002. Т. 7. С. 91-99.

¹³ Гл., напр.: Эканамічная гісторыя Беларусі / Пад. рэд. В.І. Галубовіча. Мн., 1998. С. 108.

З агульным значэннем мадэрнізацыі звязана ўсведамленне ў другой палове 18 ст. інтэлектуальнымі і палітычнымі элітамі Рэчы Паспалітай неабходнасці зменаў існуючай палітычнай і эканамічнай рэчаіснасці. Адбылася своеасаблівая “мадэрнізацыя ў розумах”, для якой важнае значэнне меў асветніцкі спосаб разумення прагрэсу як аддзялення (ці супрацьпастаўлення) сучаснасці і мінулага¹⁴. Верагодна, ўпершыню традыцыя, якая была да гэтага часу бюспрэчным аўтарытэтам, у другой палове 18 ст. стала падвяргацца крытыцы, і з уласцівым для тых часоў аптымізмам пачала даказвацца магчымасць рацыянальнага ўплыву на фармаванне будучага грамадства.

Гэты тэзіс яскрава пацвярджаецца зместам артыкулаў са зборніка пад назвай “Падборка гаспадарчых ведаў”, складзенага ксянзом Пятром Світкоўскім і выдазенага ў Варшаве ў 1786 г. У адным з артыкулаў, дзе прапагандавалася ўвядзенне шматполля і адмаўленне ад сістэмы “параў”, адзначалася, што “... селянін вучыцца гаспадарцы ад сваіх панюў і бацькоў і выконвае гаспадарчыя работы так, як яго навучылі, нават не думаючы, ці мог бы зрабіць лепей, з большым для сябе прыбыткам... Колькі нават гаспадароў такога фальшывага, памылковага погляду прытрымліваюцца, што ўсё неабходна так, як даўней рабіць і нічога нельга рабіць лепей. Але супраць таго выступае штодзённы вопыт”¹⁵.

Для тых, хто не хацеў заставацца “нявольнікам звычаю”, а меў “здольнасці і патрэбы ў гаспадарчых ведах” каб “паправіць памылкі першапачатковага досведу”¹⁶, у другой палове 18 ст. пачала выдавацца вялікая колькасць эканамічнай літаратуры.

У 1758 г. выйшла ў свет перыядычнае выданне “Новыя эканамічныя і навуковыя веда альбо Часопіс усіх навук, неабходных для шчаслівага жыцця людзей”¹⁷. Пад шчаслівым жыццём людзей у часопісе разумелася становішча, калі чалавек быў здаровы, багаты і разумны, таму артыкулы ў гэтым выданні былі “з навукі лекарскай”, “навукі эканамічнай”, а таксама з філасофіі і фізікі.

Неабходнасць выдання такога часопісу так тлумачылася ў прадмове да першага нумару: “...Трэба мець дакладную інфармацыю пра вынаходніцтвы і ўдасканаленні спосабаў жыцця розных народаў, пільна ў іх углядацца і на сваю карысць абарачаць”¹⁸.

Фактычна ва ўсіх эканамічных выданнях асабліва падкрэслівалася, што пераймаць добры вопыт іншых краінаў — гэта зусім не ганебна, а, наадварот, ра-

¹⁴ Gawlas Sl. Polska Kazimierza Wielkiego... S. 7.

¹⁵ Wybór wiadomości gospodarskich. T. 1. Przez X. Piotra Switkowskiego. Warszawa, 1786. S. 2.

¹⁶ Dzieło o rolnictwie. Przez P. Duhamel du Monceau, Towarzysza wielu Akademii y Towarzyszów Rolniczych Najwyższego we Francyi Sędziogo Portowego. Po francuzki napisane. Na polski język przetłumaczone. T. 1. Wilno, 1770. S. 703.

¹⁷ Nowe wiadomości ekonomiczne i uczone albo Magazyn wszystkich nauk do szczęśliwego życia ludzkiego potrzebnych. Wydane przez Wawrzynca Mitzlera de Kolof Filozofii i Medycyny Doktora, Historii Rzeczypospolitej Pisarza, różnych Akademii cudzoziemskich Towarzysza J.K.M.K. T. 1. Warszawa, 1758. 743 s.

¹⁸ Ibidem. Przedmowa. S. I.

зумна і карысна, паколькі "сапраўднае гаспадарства грунтуецца не толькі на працы рук, але і на працы галавы"¹⁹, таму ўсе краіны Еўропы карыстаюцца лепшымі вынаходніцтвамі сваіх суседзяў²⁰.

Кнігі гаспадарчага зместу, перакладзеныя з французскай, нямецкай, англійскай моваў, выдаваліся ў другой палове 18 ст. у друкарнях як на тэрыторыі Кароны, так і ў Вялікім Княстве, у тым ліку ў Вільні, Гародні, Нясвіжы, Берасці. У гэтых выданнях даказваліся перавагі так званага "новага гаспадарства", заснаванага на ўдасканаленні спосабаў апрацоўкі глебы, ужыванні новых прыладаў працы, увядзенні шматпольнага севазвароту і асабліва — прадстаўленні сялянам эканамічнай свабоды. Апошняя палажэнне разумелася, бадай што, як самае галоўнае, бо "цяжар вялікіх, часам няжных працаў так ганьбіць цела і разумовыя здольнасці беднага земляроба, што ён працуе без задавальнення, без ахвоты, поўны роспачы, апускаецца ва ўсім і ледзь памятае, што створаны вольным чалавекам і адрозніваецца ад працуючай штодзень побач жывёлы"²¹, а "дасканаласць земляробства — справа людзей вольных, адукаваных, дасціпных, вынаходлівых, пэўных сваёй маёмасці... і бяспечных у сваіх сядзібах"²². Гэта словы не з філасофскіх трактатаў, а з эканамічных артыкулаў!

Аналізуючы эканамічную літаратуру, якая была выдадзена ў Рэчы Паспалітай у другой палове 18 ст., відавочна назіраецца эвалюцыя гаспадарчых поглядаў. Так, калі ў часопісе "Новыя эканамічныя і навуковыя веды" (1758 г.) яшчэ гаварылася пра неабходнасць захавання фальваркаў і трохполля²³, то ў наступных выданнях менавіта гэтыя спосабы гаспадарання падвяргаліся найбольшай крытыцы і пачала даказвацца іх нерацыянальнасць. Ідэя прадстаўленне сялянам эканамічнай свабоды ўваходзіла ў супярэчнасць з распаўсюджанай у той час сістэмай фальваркаў, якія апрацоўваліся пераважна працай цяплых сялянаў. Для вырашэння гэтага пытання прапаноўваліся два асноўныя варыянты: альбо ліквідацыя фальваркаў і раздача грунтаў сялянам за вызначаную плату²⁴, альбо выкарыстанне наёмных работнікаў, паколькі ў параўнанні з паншчынай працай "наёмныя людзі больш прыбытку для фальварку прыносяць"²⁵.

Так ці інакш, але ў пераважнай большасці эканамічных выданняў захаванне паншчыны прызнавалася неэфектыўным, больш за тое, тупіковым шляхам, які ў

¹⁹ O rolnictwie dla wygody gospodarzów w Pawłowie mieszkających. Wilno, 1770. S. 3.

²⁰ Folwark w którym Grunta nie zostawują się nigdy ugorem. Przełożony na polski język przez X. Grzegorza Książewicza Matem. JW. JX. Biskupa Wilen. W Wilnie w Drukarni J. K. M. Różplety Akademickiej Societatis Jesu, 1770. Przedmowa.

²¹ Nowe wiadomości ekonomiczne i uczone. S. 163.

²² Folwark w którym... Przedmowa.

²³ Nowe wiadomości ekonomiczne i uczone. S. 36-38.

²⁴ Przykład nowy bardzo łatwego a znacznego pomnożenia intraty z dóbr dziedzicznych // Wybór wiadomości gospodarskich. S. 162-173.

²⁵ Biblioteka Narodowa w Warszawie. Archiwum Czarotorskich, m/f 1643.S. 5 56 ("Uwagi nad gospodarstwem niektórych części Litwy").

новых умовах развіцця не мог забяспечыць канкурэнтаздольнасць мясцовых сельскагаспадарчых тавараў на рынках Заходняй Еўропы.

Паказальна, што ў якасці ініцыятараў, фундатараў, а часам і аўтараў перакладаў выступалі вядомыя ў ВКЛ асобы, напрыклад, віленскі біскуп Ігнацій Якуб Масальскі, ксёніз і матэматык Гжэгож Княжэвіч, знакаміты рэфарматар ксёніз Павел Бжастоўскі і інш. Неабходна падкрэсліць, што ў большасці сваёй гэтыя людзі не толькі прапагандавалі новыя спосабы вядзення гаспадаркі, але і выкарыстоўвалі іх ва ўласных маёнтках.

Так, напрыклад, біскуп І. Масальскі, разумеючы, што адной з галоўных перашкодаў на шляху развіцця гаспадаркі былі недасканалыя прылады працы, купляў у Англіі розныя земляробчыя інструменты, прыдатныя для земляў ВКЛ, для таго, каб яны “былі ўзорам для вырабу такіх прыладаў у краіне”²⁶. Акрамя таго, ён нават абвясціў конкурс і абяцаў узнагароду таму, хто прапануе “найлепшы спосаб гаспадарчай адукацыі сялянаў”²⁷, якія з’яўляліся асноўнай вытворчай сілай у грамадстве і ад працы якіх у многім залежаў стан сельскай гаспадаркі.

Гаспадарчай адукацыяй сваіх сялянаў займаўся і Павел Бжастоўскі ў сваім уладанні Мерач пад Вільняй, якое ў яго гонар было перайменавана ў Паўлава. Агульнавядома, што паўлаўскія сяляне атрымалі асабістую свабоду, у Паўлаве нават была створана своеасаблівая “рэспубліка” з уласным кіраўніцтвам, правам, фінансамі, войскам, дзедзіч якой быў яе дажывотным прэзідэнтам.

Але Павел Бжастоўскі ў сваім уладанні вялікую ролю адводзіў і паляпшэнню сістэмы вядзення сельскай гаспадаркі. У 1770 г. ён выдаў у Вільні невялікую кніжку пад назвай “Пра земляробства для выгоднасці гаспадароў, якія жывуць у Паўлаве”²⁸. У ёй тлумачылася, што земляробства — гэта навук і яе трэба ведаць, а менавіта, ведаць якасць сваіх грунтаў, хваробы раслінаў і жывёлы, своечасова пачынаць сельскагаспадарчыя работы і г.д. Як паказала далейшае даследаванне, гэтае выданне перадавала кароткі змест французскай кнігі “Твор пра земляробства”, якая была перакладзена Паўлам Бжастоўскім і выдадзена ў двух тамах у Вільні на працягу 1770–1773 г.²⁹

Такім чынам, прыхільнікамі распаўсюджання ў ВКЛ “новага гаспадарства”, аўтарамі радыкальных эканамічных і сацыяльных рэформаў выступалі вядомыя, аўтарытэтныя ў Княстве асобы, што надавала вагу іх пачынанням і пераўтварэнням і знаходзіла прыхільнікаў як у Вялікім Княстве, так і на тэрыторыі Кароны.

Яшчэ адной адметнай з’явай другой паловы 18 ст. была актыўная інтэграцыя дзяржаўных інстытутаў у эканамічнае жыццё — дзяржаўная ўлада пачала выступаць як прапагандыст гаспадарчых рэформаў. Так, рашэннем канвакацыйнага

²⁶ Kalendarz Rolniczy i Gospodarski przez P. Bradley napisany przez X. Grzegorza Książewicza na polski język przełożony. Wilno, 1770. S. 17.

²⁷ Folwark w którym... S. 159.

²⁸ O Rolnictwie dla wygody ... 80 s.

²⁹ Dzieło o rolnictwie... T. I–II. Wilno, 1770–1773.

сейму 1764 г. для ВКЛ была створана Эканамічная Рада Літоўскага скарбу — спецыяльны дзяржаўны орган, які адказваў за эканамічнае развіццё краіны. У яго кампетэнцыю ўваходзіў разгляд усіх магчымых прапановаў па паляпшэнню спосабаў вядзення гаспадаркі і павелічэнню прыбыткаў.

Фарміраванню новых эканамічных адносінаў садзейнічаў шэраг гаспадарчых законаў, сярод якіх можна адзначыць абмежаванне права вета па эканамічных пытаннях, дазвол мяшчанам набываць феадальныя маёнткі, а шляхце займацца прадпрыемальніцкай дзейнасцю і гандлем без страты сваіх шляхецкіх правоў³⁰. Станоўчы ўплыў на развіццё ўнутранага і знешняга гандлю ў другой палове 18 ст. аказала будаўніцтва трактаў і водных каналаў.

Дзяржаўная ўлада выступала ў той час і як ініцыятар стварэння мануфактураў, у тым ліку і ў каралеўскіх сталовых эканоміях ВКЛ. У згаданым ужо часопісе “Новыя эканамічныя і навукковыя веды” ў 1758 г. гаварылася, што заснаванне такіх прадпрыемстваў вельмі неабходна, бо “калі паглядзець на польскую даму або кавалера, то можна ўбачыць, што яны з ног да галавы апранутыя ва ўсё замежнае. А гэта вялікае няшчасце!”³¹. Аўтары часопісу падкрэслівалі, што адзін з галоўных поспехаў гаспадарчага развіцця грунтуецца на вызначэнні ўсяго таго, што можна стварыць у сваёй дзяржаве, каб не ўвозіць з іншых краінаў.

Разам з тым было ўсведамленне таго, што мануфактуры, якія з’яўца ў Рэчы Паспалітай, не адразу прыйдуць да вялікай дасканаласці. “Нашыя суседзі — немцы, англічане, галандцы, французы, італьянцы — нас у гэтым даўно апярэдзілі як з пункту гледжання сваёй працы, так і гандлю паміж сабой. Цяжка нам з імі параўнацца, але гэта і не патрэбна. Дастаткова для нас будзе, калі шляхам арганізацыі мануфактураў зменшым колькасць замежных тавараў і грошы ў краіне будуць заставацца”³².

Мануфактуры, якія былі закладзены ў эканоміях ВКЛ падчас адміністрацыі А.Тызенгаўза, з’яўляліся прадпрыемствамі новага тыпу і павінны былі забяспечыць прамысловымі таварамі ў першую чаргу ўнутраны рынак. Праўда, яны былі заснаваныя на фактычна дармавой працы каралеўскіх сялянаў. Але, магчыма, гэта была своеасаблівая палітыка дзяржаўнага пратэекцыянізму для прамысловасці, якая толькі нараджалася. Такая палітыка выяўлялася не толькі ў падтрымцы самой ідэі тэхнічнага прагрэсу, наданні розных ільгот і прывілеяў, але, у першую чаргу, у дзеяннях, якія забяспечвалі канкурэнтаздольнасць тавараў, якія выпускаліся ў краіне. На этапе станаўлення прамысловасці гэта магло быць дасягнута ў тым ліку і за кошт таннасці рабочай сілы.

Такая з’ява не была вынаходніцтвам Рэчы Паспалітай. У Прусіі і Аўстрыі з гэтай мэтай у якасці рабочых на фабрыкі пасылалі жаўнераў і нават выкарысто-

³⁰ Эканамічная гісторыя Беларусі. С. 109.

³¹ O sposobach ustanowienia handlow w Polsce, i przeprowadzenia ich do doskonałości // Wybor wiadomości gospodarskich. Т. 1. S. 86.

³² Тамсама.

ўвалася праца дзяцей³³. Палітыка дзяржаўнага пратэక్షынізму для станаўлення ўласнай прамысловасці актыўна выкарыстоўвалася ў Англіі, Францыі, ЗША..

Такім чынам, выдавочна эвалюцыя эканамічных адносінаў у ВКЛ у другой палове 18 ст. На пачатковым этапе яна была звязаная, у першую чаргу, з якаснымі зменамі ў арганізацыі сельскай гаспадаркі ў ВКЛ: з выкарыстаннем новых спосабаў апрацоўкі глебы, паўторнымі ўзворваннямі, адмаўленнем ад сістэмы “параў”, павелічэннем ролі жывёлагадоўлі. Гэта не пярэчыла падобным працэсам у Заходняй Еўропе, дзе першапачатковая мадэрнізацыя ў сельскай гаспадарцы таксама звязвалася не з ужываннем тэхнікі, а з удасканаленнем земляробства і ўвядзеннем “новага гаспадарства”. Яшчэ да сярэдзіны 19 ст. машынная тэхніка ў Еўропе адыгрывала нязначную ролю: сеялка, якая была зроблена ў 1733 г., выкарыстоўвалася ў сярэдзіне 18 ст. толькі ва Усходнім Норфалку, у іншых месцах – з пачатку 19 ст.; трохкутны плуг (1731 г.), які дазваляў узворванне на двух конях пры адным чалавеку, не выкарыстоўваўся да 1870-х г.; да 1830 г. звычайнымі прыладамі працы на англійскіх фермах былі цэп, серп і каса³⁴.

Падсумоўваючы, лічу, што для характарыстыкі якасных зменаў, якія адбыліся ў другой палове 18 ст. у гаспадарчым жыцці ВКЛ, можна і неабходна ўжываць тэрмін “мадэрнізацыя”.

Пытанні да Ірыны Кітурка

Андрэй Кіштымаў (Менск): Ці працягваўся працэс мадэрнізацыі ў часы Расейскай імперыі?

Эмануіл Іофе (Менск): Якія вядомыя беларускія і замежныя даследчыкі ўжывалі і ўжываюць тэрмін “мадэрнізацыя”?

Яўген Мірановіч (Беласток): У еўрапейскай гістарыяграфіі мадэрнізацыя звычайна разумеецца як пераход ад мануфактуры да фабрыкі. Вы лічыце магчымым больш шырокае ўжыванне гэтага тэрміну?

Захар Шыбека (Менск): Наколькі тэрмін “мадэрнізацыя” з’яўляецца для Вас універсальным? Ці можна казаць пра мадэрнізацыю, напрыклад, у перыяд каменнага веку? Як суадносіцца гэты тэрмін з тэрмінам “капіталізацыя”? Ці былі праціўнікі мадэрнізацыі ў Беларусі, ці звонку яе?

Уладзімір Сосна (Менск): Вы казалі, што праблемы мадэрнізацыі не былі прадметам даследавання савецкай гістарыяграфіі, але ж пра эканамічнае развіццё ў 18 – першай палове 19 ст. пісалі Казлоўскі і інш.

Наталля Палетаева (Менск): Наколькі правамерна гаварыць пра буржуазную мадэрнізацыю, феадальную мадэрнізацыю, рыначную мадэрнізацыю?

³³ Baszkiewicz J. Władza /Pod red. nauk. A. Maćzaka. Wrocław–Warszawa–Kraków, 1999. S. 84.

³⁴ Бродель Ф. Время мира: Материальная цивилизация, экономика и капитализм, XV–XVIII вв. Москва, 1992. Т. 3. С. 576-577.

Святлана Марозава (Гародня): Хіба праз нейкі час нам ужо не прыдзецца казаць, што тэрмін “мадэрнізацыя” ужываюць толькі Захар Шыбека і Алег Латышонак. Калегі з БДУ распрацавалі новую праграму па гісторыі Беларусі, дзе ў раздзеле, прысвечаным апошняму перыяду гісторыі Рэчы Паспалітай ужываецца тэрмін “мадэрнізацыя”. Ці не Вашыя гэты ўплывы?

Валянцін Мазец (Менск): Якая этымалогія тэрміна “мадэрнізацыя”?

Адказы Ірыны Кітуркі

Адказ А.Кіштымаву і Я. Мірановічу: За пытаннем сп.Кіштымава хіба стаіць пэўны антаганізм даследчыкаў перыяда феадалізму і капіталізму. Маўляў, калі мадэрнізацыя была пры феадалізме, то яе не магло быць пры капіталізме. Я лічу, што і гэтае пытанне, і пытанне Яўгена Мірановіча, які заўважыў, што мадэрнізацыю разумеюць як пераход ад мануфактуры да фабрыкі, зыходзяць ад недакладнага разумення сутнасці мадэрнізацыі. У еўрапейскай гістарыяграфіі гэты тэрмін ужываецца як універсальны, ім часта характарызуюць працэсы і часоў сярэднявечча, і эпохі новага часу.

Працэс мадэрнізацыі – гэта працяплы працэс, які не абмяжоўваецца пераходам ад мануфактуры да фабрыкі. І этап мадэрнізацыі – трансфармацыя аграрнага грамадства. У 19 ст. ён працягваўся, і гісторыкі новага часу могуць таксама карыстацца гэтым тэрмінам.

Адказ Э.Лофе: У беларускай гістарыяграфіі працэс мадэрнізацыі разглядаецца, наколькі я ведаю, толькі ў работах Захара Шыбека і Алега Латышонка. Сярод замежных даследчыкаў шмат хто ужывае тэрмін “мадэрнізацыя” для тлумачэння сацыяльна-эканамічнай трансфармацыі другой паловы 18 ст.

Адказ З.Шыбеку: Адносна ўніверсальнасці тэрміна “мадэрнізацыя”. Калі вельмі хочацца, то можна ўжываць гэты тэрмін і для гісторыі каменнага веку (напр., для пазначэння неалітычнай рэвалюцыі), але, калі мы гаворым пра эканамічную гісторыю, то трэба зыходзіць з таго, што мадэрнізацыя – гэта працяплы працэс пераўтварэння даіндустрыяльнага грамадства ў індустрыяльнае, дзе першы этап характарызуецца з’яўленнем элементаў рынкавага капіталізму. Менавіта таму ўжываць яго ў адносінах да гісторыі Беларусі можна якраз у другой палове 18 ст., у перыяд, калі гэтыя працэсы толькі распачынаюцца.

Што датычыць праціўнікаў мадэрнізацыі, хачу заўважыць, што ў другой палове 18 ст. галоўны супраціў мадэрнізацыі аказвалі не асобы, а традыцыя. Адзін з рэфарматараў канца 18 ст. Людвіг Кройц у запісках, якія датычылі рэформы сістэмы гаспадарання ў Шавельскай эканоміі, пісаў, што толькі чалавечы нежаданне і лянота перашкаджаюць далейшаму развіццю. Напр., побач з Шавельскай эканоміяй знаходзяцца больш развітыя гаспадаркі Курлянды. Можна вучыцца, можна карыстацца іх вопытам, але няма ахвотных. Асобаў, якія б выступалі ў другой палове 18 ст. супраць працэсу мадэрнізацыі, я не ведаю.

Адказ У.Сосне: У другой палове 18 ст. сапраўды назіраўся ўздым эканамічнага развіцця. Ён знайшоў адностраванне ў працах беларускіх савецкіх даследчыкаў Карпачова, Казлоўскага, Пахілевіча, Мялешкі другой паловы 80-х гг. 20 ст. Праблема толькі ў тым, што рабіліся высновы цалкам у духу пануючай ідэалогіі.

Адказ Н.Палетаевай: Тэрмін “мадэрнізацыя” з’яўляецца ўніверсальным для розных галінаў сацыяльна-эканамічнага жыцця. Сп. Захар Шыбека ўжывае яго для пазначэння пераменаў у нацыянальна-вызваленчым руху. Можна ўжываць яго ў дачыненні да трансфармацыі палітычных структураў, гаспадарчых працэсаў і г.д. У сваім выступе я імкнулася паказаць, як мадэрнізацыя праяўлялася ў эканоміцы другой паловы 18 ст. Адносна гэтага працэсу трэба казаць не пра феадальную мадэрнізацыю, а мадэрнізацыю феадальнай гаспадаркі.

Адказ С.Марозавай: Прыклад праграмы БДУ даказвае, што мы з розных бакоў прыходзім да адных і тых жа высноваў адносна мадэрнізацыі.

Адказ В.Мазу: Этымалогія тэрміну “мадэрнізацыя” звязана са словам “мадэрн”, якое разумецца як новаўвядзенне.

ПРАБЛЕМЫ ТЭРМІНАЛОГІІ ПРЫ ВЫВУЧЭННІ ГІСТОРЫІ ГАРАДСКІХ ПАСЕЛІШЧАЎ БЕЛАРУСІ

Асноўныя тэрміналагічныя праблемы, якія ўзнікаюць пры даследаванні гісторыі гарадскіх паселішчаў Беларусі, датычаць ужывання паняццяў і тэрмінаў “горад”, “мястэчка”, “гарадскія паселішчы” альбо “паселішчы гарадскога тыпу”. У айчынай гістарычнай літаратуры няма дакладных азначэнняў гэтых паняццяў. Найбольш дыскусійным з’яўляецца тэрмін “мястэчка”.

Праблема азначэння паняцця “мястэчка”, яго спецыфікі ў параўнанні з іншымі паселішчамі (вёскай і горадам) займае значнае месца ў даследаваннях шэрагу гісторыкаў. У выніку пошуку найбольш характэрных рысаў мястэчка у навуковай літаратуры яно паўстае як населены пункт, які адрозніваўся ад горада меншай колькасцю і складанасцю структуры насельніцтва, адсутнасцю абарончых збудаванняў, аграрнымі рысамі; аддзяляўся ад сяла і вёскі наяўнасцю гандлю і рамяства як сталых заняткаў часткі жыхароў, большай культурнай і адміністрацыйнай значнасцю, а таксама большай складанасцю планіроўкі і забудовы.

Большасць гісторыкаў гарады і мястэчкі аб’ядноўваюць у адзін тып гарадскіх паселішчаў (Афроім Карпачоў, Зіновій Капыскі, Анатоль Грыцкевіч, Юрый Бохан, Ежы Ахманьскі, Станіслаў Александровіч і інш.). Некаторыя даследчыкі не адносілі мястэчкі да пасяленняў гарадскога тыпу, лічылі іх сельскімі, падкрэсліваючы мзэрнасць развіцця ў іх гарадскіх элементаў (Павел Баброўскі, Мацей Любаўскі, Павел Рынджонскі і інш.). Асобныя гісторыкі разглядалі мястэчкі ў якасці пераходнага звяна ад вёскі да горада, адзначаючы іх праежкавае становішча і перапляценне ў іх гарадскіх і сельскіх рысаў (Мітрафан Доўнар-Запольскі, Уладзімір Гуркоў і інш.). На нашу думку, тут трэба ўлічваць асаблівасці развіцця мястэчак у часы Вялікага Княства Літоўскага і Рэчы Паспалітай і ў перыяд Расейскай імперыі.

Аналіз ужывання тэрміна “мястэчка” у 16–18 ст. дазволіў гісторыкам (А.Грыцкевіч, С.Александровіч, Ю.Бохан) зрабіць выснову аб адсутнасці строгай рэгламентацыі пры выкарыстоўванні тэрмінаў “мястэчка” і “места”. Аднак падобная тэрміналагічная адвольнасць і недакладнасць дапускалася ў тыя часы толькі ў дачыненні да горада і мястэчка, паміж якімі не бачылася прынцыповай розніцы і якія залічваліся ў адну групу населеных пунктаў, але ніколі – у дачыненні да мястэчка і вёскі.

Толькі ў апошняй чвэрці 18 ст. узнікла адносна дакладная трактоўка мястэчка. У пастанове Варшаўскага Сойма аб генеральным падымным за 1775 г. усе гарадскія пасяленні Рэчы Паспалітай падзяляліся на тры групы: “гарады вялікія”, “гарады меншыя” і “мястэчкі”. Сцвярджалася, што “пад мястэчкамі трэба разумець такія, каторыя адным земляробствам жывуць і меней як 300 дымоў налічва-

юць”¹. Гэтая трактоўка аказала значны ўплыў на разуменне спецыфікі мястэчак большасцю сучасных даследчыкаў. Пры аналізе структуры гарадскіх паселішчаў ВКЛ і Рэчы Паспалітай ў 15 – 18 ст. З.Капыскі, А.Грыцкевіч, А.Карпачоў і інш. прапануюць два галоўныя крытэрыі спецыфікі мястэчка: невялікая, не больш за 300 дымоў, заселенасць і аграрны характар мястэчка, недаразвітасць яго гандлёвай і рамесніцкай дзейнасці.

Цікавую выснову наконт спецыфікі мястэчка зрабіў Ю.Бохан: калі мястэчка кардынальна адрозніваецца ад вёскі сваім статусам сталага асяродка гандлёвага абмену, то адрозненні паміж мястэчкам і горадам зводзяцца да ўзроўню колькасных характарыстык, галоўным чынам у выглядзе памераў тэрыторыі, на якую распаўсюджваўся іх гаспадарчы і адміністрацыйны ўплыў. На думку Ю.Бохана, мястэчка 15 – 18 ст. можна класіфікаваць як драбнейшы населены пункт гарадскога тыпу, малы горад, эканамічны ўплыў якога абмяжоўваўся невялікімі сельска-гаспадарчымі раёнамі – дробнымі вотчынамі, валасцямі, староствамі, якія не мелі, як правіла, іншых гарадскіх пасяленняў і адміністрацыйным цэнтрам якіх ён звычайна з’яўляўся².

Заканадаўства Расейскай імперыі не давала пэўнага і дакладнага вызначэння статуса горада. Не існавала і агульнапрынятага паняцця мястэчка. Гэта былі паселішчы, неведомыя раней Расіі. Імперскае заканадаўства ў адных выпадках адносіла мястэчкі да гарадскіх паселішчаў, а ў іншых – да сельскіх. Адна і тая ж мясцовасць у афіцыйных дакументах называлася то мястэчкам, то сялом, то нават вёскаю.

У 80-хг. 19 ст. адносіны ўрада да вызначэння мястэчак сталі больш адказнымі, што дыктавалася неабходнасцю дакладнага размежавання гарадскіх і сельскіх паселішчаў у сувязі з уступленнем у дзеянне “Часовых правілаў” ад 3 мая 1882 г., якія забаранялі габрэям зноў сяліцца і набываць нерухомую маёмасць у сельскай мясцовасці. Мястэчкамі прызнаваліся тыя паселішчы, якія побач з афіцыйнай назвай мелі мяшчанскае кіраванне, і дзе збіраўся падатак з нерухомай маёмасці. Аднак усё ж агульнапрынятага і бясспрэчнага паняцця мястэчка юрыдычна так і не было выпрацавана. Статус іх тлумачыўся па-рознаму, у залежнасці ад тых інтэрэсаў, якімі кіраваліся ўлады.

Акрамя таго на працягу канца 18 – пачатку 20 ст. адбываўся працэс паступовага “размывання” сярэднявечных мястэчак. Яны гублялі сваю сярэднявечную адна тыповасць. Адно з іх апускаліся да становішча звычайных сельскіх паселішчаў. Іншыя захоўвалі сваю класічную функцыю эканамічнага абслугоўвання на лакальных рынках пераважна тых панскіх і сялянскіх гаспадарак, якія з цяжкасцю пераходзілі на прадпрымальніцкі лад. Частка мястэчак здолела ўзняцца на ўзровень гарадоў. Інтэнсіўнасць працэсу “размывання” мястэчак вызначалася зменамі ў сацыяльна-эканамічнай сітуацыі ў краі і палітыкай царызму ў дачыненні да мястэчак.

¹ Цыт. па: Бохан Ю.М. Мястэчкі Вярхоўяў Віліі і нёманскай Бярэзіны ў 15-18 ст. (па археалагічных і пісьмовых крыніцах): Аўтарэф. дыс... канд. гіст. навук. Мінск, 1994. С. 28.

² Тамсама. С. 33.

Такім чынам, калі мястэчкі Беларусі часоў ВКЛ і Рэчы Паспалітай амаль без выключэнняў можна ўпэўнена адносіць да гарадскіх паселішчаў, то мястэчкі ў перыяд Расейскай імперыі характарызаваліся вялікай разнастайнасцю тыпаў. Многія мястэчкі па сваёй ролі ў эканамічным і культурным развіцці Беларусі стаялі на ўзроўні гарадоў, і таму іх правамерна адносіць да катэгорыі “гарадскіх паселішчаў”. У той жа час, існавалі мястэчкі, якія амаль не адрозніваліся ад сельскіх населеных пунктаў. Пад назвай “мястэчка” хаваліся як буйныя гандлёва-прамысловыя цэнтры, якім не хапала толькі афіцыйнага гарадскога статусу, так і звычайныя сельскія паселішчы. На гэта звярталі ўвагу Анатоль Люты і Захар Шыбека. Апошні нават пра водзіць класіфікацыю мястэчак па ступені іх набліжанасці да гарадоў: 1) мястэчкі-сёлы (менш 500 жыхароў); 2) уласна мястэчкі (500 і больш жыхароў, але не мелі больш паловы занятых па-за сельскай гаспадаркай); 3) мястэчкі гарадскога тыпу (больш за 500 чалавек і пераважна не-земляробчы характар)³.

Для таго, каб лепш зразумець месца мястэчак у сістэме населеных пунктаў Беларусі і ступень іх уключанасці ў структуру гарадскіх паселішчаў, варта разглядаць іх у двух аспектах – як тып пасяленняў са спецыфічнымі эканамічнымі, культурнымі і адміністрацыйнымі функцыямі, які нараджаецца з лакальных патрэбаў, і малы горад (мястэчка) як стадыя росту. Кожны, нават самы дробны горад, узнікшы першапачаткова як лакальны цэнтр, з самага пачатку свайго існавання быў скіраваны на ўзбудаванне і пашырэнне сфераў свайго ўплыву. Мястэчкі, якія паспяхова спраўляліся з гэтай задачай, перарасталі ў сярэднія, а ў выключных выпадках і ў буйныя гарады. Праўда ў часы Расейскай імперыі тут узніклі цяжкасці з набыццём афіцыйнага гарадскога статусу. З другога боку, некаторыя мястэчкі занепадалі і пераходзілі ў разрад сёлаў ці вёсак. Іншыя – заставаліся дробнымі паселішчамі аграрнага характару са слаба развітымі рамяством і гандлем. Такая разнастайнасць вызначалася ўсім комплексам канкрэтна-гістарычных умоваў.

Наступны важны момант, на які трэба звярнуць увагу, звязаны з канцэнтрацыяй у гарадскіх паселішчах Беларусі габрэйскага насельніцтва, што было абумоўлена вядомым комплексам прычынаў. Гарады і мястэчкі нашага краю паступова пераўтварыліся ў асяродкі габрэйскай гісторыі і культуры. У сувязі з гэтым падаецца неабходным увядзенне ў беларускую гістарыяграфію, у прыватнасці ва ўрбаністыку, тэрміна “штэтл”, які шырока выкарыстоўвае іудаіка, і які трывала замацаваўся ў нашых суседзях – у польскай, украінскай, расейскай і літоўскай гістарыяграфіях.

У перакладзе з мовы ідыш “штэтл” ці “штэтлэх” азначала “мястэчка”. Гэта магло быць мястэчка як з 500, так і з 20 тыс. жыхароў. Маленькія мястэчкі называліся ласкава “штэйтэле”. Тэрмін “штэтл” трапіў на старонкі навуковай літаратуры даўно. Адна з першых прац, якая прысвечана гэтаму паняццю і лічыцца класікай,

³ Шыбека З.В. Гарады Беларусі (60-я гады 19 – пачатак 20 ст.). Мінск, 1997. С. 80.

– кніга Марка Збароўскага⁴. Класічным апісаннем штэтла з’яўляецца таксама праца Дыяны і Дэвіда Роскесаў⁵. Сёння існуе шмат літаратуры пра штэтл і шмат трактовак гэтага паняцця. З усіх шматлікіх спробаў даць азначэнне тэрміну “штэтл” можна вылучыць наступныя:

- усялякае паселішча ва Усходняй Еўропе, дзе жылі габрэі;
- паселішча, большасць насельніцтва якога складалі габрэі, і якое мела габрэйскае аблічча;
- асобны соцыум, які выразна адрозніваўся адакаляючага насельніцтва мовай, гаспадарчымі заняткамі, рэлігіяй, культурай;
- частка горада, у якім кампактна жылі габрэі (габрэйскі квартал).

Цікавым, на наш погляд, з’яўляецца тлумачэнне паняцця “штэтл” Джоанам Кліерам, які разглядае “штэтл” як эканамічна-культурную зону, што аб’ядноўвала габрэяў паміж сабой, а таксама габрэяў і хрысціянаў⁶. Нам падаецца найбольш слушнай трактоўка “штэтла”, прапанаваная Элеанорай Бергман. Яна вызначае *“штэтл” як габрэйскую фізічную і духоўную прастору ў польскім (беларускім, украінскім, літоўскім) мястэчку*⁷. Гэтая прастора ўспрымалася традыцыйнай габрэйскай свядомасцю ў побытавым, рэлігійным і містычным планах адпаведнасці з галахічнымі⁸ ўяўленнямі, народнымі звычаямі і мясцовымі традыцыямі.

Заўважым, што вельмі часта паняцці “штэтл” і “мястэчка” атаясамліваюцца. З гэтым нельга пагадзіцца, бо тады губляецца негабрэйскае насельніцтва мястэчак. Атаясамліванне паняццяў “штэтл” і “мястэчка” прыводзіць да недарэчнасцяў. Так, у артыкуле Леі Альпшулер, прысвечаным мястэчку Вішнёва, чытаем: “Местечком называлось небольшое селение полугородского типа, возникшее в Польше в 15 – 16 вв., которое, как правило, связано было с приглашением евреев местным феодалом для занятий в экономическо-посреднической деятельности”⁹. Але з гэтага пачынаўся “штэтл”, а не “мястэчка”. Генезіс мястэчак быў звязаны з іншымі вядомымі працэсамі, што працякалі на землях Вялікага Княства Літоўскага ў 15 – 16 ст. Паняцце “мястэчка” шырэі за паняцце “штэтл”, “мястэчка” ўключае “штэтл” як сваю частку. Гэтая частка, як правіла, дамінавала, асабліва ў 19 – пачатку 20 ст. Праўда, таксама існавалі мястэчкі, дзе габрэяў увогуле не было. Напрыклад, інвентары мястэчка Грэск Слуцкага павета ў першай палове 19 ст. не

⁴ Zborowski Mark. Life is with people: The Culture of the Shtetl. New York, 1952.

⁵ Roskes Diane K., Roskes David G. The shtetl book: An introduction to East European Jewish Life and Lore. INC, 1979.

⁶ Klier John D. What exactly was a Shtetl? // The shtetl: Image and Reality. Papers of the Second Mendel Friedman International Conference on Yiddish. University of Oxford, 2000. S. 26.

⁷ Дадзенае азначэнне было прапанаванае Э.Бергман на адной з кансультацый аўтара з ёй у красавіку 2003 г. падчас навуковай стажыроўкі ў Польшчы, якая адбылася дзякуючы “Fundacja Popierania Nauki Kasy im. J.Mianowskiego”.

⁸ Галаха – нарматыўная частка габрэйскага рэлігійнага заканаўчэння, якая рэгламентуе рэлігійнае, сямейнае і грамадзянскае жыццё.

⁹ Альпшулер Л. Вишнёво: краеведческий очерк // Еврей Беларуси: История и культура. Минск, 1998. С. 163.

фіксуюць ніводнага габрэйскага двара. Так, у 1832 г. тут налічвалася 105 двароў, з іх “халупных” – 8, “ляснічных” – 4, астатнія 93 двары належалі мяшчанам-хрысціянам¹⁰. З іншага боку, можна прывесці прыклад мястэчка, дзе жылі адныя габрэі. Па афіцыйных звестках за 1880 г. мястэчка Захарына Мсціслаўскага павета было заселена аднымі габрэямі: 311 мужчын і 390 жанчын¹¹. Гэта выключны выпадак, калі мястэчка ўяўляла сабой штэтл, і гэтыя паняцці цалкам супадалі.

Калі ж мястэчкі Беларусі сталі пераважна габрэйскімі па складу свайго насельніцтва? У пісьмовых крыніцах звесткі пра местачковых габрэяў сустракаюцца з канца 16 ст. Спачатку іх колькасць была нязначнай і абмяжоўвалася адной ці некалькімі асобамі, звычайна арандатарамі корчмаў. Шматлікія разбуральныя войны, што пачаліся ў сярэдзіне 17 ст., прывялі наш край да дэмаграфічнай і гаспадарчай катастрофы. Беларускае мяшчанства было вынішчана, і ўзнікшы вакуум пачало запаўняць габрэйскае насельніцтва. У 18 ст. колькасць габрэяў у мястэчках прыкметна ўзрастае, і яны складаюць значную частку местачковага насельніцтва. Канчатковая крышталізацыя соцыя-культурнай мадэлі мястэчка адбывалася пасля падзелаў Рэчы Паспалітай. Гэтыя паселішчы сталі пераважна габрэйскімі ў выніку вядомых мерапрыемстваў царскага ўрада па гвалтоўнаму высяленню габрэяў з сельскай мясцовасці ў гарады і мястэчкі. Добра ілюструюць эвалюцыю этнаканфесійнай структуры насельніцтва мястэчак дадзены інвентароў. Прасочым яе на прыкладзе мястэчка Глыбокае Дзісенскага павету.

Табліца 1.

Эвалюцыя этнаканфесійнай структуры насельніцтва м. Глыбокае

Год	Колькасць двароў	
	габрэйскіх	хрысціянскіх
1704	13	250
1752	88	194
1761	101	180
1765	124	175
1783	159	157
1807	198	134
1811	218	116
1820	234	89

Крыніцы: AGAD. AR. Dz. XXV, sygn. 1045 – 1054.

Як відаць з прыведзеных статыстычных звестак, удзельная вага габрэяў сярод насельніцтва Глыбокага на працягу 18– першай паловы 19 ст. няспынна павялічвалася. Такая тэндэнцыя была характэрная для пераважнай большасці беларускіх мястэчак.

¹⁰ Галоўны Архіў старажытных актаў у Варшаве (далей AGAD). AR. Dz. XXV, sygn. 1299.

¹¹ Мстиславский С. Евреи в Могилевской губернии: историко-статистический очерк // Восход. 1886. Кн. 10. С. 3.

Бясспрэчнай з’яўляецца значная роля габрэяў у аднаўленні гарадоў і мястэчак Беларусі: у фармаванні гарадской забудовы, арганізацыі і развіцці мясцовай вытворчасці, рамесных і гандлёвых промыслаў. Вопыт гарадскога жыцця (габрэі – носьбіты “гарадской цывілізацыі” на працягу 2,5 тысяч гадоў), веданне эканамічных рэалій, дзелавыя і асабістыя сувязі, прадпрымальнасць, узаемная падтрымка пераўтваралі габрэйскую абшчыну ў самаарганізуючае ядро гарадской гаспадаркі. Габрэйская абшчына, нават калі яна і не складала пераважную большасць месчачковага насельніцтва, вызначала жыццё мястэчка менавіта як гарадскога паселішча. У адрозненне ад Заходняй Еўропы, дзе ў часы сярэднявечча габрэі жылі ў гета і не маглі ўплываць на культуру і архітэктuru горада, у Беларусі – нават у большай ступені, чым у іншых рэгіёнах былой Рэчы Паспалітай – менавіта габрэі былі кансалідуемым пачаткам, вызначалі твар і дух мястэчка.

Беларусь стала краем габрэйскіх мястэчак, у кожным з якіх была арганізаваная абшчына са сваімі традыцыйнымі інстытуцыямі, рэгуляваўшымі штодзённае абшчыннае жыццё. Расейскія меры прывялі да канцэнтрацыі габрэяў у гарадах і мястэчках і, як вынік гэтага, да кансервацыі традыцыйнай габрэйскай культуры і ўкладу жыцця. У габрэйскім месчачковым асяроддзі яскрава выявіліся і старанна захоўваліся рэлігійная сістэма адукацыі, векавыя традыцыі і каштоўнасці. Габрэйская абшчына жыла сваім замкнутым жыццём па законах Галахі. У той жа час сам вобраз традыцыйнай культуры паступова цягнуў істотныя змены, звязаныя са з’яўленнем і развіццём хасідызму, а таксама з распаўсюджаннем ідэй габрэйскага асветніцтва – гаскалы.

Тым не менш, мястэчка для габрэяў адыграла такую ж ролю ў захаванні традыцыйнай культуры, як вёска для беларусаў. Яно стала для габрэяў уласным “асяроддзем пражывання”. Паступова фармавалася ўяўленне аб мястэчку як малой габрэйскай радзіме, “Ізраілі у выгнанні”. У “Кароткай габрэйскай энцыклапедыі” мястэчкі (у сэнсе “штэтл”) параўноўваюцца з выспамі цэласнага габрэйскага сусвету ў акіяне чужой цывілізацыі¹².

Такім чынам, наяўнасць гэтай рэлігійна-культурнай адасобленасці і духоўна-сацыяльнай аўтаноміі габрэйскіх абшчынаў у мястэчках выклікае неабходнасць ўжывання паняцця і тэрміна “штэтл”, пад якім трэба разумець габрэйскую фізічную і духоўную прастору ў беларускім (польскім, украінскім, літоўскім) мястэчку. Яшчэ раз падкрэслім, што паняцці “штэтл” і “мястэчка” не павінны атыясамлівацца. Яны суадносяцца паміж сабой як частка адносна цэлага. Мясчэчка з’яўлялася месцам сустрэчы, “сужыцця” розных этнасаў, вераў, моваў і культур, своеасаблівай кантактнай зонай паміж імі. Тут сутыкаліся і ўзаемадзейнічалі веры (праваслаўная, каталіцкая, уніяцкая, пратэстанцкая, іўдзейская, ісламская), этнасы (беларусы, палякі, габрэі, татары, расейцы), мовы (беларуская, польская, ідыш, расейская). На гэтай аснове сфармаваўся своеасаблівы феномен поліэтнічнай, поліканфесійнай, полілінгвістычнай месчачковай культуры.

¹² Краткая еврейская энциклопедия. Т. 5. Иерусалим, 1990. С. 320.

Пытанні да Іны Соркінай

Якаў Басін (Менск): Што дазваляла атрымаць статус горада?

Эмануіл Іофе (Менск): Чаму многія мястэчкі ператварыліся ў вёскі? Чым адрозніваецца “гарадскі пасёлак” ад “рабочага пасёлка”?

Валянцін Голубеў (Менск): Ці ёсць асаблівасці ўжывання тэрмінаў адносна мястэчак, дзе габрэйскае насельніцтва было ў меншасці?

Захар Шыбека (Менск): Ці не будзе больш дакладным замяніць тэрмін “горад” на “места”?

Адказы Іны Соркінай

Адказ Я.Басіну: У часы Вялікага Княства Літоўскага і Рэчы Паспалітай га-лоўнымі былі юрыдычныя крытэрыі – наяўнасць самакіравання паводле Магдэбургскага права. Улічваючы спецыфіку беларускай гісторыі, трэба заўважыць, што такі крытэрыі не заўсёды адпавядаў рэальнай сацыяльна-эканамічнай сітуацыі ў развіцці таго або іншага паселішча. У часы Расейскай імперыі такія крытэрыі не былі выпрацаваныя наогул. Урэшце ўлады прынялі рашэнне лічыць гарадскім паселішчам той населены пункт, які меў муніцыпальнае кіраванне.

Адказ Э.Іофе: Катэгорыі “гарадскіх пасёлкаў” і “рабочых пасёлкаў” былі ўведзеныя ў савецкі час. У савецкай сістэме населеных пунктаў не знайшлося месца для мястэчак і для местачкоўцаў. Зразумела, што ў вёсцы жыло калгаснае сялянства, у горадзе – рабочы клас і інтэлігенцыя, а местачкоўцы – былі нейкім анахранізмам з часоў панавання прыватнай уласнасці. Былыя мястэчкі вельмі часта ператвараліся ў “гарадскія пасёлкі”, а “рабочыя пасёлкі” – гэта новаствораныя ў савецкі час населеныя пункты.

Адказ В.Голубеву: У Беларусі было шмат мястэчак, дзе негабрэйскае насельніцтва складала большасць. Уласная архіўная праца дазваляе сцвярджаць, што ў некаторых мястэчках Беларусі габрэяў наогул не было. Калі разумець пад “штэт-лам” тое габрэйскае паселішча, дзе пераважалі габрэі, то тут выразна адчуваецца спецыфіка. Калі ж разумець яго так, як трактуе польская даследчыца Элеанора Бергман (фізічная і духоўная прастора габрэяў у беларускім мястэчку), то ў гэтым выпадку асаблівасці знікаюць. Ёсць таксама меркаванне, што мястэчкі, у якіх пераважала габрэйскае насельніцтва, адназначна належаць да гарадскіх паселішчаў, а там, дзе габрэі былі ў меншасці, падобнай адназначнасці ўжо няма. Праўда, некаторыя даследчыкі ўпэўненыя, што нават там, дзе хрысціяне былі ў большасці, духмястэчка і яго своеасаблівы “твар” вызначала менавіта габрэйская абшчына. Яна стварала пэўную местачковую кансалідацыю, і таму сама прысутнасць габрэяў (нават меншасці) можа быць крытэрыям прыналежнасці мястэчка да паселішчаў гарадскога тыпу.

Адказ З.Шыбеку: Лічу, што замена тэрміна “горад” на тэрмін “места” больш адпавядае перыяду ВКЛ і Рэчы Паспалітай, але ў дачыненні да часоў Расейскай імперыі гэтага рабіць не варта, бо тэрміны “гарады” і “мястэчкі” ўжываюцца ў заканадаўстве імперыі.

Наталья Полетаева (Минск)
кандидат исторических наук,
доцент кафедры экономической истории
Белорусского государственного экономического университета

ТЕРМИНЫ

“КУПЕЦ – КУПЕЧЕСТВО – ПРЕДПРИНИМАТЕЛИ”

В КУРСЕ “ЭКОНОМИЧЕСКАЯ ИСТОРИЯ БЕЛАРУСИ”

(19 – начало 20 в.)

“Экономическая история Беларуси” является одной из дисциплин, преподаваемых в высших учебных заведениях, в которой употребление вышеназванных терминов представляется вполне органичным и естественным. Раз этот курс в качестве предмета изучения определяет хозяйственную деятельность людей, то логично, что в нем обращается внимание на роль экономически активной части населения страны. Но при очередном прочтении текста последнего издания учебника “Экономическая история Беларуси” (Минск, 2001) выявилось, что термин “предприниматели” используется применительно к названному периоду лишь дважды, “купечество” и “купцы” – пять-шесть раз. Причем из контекста вытекает, что они рассматриваются как синонимы.

Кроме того, ознакомление с некоторыми последними изысканиями коллег-историков наводит на мысль, что и у них не всегда есть четкое понимание разницы, которую содержат данные термины. В одной из работ, к примеру, проводится идея, что в белорусских губерниях в тот период присутствовало некое “торговое сословие”¹. Причем отсутствуют какие бы то ни было объяснения того, какое место оно занимало в реально существовавшей структуре российского общества второй половины 19 в.

Это и вызвало попытку разобраться, какое содержание вкладывается в названные термины. Самым первым шагом было обращение к энциклопедическим изданиям, которые должны толковать всё или почти все. К великому удивлению, и в “Большой советской энциклопедии”, и в “Советской исторической энциклопедии”, и в более поздних изданиях: “Беларуская савецкая энцыклапедыя”, “Большой энциклопедический словарь”, “Энцыклапедыя гісторыі Беларусі” термин “предприниматель” отсутствует. Это можно было бы объяснить историко-партийным подходом. Но, как это ни странно, в англоязычных “Британской энциклопедии”, “Современной американской энциклопедии”, даже в новейшем

¹ Карпіевіч В.А. Развіццё гандлю ў Беларусі (1861-1900 гг.). Аўтарэф. дыс... канд. гіст. навук. Мінск, 2003. С. 2, 3, 8.

издании “Социальная история Европы” толкования никакому аналогу этого русского слова – owner, employer – также нет.

Российские историки в большинстве своем ссылаются либо на “Толковый словарь живого великорусского языка” В.Даля, либо на “Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона”. В первом случае содержится такое определение: предпринимать – затевать, решаться исполнить какое-либо новое дело, приступить к совершению чего-либо значительного².

Во втором случае читаем: предприниматель – владелец или хозяин предприятия. Предприятие – такое хозяйство, ведение которого рассчитано на извлечение дохода путем сбыта продукции в форме продажи и обмена. Сбыт произведений сопряжен с риском, который обуславливается конкуренцией, случайными обстоятельствами (т.н. элементами конъюнктуры), разными видами спекуляции и вообще успешностью деятельности владельца или хозяина предприятия – так называемого предпринимателя³. Как видим, в этом определении основные признаки предпринимателя названы.

Далее, например, известный российский историк А.Н.Боханов, в трудах которого содержится объемный материал по истории российского купечества, перекрывает такой “мостик” – в России всегда аналогом термина “предприниматель” был термин “купец”. И это действительно так. К примеру, российский правовед дореволюционного периода А.И.Гуляев писал: “Предпринимателем или купцом называется лицо, которое занимается профессионально торговлей от своего имени, как своим промыслом”⁴. Поэтому стоит выяснить, совпадают эти понятия или нет.

На наш взгляд, термин “купец” можно рассматривать в широком и в узком смысле слова. В широком смысле купец тождественен предпринимателю. Именно так его трактовало российское торговое право конца 19 – начала 20 в. Купцами или торговцами, повторюсь, называли всех тех, кто в виде промысла от своего имени совершал сделки, признаваемые законом торговыми. К торговым действиям, помимо собственно оптовой, розничной и мелочной торговли, относились: строение, содержание и наем купеческих кораблей и судов всякого рода; банкирские операции; комиссионные, экспедиционные и маклерские дела; содержание заведений о покупке и продаже государственных процентных бумаг, а также акций и облигаций акционерных обществ; содержание ремесленных заведений, фабрик и заводов всякого рода; транспортные перевозки; договоры о поставке товаров и подряды; исполнение обязанностей торговых приказчиков и некоторые другие⁵.

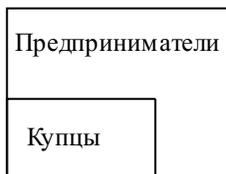
² Толковый словарь живого великорусского языка В.Даля. Т. 3. Санкт-Петербург-Москва, 1882. С. 388.

³ Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона.. Санкт-Петербург, 1898. Т. 25. С. 19.

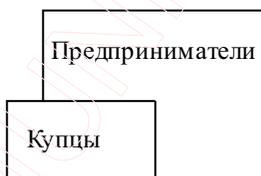
⁴ Гуляев А.И. Справочная книга по торгово-промышленному законодательству и торговой практике. Санкт-Петербург, 1912. С. 10.

⁵ Свод законов Российской империи. Санкт-Петербург, 1873. Т. XI. Ч. 2. Устав торговый. Положение о пошлинах за право торговли и других промыслов. С. 3-4.

В узком смысле слова к купцам относились все собственники предприятий, в том случае, если они выбрали купеческое гильдейское свидетельство⁶. В этом случае взаимосвязь понятий предприниматель и купец можно выразить таким образом:

Но здесь были свои временные особенности. Эта схема верна для дореформенных времен и для 60 – 90-х гг. 19 в., когда все владельцы оптовых и розничных предприятий, а также фабрично-заводских заведений, относимых ко второй гильдии, обязаны были выбирать купеческие свидетельства. Поэтому купцами являлись не только представители собственно купеческого сословия, но и дворяне, записанные в гильдию. Так, как свидетельствуют архивные документы, гильдейскими купцами были помещики Скирмунт, Горват, Кеневич, Чапский, Ф. Друцкий-Любецкий и некоторые другие. После 1898 г. с принятием Положения о государственном промысловом налоге произошла некоторая трансформация. Теперь наша схема стала выглядеть так:

Появились так называемые купцы для звания, которые могли и не быть собственниками предприятий, но они приобретали гильдейские свидетельства и поэтому именовались купцами.

Далее проследим, как соотносятся термины “купечество” и “купцы”. Казалось бы, чего проще. На первый взгляд, как крестьянство было совокупностью крестьян, дворянство – совокупностью дворян, так и купечество должно было бы быть совокупностью купцов. Но в действительности было не совсем так. Для 60 – 90-х гг. 19 в. будет верна такая схема:

Для владельцев гильдейских свидетельств приписка к купеческому сословию была добровольной, поэтому среди них был ряд лиц, которые в состав сословия не входили. Но после 1898 г. эта схема видоизменилась. Теперь все лица, приобретшие купеческие гильдейские свидетельства вместе с семьями являлись членами данного сословия.

⁶ Удинцев В. Русское торгово-промышленное право. Киев, 1907. С. 45.

Необходимо остановиться также на пояснении термина “купечество”. Его толкование изменялось от “социальной прослойки эксплуататорских классов, которая занимается торговлей и ростовщичеством”⁷ через “социальный слой, занимающийся торговлей”⁸ до “социальной группы в периоды феодализма и капитализма”⁹.

Известно, что законодательство, как правило, фиксирует уже устоявшееся положение вещей, поэтому напомним, что, согласно Своду законов о состояниях, население Российской империи подразделялось на четыре главных рода сословий, которым присваивались отличительные друг от друга права и преимущества: дворянство, духовенство, городские обыватели и сельские обыватели¹⁰. Каждое из них имело более мелкие подразделения¹¹. Следовательно, согласно букве закона, купечество и являлось одним из таких разрядов городских обывателей.

Цепочка рассуждений приводит к следующему вопросу: уместно ли употреблять в связи с этим термин “купеческое сословие”? Напомним, что под сословием понимается группа лиц, пользующихся определенными правами и привилегиями, которые передаются по наследству. Купеческие же права были временными, только на срок действия документа – 1 год. На этот факт еще в начале 20 в. обращали внимание российский правовед Г.Ф.Шершеневич, который считал, что на рубеже веков купечество из сословия превратилось в занятие¹², позже – ленинградский историк Л.Е.Шепелев. Он полагал, что поскольку права купечества были не только не потомственными, но и не пожизненными, оно не являлось сословием в точном смысле этого слова¹³.

⁷ Беларуская савецкая энцыклапедыя. Мінск, 1972. Т. 6. С. 204-205.

⁸ Большой энциклопедический словарь. Москва, 1991. Т. 1. С. 672.

⁹ Энцыклапедыя гісторыі Беларусі. Мінск, 1997. Т. 4. С. 309.

¹⁰ Свод законов Российской империи. Санкт-Петербург, 1899. Т. 9. Ст. 1.

¹¹ Шершеневич Г.Ф. Учебник русского гражданского права. Санкт-Петербург, 1909. С. 115.

¹² Шершеневич Г.Ф. Учебник торгового права. Санкт-Петербург, 1919. С. 48.

¹³ Шепелев Л.Е. Царизм и буржуазия во второй половине XIX в. Ленинград, 1987. С. 39.

Специфика данной сословной группы выражалась в том, что у нее присутствовал только один из двухобразующих признаков – наличие конкретных, четко оговоренных в законе, прав и обязанностей и отсутствовал другой – передача этих прав по наследству. Эта особенность еще раз подтверждает тот факт, что на рубеже 19 – 20в. происходило размывание сословных перегородок. На наш взгляд, в этом факте отразилось также, с одной стороны, стремление царского самодержавия сохранить сословно-иерархическую систему, а с другой, сделать уступку со стороны закона утверждавшемуся капитализму, потребностям торгового оборота в виде возможности для многих граждан присоединиться к предпринимательской деятельности, в том числе и в качестве купцов.

Поэтому можно полагать, что термин “купеческое сословие” не совсем уместен. Грамотнее употреблять такие понятия, как “купечество”, “сословная” или “социальная группа”. Что же касается социально-классового содержания этого термина, то купечество целиком совпадало с буржуазией и являлось одним из источников ее формирования.

Таким образом, на данном примере мы показали, что в достаточно близкие по смыслу термины вкладывается различное содержание, и это необходимо учитывать в научных исследованиях по истории торговли Беларуси.

Пытанні да Наталлі Палятаевай

Святлана Куль-Сяльверстава (Гародня): Якія адпаведнікі Вашай тэрміналогіі ў беларускай мове?

Андрэй Кіштываў (Менск): Ці прысутнічае ў тэрмінах “купецкі сын”, “купецкая жонка” ды іншых падобных прыныцп спадчыны?

(Аўтар пытання не зідэнтыфікаваны): Чаму змяняліся крытэрыі прыналежнасці да купецкага саслоўя?

Адказы Наталлі Палетаевай

Адказ С.Куль-Сяльверставай: Спашлюся на Гістарычны слоўнік беларускай мовы (Т.16. Мінск, 1997. С. 227-228). Тут прыведзены наступныя тэрміны – купецтва, гандлярства, гандляванне, купец, гандляр.

Адказ А.Кіштываўу: Доўгі час я была ўпеўчаная ў гэтым. Аднак праца з матэрыяламі Фонду 333 “Менская скарбовая палата” (НГАБ Беларусі ў Менску) паспрыяла перамене пункту погляду. Тэрмін “купецкі сын” азначаў толькі тое, што гэтая асоба была запісана ў купецкае пасведчанне яго бацькі (купца) альбо яго маці (купчыхі). Апошнія таксама здаралася. Калі ж бацька (альбо маці) на наступны год не выкупляў купецкае пасведчанне, і тым самым пакідаў саслоўе, то Менская скарбовая палата адразу выкрэслівала ўсіх з купецтва. Яны становіліся сялянамі, мяшчанамаі і г.д. Можна сцвярджаць, што спадчынасць у тэрміне “купецкі сын” і аналагічных яму адсутнічае. Аднак у дакументах можна сустрэць

пытанне, з якога саслоўя чалавек трапіў у купецтва? Некаторыя адказвалі – “з купцоў”. Гэта значыць, што ў момант залічэння дадзенай асобы да купецтва ён быў запісаны ў купецкае пасведчанне яго бацькі (альбо маці). Дарэчы, вядомы банкір Ідэль Лур’е пісаўся ў дакументах “з мяшчанаў”, бо сваю прадпрымальніцкую дзейнасць ён распачынаў як мяшчанін, які займаецца гандлем. Потым ён прыпісаўся да купецтва, а ў дакументах запісалі яго першапачатковую саслоўную прыналежнасць.

Адказ незідэнтыфікаванай асобе: Адносна пытання пра крытэрыі прыналежнасці да купецкага саслоўя, трэба заўважыць, што само купецтва нікага ўплыву на іх выпрацоўку не аказвала. Я нідзе не знайшла дакументаў, якія б засведчылі зацікаўленасць купецтва ў тыхабо іншых прававых нормах уласнага статусу. Яны прыстасоўваліся да расейскага заканадаўства і не спрабавалі яго змяняць. Што датычыць дзяржавы, то ў разглядаемы перыяд ажыццяўлялася спроба пераходу адпатэнтнай сістэмы да падаходнага падатку, г.зн., што дзяржава спрабавала змяняць нормы падаткаабкладання, каб наблізіцца да еўрапейскіх нормаў. Аднак гэтая спроба была няўдалай.

Рэпліка С.Куль-Сяльверставай: Пры характарыстыцы саслоўнай групы Вы ўжываеце слова “гандляр”, якое азначае прафесію і занятак. Гэта тое ж самае, што перакладаць “уезд” як “раён”, а “губерню” – як “вобласць”. Ці не падаецца Вам, што пры гэтым перакладзе змяняецца гістарычная рэчаіснасць?

Адказ Н.Палетаевай: Пры перакладзе я спасылалася на Гістарычны слоўнік. Аднак у беларускай мове таксама існуюць тэрміны “купец” і “купецтва”. Яны таксама ўжывальныя. У сваіх публікацыях на беларускай мове я звычайна карыстаюся тэрмінам “купецтва”. Ва ўмовах Расеі ён пазначаў катэгорыю прадпрымальнікаў. Мне здаецца, праблема, пра якую Вы гаворыце, не з’яўляецца істотнай.

Наталія Сліж (Гародня)
кандыдат гістарычных навук,
дактар Інстытута сучасных ведаў

Тэрміналогія па гісторыі шляхецкай сям’і Вялікага княства Літоўскага ў 16 – 17 ст.

Узровень развіцця паняццйнага апарату з’яўляецца паказальнікам развіцця гістарычнай навукі краіны. Для беларускай навукі праблемы тэрміналогіі з’яўляюцца вельмі важнымі і актуальнымі, патрабуючымі распрацоўкі і развіцця. Гэты працэс ідзе паступова і паказвае неабходнасць увядзення новых катэгорый па розных накірунках гістарычнай навукі. Асабліваць тэрміналогіі ў тым, што яна фарміруецца ў рэчышчы гістарычнай або метадалагічнай абумоўленасці. У заходняй гістарыяграфіі працэс фарміравання тэрміналагічнага апарату па гісторыі сям’і пачаўся яшчэ ў 1970-я гг. Гэта было звязана з дзейнасцю школы Аналаў, складваннем новых канцэпцый і падыходаў.

Савецкая ідэалагічная рэчаіснасць і панаванне адзінага метадалагічнага падыходу выключылі беларускую гістарычную навуку з еўрапейскіх дыскусій па тэрміналогіі і метадалогіі. Таму на сённяшні дзень паняццйнаы апарат па вывучэнню сям’і пераважна існуе ў беларускай этнаграфіі, а гістарычная навук адмяжоўваецца ад працы над гэтай праблематыкай, быццам гэта не яе справа. Аднак этнаграфія не можа запоўніць метадалагічную і паняццйнаую пустку ў навуцы, бо наватновыя працы прадстаўлены ў рэчышчы традыцыйнага падыходу. Тэрміналогія не змянілася з канца 1980-х гг., і ў большасці яна дае тлумачэнне сямейным абрадам (*вяселле, вясельнае застолле, вясельныя гульні* і інш.).

На дадзены момант мы маем склаўшуюся сістэму гістарычных тэрмінаў па шляхецкай сям’і 16–17 ст. Большасць з іх з’явілася ў перыяд фарміравання прававой сістэмы Вялікага Княства Літоўскага ў 15–16 ст. (*вена, прывенак, выправа, бенкарт, апякун, апека, пасаж* і інш.). яны былі ўведзены ў карыстанне праз прывілеі і Статуты і сталі асноўнымі тэрмінамі ў раздзелах па сямейнаму праву. Тлумачэнне ім было дадзена ў выданнях Статутаў 1529 і 1588 г. Найбольш поўна гэта было зроблена ў Статуце 1588 г., які змяшчае слоўнік гістарычных тэрмінаў.

Гэтая праблематыка закранаецца ў манаграфіі Галіны Дзербінай, да якой таксама дадаецца слоўнік. У ім тлумачацца не толькі гістарычныя тэрміны (*прывенак, бенкарт, апякун* і інш.), але і паняцці, якія ўжываюцца пры характарыстыцы сямейных адносінаў (*пералюб, пералюбнік, родзічы, роднасць, сваяцтва,*

сужыцце, сужыцы, сямейнік)¹. Гэтыя тэрміны выкарыстоўваюцца аўтарам для аналізу прававых дачыненняў у сям'і. Аднак гэтых гістарычных катэгорый недастаткова для характарыстыкі шляхецкай сям'і як інстытута. У беларускай навуцы існуе неабходнасць у пашырэнні тэрміналагічнай базы, пры гэтым варта звярнуцца да сучасных распрацовак замежных даследчыкаў.

Аднымі з асноўных паняццяў па гісторыі сям'і з'яўляюцца *шлюб і сям'я*. Яны маюць гістарычную афарбоўку. У Кормчую кнігу і ва ўсе кананічныя грамадскія зборнікі было ўнесена вызначэнне шлюбу, якое ўвёў рымскі юрыст Мадэстын: “*Шлюб з'яўляецца хаўрусам мужа і жонкі, супольнасцю ўсяго жыцця, з'яднаннем божага і чалавечага права*”². У 12 ст. шлюб быў уключаны каталіцкай царквой у лік сакрамантаў³. Амаль да канца 16 ст. у шляхецкім грамадстве існавалі два тыпы шлюбу: *венчаны і нявенчаны*. Шлюб называўся венчаным з-за абраду надзявання вянцоў падчас царкоўнага вячання. Шлюб, які адбываўся без гэтай цырымоніі, насіў назву нявенчаны. Адпаведна ўжываліся тэрміны для жонак: венчаная і нявенчаная. Для тагачаснага грамадства былі вартаснымі абодва тыпы шлюбу⁴. Свецкі шлюб заключаўся на аснове звычайнага права: бацькі давалі нявесце *пасаг і выправу*, жаніх запісваў ёй *вена* (забеспячэнне) на 1/3 маёмасці. У дадзеным выпадку вяселле было абавязковым, бо яно рабіла шлюб легітымным у грамадстве. Пазіцыі нявенчанай жонкі не былі ніжэй за пазіцыі жонкі венчанай. З канца 16 ст. у шляхецкім грамадстве існаваў толькі венчаны шлюб, які адбываўся з блаславення пратэстанцкай, каталіцкай, пратэстанцкай або уніяцкай царкваў (у залежнасці ад веравызнання жаніха і нявесты).

Сямён Вальфсон, зыходзячы з марксісцкай ідэалогіі, вызначаў шлюб феадала як саюз дзвюх сем'яў, якія стаялі на аднолькавых ступенях іерархічнай лесвіцы і валодалі раўнаватаснымі маёмасцямі. Заключэнне шлюбу паміж феадаламі прадстаўляе сабой пагадненне, якое адбывалася выключна па прынцыпу эканамічнай мэтазгоднасці⁵. Такая ацэнка шлюбу выводзілася з эканамічных крытэрыяў. Даследчык імкнуўся акцэнтаваць увагу менавіта на гаспадарчай ролі шлюба, што з'яўляецца пэўнай вульгарызацыяй шлюбных дачыненняў. Аднак гэта толькі адзін бок рэчаіснасці феадальнага грамадства. У шлюбных стратэгіі большасці шляхецкіх сем'яў ўваходзілі маёмасныя інтарэсы, але ў іх таксама былі ўключаны старажытнасць роду, яго статус у грамадстве, веравызнанне і інш.

Для шляхецкага грамадства не было ўласціва афіцыйна мець некалькі жонак (*палігінія*) ці мужоў (*паліандрыя*), таму гэтыя тэрміны не выкарыстоўваюцца пры аналізе. Паводле крытэрыяў, вызначаных у сацыялогіі і культурнай антрапа-

¹ Дзёрбіна Г. Права і сям'я эпохі Рэнесансу. Мінск, 1997. С. 164-167.

² Тамсама. С. 103.

³ Goody J. The Development of the Family and Marriage in Europe. Cambridge, 1983. P. 146-147.

⁴ Bardach J. Świecki charakter zwyczajowego prawa małżeńskiego ludności ruskiej Wielkiego Księstwa Litewskiego (XV-XVII wieku) // Czasopismo Prawno-Historyczne. 1963. T. XV. Z. I. S. 85, 90-93.

⁵ Вальфсон С. Сям'я і шлюб у іх гістарычным развіцці. Мінск, 1937. С. 106-107.

логіі, шляхецкі шлюб з'яўляўся *манагамным*⁶. У шляхецкім грамадстве быў усталяваны звычай мець у афіцыйным шлюбе аднаго сужэнца. У феадальным асяроддзі дазвалялася браць шлюб пэўную колькасць разоў, што дае падставу сцвярджаць пра існаванне *наследоўнай манагаміі*⁷. Шмат асобаў уступалі ў шлюб неаднаразова. Напрыклад, Ізабэла Снапальска (першы муж – ваўкавыскі харунжы Лукаш Война (?-1650), другі – Уладзіслаў Казаноўскі), Соф'я Паўлаўна (першы муж – віленскі цівун і гараднічы Шыман Мацкевіч, другі – Іван Палубінскі), Ежы Правербус Гедройц (першая жонка – Аляксандра Мялешка, другая – Соф'я Цывінская), Пракоп Янавіч Дарошка (?-1652), першая жонка – Аляксандра Мілеўская, другая – Хрысціна Ельцаўна), Януш Радзівіл (1579-1620), першая жонка – Соф'я Алелькавіч (1585-1612), другая – Соф'я Гагенцолерн), ашмянскі стольнік Аляксандр Аляксандравіч Слізень (?-1684), першая жонка – Тэадора Мялешка (?-1666), другая – Алена Філіпавічоўна (?-1682) і іншыя⁸.

Шляхецкае саслоўе канчаткова адасобілася ад іншых на працягу 16 ст. і даволі негатыўна адносілася да жадання прадстаўнікоў іншых слаёў грамадства набыць шляхецтва. Такая ж рэакцыя была і на міжсаслоўныя шлюбы. Агульнапрынятая традыцыя папрабавала заключыць шлюбы толькі ўнутры саслоўя. І з гэтага часу канчаткова ў шляхецкім шлюбе афармляецца *эндагамія або саслоўная эндагамія*⁹.

На сучасным этапе існуе шэраг вызначэнняў шлюбу. Культурная антрапалогія акрэсліе шлюб як санкцыянаваны грамадствам полавы і эканамічны саюз паміж мужчынаю і жанчынаю, а ў некаторых выпадках паміж прадстаўнікамі аднаго полу¹⁰. Сацыялогія дае наступнае вызначэнне шлюбу – сацыяльна ўхваленыя прыклады паводзінаў, з дапамогаю якіх дзве ці больш асобы складаюць сям'ю¹¹. Беларуская этнаграфія таксама вызначае шлюб з сацыяльнага пункту гледжання: *шлюб* – гістарычна абумоўленая санкцыянаваная форма адносінаў паміж мужчынай і жанчынай, якая вызначае іх правы і абавязкі ў адносінах адзін да аднаго і да іх дзяцей, упарадкоўвае і рэалізуе прыродную патрэбу людзей у працягу роду¹².

Усе гэтыя тэрміны падкрэсліваюць сацыяльную і грамадскую значнасць шлюбу як інстытута, які надае законнасць адносінам паміж мужчынай і жанчынай. Пры вызначэнні тэрміну *шляхецкі шлюб* іх таксама неабходна ўлічваць. Такім чынам, зыходзячы з вышэй адзначаных характарыстык, *шляхецкі шлюб* – гэта

⁶ Говард М. Сучасная культурная антрапалогія. Мінск, 1995. С. 216.; Фролов С.С. Социология: Учебник для высших учебных заведений. 2 изд. Москва, 1996. С. 185.

⁷ Говард М. Сучасная... С. 216.

⁸ Augustyniak U. Testamenty ewangelików reformowanych w Wielkim Księstwie Litewskim. Warszawa, 1992. S. 166-167; НГАБ у Гародні. Ф.1663, воп.1, 1289, 1549, 1550, 1554; Ф.1664, воп.1, ад.з.523; ГДГАМ. КП. 9216; AGAD. Archiwum Radziwiłłów X, sign.1, 50, 62.

⁹ Говард М. Сучасная... С. 214.; Фролов С.С. Социология. С. 185.

¹⁰ Говард М. Сучасная... С. 210.

¹¹ Фролов С.С. Социология. С. 184.

¹² Ракава Л.В. Шлюб // Этнаграфія беларусаў: Энцыкл. давед. Мінск, 1989. С. 536-537.

санкцыянаваны царквой і грамадствам полавы і эканамічны саюз паміж мужчынай і жанчынай шляхецкага паходжання.

Паняцце *сям'я* імкнуліся акрэсліць яшчэ ў 16 – 18 ст. Заходнееўрапейскія слоўнікі і энцыклапедыі падаюць цэлы шэраг яго значэнняў. Аналіз іх прыводзіцца ў манаграфіях Жана-Луіса Фландрына і Ганны Дзяцінскай¹³. Дамінавала два паняцці сям'і: 1) месца агульнага пражывання (дом) і 2) сваяцтва. У тагачаснай еўрапейскай думцы сям'я разумелася як першапачатковая, малая грамадская адзінка. Адзначалася сувязь паміж шлюбам і грамадствам: трывалы шлюб – трывалае грамадства. У гэтым жа накірунку выказваліся маралісты і рэлігійныя дзеячы ВКЛ.

У сучаснай навуцы сустракаюцца розныя трактоўкі паняцця *сям'і*. Культурная антрапалогія акрэслівае сям'ю як першаасную грамадскую адзінку з сумесным бюджэтам і адказнасцю за выхаванне дзяцей¹⁴. Беларуская этнаграфія вызначае сям'ю як сацыяльную катэгорыю; неад'ёмную частку грамадскай сістэмы, якая заснавана на шлюбе, кроўна-сваяцкіх адносінах людзей, на агульнасці побыту, узаемнай маральнай адказнасці і сацыялізацыі¹⁵. Падобнае вызначэнне па-іншаму прагучала ў зборніку, прысвечанаму сям'і: *сям'я* з'яўляецца важнай часткай грамадства, яна заснаваная на шлюбе, роднасці яе членаў, акумулявае і адлюстроўвае амаль усе асаблівасці грамадства на розных стадыях яго развіцця¹⁶.

Генеалогія таксама не абыходзіць увагай гэты тэрмін: манагамная сям'я як група асобаў звязаных паміж сабой моцнымі павязямі, складаецца з мужа, жонкі і іх дзяцей¹⁷.

Польская даследчыца Марыя Качэрска вызначае сям'ю – як групу узаемна залежных асобаў, якія жывуць у адным доме, дзе выразніваецца малая сям'я, звязаная сваяцкімі стасункамі, перадусім бацькі і дзеці, і таксама больш шырокае кола, якое звязвае ўсіх жывучых у доме разам з падданымі¹⁸. У іншым артыкуле яна дае два значэнні слову сям'я: 1) малая сям'я, якая складаецца з двух пакаленняў – бацькоў і малых дзяцей. Калісці яна магла складацца яшчэ і з бацькоў па мацярынскай ці бацькоўскай лініях. Сацыёлагі называюць такую сям'ю нуклеарнай. Такая сям'я жыве ў адным памяшканні і вядзе агульную гаспадарку; 2) усе кроўныя з боку бацькі і маці, са сваякамі і іх сужэнцамі. Кроўныя жывуць асобна, малымі сем'ямі. Шырокае паняцце сям'і ахоплівае сваякоў як жывых, так і памерлых¹⁹. Але апошняя катэгорыя больш адпавядае паняццю род, чым сям'я.

¹³ Flandrin Jean-Louis. Historia rodziny. Warszawa, 1998. S. 8-15.; Dziechcińska H. Kobieta w życiu i literaturze XVI i XVII wieku. Warszawa, 2001. S. 26-37.

¹⁴ Говард М. Сучасная ... С. 229.

¹⁵ Курьловіч Г.М. Сям'я // Этнаграфія беларусаў. С. 490.

¹⁶ Бандарчык В.К. Уводзіны // Беларусы. Т. 5. Сям'я. Мн., 2001. С. 5.

¹⁷ Genealogia / oprac. W.Dworzaczak. Warszawa, 1959. S. 15.

¹⁸ Koczarska M. Rodzina szlachecka w Polsce późnego średniowiecza. Warszawa, 1975. S. 6.

¹⁹ Koczarska M. Geneza, znaczenie i program dalszych badań nad kobietą i rodziną średniowieczu i nowożytności // Kobieta i rodzina w średniowieczu i na progu czasów nowożytnych. Toruń, 1998. S. 7.

С.Я.Вальфсон разумее федальную сям'ю як асноўную гаспадарчую базу, на якую абавіраецца федал каб пашыраць уладанні, заключаць дыпламатычныя дагаворы, выконваць адміністрацыйныя функцыі, усталёўваць свае адносіны да вышэйшага федала і інш.²⁰ Аўтар выкарыстоўвае марксісцкія падыходы, што значна звужае разуменне сям'і як грамадскага інстытуту і паказвае толькі адну з вызначаных роляў.

Шляхецкая сям'я мела патрыярхальны ўклад. Пераемнасць у федальнай сям'і ішла па мужчынскай лініі. Усе шляхецкія роды складалі патрылінейныя генеалагічныя табліцы. У іхабавязкова пазначаліся сыны і іхдзеці, а пра дачок запісвалі іх новае прозвішча па мужу і далей гэтую лінію не развівалі. На той час федальнае грамадства было пабудавана па патрыярхальнай мадэлі. Увогуле такім уяўляўся ўвесь сусвет. Бог як айцец, які любіў сваіх дзяцей і дараваў ім грахі. Вялікі князь (а пасля кароль) быў “бацькам” Вялікага Княства Літоўскага (аз 1569 г. Рэчы Паспалітай), а федал – “бацькам” для сялян. Патрыярхат стварыў грамадства з моцнымі ўнутрычалавечымі сувязямі²¹.

У святле гендэрнай тэорыі *патрыярхат* падаецца як сістэма (эканамічная, сацыяльная, культурная), якая забяспечвае дамінаванне мужчын у грамадстве і сям'і. Яна здзяйсняецца ў розных формах: падзел сфераў працы, сэгрэгацыя жанчын і адсоўванне іх у асобныя “жаночыя сферы”; практыка падвоеных стандартаў, якія адрозніваюцца для мужчын і жанчын, няроўны доступ да адукацыі і інстытутаў улады. Такім чынам, патрыярхат уяўляецца як сістэма, у якой інтарэсы жанчын падпарадкаваныя інтарэсам мужчын, а ў больш шырокім сэнсе – патрыярхальнай уладзе, якая базуецца на тых сацыяльных значэннях, якімі грамадства надзяляе біялагічнае адрозненне паміж мужчынамі і жанчынамі. Патрыярхальныя адносіны з'яўляюцца структурнымі. Яны ўкаранены ў інстытутах сацыяльных практыках грамадства²². Гэтае паняцце можна аднесці і да федалнага грамадства ВКЛ, дзе дамінаваў мужчына. Патрыярхальнае грамадства выразна падзяляла жыццё на грамадскае і прыватнае²³, пры гэтым больш важным лічылася першае, дзе ў мужчыны быў высокі статус, а прыватнае з'яўлялася другасным. У гэтую сферу і выцяглася жанчына. Але пры гэтым трэба адзначыць, што патрыярхальная сістэма грамадства ВКЛ адрознівалася ад еўрапейскай. Афiцыйна і агульнапрынята было дамінаванне мужчыны, аднак у жыцці статус шляхціца і шляхціцкі быў амаль роўны. У свядомасці шляхты існавала разуменне важнасці ролі жанчыны ў грамадстве і сям'і.

²⁰ Вальфсон С. Сям'я і шлюб... С. 106.

²¹ Bogucka M. The lost world of the “Sarmatians”. Customs as the Regulator of Polish Social Life in Early Modern Times. Warszawa, 1996. P. 52.

²² Чикалова И. Субдисциплины гендерных исследований: женская и гендерная история // Иной взгляд: Междисциплинарный альманах гендерных исследований / Гл.ред. И.Чикалова. Минск, 2002. С. 27.

²³ Тамсама.

Трэба звяртаць увагу на месца пражывання сям'і. У навуцы існуюць два паняцці *патрылакацыя* і *матрылакацыя*. Першы тэрмін ужываўся, калі пасля шлюбу маладая пара жыла ў мужа. На тэрыторыі ВКЛ ён набыў найбольшае распаўсюджанне. М. Качэрска адзначыла, што тут яшчэ існавала практыка матрылакацыі, пражыванне сужэнцаў у жонкі. На яе думку, гэта адбывалася, калі маёнтка жонкі быў большым за маёнтка мужа²⁴, а таксама, калі ўдава валодала маёнткам ад першага мужа і пры яе паўторным шлюбе несці службы за гэтую маёмасць павінен быў другі муж. Матрылакацыя ў ВКЛ была распаўсюджана і ў 16 ст.

Такім чынам, *шляхецкая сям'я* – манагамная, нуклеарная, патрыярхальная сям'я. Гэта грамадская адзінка, якая складалася з асобаў шляхецкага паходжання, звязаная шлюбным ці кроўным сваяцтвам, мела пэўныя сацыяльна-эканамічныя і культурна-выхаваўчыя функцыі і з'яўлялася адным з фактараў, рэгуляваўшым грамадскае, эканамічнае, сацыяльнае і культурнае жыццё феадальнага грамадства.

Культурная антрапалогія вылучае *фазы жыццядзеяння сям'і*. Феадальная сям'я, як і любая іншая, таксама праходзіла іх. Першая фаза – пашырэнне. Яна пачынаецца з моманту шлюбу і доўжыцца да нараджэння дзяцей і дасягнення імі рэпрадукцыйнага ўзросту. Другая фаза – падзел сям'і. Яна можа ахопліваць частку першай фазы, бо пачынаецца са шлюбу аднаго з дзяцей і працягваецца да таго часу, пакуль не ажэняцца ўсе дзеці. Фінальная фаза – смерць бацькоў і іх замяшчэнне ў грамадскай структуры сем'ямі дзяцей²⁵.

Разнастайныя інтэрпрэтацыі выклікае тыпалогія сям'і. Зыходзячы з асаблівасцяў сялянскай сям'і, беларуская этнаграфія падае толькі два тыпы сям'і: нераздельная і малая. У нераздельнай сумесна пражываюць і вядуць агульную гаспадарку некалькі шлюбных параў. У залежнасці ад сваяцтва такія сям'і дзеляцца на *бацькоўскія* (сумесна пражываюць бацькі і іх жанатыя сыны) і *брацкія* (сумесна жывуць два ці больш жанатых братоў). У залежнасці ад колькасці пакаленняў вызначаюцца сям'і *адналінейныя* (бацькі, жанаты сын, унукі) і *шматлінейныя* (бацькі і два ці больш жанатых сына, або два ці больш жанатых братоў). Да малой сям'і адносяцца *нуклеарная* (шлюбная пара з дзецьмі або без іх) і *складовыя* (акрамя шлюбнай пары і дзяцей пражывае адзін з бацькоў ці з іншых сваякоў – брат, сястра, пляменніца і інш.). Сярод малых сям'яў ёсць *няпоўныя* (удовыя, мужчыны ці жанчыны з дзецьмі пасля скасавання шлюбу, асобы, якія не ўступілі ў шлюб, але маюць дзяцей)²⁶. Гэта даволі спрошчаныя тыпалагізацыя, яе цяжка выкарыстоўваць у поўнай меры для ўсіх слаёў грамадства.

Французскі гісторык Ле Плэй вылучыў для індустрыяльнага грамадства два тыпы сям'і: нестабільная сям'я і сям'я-род. Да першай групы ён адносіў сям'і, якія складаліся з мужа, жонкі і іх дзяцей. Пры ўступленні ў шлюб дзеці пакідалі сям'ю. Сям'я-род жыла ў агульным доме, мела сумесную ўласнасць і перадавала яе ў

²⁴ Koczarska M. Rodzina szlachecka w Polsce późnego średniowiecza. Warszawa, 1975. S. 22, 28.

²⁵ Говард М. Сучасная ... С. 231.

²⁶ Курьловіч Г.М. Сям'я // Этнаграфія беларусаў. С. 490.

спадчыну дзецям з пакалення ў пакаленне²⁷. Аднак Райнхард Зідзер у сваёй працы не прытрымліваўся гістарычнай тыпалагізацыі і характарызаваў сем'і адносна іх сацыяльнага паходжання: сялянская сям'я, буржуазная сям'я, сям'я сялянскіх працоўных надомнікаў, рамеснікаў, прамысловых наёмных рабочых²⁸.

Зыходзячы з разнастайных грамадскіх сістэмаў, М.Говард вылучыў 5 тыпаў сем'яў і сямейных групаў: *нуклеарная сям'я, палігійныя, паліандрычныя, развітыя і злучаныя сямейныя групы*²⁹.

Група навукоўцаў з Кэмбрыджа прапанавала наступную тыпалагізацыю сем'і. Было вылучана 6 буйных групаў з падгрупамі: 1) самотныя, 2) сем'і без шлюбнай пары, 3) сем'і з адной шлюбнай парай, 4) пашыраныя сем'і, 5) сем'і-роды, 6) сем'і з неакрэсленай структурай, звязаныя сваяцтвам³⁰. Брытанскія даследчыкі ўключылі ў сям'ю служак (чэлядзь). Вядома, што ў шляхецкім маёнтку было таксама адведзена месца для чэлядзі, аднак дакладная колькасць пражываючых невядома. Гэтая класіфікацыя выкарыстоўваецца многімі навукоўцамі. Для аналізу шляхецкай сям'я аўтарам выкарыстоўваліся толькі першыя чатыры тыпы гэтай класіфікацыі, бо астатнія не былі для яе характэрныя.

Да катэгорыі *самотных* адносіліся ўдовы і ўдаўцы, якія пасля смерці сужэнца заставаліся адны, бо ў шлюбе не мелі дзяцей. Але звычайна перыяд самотнасці быў нядоўгім, калі толькі сужэнец не паміраў у сталым узросце. Таксама суды траплялі асобы, якія па тых ці іншых прычынах не ўступілі ў шлюб. Афіцыйна знаходзіцца ў самотным стане можна было, абраўшы манаскае жыццё. Такі шлях абралі Мікалай Паўлавіч Пац (1570-1624), Жыгімонт Караль Радзівіл, Сібілія і Ганна Пац, Соф'я Панкевіч і іншыя.

Наступны тып – *сем'і без шлюбнай пары*. Да яго адносяцца нежанатыя шляхціцы, якія бралі на выхаванне пляменнікаў: Крыштаф Горман (?-1661) выхоўваў Алену Камушчанку, Крыштаф Жыгімонт Пац (1621-1684), не маючы сваіх дзяцей, апекаваўся сынам свайго брата харунжага ВКЛ Канстанцыя Уладзіслава Паца (?-1686) Мікалаем Андрэем Пацам (?-1710) і дачкой канюшага ВКЛ Яна Казіміра Хадкевіча (?-1660) і Соф'і Пац (1618-1665) Тэрэзай.

Трэці тып – *сям'я са шлюбнай парай* мае некалькі групаў: шлюбная пара без дзяцей, шлюбная пара з дзецьмі, удавец з дзецьмі, удава з дзецьмі. У кожнай з вызначаных групаў сям'я знаходзілася пэўны перыяд, а потым магла пераходзіць у іншую катэгорыю.

У пачатку сямейнага жыцця ўсе шлюбныя пары адносіліся да першай групы. Рэдкія сем'і заставаліся ў такім стане доўгі час, напрыклад, як сем'і кухмістра ВКЛ Станіслава Станіслававіча Шэмета (?-1590) і Дароты Шыманаўны Міткевіч

²⁷ Flandrin J.-L. Historia rodziny. S. 65.

²⁸ Зидер Р. Социальная история в Западной и Центральной Европе (конец XVIII-XX вв.). Москва, 1997.

²⁹ Говард М. Сучасная ... С. 230.

³⁰ Flandrin J.-L. Historia rodziny. S. 82-83, 293.

(?-1602), падчашага ВКЛ януша Радзівіла і Соф'і Алелькавіч, канцлера ВКЛ Марцыяна Агінскага (1632-1690) і Ганны Марцыбэлы Глябовіч (1641-1681), і яго шлюб з другой жонкай Канстанцыяй Велькапольскай, каралеўскага маршалка Унучка Марэка Лаўрынавіча (?-1587) і Соф'і Шыманавай, маршалка ВКЛ Крыштафа Мікалая Дарагастайскага (1562-1615) і Соф'і Хадкевіч (?-1595), мсціслаўскага кашталяна Івана Саламярэцкага (?-1586) і Багданы Сапегі, Казіміра Статкевіча і Марыяны Цыдзік (?-1702), Міхаіла Казіміра Карніцкага (?-да 1691) і Ганны Мялешкі (?-пасля 1720). Пасля смерці сужэнца ўдава ці ўдавец пераходзілі ў катэгорыю адзінокіх. У гэтых шлюбахне было дзяцей з-за ранняй смерці мужа ці жонкі або з-за бясплоднасці мужчыны ці жанчыны. Такія сем'і сустракаліся ня часта.

Сем'і другой групы мелі значна большае распаўсюджванне. У гэтым стане сям'я знаходзілася да той пары, пакуль не паміраў хто-небудзь з сужэнцаў. Аднак пасля мужчына ці жанчына маглі ўтварыць новую сям'ю і прайсці гэты цыкл зноў. Да другой катэгорыі належалі сем'і трокскага падкаморыя Багдана Мацвеевіча Агінскага (?-1625) і Раіны Рыгораўны Валовіч (?- да 1646), мсціслаўскага кашталяна Войны Сокала (?-1610) і Паланеі Копець, трокскага ваяводы яна Янавіча Глябовіча (1544-1590/93) і Кацярыны Кратоцкай, віленскага ваяводы Юрыя Глябовіча (?-1669) і Кацярыны Радзівіл, віцебскага стольніка Марціна Грабоўскага (?-1693) і Кацярыны Аборскай (1663-1729/30), берасцейскага кашталяна Крыштафа Зяновіча (1540-1614) і Фядоры Валовіч і іншыя.

Гетман ВКЛ Канстанцін Іванавіч Астрожскі (каля 1460-1533) пасля смерці першай жонкі Тацыяны Сямёнаўны Гальшанскай (?-1522) перайшоў у катэгорыю ўдаўца з дзіцём. Ажانیўшыся з Аляксандрай Слуцкай (?-1563/64), ён зноў стварыў сям'ю з шлюбнай парай. Тое самае можна сказаць пра сем'і пісара ВКЛ Анікея Гарнастая (?-1567) з Настассяй Грамыка, а потым з Багданай Храптовіч, наваградскага падсудка Фёдара Еўлашоўскага (1546-1619) з Ганнай Балатоўнай і ўдавой Астроўскага, полацкага кашталяна Юрыя Мікалаевіча Зяновіча (1510-1583) з Соф'яй Глябовіч і Ганнай Іванаўнай Слуцкай і інш.

Пасля страты сужэнцы шляхціцы і шляхцянікі стараліся зноў стварыць сям'ю. Але былі ітакія, якія да канца жыцця заставаліся без мужа ці жонкі. Так, ва “ўдвым стане” была жонка магилёўскага дзяржаўцы Васіля Саламярэцкага Ганна Уладыка, жонка мсціслаўскага кашталяна Івана Саламярэцкага Ганна Глябовіч, жонка крычаўскага старосты Багдана Саламярэцкага (?-1602) Ева Корсак (?-1624) і іншыя. Не ажаніліся больш жмудскі войскі Войцех Шэмет (?-1590), Мікалай Крыштаф Радзівіл Сіротка (1549-1616), біжынянскі цівун Аляксандар Шэмет (?-1688), канюшы ВКЛ Багуслаў Радзівіл (1620-1669), Ян Пачобут Адзяніцкі (1640-1703) і інш.

Наколькі быў распаўсюджаны чацвёрты тып сям'і вызначыць даволі складана. Інфармацыя пра пражыванне сваякоў з бакавой лініі рэдка прасочваецца ў дакументах. Такія звесткі падаюцца ў тэстаментах. Часцей гэта былі сваякі, пляменнікі і пляменніцы. Агрыпа Вацлававіч у тэстаменце ўгадаў сваячніцу Каця-

рыну, якая жыла пры яго жонцы Магдалене. Ён наказаў выдаць яе замуж з пасагам 20 коп літоўскіх грошаў (1564). У сям'і берасцейскага земскага судзі Пятра Кахлеўскага і Ядвігі Пшыпоўскай выхоўвалася пляменніца Кацярына (дачка віленскага земскага пісара Станіслава Кахлеўскага). Кахлеўскі прасіў сваю жонку выдаць дзяўчыну замуж, калі брат не возьме яе да сябе (1646). Жонка мазырскага земскага судзі Самуэля Аскеркі Аўдэнцыя Ламская ўзяла ад бацькоў і выхоўвала як уласнае дзіця пляменніцу Алену Нешыйцянку. Яна жыла ў яе да шлюбу з Уладзіславам Галецкім (1667)³¹.

Важным тэрмінам для характарыстыкі сям'і з'яўляецца *структура сям'і*. Пад гэтым паняццем заходнія даследчыкі разумеюць унутраны склад сям'і: бацькі, дзеці, сваякі і інш.³². Пры аналізе сям'і звяртаецца ўвага на тое, хто ўваходзіў у яе, колькі асобаў, кім яны прыходзіліся адзін аднаму. Гэтая інфармацыя дазваляе пасля акрэсліць да якога тыпу адносілася тая ці іншая сям'я. У беларускай этнаграфіі прынятае іншае разуменне. *Структура сям'і* – гэта спосаб і арганізацыя сувязей паміж яе членамі (бацькі, дзеці, муж, жонка, сваякі і інш.), характар іх узаемаадносінаў, паводзінаў і свядомасці. Да структуры адносіцца склад сям'і: колькасць членаў, пакаленняў, шлюбных параў, дзетнасць, ступень і характар сваяцтва (прамое, бакавое і інш.), нацыянальная прыналежнасць³³. Такое вызначэнне структуры сям'і не зусім адпаведнае. Да яго не адносяцца характар узаемаадносінаў, паводзіны, свядомасць, нацыянальнасць. Аднак пры аналізе структуры сям'і ў навейшым абагульняючым выданні па этнаграфіі характарызуецца менавіта колькасны склад сям'і і наяўнасць дзяцей³⁴.

Даволі спрэчнае тлумачэнне даецца тэрміну *функцыі сям'і*. Беларуская этнаграфія лічыць, што асноўныя функцыі сям'і – гэта рэпрадукцыйная (нараджэнне дзяцей), выхаваўчая, гаспадарчая, рэкрэатыўная (узаемадапамога, падтрыманне здароўя, арганізацыя вольнага часу, адпачынку і інш.), камунікатыўная і рэгулятыўная (кантроль, рэалізацыя ўлады, аўтарытэт сям'і)³⁵. Рэпрадукцыйная і выхаваўчая функцыі вылучаюцца і іншымі даследчыкамі, гаспадарчую замяняюць на эканамічную, а рэкрэатыўную, камунікатыўную і рэгулятыўную – на сацыялізацыйную, статусную, абарончую, і дадаюць функцыю сексуальнага рэгулявання, што больш адпавядае гэтаму інстытуту і ахоплівае ўсе накірункі дзейнасці сям'і.

Пры аналізе дзейнасці шляхецкай сям'і ў грамадстве аўтарам характарызуецца наступныя функцыі: сексуальнага рэгулявання, рэпрадукцыйная, сацыялізацыйная, статусная, абарончая, эканамічная, якія вылучаны сацыялогіяй³⁶.

³¹ НГАБ у Менску. КМФ.18, адз. 260, арк. 705-506 адв.; Trawicka. Z. Memoriał Piotra Kochlewskiego // Odrodzenie i Reformacja w Polsce. Т. XX. Warszawa, 1975. S.190.

³² Ibid. S. 81-83.

³³ Курьловіч Г.М. Сям'я // Этнаграфія беларусаў. С. 490.

³⁴ Курьловіч Г.М. Сямейны ўклад жыцця // Беларусы. Т. 5. Сям'я. С. 19-21.

³⁵ Курьловіч Г.М. Сям'я // Этнаграфія беларусаў. С. 490.

³⁶ Тамсама. С. 187-190.

Феадальная сям'я была галоўным афіцыйным інстытутам кіравання і рэгулявання сексуальных адносін. Гэта не азначала, што не было альтэрнатыўных шляхоў задавальнення сексуальных патрэбаў. Але пазашлюбныя стасункі адмоўна ўспрымаліся ў шляхецкім асяроддзі, асабліва ў 17 ст. Заканадаўства ВКЛ прызначала пакаранне за злачынства супраць маралі (распуснае жыццё, пералобства, зводніцтва, згвалтаванне). Перыяд Рэфармацыі і Адраджэння адрозніваўся большай свабодай нораваў. Гэта быў час станаўлення шляхецкага грамадства, яго культуры, традыцый, таму было менш забаронаў, строга вызначаных стэрэатыпаў у паводзінах, маралі і сексуальным жыцці.

У 17 ст. каталіцкая царква паступова ўзяла пад кантроль ідэалогію і мараль шляхецкага грамадства. Яна не абышла сваёй увагай і шлюб, які стаў сакральным актам. Каталіцкая царква, добра зразумела, што шлюб – “лекі ад распусці”. Таму ўзяла пад абарону манагамнасць і трываласць гэтага інстытуту. Сексуальныя стасункі дазваляліся толькі ў шлюбе. На працягу стагоддзяў каталіцызм выпрацаваў цэлую сістэму забаронаў і дазваляў на секс, якую вельмі добра прадставіў Д. Брундэйж³⁷. Па царкоўных прадпісаннях чалавек павінен займацца сексам толькі для зачачця дзіцяці. Царква не магла ўвогуле забараніць сексуальныя стасункі, бо шляхецтву патрабаваліся нашчадкі, таму яна дазваляла гэта толькі для ўзнаўлення роду, а не для задавальнення.

Функцыя сексуальнага рэгулявання перакрываўваецца з рэпрадукцыйнай функцыяй. У сям'і сексуальныя адносіны мелі пракрэатыўнае прызначэнне, бо сям'я стваралася для працягу роду. Пасля сацыяльна-культурных зменаў статус законных дзяцей мелі дзеці, народжаныя ў законным шлюбе. Толькі яны маглі атрымаць спадчыну і стаць пераемнікамі бацькоў.

Наступныя функцыі – сацыялізацыйная, статусная, эканамічная, абарончая – мелі непасрэднае дачыненне да нашчадкаў. Феадальная сям'я рыхтвала да жыцця ў шляхецкім грамадстве, абараняла непаўналетніх, надавала ім адпаведны статус, а пры дасягненні пэўнага ўзросту размяркоўвала маёмасць. Для дзіцяці сям'я з'яўлялася першай групай, з якой пачыналася яго развіццё як асобы³⁸. Гэты інстытут даў чаў да шляхецкай культуры і традыцый. Сацыялізацыйная функцыя рэалізавалася праз выхаванне і адукацыю, фарміруючы асобу ў шляхецкім асяроддзі.

Нараджэнне ў шляхецкай сям'і ўжо надавала адпаведны статус. Шляхецкае паходжанне гарантвала ўдзел у палітычным жыцці краіны, магчымасць зрабіць кар'еру ў дзяржаўнай і вайскавай службах. Магутнасць роду, вялікая маёмасць, займанне продкамі дзяржаўных пасадаў значна павышала статус. Прыналежнасць асобы да феадальнага грамадства давала ёй выключныя правы ў параўнанні з прадстаўнікамі іншых саслоўяў.

³⁷ Brudage J.A. Law, Sex, & Christian Society in Medieval Europe. Chicago & London, 1987. P. 124-175.

³⁸ Фролов С.С. Социология. С. 188.

Сям'я ўяўляла сабой самую моцную эканамічную адзінку ў грамадстве. Норма сямейнага жыцця ўключала ўзаемадапамогу і падтрымку кожнага ў сям'і, калі ўзнікала эканамічныя цяжкасці³⁹. Эканамічная функцыя забяспечвала дзецям спадчыну. Бацькі павінны былі захаваць сваю маёмасць і размеркаваць яе паміж дзецьмі.

Абарончая функцыя давала фізічную, псіхалагічную, эканамічную ахову кожнай асобе ў сям'і. Калі закраналіся інтарэсы прадстаўніка сям'і, то адначасова гэта тычылася ўсіх, хто да яе належаў⁴⁰. Феадальная сям'я мела механізмы абароны ў выпадку страты бацькоў, эканамічных і сацыяльных крызісаў, ваенных падзеяў.

Такім чынам, вылучаныя функцыі паказваюць ролю, якую адыгрывала шляхецкая сям'я ў грамадстве. Гэта быў важны інстытут, звязаны з усімі сферамі жыцця. Ад яго залежала аднаўленне грамадства і захаванне склаўшыхся традыцый і сістэмаў узаемаадносін.

Шматспрэчак у заходняй гістарыяграфіі выклікаў тэрмін *сваяцтва*. У пачатку 1980-х г. недакладнасць і непаслядоўнасць у яго выкарыстанні прывялі да пытання, каго ўключаць у дадзеную катэгорыю. Зрэдку гэты тэрмін выкарыстоўваецца толькі ў адносінах да нуклеарнай сям'і, а часам ўключае і пашыраную сямейную групу. У навуцы існуюць два падыходы пры аналізе сваяцтва. Першы рэканструюе працэсы, якія ўласцівы дадзенаму грамадству, і развівае аналітычныя катэгорыі ўнутры гэтага грамадства. Другі падыход – гэта ўжыванне катэгорый, якія выкарыстоўваюцца сацыялогіяй для вывучэння мадэляў народанасялення⁴¹.

Бернхард Юсэн прааналізаваў палеміку ў замежнай літаратуры аб сацыяльным і біялагічным сваяцтве. Аўтар паказвае, як за апошнія дваццаць гадоў разуменне сярэднявечных практык сваяцтва перацярпела карэнныя змены. Гэта ў першую чаргу звязана з успрыяццем медыявістыкай антрапалагічных і сацыялагічных падыходаў, але таксама і з даследаваннямі, якія базуюцца на вывучэнні літургіі і фэнаменалогіі рэлігіі. Не адразу гісторыкі прызналі, што сваяцтва гэта не толькі біялагічны факт, але і спосаб асэнсавання сацыяльных сувязей. Гэта ментальная сістэма, спецыфічная для кожнай культуры, якая мае ўніверсальнае ўжыванне ў тым, што датычыцца структуравання сацыяльных сувязяў любога тыпу. Да сваяцтва даследчыкамі былі прылічаны хрэсцітва, гільдыі і іншыя аб'яднанні. Найбольш інтэнсіўна ў апошнія гады вывучалася духоўнае сваяцтва. Ужываюцца тры катэгорыі, якія адмяжоўваюць хросных бацькоў ад кроўных сваякоў. Першая – гэта *фікцыя*, такое тлумачэнне сустракаецца вельмі рэдка і тлумачыць хроснае бацькоўства як “фіктыўнае сваяцтва”. Другое – *рытуал*, разуменне адносінаў паміж хроснымі бацькамі і дзецьмі як рытуальнае сваяцтва. Трэцяе – *прававое наступства*, сваяцкія адносіны паміж хроснымі бацькамі і дзецьмі або паміж

³⁹ Тамсама. С. 189-190.

⁴⁰ Тамсама.

⁴¹ Муравьёва М.Г. История брака и семьи: западный опыт и отечественная историография // Семья в ракурсе социального знания. Сборник научных статей. Барнаул, 2001. С. 11.

сябрамі аднаго брацтва не больш штучныя і не менш дзейсныя, чым шлюб. Аўтар звяртае ўвагу, што духоўнае і цялеснае сваяцтва стварылі розныя тыпы груповак у грамадстве. Сваяцтва было адной з многіх катэгорыяў, з дапамогай якіх людзі ўносілі парадак у сваё сацыяльнае асяроддзе і адначасова рабілі легітымным гэты парадак⁴².

Значны ўклад у распрацоўку тэрміналагічнага апарату па сістэме сваяцтва быў зроблены культурнай антрапалогіяй. Зараз ён даволі шырока ўжываецца сярод гісторыкаў, якія займаюцца гісторыяй сям’і. Паводле культурнай антрапалогіі, сваяцтва – грамадскія адносіны на аснове прынятых у культуры сувязяў праз пераемнасць і шлюб – характэрна для ўсіх супольнасцяў. Дадзенай навукай былі вызначаны схемы і абрэвіятуры сваяцтва, пераемнасці, сістэмы назваў сваякоў. Майкл Говард вылучае розныя тыпы пераемнасці: *унутрылінейная, матрылінейная, патрылінейная, білінейная, амбілінейная, паралельная і кагнітыўная*⁴³. Афшыйна ў шляхецкай сям’і была патрылінейная пераемнасць, гзн., што пераемнасць вялася па мужчынскай лініі. Аднак грамадства лічылася з матрылінейнай пераемнасцю і даволі часта ўзгадвала яе ў разнастайных дакументах. Напрыклад, у панегірыках прыводзяцца радаводныя не толькі па мужчынскай лініі, але і па жаночай.

Жан-Луіс Фландрын адзначае, што тэрмін *роднасць (крэўнасць)* прысутнічаў у еўрапейскіх энцыклапедыях 16-17 ст. *Родныя* – гэта асобы звязаныя праз кроў або асобы, якія маюць агульнага бацьку. Кананічнае права вызначала *натуральную роднасць* (паходжанне ад аднаго бацькі), *праўную роднасць* (сваяцтва з усімі бацькоўскімі роднымі), *прававое сваяцтва* (стваралася праз шлюб), *неправавое сваяцтва* (вынікае з кожнай пазашлюбнай сувязі) і духоўнае сваяцтва (звязвала дзіця з хроснымі бацькамі)⁴⁴.

У навуцы адрозніваюцца катэгорыі *роднасць (крэўнасць)* і *сваяцтва*. *Роднасць* – гэта адносіны паміж людзьмі, заснаваныя на паходжанні ад агульнага продка. Роднасць характарызуюць па прамой (дзед, сын, унук), бакавой (браты і сёстры, дзядзькі, цёткі і пляменнікі) і ўзыходзячай (ад нашчадкаў да продкаў) лініях. У шляхецкай генеалогіі мы сустракаем паняцці “лінія старэйшая” і “лінія малодшая”. Першая паходзіць ад старэйшага брата, а другая ад малодшага⁴⁵.

Яшчэ адзін важны момант пры даследаванні сям’і – ступень сваяцтва. Яе лічаць па рымскай і германскіх сістэмах сваяцтва. *Рымская сістэма* азначае супольнасць асобаў розных пакаленняў ад *ego* да агульнага продка, не ўлічваючы яго. Паводле яе родныя браты ў 2 ступені, дзядзька і пляменнік – у 3-й, стрыечныя

⁴² Юссен Б. Родство искусственное или естественное? Биологизм в культурно-исторических концепциях родства // Человек и его близкие на Западе и Востоке Европы (до начала Нового времени). Москва, 2000. С. 84-103.

⁴³ Говард М. Сучасная... С. 173-194.

⁴⁴ Flandrin J.-L. Historia rodziny. S. 26-27.

⁴⁵ Говард М. Сучасная... С. 176; Genealogia S. 18-19; Роднасць і сваяцтва // Этнаграфія беларусаў. С. 430.

браты – у 4-й. *Германская сістэма* базуецца на сваяцкай групе, асобы якой ствараюць па каленні і лік вядзецца па пакаленнях. Два родных браты знаходзяцца ў 1 ступені сваяцтва, стрыечныя браты ў – 2-й. Спачатку царквой ужываўся рымскі лік, а ў 11 ст.⁴⁶ яна афіцыйна перайшла на германскі лік. Усходняя царква дазваляла браць шлюб у 4 ступені роднасці (рымскі лік), заходняя – у 4 пакаленні роднасці (германскі лік). У ВКЛ быў прыняты германскі лік (Статут 1588. Р. 5. Арт. 22)⁴⁷.

Феадальная сям'я не была ізаляванай адзінкай. Яна неадрыўна была звязана са сваяцкай сістэмай. У яе ўключаліся як родныя мужа, так і жонкі. Асоба шляхецкага паходжання адчувала сваю прыналежнасць да роду і дзейнічала ў адпаведнасці з яго інтарэсамі. Прыналежнасць да пэўнага клану пашырала магчымасці, але накладвала дадатковыя абавязкі. У шматлікіх шляхецкіх дакументах часта ўзгадваюцца сваякі пры размеркаванні маёмасці, дараванні маёнткаў, рэчаў і інш. Існавалі традыцыі святкавання разам розных святаў і сямейных падзеяў. На сваякоў разлічвалі ў складаных жыццёвых сітуацыях лабіраванні палітычных інтарэсаў і г.д. Важную ролю адыгрывала духоўнае сваяцтва, якому надавалі ўвагу пры абрадзе хрышчэння. Па кананічнаму праву яно з'яўлялася перашкодай для шлюбу.

Паняцце *род* мела важнае значэнне ў шляхецкім асяроддзі. Асоба шляхецкага паходжання адчувала сябе прыналежнай не толькі да нуклеарнай сям'і, але і да роду, да якога яна належала па свайму паходжанню па бацькоўскай і мацярынскай лініях.

Генеалогія вызначае *род* як групу асобаў, аб'яднаных агульнай крывёю і паходжаннем ад аднаго продка⁴⁸. Падобнае тлумачэнне падаецца ў культурнай антрапалогіі: *родам* называецца група сваякоў, якія вызначаюць сваю пераемнасць ад агульнага продка – мужчыны або жанчыны⁴⁹. Для шляхецкага грамадства былі характэрны геральдычныя, рыцарскія і генеалагічныя роды⁵⁰.

Гэндэрная тэорыя ўзнікла не так даўно, але яе актыўна сталі выкарыстоўваць навукоўцы. Яна дала магчымасць значна пашырыць паняццёвы апарат па гісторыі сям'і. Гэта дазваляе больш дакладна разгледзець адносіны паміж мужчынай і жанчынай у сям'і і грамадстве, вызначыць іх ролю ў залежнасці ад пола.

Тэрмін *гендэр* на сённяшні час мае 4 групы характарыстык: біялагічны пол, пола-ролявыя або гендэрныя стэрэатыпы, пола-ролявыя нормы і пола-ролявая ідэнтычнасць. Гендэр – гэта складаны сацыякультурны канструкт: адрозненні ў ролях, паводзінах, ментальных і эмацыянальных характарыстыках паміж мужчынскім і жаночым, якія ствараюцца грамадствам. У рамках гэтага падыходу гендэр разумеецца як арганізаваная мадэль сацыяльных адносін паміж мужчынамі і жанчынамі, якая не толькі характарызуе міжасабовую камунікацыю і ўзаемадзеянне ў

⁴⁶ Goody J. The Development of the Family... P. 134-139; Genealogia. Warszawa, 1959. S. 19-20.

⁴⁷ Дзербіна Г. Права і сям'я... С. 106.

⁴⁸ Genealogia. S. 15.

⁴⁹ Говард М. Сучасная... С. 184.

⁵⁰ Genealogia. S. 16-17.

сям'і, але і вызначае іх сацыяльныя адносіны ў асноўных інстытутах грамадства. Такім чынам, гендэр трактуецца як адно з базавых вымярэнняў сацыяльнай структуры грамадства, які разам з іншымі сацыяльна-дэмаграфічнымі і культурнымі характарыстыкамі (раса, клас, узрост) арганізуе сацыяльную сістэму⁵¹.

Амерыканскія сацыёлагі аб'ядноўваюць гендэрныя стэрэатыпы, пола-ролявыя нормы і пола-ролявую ідэнтычнасць у паняцце *гендэрны дысплэй* (ад англ. *display* – праяўленне). У дадзеным выпадку маецца на ўвазе шматвобразнасць праяўленняў “культурных складаючых пола” – усіх прадпісаных грамадствам гендэрных нормаў, стэрэатыпаў. “Культурныя складаючыя пола” (гендэрны дысплэй) могуць зменьвацца і вар’іравацца. Але яны заўжды разглядаюцца ў суаднясенні з біялагічным полам⁵².

Акрамя гэтых тэрмінаў выкарыстоўваюцца і іншыя: *гендэрная ідэнтычнасць* – усведамленне сябе звязаным з культурнымі вызначэннямі мужчынскасці і жаночкасці.

Гендерная роля – сацыяльныя чаканні, якія ідуць ад паняццяў, акружаючых *гендэр*, а таксама паводзіны ў выглядзе размовы, манераў, адзення, жэстаў. Як гэта агульна прынята, мужчынскія і жаночыя ідэі лічацца ўзаемна выключальнымі, і ў некаторых грамадствах ролевыя паводзіны могуць быць палярызаваныя, напрыклад, пасіўнасць – жаночая роля, а актыўнасць – мужчынская. Прадпісанні адносна паводзінаў, якія звязаны з гендэрнымі ролямі, асабліва бачныя пры палавым падзяленні працы на мужчынскую і жаночую.

Гендэрная дыферэнцыяцыя – працэс, у якім біялагічныя адрозненні пола паміж мужчынамі і жанчынамі атрымліваюць сацыялагічнае значэнне і выкарыстоўваюцца як сродкі сацыяльнай класіфікацыі.

Гендэрная ідэалогія – гэта сістэма ідэй, праз якія гендэрныя адрозненні гендэрная стратыфікацыя атрымліваюць сацыяльнае апраўданне, у тым ліку з пункту гледжання “натуральных” адрозненняў або звышнатуральных перакананняў.

Гендэрныя стэрэатыпы – гэта адзін з відаў сацыяльных стэрэатыпаў, які заснаваны на агульна прынятых у грамадстве ўяўленнях пра маскуліннасць і феміннасць.

Гендэрная сістэма – гэта ідэі, інстытуты, паводзіны, фармальныя і нефармальныя правілы і іншыя сацыяльныя ўзаемадзеянні, якія адбываюцца паміж поламі⁵.

Гендэрная тэорыя дазваляе даць больш шырокую інтэрпрэтацыю дакументам, падзеям, пэўным гістарычным працэсам, выйсці за рамкі традыцыйных ацэнак, атрымаць новую інфармацыю пра вядомыя факты. Яна дае магчымасць звярнуцца не толькі да гісторыі асобы, а таксама да яе палавай прыналежнасці і

⁵¹ Скотт Д. Гендер: полезная категория исторического анализа // Введение в гендерные исследования. Ч.2. Хрестоматия /Под.ред. С.Жеребкина. Харьков; Санкт-Петербург, 2001. С. 141-172.; <http://www.gender.ru>

⁵² Пушкарёва Н.Л. Гендерные исследования: рождение, становление, методы и перспективы в системе исторических наук // Женщина. Гендер. Культура. Москва, 1999. С. 21.

прааналізаваць, якім чынам гэта ўплывала на статус ў грамадстве, правы, абавязкі і інш. Гэтыя тэрміны даюць магчымасць больш дакладна акрэсліць ролю мужчыны і жанчыны ў грамадстве і сям'і, узаемаадносіны ўнутры сям'і. З іх дапамогай ёсць магчымасць прааналізаваць гендэрныя стэрэатыпы і выявіць прычыны іх узнікнення і ўстойлівага існавання ў грамадстве, іх уплыў на жыццё асобы ў залежнасці ад полавай прыналежнасці. Дадзеная інфармацыя больш поўна раскрывае жыццё шляхецкай сям'і ў ВКЛ у 16 – 17 ст.

Як бачым, на сучасным этапе немагчыма даследаваць гісторыю сям'і, карыстаючыся толькі гістарычнымі тэрмінамі і традыцыйнымі падыходамі. За апошнія гады гістарычная навука ўзбагаціла свой тэрміналагічны апарат з дапамогай генеалогіі, культурнай антрапалогіі, сацыялогіі, гендэрнай тэорыі, што дазволіла вывучаць гэты інстытут на больш якасным узроўні, даць рознае трактаванне такім тэрмінам як *шлюб*, *сям'я*, *сваяцтва*, *роднасць* і інш. Вопыт іншых гуманітарных навук дае магчымасць рабіць міждысцыплінарныя даследаванні і прыходзіць да арыгінальных высноваў. Дадзеныя тэндэнцыі варты выкарыстоўваць у беларускай навуцы, што значна павысіць каштоўнасць новых распрацовак у галіне даследавання гісторыі сям'і.

---

⁵³ <http://www.gender.ru>

*Елена Филатова (Менск),
кандидат исторических наук,
старший научный сотрудник Института истории НАН Беларуси*

ЭВОЛЮЦИЯ ПОНЯТИЙ “СОСЛОВИЕ” И “КЛАСС” В РОССИИ 19 в.

Основными сословиями, которые были созданы реформами Екатерины II, считались четыре “главных рода людей” в Российской империи: дворяне, духовенство, городские и сельские обыватели. Социальная структура российского общества получила четкое юридическое оформление как строго сословная в IX томе (“Законы о состояниях”) Свода законов Российской империи, опубликованного в 1832 г. и вошедшего в силу в 1835 г. Поскольку вплоть до 1917 г. Свод законов коренным образом не перерабатывался, то и последнее издание IX тома в 1899 г. положило в основу социального законодательства ту же классификацию сословий.

На протяжении 19 в. понятие “сословие” меняло свое значение, и эти изменения нашли свое отражение в законодательстве, работах исследователей и энциклопедических справочниках. Так, в дореволюционной энциклопедии в статье “Сословия” было дано следующее определение: “сословие – отдельная группа подданных, своим юридическим положением каким-либо определенным образом отличающихся от остального населения, при чем отличия эти передаются по наследству”. В статье отмечалось, что собственный термин “сословие” мог заменяться в законодательстве – на “состояние”. Обращалось внимание и на то, что, на протяжении длительного времени, исследователи не отличали сословия от классов¹.

Не было четкости в научной литературе. Термины “сословие” и “класс” часто употреблялись в смысле больших социальных групп, например, представителями государственной школы (С.М.Соловьевым, Б.Н.Чичериным, В.О.Ключевским, П.Н.Милоковым и др.). Вместе с тем понятие “сословие” употреблялось в более узком смысле, как группа подданных, отличающихся своим юридическим положением, которое передается по наследству, и, наконец, в смысле, близком современному.

Так, историк В.О.Ключевский² определял понятие “сословие” (*ordo* или *status*, франц. *etat*, нем. *Stand*), как термин государственного права, который обозначал известный ряд политических учреждений. “Сословиями мы называем классы, - писал он, - на которые делится общество по правам и обязанностям. Права дает

¹ Энциклопедический словарь. Санкт-Петербург, 1900. Т. 60 С. 911-912.

² Ключевский В.О. История сословий в России. Сочинения. Москва, 1989. Т. VI.

либо утверждает, а обязанности возлагает государственная верховная власть, выражающая свою волю в законе”. Сословное деление, по его мнению, устанавливалось законом в отличие от других общественных делений, устанавливаемых экономическими, умственными и нравственными условиями, не говоря уже о физических. Существенным и наиболее осязательным признаком сословного деления служило различие прав, а не обязанностей³.

Отношение правительства к различию классов и сословий выразило определение, данное теоретиком монархической государственности Л.А.Тихомировым⁴. Он называл “классом” слой или группу людей, которая по внутреннему своему сцеплению обособилась от прочих, но существует только фактически, еще не признанная государством. Сословие же, по мнению автора, есть та же самая группа, тот самый слой, но получивший государственное признание и соответствующую законную организацию. И в эпоху предшествующую общегражданскому строю, государство стало в такое нелепое положение, что нормировало жизнь тех классов, которые уже почти не существовали в действительности, и не только игнорировало новые классы, действительно существовавшие, но даже мешало их организации и самостоятельной нормировке отношений даже их внутренними силами⁵.

Нельзя обойтись и без определения “классов” теоретиками марксизма. Последняя глава III тома “Капитала” К.Маркса озаглавлена “Классы”. Она открывается положением, что “наемные рабочие, капиталисты и земельные собственники образуют три больших класса современного общества, покоящегося на капиталистическом способе производства”⁶. Но исследование понятия “классы” осталось незаконченным. К.Каутский считал, что классы образует не только “общность интересов и общая противоположность их интересам других классов, каждый из которых стремится сократить источник доходов других, чтобы сделать богаче свой собственный”⁷. Г.В.Плеханов отмечал, что общественный класс – “это более или менее обширный разряд лиц, находящихся в одинаковых отношениях производства к другим разрядам”⁸.

Наиболее популярным считалось в советское время ленинское определение классов, данное им в брошюре “Великий почин”. “Классами, - писал он, - называются большие группы людей различающиеся по их месту в исторически определенной системе общественного производства, по их отношению (большей частью закрепленному и оформленному в законах) к средствам производства, по их

³ Там же. С. 225-226.

⁴ Тихомиров Л.А. Монархическая государственность. Санкт-Петербург, 1992 (впервые работа была издана в 1905 г.).

⁵ Там же. С. 503, 505, 512, 513.

⁶ Маркс К. и Энгельс Ф. Соч. Т. 25, ч. II. С. 457.

⁷ Каутский К. Классовые интересы, Харьков, 1923. С. 6.

⁸ Плеханов Г.В. Соч. Москва, 1924. Т. XII. С. 291.

роли в общественной организации труда, а следовательно, по способам получения и размерам той доли общественного богатства, которой они располагают”⁹. И в ряде своих работ В.И. Ленин выделил три основных класса: помещики, капиталисты и пролетарии.

В советской историографии считалось, что ленинское определение классов имеет универсальное значение и применимо ко всем историческим эпохам. При этом, не обращалось внимание на то, что К. Маркс связывал существование классов “лишь с определенными историческими фазами развития производства” (письмо к И. Вейдемейеру в 1852 г.)¹⁰. В.И. Ленин, по мнению советских историков, развил марксистское учение о классах, научно определил их место в социальной структуре общества, раскрыл специфические особенности классовой общности людей. Считалось, что классовый подход в науке позволил выделить среди множества разнородных причин человеческих стремлений и действий доминирующую причину – классовые интересы и дал науке руководящую нить к открытию закономерностей в кажущемся хаосе и лабиринте сложной жизни классово-антагонистического общества¹¹.

Естественно, что при такой постановке вопроса, отпала необходимость в изучении сословной структуры дореволюционного российского общества. Исходя из такой точки зрения изучались только классы, совершенно забывая о том, что до интенсивного развития капитализма в России, были и сословия. Между тем, очевидно, что классы, которые начали складываться в Российской империи в 19 в., формировались на разломе сословий. В тот же пролетариат могли входить не только представители сословия “городских обывателей”, но и крестьяне, обедневшее дворянство и духовенство.

В современной российской историографии наиболее полно рассмотрел эволюцию понятий “класс” и “сословие” Б. Миронов¹². Так понятие “класс”, – пишет автор, – “обычно используется в современной научной литературе для обозначения больших групп людей в индустриальном обществе, отличающихся друг от друга по роду занятий, величине дохода, власти и влиянию в обществе”¹³. Эти группы складываются стихийно, они являются открытыми для входа и выхода, их состав постоянно меняется. Отдельные индивиды входят в эти группы не по рождению, а в зависимости от многих факторов, таких, как образование, способности, личные качества, случай и др. В классовом обществе все граждане имеют одинаковые права и обязанности, что закреплено в законодательстве.

Автор располагает классы иерархически (высший, средний, низший) в порядке их общественного значения, в соответствии с рядом критериев. Среди них

⁹ Ленин В.И. Полн. Собр. соч. Т. 39. С. 15.

¹⁰ Маркс К. и Энгельс Ф. Соч. Т. 28. С. 427.

¹¹ В.И. Ленин и история классов и политических партий в России. Москва, 1970. С. 12, 16.

¹² Миронов Б.Н. Социальная история России. Санкт-Петербург, 1999. Т. 1, 2.

¹³ Там же. Т. 1. С. 76.

наиболее важными считаются три: 1) социально-экономический статус, определяемый в зависимости от престижа социальной функции и профессии, от образования и дохода; 2) самоидентификация – представление человека о месте своем и себе подобных в обществе; 3) перекрестная идентификация – понятия людей друг о друге и одних социальных групп о других.

Понятие же “сословие”, по мнению Б.Миронова, в западноевропейском смысле, т.е. *estate*, принципиально отличается от “класса”. Признаки сословия состоят в следующем: 1) каждое сословие имеет специфические права и социальные функции, которые закреплены юридически в обычае или законе; 2) сословные права передаются по наследству, следовательно, приобретаются по рождению; 3) представители сословий объединяются в сословные организации или корпорации; 4) сословия обладают специфическим менталитетом и сознанием; 5) сословия имеют право на самоуправление и участие в местном управлении или центральном государственном управлении (в сословно-представительных учреждениях); 6) существуют внешние признаки сословной принадлежности – одежда, прическа, особые украшения и т.п.

Сословия можно расположить иерархически, соответственно их правам и обязанностям, привилегиям или престижу, но представителей отдельных сословий нельзя иерархизировать сразу по двум или более признакам, например, престижу и доходу, так как сословное право равнодушно к имущественному положению, образованию и другим характеристикам человека. В сословном обществе нередко можно было встретить, как бедного образованного дворянина, так и богатого неграмотного крестьянина или богатого малограмотного мещанина и бедного образованного священника. В классовом же обществе существует более четкое соответствие между доходом, престижем и образованием и другими признаками человека¹⁴.

Рассматривая советскую историографию, автор выделяет основное определение сословия как социально-правовой группы, “каждая из которых отличалась своим юридическим положением, определенными правами и обязанностями в обществе; в развитом, сложившемся виде сословия характеризовались наследственностью, относительной замкнутостью, осознавали свое единство, закрепленное в общегосударственном масштабе”¹⁵.

Б.Миронов считает, что превращение сословий в классы через всеобщую и глубокую профессионализацию общества сделало в пореформенной России значительные успехи, но к 1917 г. далеко не завершилось. К 1917 г. сословия утратили важнейшие специфические сословные привилегии и превратились в классы. По мнению автора, существование сословий с различными, а иногда враждебными субкультурами, с огромной имущественной дифференциацией между ними и

¹⁴ Там же. С. 76-77.

¹⁵ Там же. С. 77-78.

внутри себя затрудняло формирование не только среднего класса и гражданского общества, но также и единой российской нации с единой культурой, единой системой ценностей, единым законом. А наличие в составе России других национальностей еще более замедляло этот процесс. В результате складывание российской нации и российского национального государства к 1917 г. не завершилось¹⁶.

В статье Д.Филда¹⁷ (США) сделаны выводы о том, что “развитие сословного строя и переход от него к классовому – то движение, которое давно изображается в литературе, – действительно имело место, но оно вряд ли было прямолинейным”. По его мнению, оно обуславливалось противоречивостью и многосложностью сословных и классовых понятий, взаимодействием этих понятий друг с другом, уровнем совпадения их с другими видами социальных представлений. Постоянным было только двоичное различие между обществом и народом. Правительственная же политика в Российской империи оказала сильное влияние на все виды социальных представлений, но результаты этого влияния часто не соответствовали намерениям правительства по сословно-классовому вопросу¹⁸.

За полтора века исследований истории сословий появилась достаточно обширная, хотя в некоторой степени и противоречивая историография. Ее противоречивость связана с социально-политическими и экономическими изменениями, которые проходили в жизни общества в разные исторические отрезки времени. Попытки теоретизировать эволюцию понятий “сословие” и “класс” и перехода от сословий к классам делались как в конце 19 – начале 20 в., так и в наше время. Но приведенные материалы свидетельствуют о том, что наряду с использованием в законодательстве и исследованиях понятия “сословие” в 19 в. использовались и равнозначные понятия “состояние” и “класс”. В российском законодательстве понятию “сословие” в 18 – первой половине 19 в. соответствовало понятие “состояние”. Значительно реже в этом же смысле во второй четверти 19 в. использовалось понятие “сословие”. Во второй половине 19 – начале 20 в. в быденном, административном и научном языках понятие “сословие” постепенно заменяло понятие “состояние”, а последнее приобретало значение семейного положения. Но наряду с этими встречалось в публикациях и понятие “класс”. И уже в 19 в. теоретиками марксизма понятие “класс” стало использоваться для обозначения определенной группы людей капиталистического общества.

---

¹⁶ Там же. С. 147.

¹⁷ Филд Д. Социальные представления в дореволюционной России // Реформы или революция. Санкт-Петербург, 1992. С. 67-77.

¹⁸ Там же. С. 76-77.

Уладзімер Сосна (Менск): Праблемы, узнятыя ўжо на пачатку працы I паседжання, указваюць на цэлы шэраг тэрміналагічных праблемаў беларускай гістарыяграфіі. У прыватнасці, гэта праблема перакладу гістарычных тэрмінаў, якую ўзнялі В.Голубеў і А.Краўцэвіч. Нагадаю недарэчны выпадак, звязаны з наву чальнымі дапаможнікамі па гісторыі Беларусі для школ, якія выйшлі на пачатку 90-х гг. Пры перакладзе расейскамоўнага тэксту на беларускую мову “нарадзіліся” дзве новыя катэгорыі сялянаў. Замест “пахожых” і “непахожых” узніклі “падобныя” і “непадобныя”. Толькі ў дапаможніках новага пакалення гэтая недарэчнасць была выпраўленая.

Прынцыповым лічу пытанне пра мяжу паміж Заходняй і Усходняй Беларуссю. Сп. А.Кіштымаў, які даволі дакладна пазначыў мяжу паміж гэтымі двума часткамі, заўважыў, што яна пралягае больш у галовах даследчыкаў, чым у гістарычнай рэчаіснасці. Але, чаму ў гэтых галовах яна праходзіць якраз там, а не па іншых мясцінах? Гэтая мяжа носіць выразны канфесійны характар, бо на ўсходзе ад яе пераважае праваслаўе, а на захадзе – каталіцызм. Нейкія астравы іншай канфесіі не могуць абвергнуць гэтага бяспрэчнага факту. Рашаючым фактарам падзелу на Усходнюю і Заходнюю Беларусь быў не Рыжскі дагавор, які вызначыў розны гістарычны лёс двух частак Беларусі ў 1921 – 1939 гг., а зямельная рэформа каралевы Боны ў 16 ст. Ліквідацыя абшчыны ў цэнтральнай і заходняй частках Беларусі абумовіла больш хуткае эканамічнае развіццё гэтых рэгіёнаў і паступовае гапаванне адставанне ўсходніх земляў.

Гэтая ж мяжа адлюстравалася ў адміністрацыйнай сістэме. Пасля падзелаў Рэчы Паспалітай расейскі ўрад утварыў на беларускіх землях два генерал-губернатарствы – Беларускае і Літоўскае, што супадала з распаўсюджваннем этнічнаў “Беларусь” і “Літва”. Пры гэтым у адным з афіцыйных дакументаў тлумачылася, што ўсходняя частка больш ляяльная да Расейскай імперыі. Русіфікацыя на гэтых землях пачалася раней і зайшла далей. Гэта абумовіла розніцу паміж Заходняй і Усходняй Беларуссю ў палітычным і культурным сэнсе. Царскія чыноўнікі часта адзначалі, што Заходняя Беларусь менш надзейная, чым Усходняя. На захадзе больш трымалі войскаў, больш актыўна займаліся рэфармаваннем. Калі зямельная рэформа 40 – 50-х гг. 19 ст. на ўсходзе Беларусі закранула толькі 1/10 частку маёнткаў, то на захадзе была пашыраная на ўсе маёнткі. Гэта яшчэ пацвярджае, што царскі ўрад бачыў своеасабліваць тых рэгіёнаў.

Гэты падзел можна заўважыць таксама ў ментальнасці жыхароў дзвюх частак Беларусі. Думаю, што розніца ў ментальнасці абумоўлена не толькі розным гістарычным лёсам дзвюх частак Беларусі ў 20 ст.

Упэўнены, што існуе Усход і Заход у Беларусі. Але мяжа паміж імі носіць у пэўным сэнсе ўмоўны характар. Дакладна яе вызначыць немагчыма. Да таго ж у залежнасці ад крытэрыяў гэтага цывілізацыйнага падзелу, яна з'яўляецца рухомай і можа перамяшчацца.

Эмануіл Іофе (Менск): Хачу зрабіць камплімент арганізатарам канферэнцыі. Здаецца, што вельмі важная і актуальная праблема тэрміналогіі наогул упершыню абмяркоўваецца на канферэнцыі беларускіх даследчыкаў.

Вельмі цікавым быў выступ Валянціна Голубева. Аднак, на жаль, ён не закрануў праблемы сялянскіх паўстанняў ці ўзброеных выступленняў. Да гэтага часу ў беларускай гістарыяграфіі працягваецца фальсіфікацыя гісторыі, звязаная з г.зв. “Крычаўскім паўстаннем” пад кіраўніцтвам Васіля Вашчылы, якога лічаць амаль нацыянальным героям. Аналіз дакументаў і працы замежных даследчыкаў, аднак, не даюць падставаў для падобных ацэнак. Я вельмі паважаю Васіля Іванавіча Мялешку, але лічу, што і ён прычыніўся да гэтай фальсіфікацыі. Апафеозам усяго гэтага можна лічыць пастанову беларускага ўраду пра ўстаноўку помніка правяду “паўстання”. Дакументы сведчаць, што гэты выступ насіў рабаўніцкі і антысеміцкі характар.

У айчынной гістарыяграфіі відавочна тэндэнцыя адшукаць як мага больш паўстанняў (гл., напр., працы А.П.Ігнаценкі). Гэта таксама датычыць г.зв. паўстання пад кіраўніцтвам Северына Налівайкі, якое патрабуе грунтоўнага перасэнсавання. Дарэчы, расейскія даследчыкі 19 ст. не лічылі гэты выступ паўстаннем.

Валянцін Голубеў (Менск): Сапраўды, усе былыя сялянскія выступленні кожная ўлада імкнулася паказаць са свайго пункту гледжання. Разглядаючы, напрыклад, падзеі ў Магілёве, звязаныя з выступленнем пад кіраўніцтвам Севярына Налівайкі, гісторык можа сканцэнтравана на дакументах абвінаваўцаў і зрабіць пэўныя высновы, а можа ўзяць за аснову сцвярджэнні падсудных. Тады высновы атрымаюцца цалкам іншыя. На сённяшні дзень даць адназначную ацэнку такіх падзеяў немажліва. Тое ж датычыць вайны 1648–1651 гг., у якой відавочная прысутнасць розных тэндэнцый.

Што датычыць той мяжы паміж Заходняй і Усходняй Беларуссю, якая праходзіла па лініі Лепель – Барысаў – Менск – Пінск, то не магу пагадзіцца, што яна існуе толькі ў галовах людзей. Міхаіл Спірыдонаў бачыць гэты падзел ужо ў канцы 15 – пачатку 16 ст. як падзел на дзве розныя эканаміка-геаграфічныя зоны – заходнюю, дзе пераважала фальваркава-паншчыная гаспадарка, арыентаваная на еўрапейскія рынкі, і на ўсходнюю, дзе паншчыны ў такім выглядзе не было.

Не магу пагадзіцца з Уладзімерам Соснам у тым, што аграрная рэформа 16 ст. зліквідала абшчыну, і што ўсход Беларусі ў эканамічным развіцці саступаў цэнтру і захаду. Тут была вельмі разумная палітыка дзяржавы. У розных рэгіёнах Беларусі тагачасная дзяржава праводзіла іншую палітыку. Яна ўлічвала асаблівасці кожнага рэгіёну. На ўсходзе пераважала даніна, бо сена, авёс, зерне і мяса

патрабаваліся для войска. Абшчына заставалася паўсюдна. Аднак у цэнтры і на захадзе абшчына спалучалася з існаваннем індывидуальных гаспадарак, а на ўсходзе абшчына існавала як арганізацыя людзей, якія апрацоўвалі землі, здавалі падаткі і г.д. Пэўная індывидуалізацыя была абумоўленая на захадзе існаваннем фальваркава-паншчынай гаспадаркі.

Алег Латышонак (Беласток): Я лічу, што ў Беларусі няма ніводнага рэгіёну. Характэрная рыса рэгіёну – гэта яго адлюстраванне ў свядомасці ягоных жыхароў. У Беларусі нават Заходняе Палессе, якое вельмі вылучаецца моўна, этнаграфічна і г.д., не з’яўляецца самасвядомым рэгіёнам. Ягоныя жыхары не маюць пачуцця, што жывуць у адным рэгіёне. Гэта мы, навукоўцы, перш за ўсё этнографы і мовазнаўцы, вылучылі такі рэгіён як Заходняе Палессе. Тое ж самае датычыць рэгіёнаў “Літва”, “Русь” і “Палессе”, вылучаных М. Спірыдонавым і В. Насевічам. Але іх вылучэнне не звязанае з перакананнем і свядомасцю людзей, якія там жылі, а толькі з перакананнем іх суседзяў. У працах польскіх гісторыкаў (Старавольскі і Кромер) вылучаецца толькі адзін рэгіён Беларусі – Палессе. Усё іншае – гэта Белая Русь. І так з канца 16 ст. Прычым пад Палессем разумелася толькі яго заходняя частка разам з Падляшшам (без Пінска). Гэта ўвесь падзел Беларусі на рэгіёны, і яшчэ раз падкрэслію, што толькі ў вачах чужынцаў, а самі жыхары гэтых землях не мелі (і не маюць) ніякай свядомасці жыцця ў асобным рэгіёне.

Хачу таксама вярнуцца да пытання сп. А. Кіштымава да сп. Ірыны Кітуркі, ці спыніла Расея мадэрнізацыю на беларускіх землях. Калі я працаваў над падручнікам па гісторыі Беларусі, то знайшоў шмат доказаў таму, што Расея спыніла гэты працэс. Яна спыніла яго не спецыяльна, не дзеля таго, што расейцы нібыта “душылі” беларусаў, а проста таму, што яна была больш адсталай краінай, чым Рэч Паспалітая. Гэта відаць, напрыклад, у становішчы са школьнай адукацыяй. Напрыканцы гісторыі Рэчы Паспалітай толькі ў адным Лынтупскім прыходзе вучылася больш дзяцей, чым на ўсіх беларускіх землях у 19 ст. Перамены пачаліся толькі ў 60-я гг. 19 ст. Праўда, таксама трэба ўлічваць фактар напалеонаўскай вайны, якая шмат каштавала краіне.

Андрэй Кіштымаў (Менск): Яшчэ некалькі слоў пра рэгіёны і рэгіяналізм. Я не выпадкова падкрэсліў, што апроч прасторавай характарыстыкі рэгіёны маюць яшчэ ідэалагічную характарыстыку. У вялікай ступені рэгіёны існуюць менавіта ў галовах людзей. А што сцвярджалі апаненты? Па-першае, што расейскі ўрад праводзіў розную палітыку ў розных частках Беларусі. Але ж стаўленне гэтага ўраду якраз і пацвярджае маю думку пра мяжу ў галовах людзей. Тое ж самае можна казаць пра валочную памеру. Не паспелі яе правесці ва ўсходніх абласцях, і вось вам вынік... Спачатку падзялілі Беларусь ў “галаве”, прыняўшы рашэнне, што спачатку мы будзем штосьці рабіць з сельскай гаспадаркай гэтай часткі, а потым – з іншай. Паспелі гэта зрабіць толькі на захадзе і ў цэнтры, і гэта абумовіла іх асаблівасць.

Тэрміны з часам змяняюцца. Хачу звярнуць увагу прысутных, што напачатку 20 ст. шырока карысталіся тэрмінам “каланізацыя”, аднак у цалкам іншым сэнсе ў параўнанні з сучаснасцю. Выходзіў нават часопіс пад назвай “Колонізацыя”. Гэтым тэрмінам пазначалася перасяленне сялянаў у Сібір, за Урал і г.д. Жыды мелі сваё Бюро па каланізацыі, і гэта зусім не азначала, што яны збіраюцца недзе рабіць сваю калонію. Тэрмін “каланізацыя” разумеўся па іншаму і адрозніваўся ад тэрміна “калонія”, а мы сёння часцяком атаясамліваем гэтыя тэрміны.

Ірына Кітурка (Гародня): Я хачу падтрымаць тэзіс Алега Латышонка на конт таго, што Расея спыніла працэс мадэрнізацыі на беларускіх землях. Прыклад са школьніцтвам я хачу дапоўніць прыкладам з эканамічнага жыцця. Каралеўскія эканоміі ў Вялікім Княстве Літоўскім у 80 – 90-х гг. 18 ст. развіваліся вельмі дынамічна. Сяляне гэтых эканоміяў пераводзіліся ў зямянства, г.зн. вызваліліся ад паншчыны. Пасля далучэння беларускіх земляў да Расейскай імперыі гэтыя сяляне раздаваліся прыватным уладальнікам і станавіліся прыгоннымі. У выніку былыя каралеўскія ці дзяржаўныя ўладанні ў першай палове 19 ст. апынуліся ў стане поўнага занябання. Прышлося праводзіць г.зв. “рэформу Кісялёва”.

С.Куль-Сяльверстава (Гародня): Што датычыць тэмпаў мадэрнізацыі, заклікаю шануюнае спадарства не забываць пра тое, што ў Расеі таксама ішоў працэс мадэрнізацыі, праўда, іншымі тэмпамі. Калі Беларусь была далучаная да Расейскай імперыі, у нас мадэрнізацыя не спынілася. Яна пайшла тымі тэмпамі, якія былі характэрныя для Расейскай імперыі. Пра спыненне мадэрнізацыі нельга казаць. Пра спыненне можна казаць толькі ў выпадку знішчэння ўсёй гаспадаркі.

Уладзімер Сосна (Менск): Дзякуй за ўдакладненне ролі аграрнай рэформы 16 ст. у падзеле нашай краіны на заходнюю і ўсходнюю часткі. Але ў мяне з’явілася пытанне да нашых археолагаў: Ці не адлюстравалася розніца паміж Заходняй і Усходняй Беларуссю ў археалагічных помніках? Пры праглядзе карты змянаў археалагічных культураў, мне падалося, што пэўныя разбежнасці існавалі ўжо ў тыя вельмі далёкія часы.

Александр Краўцэвіч (Гародня): Хачу заўважыць, што тыя рэгіёны, якія вылучаныя сёння этнографамі, прасочваюцца ў археалагічных культурах, пачынаючы з эпохі неаліту. Яны пераважна абмяжоўваюцца басейнамі рэк. Іх межы – гэтыя межы водападзелаў. Я не буду падрабязна на гэтым спыняцца. Алег Латышонак узяў праблему комплекснага разумення рэгіёну, а археалагічны падыход з’яўляецца толькі адной складовай гэтага комплекснага разумення.

Тэрміналогія палітычнай і вайсковай гісторыі

31.05.2003. Пасяджэнне 2.

*Валянцін Мізец (Менск)
кандыдат гістарычных навук,
навуковы супраўдзік Інстытута гісторыі НАН Беларусі*

ПЫТАННІ ТЭРМІНАЛОГІІ Ў ДЗЕЙНАСЦІ ДЗЯРЖАЎНЫХ ОРГАНАЎ БНР

У перыяд абвяшчэння Беларускай Народнай Рэспублікі вялікая ўвага надавалася пытанням тэрміналогіі. Разам са станаўленнем дзяржаўнасці фактычна адбываўся працэс стварэння ўласнай беларускай тэрміналогіі. У сваім лісце да рэдакцыі “Вольнай Беларусі” Леанід Леўшчанка прапанаваў “злажыць такую камісію, якая б узяла на сябе абавязак вырабляць тэрміналогію па ўсіх прадметах школьнага навучання”¹. У гэтую камісію павінны былі накіроўвацца ўсе праекты тэрміналогій, каб з розных зрабіць аднастайную. І толькі апрацаваную тэрміналогію, на думку аўтара ліста, можна друкаваць у прэсе. Такім чынам, можна было пазбегнуць памылак суседзяў-украінцаў, у якіх на той час кожны падручнік граматыкі меў сваю тэрміналогію. Л. Леўшчанка раіў: “Ніхай кожны з нас возьме на сябе якую небудзь школьную навуку, ці адзел яе, і ад пачатку да канца выпрацуе тэрміны і надрукуе ў “Вольнай Беларусі”². Сам ён прапанаваў матэрыялы для фізічнай тэрміналогіі, якія былі змешчаныя ў двух нумарах “Вольнай Беларусі”. Акрамя таго ў некалькіх нумарах гэтага перыядычнага выдання былі надрукаваныя асобныя тэрміны па анатоміі, географіі і будаўніцтву на беларускай і рускай мове.

Л. Леўшчанка падкрэсліваў, што ў кожнага народу навука, нягледзячы на свой інтэрнацыянальны характар, мае асобнае аблічча. І тым болей у яе ўласных нацыянальных рысаў, чым болей народ уклаў у яе скарбніцу свайго творчага духу.

Пры стварэнні ўласнай тэрміналогіі, “зусім зразумелай і, як мага прастай”, на думку Л. Леўшчанкі, неабходна кіравацца наступным:

“1. Кожны тэрмін павінен брацца з роднай мовы падлуг магчымасці.

2. Ужываць чужаземнае слова ў тэрміналогіі толькі тады, калі німа адпаведнага яму ў нашай.

¹ Вольная Беларусь. 1918. № 30 .

² Тамсама.

3. Для тэрміна трэба ўперві (спачатку – *В.М.*) зналезьці (знайсці – *В.М.*) ўсе словы, якія хоць прыблізна маюць той сэнс, які павінен мець вынайдуемы тэрмін.

4. Пасярод гэтых слоў трэба зналезьці корань і добра ўцяміць яго змест.

5. Ад гэтага кораня стварыць новае слова, ня псуючы ўказаў нашае мовы і маючы пад ўвагаю склад грэцкага ці лацінскага, наагул, чужаземнага тэрміна.

6. Кожны тэрмін павінен быць як мага карацей³.

Неабходна падкрэсліць, што прапановы Л.Леўшчанкі, якія датычаць пытання выпрацоўкі нацыянальнай тэрміналогіі, не страцілі сваёй актуальнасці і на сённяшні дзень.

Праблему распрацоўкі уласнай, беларускай тэрміналогіі дзяржаўных установаў узнікаў вядомы навуковец, прафесар Мітрафан Віктаравіч Доўнар-Запольскі. У судовым, адміністрацыйным і фінансавым справаходстве ён прапанаваў вярнуцца да “тэрміналогіі роднага дзяржаўнага права, каторая ў сёлахбудзе і цяпер больш зразумелая за анямечаныя расійскія найменні”. Так, парламент, паводле яго меркавання, павінен атрымаць найменне “Вальнага Сойму”, а старшыня парламенту – “маршалак галоўны”. Неабходнасць вяртання “старасвецкай праўнай тэрміналогіі” на яго думку абумоўлена тым, што “тэрміналогія Статута ўтварылася ў часы нашай дзяржаўнай (панскавай) незалежнасці” і “ёю нашыя продкі карысталіся аж да 18-го веку і часткаю нават да 1830-го г.”⁴

Камісія па выпрацоўцы дзяржаўных сімвалаў і ўстанаўленні гістарычных дзяржаўных тэрмінаў, якая дзейнічала пры Народным Сакратарыяце, у маі 1918 г. быў прапанаваны праект перайменавання дзяржаўных установаў і пасадаў. Паводле меркавання камісіі, “прынятыя цяпер тэрміны “Народны Сакратар”, “Рада”, “Старшыня” і інш. былі ўзятыя часткова з амерыканскай канстытуцыі, украінскай, нямецкай, польскай мовы або перакладзены з рускіх найменняў”, а таму патрабуюць замены на ўласна беларускія⁵. Пры распрацоўцы праекту тэрміналогіі камісія абаяралася на гістарычныя даследаванні прафесараў М.Доўнар-Запольскага, Я.Карскага і інш. Асноўныя палажэнні праекту супадалі з прапановамі, выказанымі М.Доўнар-Запольскім. Так, паводле праекту прадугледжвалася перайменаваць Беларускую Народную Рэспубліку – у Рэч Паспалітую Беларускаю, Раду БНР – у Вальны сойм Рэчы Паспалітай Беларускай, сяброў Рады – у паслоў Вальнага сойму. Па меркаванні камісіі, Старшыня Народнага Сакратарыяту павінен быў называцца Канцлерам Рэчы Паспалітай Беларускай, а Старшыня Рады – Галоўным Маршалкам⁶.

Безумоўна, важнае значэнне ў справе пашырэння нацыянальнай самасвядомасці мела вырашэнне пытання з наданнем вуліцам гарадоў іх гістарычных назваў. Падкрэслівалася, што “наступіў час, калі ніякіх перашкод німа пачаць

³ Тамсама. № 34.

⁴ Тамсама. № 19.

⁵ Нацыянальны архіў Рэспублікі Беларусь. Ф. 325, воп. 1, адз. 8, арк. 46.

⁶ Тамсама. Арк. 47.

надворны выгляд Менска перарабляць на свой лад, тутэйшы, беларускі. Гэта справа ні толькі дэкарацыйная, а і маючая важнае маральнае значэнне”⁷. Надворны выгляд места павінен быў напамінаць усім, што тут Беларусь, а не “Северо-Западный край” або “Kresy polskie”. Падкрэслівалася, што вяртанне старым вуліцам іх ранейшай назвы і пошук адпаведнай назвы для новых не будзе ўяўляць цяжкасці, калігэтым займуцца не чыноўнікі, а людзі, якія працуюць дзеля карысці беларускай справы. Перайменаванне вуліц прапаноўвалася праводзіць паступова, каб жыхары Менску памалу змаглі “прывыкнуць без блытаніны ў галаве” да новых назваў. Адзначалася, што для рэалізацыі гэтай справы павінна быць створана камісія, якая б трымала справаздачу аб сваёй працы перад жыхарамі і давала права кожнаму прысылаць свае праекты. Такім чынам, былі б увекавечаныя імёны “заслужаных для беларускай справы людзей, пачынаючы ад Францішка Скарыны”⁸.

Асобныя аспекты міжнацыянальных узаемаадносін, якія датычылі пытанняў тэрміналогіі, таксама закраналіся ў перыяд абвяшчэння БНР. Прынамсі, гэта датычылася выкарыстання тэрмінаў “жыд” і “яўрэй”. Так, Сымон Дзякоў у сваім лісце да рэдакцыі “Вольнай Беларусі” заклікаў замяніць у друку слова “жыд” словам “яўрэй”. Ён падкрэсліваў пры гэтым, што слова “жыд” у беларускай мове, як і ў польскай з’ўляецца літаратурным словам, а тэрмін “яўрэй” не ўжываецца, і што “выкасоўваннем гэтага слова ні будзе выкасованы і антысэмітызм, што дзеля барацьбы з антысэмітызмам патрэбна шырокая культурна-асветная праца”. Але, разам з тым, на думку Сымона Дзякава, у слова “жыд” “уліта гэтуплікі злосьці і нацыянальнай нянавісці; гэтае слово было і ёсьць, к вялікаму сораму, яшчэ на ўсёй Расіі, як крыўдная, прыкрая лаянка, што наносіць боль кожнаму дэмакрату і яшчэ больш таму народу, па адрэсу якога яна пушчана”, а таму “пакуль слова “жыд” будзе існаваць, покуль яно будзе ўжывацца ў друку і гутарцы, да тых часоў астанецца жывучым атрутны карань антысэмітызма”⁹. Зыходзячы з гэтых аргументаў, Сымон Дзякоў і прапаноўваў адмовіцца ад выкарыстання ў друку і гутарцы слова “жыд”. Аднак рэдакцыя заняла іншую пазіцыю. Паводле яе меркавання, “па-беларуску, а так само па-украінску, па-польску і па-французку, слова “жыд” ні мае ў сабе нічога ганебнага, і жыдоўская маса ў нас ні абражаецца ад гэтае назвы. Мы, беларусы, ні можам браць на сябе адказнасці за грэхі вялікарускай нацыі”¹⁰.

Пытанні да Валянціна Мазца

Наталля Палетаева (Менск): Які сэнс Вы ўкладаеце ў разуменне слова і тэрміна? У сувязі з гэтым, ці можна слова “жыд” ці “яўрэй” лічыць навуковым тэрмінам?

⁷ Вольная Беларусь. 1918. № 26

⁸ Тамсама.

⁹ Тамсама. № 1.

¹⁰ Тамсама.

Уладзімер Калаткоў (Менск): Ці можна выкарыстоўваць вопыт працы Тэрміналагічнай камісіі пры ўрадзе БНР? Ці можна вызначыць статыстычныя паказчыкі адносна таго, якая лексіка выкарыстоўвалася пры стварэнні новых тэрмінаў?

Адказы Валянціна Мазца

Адказ Н.Палетаевай: Дзеячы БНР карысталіся словам “жыд”. Нельга казаць, што для іх гэта быў навуковы тэрмін. Адпаведна разглядалася пытанне наконт ужывання слова “жыд”, а не тэрміну.

Адказ У.Калаткову: Вопыт часоў БНР з’яўляецца вельмі карысным. Па-першае, гэта датычыць перакладаў і стварэння новага тэрміна. Звярталася ўвага на этымалогію тэрміна. Зыходзячы з этымалогіі, рабілася выснова, ці шукаць уласна беларускі адпаведнік, ці рабіць пераклад. Гэты вопыт можам выкарыстоўваць і мы сёння. Трэба звяртаць увагу ў першую чаргу на этымалогію, а потым ужо прымаць рашэнне пра далейшае жыццё гэтага тэрміну.

*Игорь Кузнецов (Менск),
Кандидат исторических наук,
доцент кафедры дипломатической и консульской службы
факультета международных отношений БГУ*

ИСТОРИЯ ПОЛИТИЧЕСКИХ РЕПРЕССИЙ: ТЕРМИНЫ, ПОНЯТИЯ, ОПРЕДЕЛЕНИЯ

Среди трагедий, потрясавших мир в 20 веке, коммунизм – этот грандиозный феномен эпохи, начавшейся в 1917 г. и оюнчившейся в Москве в 1991 г., – занимает одно из самых значительных мест. Коммунизм родился ранее фашизма и нацизма и пережил их на много лет, затронув четыре великих континента.

От преступлений единичных, от резни ограниченной, вызываемой обстоятельствами, коммунистические режимы в целях обеспечения своей власти переходили к преступлениям массовым, к террору как средству управления. Преступления коммунизма не укладываются в рамки законности и обычая ни с точки зрения исторической, ни с точки зрения моральной. Исторический анализ коммунистических режимов и коммунистических партий, их политики, отношений со своим обществом и со всем остальным миром не сводится к измерению размаха этих преступлений, размаха террора и репрессий. Преступления коммунизма неисчислимы; назовем прежде всего преступления против духа, а также против культуры вообще и национальных культур в частности.

Но как бы ни были тяжелы эти варварские акции для отдельных народов и для всего человечества, еще более тяжким грузом ложатся на их плечи массовые убийства людей, гибель мужчин, женщин, детей. Остановимся только на преступлениях против личности, что составляет суть такого явления, как террор. Мы включаем их в общий перечень, не уточняя, какая практика характеризует тот или иной режим.

Расправа осуществлялась самыми различными способами: расстрел, повешение, утопление, забивание до смерти; смерть в результате искусственно вызванного голода, оставление на произвол судьбы жертвы с запретом оказывать ей помощь; депортация – смерть во время транспортировки (передвижение пешком порядком или в непригодных вагонах), в местах высылки и принудительных работ (изнурительный труд, болезни, недоедание, холод).

Использовались также боевые отравляющие вещества, организовывались автомобильные катастрофы. Что касается периодов, именуемых гражданской войной, то в этом случае провести различие между теми, кто погиб в вооруженных столкновениях с властью, и жертвами массовой резни среди гражданского

населения достаточно сложно. Общее число убитых приближается к отметке в сто миллионов. Эти данные обнаруживают большую диспропорцию.

На первоначальной стадии изучения темы нельзя исчерпать вопрос, требующий дальнейшего углубления и прежде всего определения самого понятия “преступление”. Оно должно отвечать “объективным” и юридическим критериям. С понятием “преступления, совершенные государством” юристы впервые столкнулись в 1945 г. при учреждении союзниками Международного военного трибунала для суда над нацистскими преступниками.

Природу этих преступлений определяет статья 6 Устава Нюрнбергского трибунала, в которой упоминаются три основных вида преступлений: преступления против мира, военные преступления, преступления против человечности. Исследуя в совокупности преступления, совершенные ленинско-сталинским, а затем и другими коммунистическими режимами, мы встречаемся со всеми этими тремя категориями.

Преступлениями против мира согласно статье 6а Устава являются:

“Планирование, подготовка, развязывание и ведение агрессивной войны или войны в нарушение международных договоров, соглашений и заверений либо участие в общем плане или заговоре, направленном на осуществление любого из указанных действий”¹.

Сталин, бесспорно, совершил эти преступления; примеры тому – тайное сотрудничество с Гитлером, вылившееся в заключение соглашений от 23 августа и 28 сентября 1939 г., раздел Польши и аннексия Советским Союзом государств Балтии, территорий Северной Буковины и Бессарабии. Советско-германский договор от 23 августа, обезопасив Германию от угрозы войны на два фронта, напрямую способствовал развязыванию Второй мировой войны.

Новое преступление против мира Сталин совершил, предприняв 30 ноября 1939 г. агрессию против Финляндии. Внезапное нападение Северной Кореи на Южную Корею 25 июня 1950 г. и последующая интервенция вооруженных сил коммунистического Китая – явления того же порядка.

Подрывная деятельность, проводившаяся одно время при поддержке коммунистических партий, финансируемых Москвой, также может считаться преступлением против мира, ибо зачастую имеет следствием развязывание войн. Так, коммунистический переворот в Афганистане привел 27 декабря 1979 г. к крупномасштабному вторжению советских войск в эту страну и началу войны, которая до сих пор не закончилась.

Военные преступления определены в статье 6 как “исключительные нарушения законов и обычаев войны: убийства, истязания и увод в рабство или для других целей гражданского населения оккупированной территории; убийства или истязания военнопленных или лиц, находящихся в море; убийства заложников;

¹ Черная книга коммунизма. Преступления, террор, репрессии. Москва, 1999. С. 26.

грабеж общественной или частной собственности; бессмысленное разрушение населенных пунктов; разорение, не оправданное военной необходимостью”.

Эти законы и обычаи были записаны в различных конвенциях, из которых наиболее известна *Гаагская конвенция 1907 г.*, гласящая: “Во время войны гражданское население и участники боевых действий остаются под защитой принципов права, установленного цивилизованными народами, законов гуманности и требований совести”². А ведь множество военных преступлений были совершены по распоряжению Сталина или с его одобрения. Ликвидация почти всех польских офицеров, сдавшихся в плен в 1939 г. (4,5 тысячи расстрелянных в Катыни – всего лишь один эпизод этой акции), – самый наглядный тому пример, получивший широкую огласку.

Но преступления несравненно большего размаха остались по существу незамеченными, в их числе – убийства или смерть в лагерях ГУЛАГа тысяч немецких солдат и офицеров, попавших в плен в 1943–1945 г.; прибавим к этому массовые изнасилования солдатами Красной Армии женщин в оккупированной Германии, не говоря уже о систематическом разграблении промышленных предприятий в странах, занятых Красной Армией.

К той же самой 6-й статье надо отнести и судьбы организованных участников сопротивления, боровшихся с коммунистической властью с оружием в руках, когда они попадали в плен и отправлялись на расстрел или в ссылку: участь бойцов польского антинацистского сопротивления (ПОВ и АК), “лесных братьев” в Литве и украинских партизан, афганских моджахедов и т.д.

Понятие “преступление против человечности” впервые появилось в совместной декларации правительств Великобритании, Франции и России от 18 мая 1915 г. по поводу массовых убийств армян, совершаемых в Турции. Эти убийства были квалифицированы как “новое преступление Турции против человечности и цивилизации”. Зверства нацистов побудили Нюрнбергский трибунал заново определить это понятие в своем Уставе (раздел 6с): “...Убийства, истребление, обращение в рабство, ссылка и другие жестокие меры, направленные против гражданского населения до или во время войны, или преследование по политическим, расовым либо религиозным мотивам с целью осуществления или в связи с любым преступлением, подлежат юрисдикции трибунала, независимо от того, являлись ли эти действия нарушением внутреннего права страны, где они были совершены, или нет”³.

Во всех заявлениях Нюрнбергского трибунала выделяется одна важнейшая черта преступлений против человечности: вся мощь государства была поставлена на службу преступной политике. Однако юрисдикция трибунала распространилась лишь на преступления, совершенные во время Второй мировой войны.

² Там же. С. 29.

³ Суровая драма народа: ученые и публицисты о природе сталинизма. Москва, 1989. С. 146.

Понятие преступления против человечности включает в себя ряд точно обозначенных преступлений. Самым характерным из них является геноцид. В связи с геноцидом, осуществленным нацистами в отношении евреев, и с целью уточнения статьи 6с Нюрнбергского трибунала в *Конвенции ООН от 9 декабря 1948 г.* понятию “геноцид” было дано следующее определение: “Под геноцидом понимаются следующие действия, совершаемые с намерением уничтожить, полностью или частично, какую-либо национальную, этническую, расовую или религиозную группу как таковую: а) убийство членов такой группы; б) причинение серьезных телесных повреждений или умственного расстройства членам такой группы; с) предумышленное создание для какой-либо группы таких жизненных условий, которые рассчитаны на полное или частичное физическое уничтожение ее; d) меры, рассчитанные на предотвращение деторождения среди членов такой группы; e) насильственная передача детей, принадлежащих одной группе людей, в другую”⁴.

Геноцид не всегда бывает того типа, какой обрушили нацисты на евреев и цыган, его жертвами могут стать и социальные группы. В книге русского историка-социалиста Сергея Мельгунова “*Красный террор в России*”, изданной в Берлине в 1924 г., приводится инструкция, данная одним из первых шефов ЧК Лацисом своим подручным: “Мы не ведем войны против отдельных лиц, – пишет Лацис 1 ноября 1918 г., – Мы истребляем буржуазию как класс. Не ищите на следствии материала и доказательств того, что обвиняемый действовал словом или делом против советской власти. Первый вопрос, который вы должны ему предложить, какого он происхождения, воспитания, образования или профессии. Эти вопросы и должны определить судьбу обвиняемого”⁵.

С самого начала Ленин и его сподвижники определили для себя рамки беспощадной “классовой войны”, когда политические и идеологические оппоненты, а также упрямо неподдающееся население рассматриваются как злейшие враги, подлежащие уничтожению.

Большевики решили устранить физически, придав этому законную форму, любую оппозицию, любое сопротивление, пусть даже и пассивное, их власти. Устранению подлежали не только политические, но и социальные группы, такие как дворянство, буржуазия, интеллигенция, духовенство, а также группы профессиональные – армейские и флотские офицеры, чины жандармерии и т.д.

Эти действия зачастую принимали характер геноцида. Проводимое с 1920 г. *расказачивание*, несомненно, подходило под определение “геноцид”: группа населения, расположенная в пределах строго очерченной территории, казаки, уничтожалась как таковая, мужчин расстреливали, детей, женщин и стариков

⁴ Суровая драма народа... С. 205.

⁵ Таккер Р. Сталин. Путь к власти. 1879-1929. История и личность. Москва, 1990. С. 14.

депортировали, поселения стирались с лица земли или передавались новым поселенцам, не принадлежащим к казачьему сословию.

Раскулачивание 1930 – 1932 г. было всего лишь повторением расказачивания в гораздо больших масштабах. Предпринятое по требованию Сталина, оно проводилось под официальным лозунгом, усердно повторяемым пропагандой: “Ликвидация кулачества как класса”⁶.

Кулаки, оказывающие сопротивление коллективизации, были расстреляны, другие – вместе с женщинами, стариками и детьми – подверглись высылке. Конечно, они не были ликвидированы поголовно, но тяжкий принудительный труд в необжитых районах Сибири и Крайнего Севера оставлял им мало надежд на выживание.

Сотни тысяч людей сложили там свои головы, но точное число жертв так и осталось неизвестным. Что же касается грандиозного голода 1932 – 1933 г. на Украине, вызванного упорным сопротивлением крестьян насильственной коллективизации, то он за несколько месяцев обрек на гибель 6 миллионов человек.

Здесь классовый геноцид смыкается с геноцидом расовым: голодная смерть детей украинского кулака, жертв сталинского режима, “тянет на весах” столько же, сколько голодная смерть еврейского ребенка в гетто Варшавы, жертвы режима нацистского. Знак равенства между двумя этими фактами ни в коем случае не затрагивает исключительности “освенцимского феномена”: мобилизации современных технических средств для налаживания самого настоящего “промышленного процесса” – строительства подлинной “фабрики уничтожения” с использованием газа и кремационных печей.

Но подчеркнем все же одну особенность многих коммунистических режимов: систематическое использование голода как оружия. Власть стремится взять под контроль все наличные запасы продовольствия и через систему rationирования, зачастую довольно сложную, перераспределять их по своему усмотрению в зависимости от “заслуг” тех или иных субъектов.

Такой прием может дойти до провоцирования голода, охватывающего гигантские пространства. Вспомним, что начиная с 1918 г. странам, находившимся под властью коммунистов, пришлось испытать ужасы голода, уносившего сотни тысяч, если не миллионы жертв. Даже в последние десятилетия два государства Африки, провозгласившие “марксистский путь развития”, – Эфиопия и Мозамбик – были опустошены подобным образом.

Можно подвести первый общий итог этим преступлениям:

- расстрелы без суда и следствия десятков тысяч заложников и находящихся в местах заключения лиц и убийства сотен тысяч взбунтовавшихся рабочих и крестьян в период 1918 – 1922 г.;
- голод 1921 – 1922 г., послуживший причиной смерти 5 миллионов человек;

⁶ Режим личной власти Сталина. К истории формирования. Москва, 1989. С. 52.

- уничтожение и депортация донских казаков в 1920 г.;
- гибель десятков тысяч заключенных концентрационных лагерей в 1918 – 1930 г.;
- большой террор 1937 – 1938 г., в ходе которого было уничтожено около 690 тыс. человек;
- депортация двух миллионов кулаков (и причисленных к ним) в 1930 – 1932 г.;
- уничтожение посредством неоказания помощи во время организованного властями голода шести миллионов украинцев в 1932 – 1933 г.;
- депортация сотен тысяч поляков, украинцев, жителей государств Прибалтики, Молдавии и Бессарабии в 1939 – 1941 г., а затем в 1944 – 1946 г.;
- депортация жителей Республики немцев Поволжья в 1941 г.;
- депортация крымских татар в 1944 г.;
- депортация чеченцев, ингушей и ряда других кавказских народностей в 1944 г.;
- депортация и ликвидация городского населения Камбоджи в 1975 – 1978 г.;
- постепенное уничтожение тибетцев Китаем, начиная с 1950 г., и т.д.⁷

Это далеко не полный перечень преступлений ленинизма и сталинизма и их почти точных юпий, совершенных режимами Мао Цзэдуна, Ким Ир Сена, Пол Пота.

Тут стоит одна, чисто гносеологическая проблема. Имеет ли право историк пользоваться при характеристике и толковании фактов понятиями “преступление против человечности”, “геноцид”, относящимися к области юридической – не слишком ли эти понятия зависят от конкретного события – осуждения нацизма в Нюрнберге, – чтобы стать частью исторического исследования, целью которого является анализ основных сторон явления, актуальных не только на данный момент, но и в дальнейшей перспективе? И не слишком ли обременены эти понятия весьма эмоциональными “оценками”, способными исказить объективность исторического анализа?

На первый вопрос отвечает современная история, показывающая, что практика массовых убийств, совершаемых государством или партией, отождествленной с государством, не относится лишь к нацистскому государству или к нацистской партии. Босния, Руанда дали доказательства того, что эта практика по-прежнему существует, к тому же она является одной из основных черт 20 столетия.

Что касается второго вопроса, то речь не идет о возвращении к концепциям прошлого века, когда историк часто слову “*понять*” предпочитал слово “*осудить*”. Однако может ли историк, оказавшись лицом к лицу с неисчислимыми человеческими трагедиями, причиной которых были определенная идеология и политика, полностью пренебречь принципами, с которыми связана наша иудео-христианская цивилизация и наша демократическая культура, – таким, например, как уважение к человеческой личности?

Многие известные историки без всяких колебаний применяют термин “преступления против человечности”, как, например, Жан-Пьер Азема в статье

⁷ Черная книга коммунизма. С. 244.

“Аушвиц” (“Освенцим”) или Пьер Видаль-Наке, который в связи с процессом Тувье в своих “Размышлениях о геноциде” пишет: “Говорят о Катыни, об убийствах Советами пленных польских офицеров. Катынь полностью подпадает под определения Нюрнберга”⁸. Таким образом, нам представляется, что мы вполне законно можем употреблять эти определения применительно к преступлениям, совершенным коммунистическими режимами.

Помимо вопроса о прямой ответственности коммунистов, стоявших у власти, возникает вопрос и о пособничестве. Мы видим, что на протяжении 1920 – 1950-х гг. коммунисты всего мира и многие другие люди всюду аплодировали сначала политике Ленина, а затем политике Сталина. Сотни тысяч людей состояли в рядах Коммунистического Интернационала в национальных секциях “всемирной революционной партии”.

В 1950 – 1970-е гг. другие сотни тысяч пели хвалу “Великому Кормчему”, “большому скачку” и “культурной революции” в Китае. Да и совсем недавно немало было тех, кто радовался захвату власти Пол Потом. Многие из них ответят нам: “Мы ничего не знали”. Это правда: утаивание, засекречивание всегда было одним из излюбленных защитных средств коммунистической власти.

Но достаточно часто неведение было результатом слепой и воинствующей веры. Ведь уже с 40 – 50-х гг. стали известны многие факты, и оспаривать их было трудно. Многие из этих громогласных подпевал разочаровались в своих вчерашних идолах, но, к сожалению, они сделали это тихо и незаметно. Но как же мы должны оценивать подобную аморальность: молча отказаться от своих взглядов, о которых когда-то заявлялось во всеуслышание, и не извлечь из прошлого никаких уроков!

В 1969 г. один из первых исследователей коммунистического террора Роберт Конквест писал: “...Трудно устоять перед искушением составить полный перечень неверных толкований и ошибок, допущенных на Западе [в оценке сталинского государства] <...>”⁹.

Мы решили остановиться лишь на нескольких наиболее типичных ошибках, допущенных теми, кто претендует на ясность выводов, моральную зрелость, неподкупность и политическую эрудицию. Один из важных аспектов сталинских репрессий – их воздействие на мировое общественное мнение. Сталин сам учитывал этот аспект, давая распоряжение о проведении “процесса Зиновьева”. Далее Конквест цитирует слова известного историка-эмигранта Б.Николаевского: “...На все такие доводы он презрительно отвечает: “Ничего, проглотят!”. “Многие действительно “проглотили”, – пишет Конквест, – и это один из факторов, сделавших возможным проведение массовых репрессий в СССР”¹⁰.

⁸ Осмыслить культ Сталина. Москва, 1989. С. 59.

⁹ Конквест Р. Большой террор // Нева. 1989. № 12. С. 38.

¹⁰ Там же. С. 44.

Суды в особенности были бы малоубедительны, если бы какие-нибудь иностранные и посему “независимые” комментаторы не придавали им юридическое значения...” И Конквест делает суровый вывод о том, что есть полное основание “предположить, что если бы процесс Зиновьева [в 1936 г.] был во всеуслышание и более или менее единодушно осужден на Западе, то Сталин, возможно, не действовал так беспощадно... Те, кто “проплотили” тогда советские процессы, стали до некоторой степени соучастниками дальнейших репрессий, пытки смерти ни в чем не повинных людей”¹¹.

Анализ сути феномена коммунистической власти – диктатуры и террора – не слишком легкая задача. Жан Элленштейн определил сталинизм как гибрид методов греческих тиранов и восточных деспотов. Формула соблазнительная, однако она не объясняет своеобразия этого опыта новейшей истории, его всеохватности, весьма отличной от диктатур, знакомых нам по прошлым периодам. Посмотрим же, каково оказалось в реальности коммунистическое правление в разных странах.

Прежде всего стоит напомнить о русской традиции подавления инакомыслия. Большевики боролись с самодержавным режимом царской России, но жестокости этого режима бледнеют в сравнении с ужасами господства большевиков. Российский император предавал своих политических противников суду, где защита могла излагать свои аргументы наравне с обвинением (если не в большем объеме) и призывать в свидетели общественное мнение страны, которого при большевиках вообще не существовало, а также общественное мнение всего мира.

Как на предварительном следствии, так и после осуждения с арестантами обходились в соответствии с установленным регламентом, а режим ссылки был сравнительно легким. Ссылные имели право взять с собой семьи, им было позволено читать и писать что угодно, государство определяло на их содержание известную сумму денег, они могли заниматься охотой и рыбной ловлей, свободно встречаться с товарищами “по несчастью”. И Ленин, и Сталин могли убедиться в этом на собственном опыте. Даже “*Записки из мертвого дома*” Достоевского, так поразившие в свое время многие умы, представляются довольно безобидными на фоне коммунистических злодеяний.

Разумеется, в царской России жестоко подавлялись бунты и восстания. За период 1825 – 1917 г. в России было приговорено к смертной казни за политические преступления 6360 человек, в 3932 случаях приговоры были приведены в исполнение: 191 – с 1825 по 1905 г. и 3741 – с 1906 по 1910 г. Большевики превысили эти цифры уже к марту 1918 г., всего за четыре месяца пребывания у власти¹². Число жертв царских репрессий не идет ни в какое сравнение с масштабами коммунистического террора.

¹¹ Конквест Р. Большой террор. С. 62.

¹² История и сталинизм / Сост. Мерцалов А.Н. Москва, 1991. С. 205.

В 1920 – 1940-е гг. коммунисты яростно клеймили террор фашистских режимов. Но даже при беглом рассмотрении выясняется, что издесь сравнение не в пользу обличителей. Итальянский фашизм, первым появившийся на исторической сцене и открыто называвший себя “тоталитарным”, сажал в тюрьмы и подвергал жестокому обращению своих политических оппонентов. Тем не менее крайне редко дело доходило до убийств, и в середине 30-х гг. в Италии насчитывалось несколько сотен политических заключенных и несколько большее число *confinati* — лиц, высланных под гласный надзор полиции на острова Средиземного моря. Правда, число политических изгнанников достигало нескольких десятков тысяч.

Накануне войны нацистский террор был направлен против нескольких групп: противников режима, в первую очередь коммунистов, социал-демократов, анархистов и деятелей профсоюзов. Они подвергались открытому преследованию, их сажали в тюрьму, но главным образом, помещали в концентрационные лагеря, где они подвергались весьма жестокому обращению. С 1933 по 1939 г. в тюрьмах и концлагерях было уничтожено, по суду или без суда, 20 тыс. левых активистов; мы не будем говорить здесь о жертвах сведения внутренних нацистских счетов (“Ночь длинных ножей” в июле 1934 г.)¹³.

В другую категорию обреченных на смерть попали немцы, не отвечавшие критерию “представитель здоровой арийской расы”, – психически больные, беспомощные инвалиды, старики. Гитлер осуществил страшную акцию в связи с началом войны: 70 тысяч немцев стали жертвами программы эвтаназии, погибнув в газовых камерах с конца 1939 по начало 1941 г.”¹⁴. Программа была свернута ввиду резкого протеста Церкви, но газовые камеры пригодились для ликвидации третьей группы жертв – евреев. Перед войной меры, направленные на ограничение прав евреев, были широко распространены в Германии, их апогеем стал погром, известный как “Хрустальная ночь”, в результате которого несколько сот человек были убиты и 35 тыс. заключены в концлагеря¹⁵.

Однако с началом войны и особенно после нападения на СССР нацисты развязали подлинный террор, итогом которого стали: 15 миллионов убитых среди гражданского населения оккупированных стран, 5,1 миллиона уничтоженных евреев, 3,3 миллиона советских военнопленных, 1,1 миллиона умерших в концентрационных лагерях, сотни тысяч цыган. Добавим к этим жертвам 8 миллионов человек, депортированных для принудительных работ в промышленности и сельском хозяйстве Германии, и 1,6 миллиона выживших узников концлагерей¹⁶.

Нацистский террор поражал воображение людей по трем причинам: *во-первых*, он непосредственно затронул европейцев; *во-вторых*, нацисты были

¹³ Зевелев А.И. Истоки сталинизма. Москва, 1990. С. 18.

¹⁴ Волкогонов Д.А. Сталинизм: сущность, генезис, эволюция // Вопросы истории. 1990. № 3. С. 82.

¹⁵ Кузнецов И.Н. Конвейер смерти. Мн., 1999. С. 111.

¹⁶ Гордон Л.А., Клопов Э.В. Что это было? Размышления о предпосылках и итогах того, что случилось с нами в 30-40-е годы. Москва, 1989. С. 24.

побеждены, а их главари осуждены в Нюрнберге, их деяния были официально квалифицированы как преступления и заклеяны. И, наконец, разоблачение геноцида оказалось шоковым, преступления потрясли своим внешне иррациональным характером, своей масштабностью и жестокостью.

Мы не ставим себе целью заниматься этой мрачной сравнительной арифметикой, двойной бухгалтерией ужаса, устанавливать иерархию жестокостей. Но факты упрямы, и они показывают, что преступления коммунистов затронули около ста миллионов человек, тогда как нацисты расправились с 25 миллионами.

Это простое сопоставление побуждает задуматься о сходстве между режимом, который начиная с 1945 г. рассматривается как самый преступный режим нашего века, и другим, который пользовался до 1991 г. международным признанием, до сих пор является правящим в некоторых странах и сохраняет своих приверженцев по всему миру. И хотя многие коммунистические партии запоздало осудили преступления сталинизма, они, по большей части, не отрелись от принципов Ленина и не задались вопросом о своей собственной причастности к феномену террора.

Методы, пущенные в ход Лениным и возведенные в систему Сталиным, не только схожи с методами нацистов, но являются их предтечей. Нацисты были во многом подражателями коммунистов. Рудольф Гесс, организатор лагеря в Освенциме, ставший затем его комендантом, оставил знаменательное свидетельство: «Руководство Имперской Безопасности распорядилось доставить комендантам лагерей достаточно подробную документацию, касающуюся русских концентрационных лагерей. Свидетельства очевидцев, беллицев из этих лагерей, дали нам ясную картину условий тамошней жизни. Следует особенно подчеркнуть, что путь, выбранный русскими для уничтожения целых популяций, заключался в использовании людей на каторжных работах»¹⁷. Однако тот факт, что масштабы и методы массовых насилий были впервые введены коммунистами и нацисты могли лишь перенять этот опыт, не означает всё же, по нашему мнению, что можно установить прямую связь между приходом большевиков к власти и появлением нацизма.

На рубеже 20-х и 30-х гг. ГПУ положило начало методу *квотирования*: каждая область, каждый район должны были арестовать, выслать или расстрелять определенный процент лиц, принадлежащих к «чуждым социальным группам». Этот процент спускался сверху как партийная директива. Безумие планирования и учета, мания статистики захватили не только сферу экономики, но и определили тактику и стратегию террора.

Начиная с 1920 г., с победы Красной Армии над белыми в Крыму, стали применяться эти статистические и социологические методы: жертвы отбирались по строго определенным критериям, на основании анкет, заполнения которых никто не мог избежать.

¹⁷ Черная книга коммунизма... С. 202.

Тот же самый “социологический” метод применялся Советами при организации массовых выселков из Балтийских государств и оккупированной части Польши в 1939 – 1941 гг. Перевозка выселяемых в товарных вагонах – неперемнная деталь таких акций – представлялась настолько важной, что в 1943– 1944 гг., в самый разгар войны с нацистами, Сталин считал возможным отозвать с фронта тысячи вагонов и десятки тысяч солдат специальных войск НКВД, чтобы в кратчайший срок провести массовую депортацию народов Кавказа. Эта логика геноцида, когда можно пожертвовать на какое-то время успехами в борьбе с внешними врагами ради уничтожения части своего народа, объявленной врагом внутренним, нашла свое крайнее выражение в пароксизмах Пол Пота и его красных кхмеров.

Мысль о сходстве нацизма и коммунизма в том, что касается их методов уничтожения людей, многим кажется кощунственной. Но вот Василий Гроссман, чья мать была убита нацистами в Бердичевском гетто, первым написавший о Треблинке, один из составителей “Черной книги” об истреблении евреев на территории СССР, заставляет одного из персонажей повести “*Все течет*”, украинскую крестьянку, так рассказывать о голоде на Украине: “...И писатели пишут, и сам Сталин, и все в одну точку: кулаки, паразиты, хлеб жгут, детей убивают, и прямо объявили: поднимать ярость масс против них, уничтожать их всех, как класс, проклятых <...> И никакой к ним жалости: они не люди, а не разберешь что, твари”¹⁸. А дальше рассказчица переходит к другому: “Как немцы могли у евреев детей в камерах душить?...” И героиня повести заключает: “Кто слово такое придумал – кулачье, неужели Ленин? Чтобы их убить, надо было объявить – кулаки не люди. Вот так же как немцы говорили: жида не люди...”¹⁹.

Как мы видим, удар наносится не столько по отдельной личности, сколько по группе людей. Эта группа, определяемая деятелями террора как “вражеская”, является частью общества, и, согласно логике геноцида, она искореняется именно как группа. И тогда механизмы сегрегации и отторжения, свойственные “классовому тоталитаризму”, становятся удивительно похожи на методы “расового тоталитаризма”²⁰.

Нацисты предполагали выстроить свое общество будущего на основе “чистоты расы”, коммунисты – на основе пролетариата, очищенного от всякой “буржуазной скверны”. Переделка обоих обществ замышлялась в похожей манере, даже если критерии отторжения неугодных были разными. Поэтому несостоятельны претензии коммунизма на универсальность, всеобщность: коли план предназначен для осуществления в мировом масштабе, а какая-то часть человечества провозглашается недостойной этого нового идеального мира, то отличие от нацизма лишь в одном: здесь – страты (классы), там – раса.

¹⁸ Возвращение памяти. Историко-публицистический альманах. Новосибирск, 1991. С. 12.

¹⁹ Там же. С. 16.

²⁰ Авторханов А. Технология власти // Вопросы истории. 1991. № 7. С. 46.

Злодеяния последователей Ленина, Сталина, маоистов, опыт Камбоджи ставят перед человечеством – и перед правоведами и историками в частности – новую проблему: как квалифицировать преступления по политико-идеологическим мотивам, направленные на уничтожение не только отдельных личностей или ограниченных групп оппонентов, но и огромных масс людей, являющихся частью всего общества?

Нужно ли вводить новое определение? Некоторые англо-саксонские авторы полагают, что надо, и предлагают термин “политицид”. Или следует пойти по пути чешских юристов, называющих все преступления, совершенные при режиме коммунистов, просто “коммунистическими преступлениями”?

Что мы знаем о преступлениях коммунизма? Что хотим узнать? Почему надо было ждать конца века, чтобы эта тема стала предметом научного исследования? Ведь очевидно, что изучение преступлений сталинизма и коммунизма идет с огромным опозданием в сравнении с изучением нацистских преступлений, несмотря на то, что на Востоке немало трудов посвящено этой теме.

Здесь нельзя не обратить внимание на поразительный контраст. Победители 1945 г. законно поставили в центр своего приговора нацизму его преступления, и особенно геноцид евреев. С тех пор многочисленные исследователи во всем мире работают в этой области. На эту тему написаны сотни книг, сняты десятки фильмов. Однако нет подобных же исследований коммунистических преступлений.

Одной из мало исследованных проблем истории советских репрессий является фальсификация истинных причин смерти и мест приведения в исполнение приговоров о высшей мере наказания. Правда раскрывалась малыми толиками, в основном, начиная с середины 50-х гг. Однако была категория жертв репрессий, о судьбе которых продолжали сознательно лгать и в пору первой реабилитации, и при “застое”, и в разгар перестройки. Под запретом во все эпохи оставалась правда о судьбах тех, кто был расстрелян по приговорам несудебных органов – “особых троек”, “троек”, “двоек”, Особого совещания, Комиссии НКВД и Прокурора СССР и т.д.

Самый ранний из известных нам приказов НКВД по этому вопросу относится к 1939 г. Приказ предписывал на запросы родственников о судьбе того или иного расстрелянного отвечать, что он был осужден на 10 лет исправительно-трудовых лагерей без права переписки и передач. Осенью 1945 г. приказ был скорректирован. Заявителям стали теперь говорить, что их родственники умерли в местах лишения свободы.

На заседании Президиума ЦК КПСС 18 августа 1958 г. было вынесено постановление, на основании которого через неделю тогдашний председатель КГБ СССР И. Серов издал развернутое указание. Предписывалось, как и раньше, сообщать относительно расстрелянных, что они были приговорены к 10 годам ИТЛ и умер-

ли во время отбывания наказания²¹. В необходимых случаях (если это требовалось для решения имущественных или правовых вопросов) предписывалось регистрировать смерть в органах ЗАГС по месту жительства осужденного до ареста и выдавать свидетельство о смерти. При этом дата смерти определялась КГБ произвольно в пределах 10 лет со дня ареста, вымышленной была и причина смерти, а в качестве места указывалось место жительства осужденного до ареста.

Органы НКВД-МГБ-КГБ сообщали родственникам осужденных к расстрелу, что последние будто бы осуждены на 10 лет лишения свободы в отдаленных местностях Крайнего Севера без права переписки. Военная коллегия Верховного суда СССР на этом основании давала вымышленную дату смерти. Между днем осуждения и этой датой образовывался разрыв в 5 – 6 лет. В результате этого вымышленные даты стали появляться в официальных документах и свидетельствах о смерти, органы ЗАГС по указанию МГБ продолжали выдавать родственникам липовые свидетельства о смерти. Такие “свидетельства” получили сотни тысяч наших сограждан.

В результате пересмотра архивно-следственных дел с 1954 по 1961 г. из общего количества расстрелянных в несудебном порядке было реабилитировано около 60 процентов осужденных. В отношении их родственникам были объявлены ложные сведения о смерти, якобы наступившей в местах лишения свободы²².

И только в декабре 1962 г. в недрах КГБ вызрело предложение о необходимости отмены существовавшего порядка рассмотрения заявлений граждан с запросами о судьбе их родственников. Но это было вызвано отнюдь не гуманными соображениями. Оказывается, сообщение гражданам вымышленных дат и обстоятельств смерти близких их родственников ставило органы госбезопасности в ложное положение, особенно при опубликовании в печати дат смерти лиц, имевших в прошлом заслуги перед государством. Кроме того, регистрация смерти расстрелянных граждан по решениям несудебных органов с указанием в документах вымышленных сроков их пребывания в местах заключения ставили членов их семей в неравные условия с членами семей лиц, расстрелянных по суду. В связи с этим по предложению председателя КГБ СССР В. Семичастного и с одобрения Политбюро ЦК КПСС с 1963 г. на запросы граждан о судьбе их родственников, приговоренных в несудебном порядке к расстрелу, устно стали сообщать действительные обстоятельства смерти этих лиц, а регистрацию в ЗАГСах их смерти производили датой расстрела без указания причин смерти, как это делали Военная коллегия Верховного суда СССР и военные трибуналы в отношении лиц, расстрелянных по приговорам судов²³. Тем, кому ранее давались лживые ответы (в соответствии с указаниями 1955 г.) продолжали лгать по-прежнему. Не изменен

²¹ Кузнецов И.Н. Конвейер смерти. С.248.

²² Там же. С. 302.

²³ Реабилитация: политические процессы 30-50-х гг. / Под общ. ред. А.Н.Яковлева. Москва, 1991. С. 31.

был порядок и относительно сведений, сообщаемых за границу. Здесь, как и прежде, предлагалось руководствоваться соображениями практической целесообразности в каждом отдельном случае.

Ложь образца 1963 г. просуществовала до конца 80-х была отменена (опять-таки по согласованию с “инстанцией”) приказом по КГБ СССР от 30 сентября 1989 г. Таким образом, граждане, получившие ответ между 1955 и 1963 г. и не обращавшиеся с новыми запросами после 1989 г., так и остались в заблуждении относительно подлинных причин и дат гибели своих близких²⁴.

А не удивительно ли, что архивы КГБ периода массовых репрессий до сих пор хранятся под грифом “секретно”? Будут ли открыты для изучения специалистов дела бывших работников НКВД, где технология репрессий документально представлена в форме геноцидных разнарядок? Какие архивные материалы уже уничтожены? По приказу кого?

Ответить на эти и многие другие вопросы позволил бы более открытый доступ исследователей в ведомственные архивы и прежде всего КГБ. Давно уже стоит закономерный вопрос: какие типы документов должны быть переданы на хранение в Национальный архив РБ из архивов КГБ. Из анализа основных видов документов следует, что без их детального изучения невозможно получить объективную картину репрессий периода 1920 – 1950-х г. на территории Беларуси.

В связи с тем, что многие до сегодняшнего дня не знают о судьбе своих родных, репрессированных в период 1920– 1950-х г., необходимо иметь представление о хранении в архивах госбезопасности архивно-следственных дел. Этот порядок был утвержден еще Председателем КГБ СССР 18 ноября 1961 г. Согласно ему в архивах КГБ хранятся все дела на осужденных по политическим мотивам. В территориальных органах госбезопасности хранятся архивно-следственные дела, по которым эти органы вели предварительное следствие, а также уголовные и гражданские дела, которые содержат “секретные” сведения. Кроме этого, хранятся протоколы заседаний Особой тройки НКВД БССР на осужденных по политическим мотивам.

Исключительное внимание к преступлениям сталинизма полностью обоснованно. Оно отвечает стремлению тех, кто стал жертвой этих преступлений, свидетельствовать против них, стремлению ученых понять их, помогает нравственным и политическим авторитетам еще раз утвердить демократические ценности.

Пытанні да Ігара Кузняцова

Якаў Басін (Менск): У 20 – 30-я гг. 20 ст. падчас рэпрэсій існавала даволі значная катэгорыя “лішэнцев”. Наколькі я ведаю, яны былі пазбаўленыя выбарчых правоў, пераважна па прычыне паходжання з духавенства, лавачнікаў і г.д. Як адлюстравана ў гістарычнай літаратуры гэтая катэгорыя рэпрэсаваных?

²⁴ Кузнецов И.Н. Конвейер смерти. С. 40.

Андрэй Кіштымаў (Менск): Як Вы лічыце, чаму з гістарычнай літаратуры паступова прыбралі, на маю думку, абсалютна адэкватны тэрмін “сацыялізм” і замянілі яго тэрмінам “таталітарызм”?

Адказы Ігара Кузняцова

Адказ Я.Басіну: Упершыню гэтая катэгорыя была вылучана амаль адразу пасля стварэння ВЧК напрыканцы 1917 г. Фелікс Дзяржынскі праз два тыдні пасля ўтварэння Камісіі падпісаў “Памятку чэкісту”. Менавіта там упершыню дакументальна быў ужыты тэрмін “іжжывшыя сябя классы”. Аднак юрыдычнага афармлення ён не атрымаў. Пазней у 20-ыя г. адносна гэтых класаў пачалі фігураваць такія сродкі пакарання як пазбаўленне выбарчага права, “поражение в правах”. Паступова былі выпрацаваныя некалькі крытэрыяў, якія дазвалялі аднесці чалавека да катэгорыі “лішэнцаў”. Гэта – матэрыяльнае становішча, канфесійны стан, тэрытарыяльнае паходжанне і займаемыя пасады. Але як юрыдычная катэгорыя “лішэнцы” не існавалі. Гэты тэрмін шырока ўжываўся ў навуковай літаратуры і публіцыстыцы. Пра “лішэнцаў” напярэдадні калектывізацыі пісаў доктар гістарычных навук з Новасібірскага аддзялення РАН Красільнікаў. Дугін-Заскоў лічыць, што тэрмін “лішэнцы” ўсё ж такі існаваў у тагачасным праве ў сувязі з перасяленнем і высылкай. Трэба прызнаць, што нейкай абагульняючай працы па “лішэнцам” нават на ўзроўні артыкула на сённяшні дзень няма.

Адказ А.Кіштымаву: Што датычыць замены паняцця “сацыялізм” на паняцце “таталітарызм”, заўважу, што, напрыклад, чэшскія гісторыкі не ўжываюць тэрмін “сацыялізм”. Яны карыстаюцца тэрмінам “камунізм”, які датычыць перыяду з 1947 па канец 80-х гг. 20 ст. Увядзенне новага тэрміна “таталітарызм” у нас звязана з больш аб’ектыўнай распрацоўкай такіх праблемаў, як рэпрэсіі, войны ды інш. Канцэнтрацыя ўвагі на негатыўных момантах і паспрыяла пашырэнню тэрміна “таталітарызм” і выцясненню з ужытку тэрміна “сацыялізм”. У той жа час палітолагі часцей карыстаюцца тэрмінам “рэжым”, які можа быць дэмакратычным або недэмакратычным і г.д.

Евгений Розенблат (Берестье)

кандидат исторических наук,

доцент БрГУ им. А.С.Пушкина

ТЕРМИНОЛОГИЯ ТЕМЫ ХОЛОКОСТА: ОСНОВНЫЕ ПРОБЛЕМЫ

Тема Холокоста всё более осязательно становится предметом научного изучения. Этот феномен исследуют историки и этнографы, филологи и теологи, философы и демографы, психологи и представители других научных дисциплин. Тем более важным и актуальным представляется вопрос о дефинициях. Ведь и сегодня у представителей различных наук, даже у специалистов в одной отрасли знаний, некоторые понятия и термины трактуются по-разному, что затрудняет адекватное понимание положений и выводов исследователя. В документах по теме, специальной литературе, мемуарах, в обиходе зачастую как синонимы используются такие термины, как:

1. Холокост (укр. Голокост, Голокауст; белор. – Галакост) – Катастрофа – Шоа – геноцид – “окончательное решение еврейского вопроса”.

2. Гетто – еврейский район – еврейский квартал – концлагерь.

Наиболее острую полемику вызывает вопрос о соотношении понятий, обозначающих трагедию еврейского населения стран Европы в годы Второй мировой войны. Как полярные можно отметить точки зрения о том, что: 1) дефиниции Холокост – Катастрофа – Шоа – геноцид – “окончательное решение еврейского вопроса” являются тождественными; 2) эти термины имеют различную смысловую нагрузку и не совпадают между собой.

Естественно, что столь различные подходы имеют определённые последствия и напрямую отражаются на выводах исследователей. Сторонники “уравнительного” подхода чаще всего отстаивают мнение о том, что, поскольку принципиальной разницы между терминами не существует, следовательно, и нет необходимости использовать некие специальные дефиниции для обозначения нацистской политики массового уничтожения евреев, признавая единственно верным понятие “геноцид”. Тем самым, по сути, опровергается уникальный характер самого явления, подчёркивается его “стандартность”. Исследователи, настаивающие на том, что тотальное истребление еврейского народа – это исключительное, не имеющее аналогов в мировой истории явление, считают вполне закономерным использование таких специальных названий, как Холокост (Катастрофа, Шоа). Для того, чтобы разобраться с данной проблемой, необходимо обратиться

к этимологии, т.е. проследить историю происхождения каждого термина, а также определить географию его применения и степень распространения.

Авторы идеи поголовного уничтожения еврейского населения – нацистские лидеры (А.Гитлер, Г.Геринг, Р.Гейдрих и др.) употребляли термин “окончательное решение” (*Endloesung*). При этом на разных этапах разработки единой программы действий в отношении европейских евреев они вкладывали различный смысл в содержание этого понятия. Безусловно, антисемитская политика нацистов после их прихода к власти в Германии изначально не имела целью физическое истребление еврейского народа. Скорее это было ещё не достаточно артикулированное желание избавиться от евреев, удалить их путём массовой депортации за пределы того жизненного пространства, которое должна была занять “германская раса”. Эволюция “окончательного решения” привела к тому, что смутная, не спланированная во всех деталях операция, направленная на избавление от евреев, приобрела конкретную форму, и курс был взят именно на физическое уничтожение. Существует обширная научная литература по вопросам о механизме принятия “окончательного решения”¹ и интерпретации содержания этой формулы. Только после начала Второй мировой войны уничтожение евреев становится своеобразным лейтмотивом антиеврейской политики нацистов. Ещё одним поворотным пунктом стала осень 1941 г. 15 ноября 1941 г. в ходе совещания А.Розенберга с Г.Гиммлером среди прочих обсуждался и еврейский вопрос. Тремя днями позже на секретном инструктаже для немецких журналистов А.Розенберг, говоря о совещании, отметил, что еврейский вопрос может быть решен только путём физического уничтожения всего европейского еврейства (как вариант упоминалось и о другом решении – высылке всех евреев за Урал).

Традиционно считается, что официально принципиальная позиция по еврейскому вопросу была сформулирована на т. н. Ванзейской конференции (20 января 1942 г.). Действительно, хотя в официальном протоколе не фигурировали такие термины, как убийство, элиминация (выселение) и уничтожение, скорее всего именно в начале 1942 г. идея “окончательного решения” выкристаллизовалась как решение о тотальном физическом уничтожении евреев. На сегодняшний день понятие “окончательное решение еврейского вопроса” определяется как планомерное, последовательное, тотальное физическое уничтожение нацистами европейских евреев в период 1942–1945 гг. и прочно ассоциируется с Ванзейской конференцией.

Термин “Холокост” (“Holocaust”) как определение преследования нацистами еврейского населения в оккупированных европейских странах появился впервые в бюллетене Еврейского телеграфного агентства от 24 декабря 1942 г. в значе-

¹ См.: Михман Д. “Окончательное решение еврейского вопроса”: возникновение и реализация идеи // Холокост и дело Еврейского антифашистского комитета: Материалы IV международной конференции “Уроки Холокоста и современная Россия” / Под ред. И.А.Альтмана. Москва, 2003. С. 55-74.

нии “сожжение заживо”, т.е. как обозначение одного из способов уничтожения евреев, применяемого нацистами наряду с повешениями и расстрелами. Хотя можно привести примеры “частного” использования понятия “Холокост” по отношению к гитлеровским преступлениям против еврейского народа в тот период, когда ещё не была в полном объёме развёрнута гитлеровская политика уничтожения (так, во вступительной статье А.А.Брильяк собранию сочинений З.Фрейда, изданных в 1938 г., автор употребил этот термин, говоря о гитлеровском антиеврейском терроре в Вене и судьбе З.Фрейда и его семьи).

Специальные названия на еврейском языке стали широко использоваться для определения судьбы евреев в годы Второй мировой войны во второй половине 40-х гг. У каждого из них своя история. “Hurb`n” (идиш) издавна употреблялось как термин, обозначающий несчастья древних евреев, символизирующий разрушение первого и второго Храма, имеющий подчёркнутое религиозное содержание. Слово “Sho`ah” (иврит) буквально переводится как “страшное разрушение, катастрофа”. Библейское определение “Шоа” включает в себя божественный суд и наказание. Использование указанных терминов на идиш и иврите вызывало у израильтян определённые сомнения, так как могло привести к интерпретации трагедии евреев в годы войны как продолжение прошлых несчастий. Поэтому израильские историки более охотно начали использовать понятие “Холокост”, а параллельно с ним термин “Катастрофа” (“Catastrophe”). (Можно отметить, что единичное использование термина “Катастрофа” началось ещё в преддверии тотального уничтожения евреев: в 1940 г. на иврите была издана брошюра под редакцией А.Гартпласа “Катастрофа евреев Польши”).

Достаточно продолжительное время понятие “Холокост” не являлось доминирующим в определении трагедии европейского еврейства. Более широкое употребление в историографии этого термина отмечается в 50-е годы 20 в., когда обозначение “Холокост” воспринималось как англоязычный эквивалент еврейских понятий “Hurb`n” и “Sho`ah”.

Признано, что заслуга в популяризации термина “Холокост” принадлежит израильскому писателю Эли Визелю, который разъяснил, что слово Холокост взято из греческого перевода Библии и, следовательно, его смысловое значение изначально заимствовано из иврита и переводится как “сожжённая жертва”, “жертвоприношение”. Э.Визель сравнил Холокост с принесением в жертву Авраамом своего сына Исаака. Некоторые исследователи подчёркивали неоправданность использования термина Холокост именно в связи с его религиозным содержанием. Так, немецкий историк Вальтер Лакер заметил, что нацисты не выступали в роли исполнителей ритуала жертвоприношения, а евреи не являлись ритуальными жертвами. Но в конце 60-х–70-е гг. термин “Холокост” начал вытеснять на второй план все остальные аналогичные понятия (*Хурбн*, *Шоа*). Показателем того, что научная общественность признала эту дефиницию, стало отнесение в раздел “Холокост” в библиотеке Конгресса США книг по истории европейских

еврейских общин периода Второй мировой войны. 29 декабря 1971 г. ежегодный съезд Американского исторического общества впервые посвятил одно из своих заседаний теме “Холокост” (участие в нём приняли такие крупнейшие специалисты как Герд Корман, Рауль Гилберг, Исаяя Трунк, Рэндольф Брэхэм). В 1977 г. в прокате появился американский документальный 14-серийный телефильм “Холокост” и это привело к тому, что данный термин получил признание не только со стороны специалистов, но и занял определённое место в массовом сознании, выйдя за пределы англоязычных стран. Такие факты, как создание научно-исследовательских центров в “Холокост” в различных государствах и открытие музея Холокоста (“Holocaust Memorial”) в Вашингтоне в 1993 г. свидетельствуют об успешном укреплении позиций термина. По мнению западных историков, временные рамки Холокоста охватывают период с 1933 по 1945 г. В рамках темы Холокоста работают представители практически всех гуманитарных дисциплин, находя всё новые аспекты для её углубленного изучения.

Некоторые историки вносили предложения ввести в научный оборот понятие, которое бы обозначало в целом глубину преступлений нацистов против человечности: например, Уильям Стирон предложил использовать в универсальном и символическом смысле термин “Аушвиц”².

Но в итоге таким всеобъемлющим термином стало понятие “геноцид”. Его “изобретение” принадлежит американскому юристу Рафаэлю Лемкину, который ещё в 1943 г. писал: “Пишущий эти строки называет “геноцидом” действия завоевателей, уничтожающие народы и этнические группы... Геноцид осуществляется в форме одновременной агрессии против разных сторон национальной жизни покорённого народа: уничтожаются институты его самоуправления, ему навязывается немецкая власть, регион его обитания заселяется немцами, уничтожается интеллигенция, являющаяся его духовным ядром... уничтожаются культурные учреждения или запрещается их деятельность... В сфере физического выживания проводится политика “голодных порций”, т.е. ограничения пищи для “ненемцев”, посредством чего осуществляются фактические убийства, в основном евреев, поляков, словаков и русских...”³ В 1944 г. была издана книга Р. Лемкина “Основное правило в оккупированной Европе” и термин “геноцид” стал юридическим понятием. Юридический смысл этого термина был расширен и уточнён в Международной конвенции “О предупреждении преступлений геноцида и наказания за него”, подписанной 9 декабря 1948 г. в Париже и ратифицированной всеми странами – членами ООН⁴. Согласно конвенции, под геноцидом понимаются следующие действия: убийства членов какой-либо группы; причинение серьёзных телесных поврежде-

² Shapiro R.M. Holocaust: usankcjonowanie terminu historycznego // Biuletyn ŻIH-u – Instytutu naukowo-badawczego w Polsce. Warszawa. 1994. Nr 1-3 (169-171). Styczeń-wrzesień. S. 3-8.

³ Катастрофа европейского еврейства. Ч. 1-2. Тель-Авив, 1995. С. 15.

⁴ Видаль-Наке П. Геноцид // 50/50: Опыт словаря нового мышления / Под общ. ред. М.Ферро и Ю.Афанасьева. Москва, 1989. С. 57.

ний или умственного расстройства членам такой группы; преднамеренное создание для какой-либо группы таких жизненных условий, которые рассчитаны на ее полное или частичное физическое уничтожение; меры, рассчитанные на предотвращение деторождения в среде какой-либо группы; насильственная передача детей из одной человеческой группы в другую. Концепция геноцида не предполагает обязательного биологического единства преследуемой общности людей. Этимология этого понятия восходит не к слову “ген”, а к родственному ему, также латинскому слову “генезис” (происхождение). Геноцид – это уничтожение или преследование людей по признаку определённой общности их происхождения, т.е. по принципу коллективной ответственности. Идеология геноцида основана на убеждении в том, что репрессии могут и должны распространяться не только на людей, виновных в чём-то персонально, но и на лиц, принадлежащих к одной с ними группе (социальной, культурной, биологической).

Термин “геноцид” вошёл в политический обиход вскоре после Второй мировой войны в связи с расследованием преступлений фашизма и широко использовался в документах ООН. Но сама практика геноцида, вероятно, существовала во все известные периоды истории⁵. Геноцид – это феномен, известный ещё с античных времён. Полномасштабный геноцид означает, что его организаторы ставят целью тотальное физическое уничтожение отдельных общностей (всеобъемлющий геноцид – уничтожение не части, а всех). Было только несколько примеров полномасштабного геноцида до 20 в. Наиболее крупный пример – 1492 – 1750 гг. – действия испанцев и португальцев против индейцев Латинской Америки и геноцид северо-американских индейцев. По мнению исследователя Х.Шеррера, в 20 в. было 4 случая полномасштабного геноцида, который унёс больше жертв, чем в любой предшествующий период:

1. Турецкий геноцид в отношении армян (количество жертв в 1915 – 1923 гг. составило 1,5 млн. чел.).
2. Действия нацистского германского государства и его союзников против населения оккупированных стран.
3. Геноцид в Кампучии (1975 – 1979 г.).
4. Геноцид в Руанде (1994 г.).

Современный геноцид – это организованное государством массовое убийство или преступление против человечности, уничтожение людей, принадлежащих к отдельным национальным, этническим, религиозным группам. Геноцид – это преступление, которое планируется, готовится и систематически выполняется.

Применительно к преследованию этнической, национальной группы, чья культурная традиция насильственно искореняется и прерывается, иногда используется более узкое по содержанию понятие “этноцид”. Составной частью геноцида

⁵ Старовойтова Г. Геноцид // 50/50: Опыт словаря нового мышления... С. 54, 55.

является также политцид (уничтожение или преследование отдельных политических групп) и демоцид (репрессии в отношении отдельных социальных групп)⁶. Следует подчеркнуть, что несмотря на данное в международной конвенции чёткое определение понятия “геноцид”, дискуссии вокруг определения всё ещё продолжаются, причём научные цели зачастую “незаметно” переходят в поиск политических дивидендов или, наоборот, в стремление избежать политических последствий и ответственности. Переплетение науки и политики обусловило неприменение определения геноцида по конвенции во многих случаях, явно и бесспорно подпадающих под эту дефиницию, вплоть до отрицания самого факта геноцида (например, поведение советского руководства по отношению к жизни миллионов граждан после Чернобыльской аварии)⁷.

Исходя из нового контекста, многие понятия нуждаются в переосмыслении и переформулировании. Безусловно, необходимо ответить на вопрос, как соотносятся между собой понятия “геноцид” и “Холокост”? Не трудно убедиться в том, что в настоящее время область явлений, обозначаемых как “геноцид” и “Холокост” заметно расширилась, а частота употребления этих терминов существенно возросла. В связи с этим смысл, вкладываемый в названные слова, значительно изменился. Данное положение дел можно объяснить тем, что дискуссия о геноциде и Холокосте ведётся специалистами разных направлений и видов деятельности, среди которых не только учёные и политики, но и представители свободных профессий – писатели, художники, журналисты. Термин “Холокост” зачастую используется наравне с понятием “геноцид”. Произошло своеобразное “сращивание” терминов, что привело в определённой степени к подмене понятий. В 80 – 90-е гг. произошла “вестернизация” термина “Холокост”. Он начал употребляться повсеместно в политологической литературе для характеристики любых проявлений геноцида. Например, уничтожение цыган нацистами также именуют Холокостом (хотя предпринимались попытки ввести в научный оборот специальный термин “параймос”), а книга историка Ричарда Лукаса “Забытый Холокост” посвящена теме геноцида поляков в годы Второй мировой войны⁸. Более того, понятие “Холокост” начало соотноситься с такими событиями прошлого, как уничтожение армян турками, а также с современными примерами геноцида. Глобализация термина “Холокост” вызывает возражения со стороны исследователей, отстаивающих “чистоту” его использования только для опреде-

⁶ Scherrer Ch.P. Towards a theory of modern genocide. Comparative genocide research: definition, criteria, typologies, cases, key elements, patterns and voids // Journal of Genocide Research. 1999. 1 (1). P. 13-23.

⁷ Банчик Н. Холокост европейских евреев в свете исследования геноцида (Holocaust and Genocide Studies) // Катастрофа европейського єврейства під час другої світової війни. Рефлексії на межі століть: Зб. наукових праць. Матеріали конференції 29-31 серпня 1999 р. Київ, 2000. С. 19, 23.

⁸ Lukas R.C. The forgotten Holocaust. The Poles under German Occupation. 1939-1944. Kentucky, 1986.

ления геноцида евреев. Эли Визель, много сделавший для внедрения этого термина в массовое сознание, по сути, заявил о своём отказе использовать его в дальнейшем, так как “каждое трагическое стечение обстоятельств, которое случается сейчас, называется “Холокостом”. После выхода в 1985 г. знаменитого фильма Клода Ланцмана “Sho’ah” термин “Холокост” всё чаще стал заменяться термином “Шоа”. Использование ивритского термина – это попытка отойти от вестернизации и универсализации и вернуть в научную терминологию специальный термин для обозначения случившегося с евреями в годы Второй мировой войны.

В советской историографии из всех рассмотренных понятий использовались только два – “окончательное решение еврейского вопроса” и “геноцид”. Благодаря модернизационным процессам, которые происходят в исторической науке на постсоветском пространстве, можно констатировать, что термин “Холокост” всё более активно используется в научной литературе и СМИ. Но здесь есть некоторые нюансы, понимание которых позволяет осмыслить как положительные, так и отрицательные стороны этого “проникновения”. Использование термина “Холокост” является своего рода показателем интеграции исторической науки в бывших советских республиках европейскую и мировую историческую науку. При этом следует принимать во внимание, что в определённом смысле в этом присутствует политическая конъюнктура. Поскольку в Европе с большим уважением и вниманием относятся к теме Холокоста, политический и научный истеблишмент в ряде государств СНГ не только считает необходимым ввести в обиход термин “Холокост”, но и рассматривает изучение самой темы как ключевой компонент в сфере воспитания толерантности (особенно это очевидно на примере Украины и Литвы). В России ситуация несколько сложнее, там менее ощутимо стремление интегрироваться в европейские структуры⁹.

В Беларуси европейский вектор политики не является приоритетным, поэтому у нас ещё в меньшей степени изучается тема Катастрофы евреев в годы Второй мировой войны и соответственно реже используется термин “Холокост” в научных и политологических публикациях. Тем не менее, можно сказать, что в Беларуси термин “Холокост” начал приживаться в исторической литературе. Но многие белорусские историки ещё полны сомнений, следует ли согласиться с дифференцированным подходом в изучении нацистской политики геноцида. Ведь более глубокая разработка проблемы неизбежно требует выделения нацистской политики в отношении евреев в особую тему белорусской историографии. На проходящих в республике научных конференциях, посвящённых истории Второй мировой войны, постоянно поднимаются одни и те же вопросы: следует ли использовать иностранное слово “Холокост”, чтобы говорить о событиях нацио-

⁹ Подольский А.Е. Нужно ли изучать историю Холокоста в Украине? // Холокост и дело Еврейского антифашистского комитета: Материалы IV международной конференции “Уроки Холокоста и современная Россия” / Под ред. И.А.Альтмана. Москва, 2003. С. 140, 141.

нальной історыі? В чём прынцыпіальная разніца між думкамі “геноцыд” і “Холокост”? Слэдуе лі заостраць увагу на вэпрсе аб нацыянальным саставе жэрт нацызма ў Беларусі і т. д.? Пэпробуе адказаць на гэты вэпрсы.

Дэ сёгдняшняга дню історыкаўнавука Беларусі не вырабала своега арыгінальнага тэрміна, котры бы ў поўнай мере абазначал нацыстскую палітыку, котрая праводзілася ў адносіні евреў. Судьба другога інастранныга слова “геноцыд”, ў адлічце ад тэрміна “Холокост” аказалася бале удачнай, яго іспользаванне нареканыя са сторуны отечественных історыкаў не вызывае. Пэчэму же наблюдаеця таке нежеланне прыняць тэрмін, прызнаны ў всём міре? Парадоксальна, но факт: паддёрківая “інтэрнацыянальны” характар геноцыда, савременная отечественная історыаграфія, вслед за саветскай, “забывае” аб яго нацыянальным савержанні. Чувствуюцца апасення беларускіх історыкаў, што тема Холокоста займёт цэнтральнае месце ў ізуванні палітыкі нацыстскага геноцыда ў Беларусі ў перыяд акупаванні. Назовём вэчы сваімі іменамі: атрыцанне тэрміна “Холокост” сёгдня, па суті, азначае атрыцанне самоў тэмы, прэваліраванне прэжніх ідеалагічэскіх штампав аб татальным унічтожэнні нацыстамі всаго насавелення акупаваных тэрыторыяў, нежеланне прызнаць асобны характар палітыкі акупаваных вэластэй ў адносіні евреў.

Пэпробуе расставіць всё па сваім месцам: введэнне ў навучны абарот тэрміна “Холокост” адноўдэ не азначае атрыцання геноцыда ў адносіні другіх груп насавелення. Холокост являеця сававной часткай геноцыда, гэ частічна савападаючыя панятыя, і здэсь нет пратыворэчій. Аднак налічце спэцыфічэскіх чэрт пэзвояе атлічате гэ явлэнне ад всых другіх падобных і прысвоіць яму сававное названне. Ізраільскі історык І.Баўэр, гаворыа бэспрэчэдэнтнастэ Холюкоста, пісал слэдуоуцэ: “.Геноцыд был ужасен, но он не означал татального унічтожэння угнетаемаў нацыя, жэты бы потому, што завоёваннэ нужнэ были завоёватэлям ў качэствэ рабаў. Сагласно нацыстскаў тэрміналогія, славянскі народы были “унтэрменшамі”, нызшэй расой людэй, но іменно гэ і атлічало іх ад евреў, котрыя вобчэ людэмі не савіталісь. Ктэ не вудіт гэў разніцы між думкамі паложэннем евреў і асталных народав – тот іскажае рэальную історыю”¹⁰.

Ітак, пэпробуе даць адрэделэнне тэрміна “Холокост”: Холокост – гэ многавэкторная нацыстская палітыка геноцыда ў адносіні евреўскага насавелення, вклучавшая правовую дыскрымінацыю і расавую сэгрэгацыю; геттоізацыю; інтэнсывную эксплуатацыю евреў на прынудітэльных раба тахі ў пратыводствэ (унічтожэнне тудом); сістэму аграблення евреўскага насавелення, лішэнне яго савэрдств к савэстваванію. Дыскрымінацыяныя і сэгрэгацыяныя мэрэпрыятыя, а таке ацыяны унічтожэння евреўскага насавелення протыводілісь адноврэмэнно, являясь часткай камплэксной палітыкі акупаваных вэластэй, імэвших цэлю на па слэднем этапэ “оакончатэльное рэшэнне евреўскаго

¹⁰ Катастрофа евреўскаго евреўства. Ч. 1-2. Тэль-Авів, 1995. С. 17.

вопроса”, т.е. планомерное тотальное физическое уничтожение еврейского населения.

В терминологии Холокоста чаще других употребляется термин “гетто”. Как правило, он используется без толкований и объяснений. Подразумевается, что содержание его предельно ясно, и особых комментариев просто не требуется. Казалось бы, трудности с определением этого понятия возникать не должны. Тем не менее, вопросы остаются. Что считать гетто? Каковы определяющие признаки гетто? Какие типы и разновидности гетто существовали на территории Беларуси? От ответов на эти вопросы зависит определение количества гетто и численности узников гетто в Беларуси.

Слово “гетто” в начале 20 в. воспринималось уже как анахронизм. В эпоху средневековья в Европе так называли кварталы (*ghetto, getto*, итал.), отведенные для проживания евреев. Нацистская идеология возродила саму идею обособленного проживания евреев, и вернула в обиход слово “гетто”. На период оккупации оно стало совершенно привычным понятием, как для евреев, так и для нееврейского населения.

Особо следует остановиться на характеристике гетто в белорусской историографии. В кандидатской диссертации Марины Савоняки “Немецко-фашистские лагеря на территории Белоруссии в годы Великой Отечественной войны 1941 – 1944 гг.” (Мн., 1993) гетто характеризуются как особый тип концентрационных лагерей. Третий параграф первой главы “Немецко-фашистские лагеря для гражданского населения” назван “Гетто – особый тип концлагеря”. М.Я. Савоняко следует в своей работе традиционному для советской историографии определению гетто, как “специального концлагеря для евреев”¹¹ (в изданиях советского периода ставился знак равенства между понятиями “лагерь” и “гетто”, например, в издании “Нацистская политика геноцида и “выжженной земли” в Белоруссии (1941-1944 гг.)” гетто определены как “специальные лагеря”¹²). Но попыток выявить отличительные признаки гетто не предпринималось. Поскольку в тот период отечественная историческая наука не ставила задачу определения особого характера нацистской политики в отношении еврейского населения, соответственно игнорировалась специфика гетто, как “специальных лагерей”.

В энциклопедических и справочных изданиях последнего десятилетия дается достаточно устоявшиеся (хотя и не полные, а зачастую аморфные) определения “гетто”, например:

“У Вял.Айч. вайну на акупіраванай тэрыторыі Сав. Саюза гета – раёны гвалтоўнай ізаляцыі яўрэяў... Тэрыторыя гета звычайна абносілася калючым дротам,

¹¹ Савоняко М.Я. Немецко-фашистские лагеря на территории Белоруссии в годы Великой Отечественной войны. 1941-1944 гг.: Дис. ... канд истор. наук: 07.00.02. Мн., 1993. С. 12-13.

¹² Нацистская политика геноцида и “выжженной земли” в Белоруссии (1941-1944 гг.). Мн., 1984. С. 215.

ахоўвалася войскам, самавольны выхад па-за межы гета пагражаў смерцю. Зняволеныя павінны былі насіць на вопратцы апазнавальныя знакі...”¹³

“Гетто – часта тэрыторыя населёнага пункта, абнесённая колючай проволокай і ахоўваемая войскамі СС і паліцыі, выдзеленая для прынудальнага змяшчэння асобаў еўрэйскай нацыянальнасці з мэтай іх ізаляцыі і наступнага ўнічожэння”¹⁴.

В сувязі з разробаткай у Беларусі тэмы Халокоста п’явяляюцца работы, в котрых прадпрымаюцца спыткі даць б’ольш чёткія адредэленія тэрміна “гетто” і разгранаічы разлічныя варыянты адредэлення месц прынудальнага змяшчэння еўрэев (“открытые”, “закрытыя” гетто, транзітныя гетто, рабочыя і канцэнтрацыйныя лагера).

К сожаленію, далеко не всегда исследователям удаётся справиться с теоретическими и терминологическими проблемами.

В последней монографии Эммануила Иоффе “Белорусские евреи: Трагедия и героизм. 1941 – 1945” (Мн., 2003) в третьей главе “Гетто на территории Беларуси. Юденраты” ставится задача уточнить определение “гетто” применительно к Беларуси и приводятся различные варианты определения, данные в энциклопедических изданиях и работах белорусских историков¹⁵. Автор выделяет гетто закрытого и открытого типа. “Закрытым” гетто он счптает: “ізаляванную часта горада, атведэнную для пражыванія еўрэев. В перыяд Другой міравой вайны 1939 – 1941 гг. нацысты прабразавалі гетто в лагера ўнічожэння еўрэйскага насалення. Тэрыторыю гетто абносілі колючай проволокай”¹⁶. Далее Э.Іоффе дае аб’ясненне панятію “открытое” гетто: “...В некоторых деревнях и местечках Белоруссии гетто не обносились колючей проволокой. В этом случае их можно считать “открытыми” в отличие от большинства “закрытых” гетто”¹⁷. Однак’о ўже чэрэз неск’олька старонак, падытожываючы тэрміналагічыскія ізысканія, Э.Іоффе дае наступнае адредэленне “открытых гетто”: “...Эта ізаляванная часта неба’льшого горада, месчэчка, дэрэвня, атведэнная для пражыванія еўрэев. Она прабразавана нацыстамі на акупіраванай тэрыторыі СССР в лагера для пастепеннага ўнічожэння еўрэйскага насалення. Тэрыторыя “открытого гетто” абносілася колючай проволокай, какім-лібо забаром, ахоўвалася войскамі, паліцыяй, а іногда і месчным нееврэйскім насаленнем”¹⁸. Прыходзіцца канстатіраваць, што адредэленія Э.Іоффе гетто “открытого” і “зак-

¹³ Гольдзін А.З., Іофе Э. Гета // Энциклапедыя гісторыі Беларусі. Т. 2. Мн., 1994. С. 525, 526.

¹⁴ Справочник о местах принудительного содержания гражданского населения на оккупированной территории Беларуси. 1941-1944. Мн., 2001. С. 6.

¹⁵ Иоффе Э. Белорусские евреи: Трагедия и героизм 1941-1945. Мн., 2003. С. 52-54.

¹⁶ Это же определение, данное Э. Иоффе, вошло в энциклопедический справочник “Беларусь” (Мн., 1995. С. 220-221).

¹⁷ Иоффе Э. Белорусские евреи: Трагедия и героизм 1941-1945. Мн., 2003. С. 51.

¹⁸ Там же. С. 54.

рытого” типа практически идентичны, автор демонстрирует полное непонимание разницы между ними. В заключении книги автор возвращается к определению гетто как лагерей смерти: “Гетто отличались друг от друга только способом изоляции, но гетто в крупных городах, местечках и больших сёлах Беларуси объединяло то, что все они были лагерями смерти”¹⁹.

На наш взгляд, определение гетто, а также его типов должно включать характеристику особенностей условий содержания еврейского населения в сравнении с другими видами мест принудительного заключения людей в период нацистской оккупации. Невозможно дать универсальное определение “гетто” не выделяя его типов. Приведённые выше определения – это определения гетто “закрытого” типа. В связи с этим, оптимальными представляются следующие определения:

1. “Открытое” гетто – частичная изоляция еврейского населения на оккупированных нацистами территориях, путём введения правовой дискриминации и расовой сегрегации, выражавшаяся в делении населённого пункта на 2 основные части – “еврейскую” и “нееврейскую”. Характерными признаками “открытого” гетто являлись: принудительно переселение евреев из сельской местности в города (местечки); ограничение свободы передвижения евреев; визуальное выделение еврейского населения (специальные отметки в документах, ношение опознавательных знаков, маркировка домов и квартир); создание органов еврейского самоуправления; контроль сферы брачно-семейных отношений, запрещение публичного проведения еврейских религиозных обрядов; использование принудительного еврейского труда; дискриминация в продовольственном снабжении; запрет на занятие торговлей; лишение прав собственности на всё движимое и недвижимое имущество; введение системы контрибуций, штрафов и дискриминационного налогообложения; проведение акций уничтожения. Главным отличием “открытого” гетто от “закрытого” является отсутствие ограждения и охраны “еврейской части” населённого пункта. Существование гетто “открытого” типа было временным – до уничтожения или переселения евреев в “закрытое” гетто, отправки в трудовые лагеря, депортации в концентрационные лагеря²⁰.

2. “Закрытое” гетто – часть территории населённого пункта, обнесённая ограждением и охраняемая войсками СС и полиции, предназначенная для принудительного содержания еврейского населения с целью его полной физической изоляции и последующего тотального уничтожения. Характерными чертами гетто “закрытого” типа являлись: жёсткая фиксация границ гетто; принудительное переселение и концентрация в гетто всего еврейского населения города (местечка) и его окрестностей; запрещение покидать территорию гетто и соблюдение стро-

¹⁹ Там же. С. 362.

²⁰ Розенблат Е.С. Нацистская политика геноцида в отношении еврейского населения на территории западных областей Беларуси (1941-1944 гг.): Дис. ... канд. истор. наук: 07.00.02. Мн., 1999. С. 34-40; Альтман И. Жертвы ненависти: Холокост в СССР. 1941-1945 гг. Москва, 2002. С. 72.

гой пропускной системы; лишение средств к существованию; ухудшение медико-санитарной ситуации (увеличение заболеваемости, смертности, эпидемические вспышки) и продовольственного обеспечения гетто (голод); интенсификация использования еврейской рабочей силы (уничтожение трудом); проведение акций уничтожения²¹.

Есть и другие понятия, которые активно используются в теме Холокоста (юденрат, праведники народов мира, еврейская полиция, антисемитизм и др.). Хотя они вызывают меньше дискуссий в научных кругах, чем приведённые выше, это не делает проблему их точного определения менее актуальной.

Определённым показателем признания научной терминологии является её использование в учебниках и учебных пособиях. В отличие от российских особенно украинских учебников и пособий по национальной и всемирной истории, белорусский “максимум” на сегодняшний день заключается в использовании терминов “гетто” и “геноцид”, а также упоминаний об акциях уничтожения еврейского населения²². Однако термин “Холокост” для обозначения темы еврейской катастрофы в годы Второй мировой войны по-прежнему не употребляется, что свидетельствует о живучести стереотипов и догм прошлых лет.

---

²¹ Розенблат Е.С. Нацистская политика геноцида в отношении еврейского населения... С. 40-43, 107-108.

²² Никитенков В.И. Тема Холокоста в учебниках и учебных пособиях по истории в Республике Беларусь в 90-е годы // Катастрофа европейського єврейства під час другої світової війни. Рефлексії на межі століть: Зб. наукових праць. Матеріали конференції 29-31 серпня 1999 р. Київ, 2000. С. 333-335.

Этна-геаграфічная тэрміналогія

31.05.2003. Пасяджэнне 3.

*Аляксандр Краўцэвіч (Гародня),
доктар гістарычных навук,
Старшыня Выканкаму БТ*

ТЭРМІНЫ “ЛІТВА” І “ЛЕТУВА” Ў СУЧАСНАЙ БЕЛАРУСКАЙ ГІСТАРЫЯГРАФІІ

У апошнія дзесяцігоддзе ў Беларусі найперш у публіцыстычнай ды навукова-папулярнай літаратуры, а пазней і ў навуковай гістарыяграфіі разам са звыклым тэрмінам “Літва” з’явілася паняцце “Летува”. Паколькі займаюся гісторыяй Вялікага Княства Літоўскага, то, натуральным было паспрабаваць разабрацца, наколькі правамерным з навуковага пункту гледжання з’яўляецца ўжыванне першага і другога тэрміну, а, магчыма, і двух адначасова.

Несумненна, пачаць трэба з вывучэння эвалюцыі паняцця “Літва” ад моманту ягонай першай згадкі ў пісьмовых крыніцах¹ да сённяшняга дня. Гэты тэрмін на працягу 2-га тыс. перацярапеў значныя змены як у геаграфічна-тэрытарыяльным, так і этнічным ягоным нападзенні. Вядома тры асноўныя значэнні тэрміну “Літва”: 1) **палітычнае** – абазначэнне дзяржавы – Вялікага Княства Літоўскага; 2) **тэрытарыяльнае** – абазначэнне цэнтральнай вобласці – ядра ВКЛ; 3) **этнічнае**.

Напачатку, у 11–12 ст. асноўным было этнічнае нападненне тэрміну, калі ім абазначалася пэўная этнічная агульнасць і адначасова ейная тэрыторыя прыблізна ў сярэднім цячэнні Віліі, якую тая супольнасць займала. Аднак па меры ўсходнеславянскай (крывіцкай і дрыгавіцкай) каланізацыі балцкіх земляў этнічнае і тэрытарыяльнае нападненне тэрміну паступова змяняецца². “Літвой” ва ўсходнеславянскіх, а потым і іншыхеўрапейскіх крыніцах пачынаюць называць змешаную балта-славянскую тэрыторыю ў верхнім і сярэднім басейне Нёмана. Калі ж у гэтым раёне ў сярэдзіне 13 ст. узнікае новая дзяржава – Вялікае Княства Літоўскае, то гэтак **тэрытарыяльнае** нападненне тэрміну на доўгі час (шэсць стагоддзяў) выступае на першае месца і становіцца асноўным. Суседзі як блізкія так і далёкія Літвой называлі ўсё ВКЛ, але ў межах самой дзяржавы “Літва” – то менавіта

¹ Annales Quedlinburgenses // Monumenta Germaniae Historica. Skriptorum. Ed. G.H. Pertz. T. 3. Hannoverae, 1839. P. 80.

² Краўцэвіч А. Праблема лакалізацыі сярэднявечнай Літвы // Białoruskie Zeszyty Historyczne. Białystok, 1997. Nr 8. S. 5-25.

Верхняе і Сярэдняе Панямонне – цэнтральная вобласць дзяржавы, якая адрознівалася “ад усіх астатніх абласцей ці земляў у палітыка-геаграфічных адносінах”³.

У другой палове 20 ст. даследчыкі, найперш польскі гісторык Ежы Ахманьскі, а потым беларускі навуковец Міхал Спірыдонаў акрэслілі яе дакладныя межы на 16 ст.⁴ У агульных хрысах яна складалася з сённяшніх Гарадзеншчыны, Віленшчыны і Наваградчыны, г.зн. большую палову гэтай “гістарычнай Літвы” займалі этнічна беларускія тэрыторыі. Менавіта такое напаўненне тэрміна “Літва” прысутнічае ў агромністым масіве дакументальнай спадчыны ВКЛ. Аднак, гэтая акалічнасць упарта (не магу знайсці іншага акрэслення) ігнаруецца многімі гісторыкамі, у тым ліку і беларускімі. Прычына – прыпісванне спадчыны ВКЛ амаль выключна існуючай сёння балцкай краіне, якая мае саманазву Летува (Lietuva). Нацыянальны рух у гэтай краіне аказаўся мацнейшым і больш эфектыўным, чым беларускі. Збег міжнародных абставінаў паспрыяў стварэнню гэтым рухам уласнай дзяржаўнай арганізацыі і захаванню яе на працягу ўсяго перыяду між двума святовымі войнамі. Беларусам такая справа не ўдалася, а ў межах квазідзяржавы БССР аказалася немагчымым развіццё ўласнай нацыянальнай гістарыяграфіі. Па ідэалагічных прычынах уся палітычная гісторыя ВКЛ была залічаная да спадчыны Летувы.

Адсюль паходзяць здзіўныя непаразуменні, класічным прыкладам якіх з’яўляецца аналіз попісаў войскаў ВКЛ 16 ст. Усе феодалы, якія ставіліся ў войска з цэнтральнай вобласці ВКЛ – “Літвы”, аўтаматычна лічыліся летувісамі. У слынным воклічы Адама Міцкевіча „Litwo, Ojczyzno moja” таксама бачаць сучасную **этнічную Літву**, не разумеючы, што пэнт казаў пра беларускую Наваградчыну – частку **Літвы гістарычнай**. Таксама ў іншых незлічоных выпадках, калі ў дакуменце часоў ВКЛ гаворка ідзе пра “Літву” ці “ліцвінаў”, гісторыкі, а тым больш недасведчаныя чытачы іх працаў, лічаць, што маецца на ўвазе менавіта сённяшняя балцкая Летува і этнічныя летувісы.

Такім чынам з простага сугучнасці тэрмінаў вынікае **механічная падмена сэнсу, менавіта замена тэрытарыяльна-геаграфічнага напаўнення тэрміну напаўненнем этнічным**. Гэта не толькі блытаніна паняццяў, але адначасова падстава да неадэкватнага разумення мінулага як у масавай свядомасці, так і сярод спецыялістаў.

Зыходзячы з прыведзеных фактаў, бачыцца цалкам апраўданым і нават неабходным выкарыстанне двух розных тэрмінаў – “Літва” (ліцвіны) – для абазначэння гістарычнай Літвы, і “Летува” (летувісы) – для акрэслення сучаснай краіны – паўночнага суседа Беларусі.

³ Любавский М. Областное деление и местное управление Литовско-Русского государства до Люблинской унии включительно. Москва, 1910. С. 5.

⁴ Ochmański J. Litewska granica na wschodzie od epoki plemiennej do XVI wieku. Poznań, 1981. S. 73; Спиридонов М.Ф. “Литва” и “Русь” в Беларуси в 16 в. // Наш Радавод. Гродна, 1996. Ч. 7. С. 208-209.

Пытанні да Аляксандра Краўцэвіча

Андрээй Кіштымаў (Менск): Як мы павінны называць гарады сучаснай Літоўскай Рэспублікі? Ці можам мы пісаць Вільня, а не Вільнюс, або Коўна, а не Каўнас? Яны, дарэчы, не саромеюцца на ўсіх указальніках пісаць, напрыклад, Гардзінас і г.д.

Уладзімер Сосна (Менск): Які тэрмін лепш ужываць “Літва” ці “Жэмайцыя”?

Валянцін Голубеў (Менск): 1. Як перакладаецца саманазва “Lietuva” на іншыя мовы? Ці існуюць нейкія стандарты для назвы сучаснай Літвы на французскай, ангельскай ды іншых мовах?

2. Здаецца яшчэ ў 1992 – 1993 гг. у беларускім парламенце выступаў Старшыня літоўскага сойму В.Ландсбергіс, які адзначыў сумесныя намаганні гісторыкаў дзвюх краінаў па выпрацоўцы тэрміналогіі, якая б адрознівала ўласна беларускую і ўласна літоўскую гісторыю, і прапанаваў называць Беларусь дзяржавай “Гудзіа”. Як ацаніць гэтыя падыходы літоўцаў?

Алесь Смалянчук (Гародня): Ці лічыце Вы магчымым выкарыстанне тэрміна “летувісы” для гісторыі 19 – 20 ст.? Наколькі я ведаю тэрмін “летувісы” даволі шырока ўжываўся польскімі нацыянальнымі дэмакратамі напачатку 20 ст. падчас польска-літоўскай “публіцыстычна-ідэалагічнай вайны”. Менавіта ў гэты час ён набыў зняважлівы сэнс. Ці можам мы сёння выкарыстоўваць тэрмін, які выклікае ў нашых калегаў – літоўскіх даследчыкаў, абурэнне амаль на падсвядомым узроўні?

Алег Латышонак (Беласток): Ці адпавядае слова “летувіс” лексічным традыцыям беларускай мовы?

Адказы Аляксандра Краўцэвіча

Адказ А.Кіштымаву: Мне здаецца, можна выкарыстаць вопыт польскіх калегаў. Што датычыць геаграфічных назваў і імёнаў, якія з’явіліся ў польскай мове ў найноўшы час, яны выкарыстоўваюць аўтэнтычную назву і аўтэнтычны правапіс (транскрыпцыю), але, што датычыць такіх геаграфічных пунктаў ці імёнаў, з якімі польская гісторыя мела дачыненне ў больш раннія часы, то яны карыстаюцца ўласнымі выпрацаванымі назвамі, напрыклад, Monachium і Lipsk. Што тычыцца Вільні, Коўны, Друскенікаў, то мы маем амаль 600-гадовую традыцыю карыстання гэтымі беларускімі назвамі і няма падставы, каб ад іх адмаўляцца.

Адказ У.Сосне: Я не настойваю на сваім варыянце назваў розных частак гістарычнай Літвы. Звычайна, кожны тэрмін праходзіць выпрабаванне гістарычнай практыкай. Я лічу, што мая задача, як даследчыка, прапанаваць, на маю думку, адэкватны тэрмін, а жыццё пакажа, ці ён замацуецца.

У выпадку з “Жамойтыяй”, хачу заўважыць, што гэта назва толькі адной часткі Летувы (другая – гэта “Аўкшайтыя”), таму нельга ўжываць гэты тэрмін для назвы ўсёй тэрыторыі Летувы.

Адказ В.Голубеву: 1. У назве Летувы на іншых мовах: на хохмітгэльдойч, у дакументах 13 ст., даравальных граматах Міндоўга Ордэну найчасцей выступае – *e* – Letoven, Letovia. У сучаснай ангельскай мове назва пішацца праз –*i* – Lithuania.

2. Адносна заявы В.Ландсбергіса наконт ужывання летувісамі назвы “Гудзіа” ў дачыненні да нашай краіны. Я стаўлюся да гэтага вельмі станоўча. Няхай называюць нас Гудзіяй або Крывіяй! Гэтыя назвы павінны аддзяліць нас ад ненатуральнай блізкасці з усходнім суседам. Мяне гэта не крыўдзіць.

Адказ А.Смаленчуку: Я лічу, што трэба ўжываць тэрмін летувісы ў дачыненні да гісторыі Літвы 19 – 20 ст. Гэта ўжыванне апраўдана тым, што гаворка ідзе пра сучасны этнас. Праўда, у гісторыі 19 ст. даволі лёгка аддзяліць літоўцаў ад беларусаў. Аднак у апошніх працах Алеся Смаленчука я заўважыў экскурсы ў гісторыю ВКЛ, і ў гэтым выпадку ўжо прыходзіцца напружвацца, каб зразумець каго аўтар разумее пад “літоўцамі”.

Другое пытанне (пра магчымасць ужывання тэрміна “летувісы”, звязанае з тым, што некалі польская эндэцыя выкарыстоўвала яго ў зняважлівым для нашых паўночных суседзяў сэнсе) па сваёй ментальнасці выключна беларускае. Як бы не пакрыўдзіць суседзяў!? Але цікава, напрыклад, чаму такі культурны народ як палякі карыстаецца словам жыды, хоць у расейскай мове яно мае абразлівы сэнс!? Я лічу, што гэта не аргумент, бо мы нічога абразлівага ў гэце слова не ўкладаем.

Адказ А.Латышонку: Сапраўды слова “летувіс” гучыць не надта па-беларуску. Напрыклад, тэрмін “Літва” ўвайшоў у гістарычную тэрміналогію праз славянскія пісьмовыя крыніцы, бо менавіта славяне першымі ўвайшлі ў кантакт з гэтай балцкай вобласцю. З усходне-славянскіх летапісаў назва “Літва” трапіла ў нямецкія, венгерскія і польскія хронікі і г.д. Гэтую форму выпрацавалі нашыя продкі ў кантакце з паўночнымі суседзямі, але тое тычылася сярэднявечча. Праз некаторы час “Літва” была ўжо біэтнічнай. Яе насялялі славяне і балты, а напярэдадні найноўшых часоў яна ператварылася ў этнічную тэрыторыю Беларусі. З пункту гледжання законаў беларускай мовы тэрмін “летувісы” гучыць не надта па-беларуску, але гэта яшчэ не значыць, што мы павінны адмовіцца ад гэтай формы.

ПРАБЛЕМА ТЭРМІНАЛОГІІ Ў ГІСТАРЫЧНЫХ ДАСЛЕДАВАННЯХ НАЦЫЯТВОРЧЫХ ПРАЦЭСАЎ У БЕЛАРУСІ

У сваім выступленні мне хацелася б выказаць некалькі думак адносна выкарыстання новых тэрмінаў у такой вобласці айчынных гістарычных даследаванняў, як аналіз развіцця нацыянальных працэсаў на беларускіх землях у 19 – 20 ст. Думаю, калегі за мной пагадзяцца, што на сённяшні дзень у гэтай вобласці існуе пэўная забытанасць тэрміналогіі. Натуральна, праблема тэрміналогіі цесна звязана з больш шырокай праблемай недастатковай распрацаванасці азначанай тэматыкі ў айчыннай навуцы, па меншай меры, адпаведна патрабаванням сучаснасці. Можна, на маю думку, пагадзіцца са сцвярджаннем менскага гісторыка Марыны Сакаловай, што “... Да сённяшняга дня не выпрацаваная паслядоўная канцэпцыя фармавання беларускай нацыі і зусім няшмат агульнапрынятых “ісцін” у інтэрпрэтацыях нацыі і этнаса”¹. Падобную думку выказвае польскі навуковец Рышард Радзік, які даследуе развіццё нацыятворчых працэсаў у Беларусі ў 19 – пачатку 20 ст.: “Прац, прысвечаных нацыянальнай праблематыцы (маецца на ўвазе беларуская гістарыяграфія – *С.Т.*) вельмі мала. Зразумела, большым зацікаўленнем цешыцца ў даследчыкаў 20-е ст., чым 19-е. Беларусы па-ранейшым не маюць сінтэтычнай працы, якая б ахоплівала ў адным томе пачаткі фармавання беларускай нацыянальнай самабытнасці ва ўсім 19 ст.”² Падобнага кшталту думкі выказваюць і беларускія этнографы. Так, аўтары чацвёртага тому найноўшага фундаментальнага выдання “Беларусы” сцвердзілі: “... Названая праблема (фармавання сучаснай беларускай нацыі – *С.Т.*) і да сённяшняга часу застаецца слаба даследаванай, аўтары, за невялікім выключэннем, грашаць аднабаковымі падыходамі...”³ Яны ж таксама слухна адзначаюць праблему забытанасці тэрміналогіі: “Пытанне аб суадносінах паняццяў “этнічная” і “нацыянальная самасвядомасць” застаецца ў этналагічнай літаратуры дыскусійным. Большасць даследчыкаў схіляецца да думкі, што “нацыянальная самасвядомасць” – паняцце больш шырокае, чым уласна “этнічная самасвядомасць”⁴.

¹ Сакалова М. Пра разуменне паняццяў “нацыя” і “этнас” у сучаснай айчыннай гістарыяграфіі // Гістарычны альманах. Т. 6. 2002. С. 165.

² Radzik R. Między zbiorowością etniczną a wspólnotą narodową. Białorusini na tle przemian narodowych w Europie Środkowo-Wschodniej XIX stulecia. Lublin, 2000. S. 10.

³ Беларусы. Т. 4: Вытокі і этнічнае развіццё / В.К.Бандарчык і інш. Мінск, 2001. С. 419.

⁴ Тамсама. С. 420.

Для вырашэння акрэсленай праблемы вельмі плённым, на нашу думку, з'яўляецца больш актыўнае выкарыстанне тэарэтычных набыткаў сусветнай навукі. У свеце на сённяшні дзень існуе велізарная навуковая літаратура, прысвечаная нацыянальнай праблематыцы. У сілу зразумелых прычынаў айчынная гуманістыка не можа прэтэндаваць на лідэрскія пазіцыі ў гэтай вобласці ведаў. Хаця ў беларускім навуковым асяроддзі нярэдка можна сустрэць насцярожанае стаўленне да празмернага захаплення “моднымі” павевамі і перакананне, што тэарэтычныя мадэлі, створаныя на матэрыяле, напрыклад Заходняй ці Сярэдняй Еўропы, не адпавядаюць беларускай гістарычнай рэчаіснасці. Часткова такая пазіцыя мае рацыю, калі, напрыклад, назіраецца сляпое капіяванне іншых схемаў і мадэляў, бессэнсоўнае запазычванне тэрмінаў. Аднак, як мне ўяўляецца, прэтэнзіі на выключнасць з'яўляюцца шляхам у нікуды. Кожная краіна, кожная этнічная супольнасць мае свой унікальны гістарычны лёс. Пры гэтым не выклікае сумнення, што беларуская гісторыя асабліва багатая на супярэчнасці і складаныя сюжэты. Апошнія зусім не выключае магчымасці дастасавання да нашай мінуўшчыны тэарэтычных мадэляў, распрацаваных на іншым гістарычным матэрыяле. Але такое дастасаванне можа выглядаць правамоцным, на маю думку, толькі ў выпадку спалучэння тэарэтычных ведаў з канкрэтным факталагічным матэрыялам, альбо, іншымі словамі, даследчык павінен быць не абстрактным тэарэтыкам, а гісторыкам-практыкам, вельмі добра абазнаным у гістарычных крыніцах.

Важнейшай праблемай нашай гістарычнай навукі з'яўляецца выпрацоўка канцэпцыі фармавання беларускай нацыі як нацыі сучаснай альбо мадэрнай. Гэты працэс фармавання адбываецца ў 19–20 ст., хаця яго вытокі можна знайсці ўжо ў часы Францыска Скарыны. Тут таксама важна стварыць прыймальную для большасці даследчыкаў інтэрпрэтацыю паняцця “**сучасная нацыя**” (не маецца на ўвазе нейкая агульнапрынятая ідэальная дэфініцыя, што выглядае справай нерэальнай). Нашыя паўднёвыя суседзі ўкраінцы, напэўна, далей прайшлі ў гэтым кірунку. У першую чаргу варта адзначыць працу львоўскага гісторыка Яраслава Грыцака *Нарис історії України: формування модерної української нації XIX – XX століття* (Київ, 1996), якая хоць і выклікала шмат крытычных стрэлаў у свой адрас, несумненна стала важным крокам у развіцці сучаснай украінскай гістарыяграфіі. Вялікі розгалас у святовай навучы выклікала даследаванне Бенедыкта Андэрсана *Уяўлення супольнасці* (арыгінальнае выданне: *Imagined Communities. Reflections on the Origin and Spread of Nationalism. London-New York, 1991*). Сам тэрмін *уяўлення супольнасці* вельмі важны для разумення сутнасці і механізму развіцця працэсаў паўстанання сучасных народаў. Дарэчы, у некаторых беларускіх выданнях тэрмін Андэрсана перакладаецца як **вымысленыя супольнасці**. Напэўна, праблема перакладу належыць больш да кампетэнцыі лінгвістаў, але ў нашых умовах гісторыкі таксама мусяць часам браць на сябе такую рызыку.

Вельмі важнай праблемай з'яўляецца тыпалогія нацыянальных і этнічных супольнасцяў, а таксама нацыянальных рухаў. Польскі даследчык Юзаф Хлябов-

чык у 1970-х г. акрэсліў спецыфіку развіцця нацыятворчых працэсаў у Цэнтральна-Усходняй Еўропе ў параўнанні з Заходняй Еўропай. Ён таксама падзяліў усе народы гэтай часткі нашага кантыненту на наступныя групы: 1) народы дзяржаўныя; 2) народы, пазбаўленыя дзяржаўнасці; 3) моўна-этнічныя супольнасці, пераважна сялянскія; 4) супольнасці, існуючыя пераважна ў стане дыяспары, з выразнай культурна-цывілізацыйнай і часта антрапалагічнай адрознасцю ад суседзяў⁵. Асаблівую ўвагу даследчык надаваў працэсам культурнага развіцця **сялянскіх народаў**. Калі прытрымлівацца крытэрыяў Ю.Хлябовчыка, дык да такіх народаў належалі ў 19 ст. таксама і беларусы. Хаця тэрмін **сялянскі** выклікае негатыўную рэакцыю ў большасці беларускіх даследчыкаў, паколькі сам працэс станаўлення беларускай нацыі ў 20 ст. у вялікай ступені быў пераадоленнем сялянскасці і намаганнем стварэння элітарнай культуры. Па-другое, а ў гэтым мала хто хоча прызнавацца, асабістыя лёсы большасці беларусаў у савецкія часы звязаныя з уцёкамі ад сялянскасці, што выклікае адрынанне гэтага тэрміну ўжо ў даволі шырокім коле аматараў гісторыі. Па іроніі гістарычнага лёсу, многія лепшыя творы беларускай культуры 20 ст. грунтуюцца на сялянскім светаадчуванні і ментальнасці і па просту сцісла звязаныя з вясковай праблематыкай.

Аднак вызначэнне месца беларускага Адраджэння ў шэрагу падобных адраджэнняў у Цэнтральна-Усходняй Еўропе ўяўляецца задачай вельмі важнай. У гэтым плане для беларускіх гісторыкаў вялікую цікавасць уяўляе падыход чэшскага даследчыка Міраслава Гроха⁶, які распрацаваў тэарэтычную мадэль зараджэння і развіцця нацыянальных рухаў так званых **малых** народаў, якія ўваходзілі ў поліэтычныя дзяржаўныя ўтварэнні, на “стартавай пазіцыі” не мелі ўласных эканамічных і палітычных элітаў і арганізацыйных структураў, сваёй распрацаванай літаратурнай мовы. Мадэль М.Гроха можа быць выкарыстаная і пры вывучэнні беларускага нацыянальнага руху, натуральна, з улікам яго спецыфікі. Напрыклад, украінскі даследчык Сяргей Яскельчык лічыць, што “шмат якія відавочныя з’явы палітычнай і духоўнай гісторыі ўкраінцаў, славакаў і беларусаў не паддаюцца растлумачэнню паводле гэтай схемы (маецца на ўвазе схема М.Гроха – С.Т.)”⁷. Напрыклад, гэтая схема, паводле Яскельчыка, не надаецца для апісання рэгрэсу ў развіцці нацыянальных рухаў. Таму С.Яскельчык прапануе ўласную канцэпцыю “дыскурсіўнай стратэгіі”, якая збудавана ў рэчышчы постмадэрнісцкай парадыгмы. Пажадана, каб падобнага кшталту канцэпцыі і інтэлектуальныя канструкцыі з’яўляліся і на беларускім матэрыяле. Не трэба баяцца, што гэта спарадзіць хаос і яшчэ больш забытае праблему. Недастаткова падмацаваныя канкрэтным матэ-

⁵ Chlebowczyk J. O prawie do bytu małych i młodych narodów. Kwestia narodowa i procesy narodotwórcze we wschodniej Europie Środkowej w dobie kapitalizmu (od schyłku XVIII do początków XX w.). Warszawa, 1983.

⁶ Hroch M. Evropska narodni bnuti v 19 století. Spolecenske predpokladu vzniku novodobych narodu. Praga, 1986.

⁷ Яскельчык М. Нацыяналізм ўкраінцаў, беларусаў і славакаў // АРСНЕ. № 2(16). 2001. С. 35.

рыялам канцэпцыі даволі хутка адпадуць натуральным спосабам. Зразумела, новыя канцэпцыі павінны ўлічваць ужо існуючыя ў еўрапейскай і святовай навуцы тэарэтычныя мадэлі. Неабходна прызнаць, што на сённяшні дзень найбольш грунтоўны тэарэтычны аналіз працэсу фармавання нацыянальнай свядомасці на беларускіх землях у 19 ст. зроблены ў згаданай ужо вышэй працы польскага сацыёлага Рышарда Радзіка.

Увогуле ў польскай гуманістыцы нацыянальная праблематыка заўжды выклікала асаблівую зацікаўленасць. Таму тэарэтычны ўзровень польскіх даследаванняў звычайна вельмі высокі, а айчынным гісторыкам ёсць што запазычыць у нашых заходніх суседзяў. Напрыклад, для аналізу развіцця ідэнтычнасці сялянскага насельніцтва вельмі плённым з’яўляецца выкарыстанне канцэпцыі польскага сацыёлага Станіслава Асоўскага. Паводле гэтай канцэпцыі характэрная для сялянаў у традыцыйным аграрным грамадстве форма ідэнтыфікацыі з асяроддзем грунтавалася на беспасярэдніх асабістых стасунках моцнай эмацыйнай прывязанасці. Яна звычайна датычыла геаграфічна невялікай тэрыторыі і таксама адносна невялікай групы людзей. Гэтыя маленькія абшары, населеныя добра знаёмымі для асобы людзьмі, Ст. Асоўскі акрэслівае як *асабістую айчыну* ў супрацьпастаўленне да *ідэалагічнай айчыны*⁸. Змест апошняй складае шэраг элементаў, якія не звязаныя з асабістым досведам чалавека. У першую чаргу гэта пэўны абшар, які лічыцца прыналежнасцю дадзенай нацыянальнай супольнасці: “Мая айчына ў такім ідэалагічным значэнні – гэта зямля маёй нацыі”⁹. Па-другое, нацыянальную супольнасць гуртуе комплекс ідэалагічных каштоўнасцяў – гістарычная міфалогія, сімволіка, літаратурная мова і літаратурны канон, рэлігія і г.д. Такім чынам, у нацыянальнай супольнасці ідэнтычнасць грунтуецца не на “беспасярэдніх пачуццях асобы да роднага абшару і на створаных праз гэтыя пачуцці навыках, а на пэўных перакананнях”. Адно з галоўных перакананняў, што асоба належыць да канкрэтнай супольнасці людзей і што гэтая супольнасць звязана тэрытарыяльна менавіта з тым, а не іншым абшарам.

Важнай асаблівасцю вывучэння нацыянальнай праблематыкі з’яўляецца, на маю думку, тое, што такія даследаванні могуць быць паспяховымі толькі тады, калі будуць мець інтэрдyscyплінарны характар. А гэта значыць, што, напрыклад, гісторык, павінен шырока выкарыстоўваць працы і, адпаведна, тэрміналогію сацыёлагаў, этнолагаў, антрапологаў і культурологаў. Натуральна, гэта вымагае вялікіх высілкаў і стварае шмат праблемаў, хаця б і ў тых жа пытаннях тэрміналогіі. Але праблемы гэтыя, як падаецца, цалкам пераадольныя, а вынікі павінны быць вельмі плённымі для развіцця айчыннай гуманістыкі.

⁸ Ossowski S. Analiza socjologiczna pojęcia ojczyzny // Dzieła. Warszawa, 1967. Т. III. S. 203.

⁹ Тамсама.

Пытанні да Сяргея Токця

Андрэй Кіштымў (Менск): Чаму расейцы ці ўкраінцы не абцяжарваюць сябе ўдакладненнем саманазвы? Іх гэтая праблема, як падаецца, асабліва не хвалюе. Напрыклад, расейцы не разважаюць пра сябе, расейцы яны ці маскавіты.

Адказ Сяргея Токця

На мой погляд, як навуковая праблема пытанне этнонімаў і палітонімаў у украінскай гістарыяграфіі выразна прысутнічае. Дастаткова пачытаць працу Яраслава Грыцака пра паўстаўанне мадэрновай украінскай нацыі або артыкулы Рама на Шпарлюка ды інш. Гэтая праблема там безумоўна прысутнічае, прычым часта выходзіць па-за межы навуковага дыялогу і набывае даволі вострае палітычнае значэнне (напрыклад, праблема “русінаў”). Нічога не магу сказаць пра расейскую гістарыяграфію. Магчыма, там гэтая праблема сапраўды не з’яўляецца актуальнай. Але ў расейскай публіцыстыцы няма адназначнасці. Тут ужываюцца тэрміны “русские” і “россияне”.

Канешне, для беларусаў праблема саманазвы заўсёды была больш вострай. А сёння яна звязана з пакутлівым пошукам гістарычных каранёў, дзяржаўных традыцый.

Ігар Марзашок (Магілёў)

кандыдат гістарычных навук, дацэнт кафедры археалогіі

і спецыяльных гістарычных дысцыплін Магілёўскага дзяржаўнага ўніверсітэту

ТЭРМІНАЛОГІЯ ЭТНІЧНАЙ ГІСТОРЫІ БЕЛАРУСІ 14 – 17 ст.: НАБЛІЖЭННЕ ДА РЭАЛІЯЎ, ЦІ СТВАРЭННЕ НОВЫХ МІФАЎ?

На сённяшні дзень выказваюцца надзвычай супярэчлівыя меркаванні аб этнічнай самаідэнтыфікацыі беларусаў у 14 – 17 ст. У беларускай гістарыяграфіі з пачатку 90-х гадоў мінулага стагоддзя стала распаўсюджвацца меркаванне пра тое, што толькі насельніцтва рэгіёна Падзвіння і Падняпроўя, за якім устойліва захоўвалася найменне “Русь”, у якасці эндаэтноніма скарыстоўвала гэты тэрмін і вытворныя ад яго тэрміны “русіны”, “рускія”. Сцвярджаецца, але не даказваецца, што тэрмін “Літва” і вытворны ад яго тэрмін “літвін” быў эндаэтнонімам насельніцтва Заходняй Беларусі, найперш Верхняга Панямоння¹. Пры гэтым у асобных тэкстах можна знайсці сцвярджэнне, што тэрмін “літвін” на заходнебеларускіх землях нібыта скарыстоўваўся толькі ў якасці канфесіоніма католікамі, якія быццам бы ўжо ў той час не былі носьбітамі іншай (балцкай) этнічнасці, а сваёй мовай і матэрыяльнай культурай не адрозніваліся ад праваслаўнага ўсходнеславянскага насельніцтва гэтых тэрыторый². У выніку асобнымі беларускімі гісторыкамі адмаўляецца факт існавання агульнай этнічнай саманазвы на ўзроўні беларускага этнасу ў той час³.

Аднак, калі не было саманазвы на ўзроўні старабеларускага этнасу, то такога этнасу проста не магло існаваць. Бо этнас без саманазвы – гэта нонсэнс. Пра гэта, дарэчы, не без адлаведных падставаў пісаў Георгі Галенчанка⁴. У гістарычнай навуцы даўно звернутая ўвага на шматсэнсоўнасць і полісемантычнасць тэрміну “Літва” ў сярэднявеччы. Можна лічыць даказаным факт скарыстання

¹ Насевіч В.Л. Да пытання пра назву беларусаў у перыяд ВКЛ // Фарміраванне і развіццё нацыянальнай самасвядомасці беларусаў // Беларусіка=Albanthenica. Кн. 2. Мн., 1992. С. 98-99.

² Чаквін І.У. Да пытання аб этнічнай самасвядомасці беларусаў ў часы Скарыны // Спадчына Скарыны. Зборнік матэрыялаў першых скарынаўскіх чытанняў (1986). Мн., 1989. С. 47; Чаквін. І.У. Этнаграфія беларусаў эпохі Скарыны: сямейны і грамадскі побыт, матэрыяльная і духоўная культура // Скарына і яго эпоха. Мн., 1990. С. 73-74.

³ Насевіч В.Л. Да пытання пра назву беларусаў у перыяд ВКЛ. С. 98; Носевіч В. Беларусы: становленне этноса і “нацыянальная ідея” // Беларусія і Расія: Общества и государства. Москва, 1998. Вып. 2. С. 24; Сагановіч Г. Нарыс гісторыі Беларусі ад старажытнасці да канца XVIII ст. Мн., 2001. С. 180.

⁴ Галенчанка Г.Я. Царква, канфесія і нацыянальная свядомасць беларусаў у 15-16 стст. // Наш Радавод. Гродна, 1992. Кн. 4. Ч. 1. С. 45

гэтага тэрміна ў 14 – 16 ст. у некалькіх сэнсавых значэннях: 1) палітонім, ці абазначэнне ўсёй дзяржавы – ВКЛ; 2) харонім, ці “Літва ў вузкім сэнсе” – гістарычны цэнтр дзяржавы, які складаўся з заходнебеларускіх і ўласна літоўскіх (аукштайцкіх) земляў; 3) Літва ў сэнсе этнічна балцкім⁵. Аднак, як сведчаць крыніцы, гэта не дае ніякіх падставаў для сцвярджэння аб выкарыстанні тэрміну “літва” і вытворнай ад яго саманазвы “ліцвін” у якасці беларускага *эндаэтноніма*. Паўсюль, ад Вільні, Трокаў, Беластока і да Смаленска, старабеларускае насельніцтва было перакананае ў сваёй “рускай” этнічнасці. Каб гэтыя высновы не былі бяздоказнымі, разгледзім этнічную тэрміналогію, характэрную для тагачасных крыніцаў.

У 14 – 15 ст. на ўсёй тэрыторыі Беларусі ў якасці *эндаэтноніма* ўсходнеславянскім (старабеларускім) праваслаўным насельніцтвам скарыстоўваецца толькі тэрмін “Русь” і вытворныя ад яго тэрміны “русіны”, “рускія”. Такая саманазва, як сведчаць крыніцы, устойліва замацавалася і на ўсходзе, і на захадзе беларускай этнічнай тэрыторыі. Няма ніякіх падставаў для сцвярджанняў, што ў гэты час у якасці этнічнай саманазвы (*эндаэтноніма*) старабеларускага насельніцтва Заходняй Беларусі скарыстоўваўся тэрмін “ліцвіны” ці “літоўцы”. У пасланніях Гедыміна выразна супрацьпастаўляюцца “літоўцы” і “русіны” як два адрозныя этнасы⁶. Наўрад ці можна пагадзіцца з тэзай, што каталіцкае насельніцтва Заходняй Беларусі, якое вызначаецца ў крыніцах як літоўскае, называе сябе ліцвінамі, адрознівалася ад праваслаўных толькі канфесіянальна⁷. Старакаталіцкае насельніцтва Беларусі, якое Міхал Грынблат, не прыводзячы ніякіх доказаў, лічыў абеларушаным ужо ў 15 – 16 ст.⁸, у той час (і нават пазней, у 17 ст.) яшчэ захоўвала сваю этнакультурную літоўскую самаідэнтычнасць⁹.

“Русінамі” называюць старабеларускае насельніцтва Заходняй Беларусі крыжацкія ханісты. Паходы рыцараў канца 14 – 15 ст. на Гародню, Сураж, Ліду, Наваградак і Драгічын крыжацкі ханіст называе экспедыцыямі “на Русь”¹⁰. Да-

⁵ Любавский М.К. Областное деление и местное управление Литовско-Русского государства ко времени издания Первого Литовского Статута: Исторические очерки. Москва, 1892. С. 3-12; Halecki O. Litwa, Ruśi Żmudzka jako części składowe Wielkiego Księstwa Litewskiego. Kraków, 1916; Спиридонов М.Ф. “Литва” и “Русь” в Беларуси в 16 в. // Наш Радавод. Гродна, 1996. Кн. 7. С. 206-211; Галеґчанка Г.Я. Царква, канфесія і нацыянальная свядомасць беларусаў у 15-16 стст. С. 45-48; Краўцэвіч А. К. Стварэнне Вялікага Княства Літоўскага. Rzeszów, 2000. С. 106-109.

⁶ Послания Гедымина. Вильнюс, 1966. С. 22, 28-29, 68-69.

⁷ Чаквін І.У. Да пытання аб этнічнай самасвядомасці беларусаў у часы Скарыны. С. 47; Чаквін. І.У. Этнаграфія беларусаў эпохі Скарыны. С. 73-74.

⁸ Грынблат М.Я. К вопросу участия литовцев в этногенезе белоруссов // Вопросы этнической истории народов Прибалтики. Москва, 1959. С. 528-538; Грынблат М.Я. Белорусы. Очерки происхождения и этнической истории. Мн., 1968.

⁹ Ochmański J. Biskupstwo Wileńskie w średniowieczu. Poznań, 1972. S. 56, 80-88; Ochmański J. Litewska granica etniczna na wschodzie od epoki plemiennej do XVI wieku. Poznań, 1981. S. 42-45, 49-69.

¹⁰ Сагановіч Г. Сярэдневяковая Беларусь вачыма нямецкіх ханістаў (XIV - пачатак XV ст.) // Беларусіка=Albaruthenica. Кн. 21. Мн., 2001. С. 44.

дзёная этнічная тэрміналогія была характэрная і для насельніцтва беларускага Палесся. У фундушавым запісе 1401 г. на кобрынскі праваслаўны манастыр згадваюцца “*попы Руские*”¹¹. У сваім тэстаменце, датаваным 1485 г., берасцейскі праваслаўны святар Нафанаіл загадае: “*Тело мое погребено быть мает в церкви Святых <...> Козмы и Деяна <...> у Руской улицы*”. Сама наяўнасць у Берасці вуліцы “Нямецкай” і супрацьстаўленне яе “Рускай вуліцы” сведчыць аб устойлівым этнічным нападзенні гэтых тэрмінаў¹².

Грамата Жыгімонта Старога (1509 г.) звернута да Русі як да асобнага этнасу, які жыве ў ВКЛ, а не толькі ў сучасным рэгіёне паўночна-ўсходняй Беларусі: “<...> *Войтомы бурмистромы радцам, и всим мещаном, по нашим местомы и по князьским и по паньским и по духовным. <...> Мовил нам нареченный митрополит Киевский и всея Руси, владыка Смоленский Иосиф, штож дей там многии люди, Русь, в тех местех незаконне мешкають, жоны поймуочи не венчаются, и детей крестити не хотят, и на исповедь не ходят; и которых деи он слуг своих по таковых людей посылает, хотячи их перед собою у праве становити, и вы деи за ними стоите и не хотите их слугам его выдавати*”¹³. У дадзеным выпадку паказальна, што гаворка ідзе пра Русь нявенчаную і нехрышчоную, і такім чынам акцэнтзместчаны менавіта на *этнічную* адметнасць гэтага насельніцтва ў параўнанні з іншымі жыхарамі ВКЛ. Але для людзей, стварыўшых грамату, сам па сабе факт зразумелы, што гэтая Русь можа быць толькі “Грэцкага закону” і павінна быць падпарадкавана ў духоўных справах праваслаўнаму мітрапаліту.

Яскравей за ўсё няслушнасьць сцвярджэнняў аб а таясамленні “літоўскасці” са старабеларускай этнічнасцю прасочваецца ў актавых дакументах, дзе супрацьпастаўляецца “руская” (старабеларуская) і “літоўская” (балцкая) мовы. Вельмі цікавую для нас інфармацыю ў сувязі з гэтым дае судовы “*Дekret Петру Сомороку с подданным ейшиским Сеньком Ивашковичом о неслушное сведцтво в справе о подданных его*” 1529 г. У прысутнасці дзецкага Васкі, спадзеючыся на няведанне ім літоўскай мовы, ісцец пачынае ў гаворваць сведкаў не выдаваць яго: “*Потом, кгда светки передо мною стали и хотели сознати справедливость, и Суморокъ почал имъ говорити по-литовьский передо мною и просиль их: “Для Бога не выдайте мя, а што есьми вамъ обецаль то дамъ, а вас в том не выдамъ”. И я, видячы несправедливость Суморокову, тех светковъ не пытал*”¹⁴. Не менш красамоўныя сведчанні знаходзім у актавых кнігах Расіенскага земскага суда. У справе за 1597 г. аб продажы землянінам Станіславам Вайкоўскім земляніну Стэфану Шым кевічу ў рочышча ў Вількамірскім павеце занатавана, што яно называецца “*по литовску Ожолоиос, а по руску Дуби-*

¹¹ Акты, издаваемые Виленскою археографической комиссией (АВАК). Вильна, 1870. Т. III. С. 1.

¹² Тамсама. С. 4.

¹³ Акты Западной России (АЗР). Санкт-Петербург, 1848. Т. II. С. 62-63.

¹⁴ Lietuvos Metrika (1528-1547) 6-oji Teismu bylu knyga. Vilnius, 1995. P. 90.

ны”¹⁵. Такі ж комплекс уяўленняў прасочваецца і ў другім зводзе беларуска-літоўскіх летапісаў, створаных у 16 ст. У скажоным паведамленні пра Войшалка (у летапісе ён фігуруе пад імемем Рыманта) чытаем наступнае: “*Речений чернец Лаврыш, по-литовски зовемши Римонт, а по-рускии Василей*”¹⁶. Паказальны прыклад і Гародні. У прывілеі каралевы Боны гораду (1541 г.) пад каталіцкай часткай насельніцтва разумеюцца этнічныя літоўцы, праваслаўныя ж – русіны. “*А справы ўсялякія і кантраверсіі ад бурмістраў Літоўскага і Рускага <...> толькі на ратушы з войтам справаваны быць маюць*”¹⁷.

Нельга пагадзіцца з Юры Гардзеевым, які адмаўляе этнічнае нападзенне дадзенай тэрміналогіі і трактуе гэты фрагмент тэксту проста як падзел гарадзенцаў толькі па канфесійнай прыкмеце¹⁸. Справа ў тым, што нідзе, акрамя Гародні, Вільні і Трокаў, мы не знойдзем супрацьпастаўлення ў гарадскіх актах літоўцаў і русінаў. Паўсюль скарыстоўваюцца для пазначэння каталікоў і праваслаўных тэрміны “закон рымскі” (“ляцкая вера”) і “закон грэцкі” (“руская вера”). Безгрунтоўнага лінгвістычнага вывучэння гарадзенскага інвентара 16 ст. тэза Ю. Гардзеева пра тое, што ў Гародні былі толькі адзін ці два літоўцы, выглядае даволі няпэўнай¹⁹. Антрапаніміка літоўскай шляхты і мяшчанства ў сувязі з шырокім скарыстаннем старабеларускай мовы ў грамадскім жыцці ВКЛ, зазнала надзвычай вялікую моўную рутэнізацыю (resp. беларусізацыю), пра што пісаў літоўскі гісторык Станіслаў Лазутка²⁰. Аднак ці азначае гэта, што на той момант літоўцы страцілі ўласную самаідэнтычнасць? Згодна такой логіцы можна сцвярджаць, зазірнуўшы ў “Попіс 1528 г.”, што ні на Аўкштоце, ні на Жмудзі ўжо не было балцкай шляхты, бо іканчаткі прозвішчаў, і імянаслоў сведчаць пра іх выразную вонкавую рутэнізацыю і паланізацыю.

У судовым дакуменце 1535 г. “*Справа мещан виленьских з мещаны ковеньскими з стороны склад*” віленскія мяшчане выразна падзяляюцца па этнічнай прыкмеце на “русь” і “літву”²¹.

У тэстаменце віленскага месціча Мацея Шчыта (1604) сустракаем з аналагічнай сістэмай этнаканфесійнага самаакрэслення: “*<...> Отдати до брацтва паном бурмистром и радцом, строне русской <...> на шпитали вси руские виленьские <...> коп 20 мет быти отдана до брацтва купецкого русского ... до*

¹⁵ Опись документов Виленского Центрального Архива древних актовых книг. Акты Российского земского суда за 1595-1598 гг. Вильна, 1905. Вып. IV. С. 261.

¹⁶ Полное собрание русских летописей (ПСРЛ). Москва, 1980. Т. 35. С. 94.

¹⁷ АВАК. Т. VII. С. 76.

¹⁸ Hardziejew. J. W kwestii stratygrafii społecznej Grodna w pierwszej połowie XVI w. // Białoruskie Zeszyty Historyczne (BZH). Białystok, 2001. Nr 16. S. 29.

¹⁹ Ibidem. S. 29

²⁰ Лазутка С., Валикуните И., Карпавичене И. Введение // Lietuvos Metrika (1528-1547) 6-oji Teismu buvo knyga. Vilnius, 1995. P. CXIX-CXXII.

²¹ Lietuvos Metrika (1533-1535) 8-oji Teismu buvo knyga. Vilnius, 1999. P. 191.

братства панства рускаго <...> радцы руское стороны <...> пана Ивана Яцковича писара рускаго радецкого <...> о братствах медовых русских"²².

Падобная самаідэнтыфікацыя была ўласцівая і для насельніцтва Падляшша. Праваслаўныя мяшчане Суража "*греческого закону*" ў 1526 г. адмаўляліся плаціць дзесяціну каталіцкаму касцёлу, падкрэсліваючы, што "*з них, з руси, на тот костел десятины николи не бывало*"²³. Супрацьпастаўленне "*людзей рускіх ілядскіх*" характэрна і шэрагу іншых крыніц, звязаных з гэтай тэрыторыяй²⁴.

Паказальнай з'яўляецца і тэрміналогія супрасльскага архімандрыта Сергія Кімбара, адноставаная ў яго лісце да кіеўскага мітрапаліта Макарыя II (каля 1536 г.). Ён упэўнены ў сваёй прыналежнасці да "Русі" як да асобнага народу і пры гэтым адрознівае "Русь" ад "Літвы" ў якасці асобных гістарычных рэгіёнаў ВКЛ, у кожным з якіх жыве праваслаўнага веравызнання этнас "Русь"²⁵. Не менш пэўна засведчыў сваю этнічную самаідэнтыфікацыю супрасльскі архідыякан Еўстафій, аўтар кнігі "*Списание против жидов*" (1580 г.). Пішучы аб бяdotным стане праваслаўных грэкаў пад турэцкім панаваннем, ён адзначаў: "*Также и мы бедная Русь мало не в такой же неволи, у пренагабаню Римян будучи, горуем, и святого предания православных веры держимо*"²⁶. У 1569 г. караля польскага і вялікага князя літоўскага Жыгімонта Аўгуста прасілі дазволіць пабудаваць царкву сяляне сяла Сухаполь (зараз вёска ў Пружанскім раёне Берасцейскай вобласці). Яны акрэслівалі сябе як "*Людзі Рускага народа*"²⁷.

У скарзе 1569 г. мітрапаліта Юны каралю на віленскіх мяшчанаў аб прыўлашчванні імі царкоўнай уласнасці таксама сустракаем традыцыйную "рускую" этнічную тэрміналогію ў дачыненні да старабеларускай часткі насельніцтва сталіцы ВКЛ²⁸. У наданні Мікалая Хрыстафора Радзівіла святару Нясвіжскай Прачысценскай царквы Якаву Сямёнавічу гаворыцца пра "*<...> церков нашу Рускую <...> духовного закону их Греческого*"²⁹. Антоній Сялява ў 1622 г. быў упэўнены, што ў Наваградку, у гістарычнай Літве, жыве Русь. Пішучы пра поспехі рэфармацыі ў гэтым горадзе, ён адзначаў, што "*часцей заразу Наваградку Русь зборы наведвае*", чым царквы³⁰.

Сам факт існавання "літоўскага палітычнага народу" не пакідаў у сучаснікаў ніякіх сумненняў у тым, што ён складаўся з трох этнічных народаў: літоўскага,

²² Археографический сборник документов, относящихся к истории Западной и Южной России (АСД). Вильна, 1874. Т. X. С. 227, 228, 235

²³ Lietuvos Metrika (1522-1530) 4-oji Teismu byla knyga. Vilnius, 1997. P. 279.

²⁴ Акты Литовско-Руского государства. С. 129.

²⁵ Акты Юго-Западной России (АЮЗР). Ч. 1. Т. 7. Киев, 1887. С. 6, 9, 10, 11.

²⁶ Чтение Общества истории и древностей российских при Московском университете (ЧОИДР). Кн. 1. 1879. С. 40.

²⁷ Спиридонов М. Ф. "Литва" и "Русь" в Беларуси в 16 в. С. 209.

²⁸ АСД. Т. 6. Вильна, 1869. С. 41.

²⁹ АСД. Т. 7. Вильна, 1870. С. 52, 53.

³⁰ Sielawa. A. Antelenchus. Wilno, 1622. S. 48 // Российский государственный архив древних актов (РГАДА) БМСТ/ИН № 2801.

русінскага і жамойцкага³¹. Тэрмін “ліцвін” у дачыненні да носьбітаў старабеларускай этнічнасці заўсёды скарыстоўваўся толькі ў якасці палітоніма, сведчыў пра ўсведамленне шляхціцам сваёй прыналежнасці да палітычнага літоўскага народу-“нацыі”³².

Паказальна тэрміналогія прывілею 1563 г., які скасоўваў дыскрымінацыйныя артыкулы Гарадзельскага прывілею. Ён звернуты не да праваслаўных ліцвінаў, а да “*станы руских земель*”. Ад гэтага моманту ўладай гарантуецца аднолькаваасць праў “*<...> стану рыцёрскаго и шляхетскаго, яко Литовскаго так и Руского народу <...> всих вольностей стан рыцёрскый шляхетскый обоого народу, так Литовскаго яко и Руского, уживали и с того ся веселили*”³³.

Рускімі мянуюць праваслаўных літоўскіх князёў беларуска-літоўскія летапісы першага і другога зводаў. Паказальнай з’яўляецца тэрміналогія Нікіфараўскага летапісу. Пры апавяданні пра грамадзянскую вайну паміж Свідрыгайлам і Жыгімонтам летапісец паслядоўна называе праваслаўных Гедымінавічаў “рускімі” князямі. Паведамляючы пра паражэнне Свідрыгайлы пры Ашмянах, ён піша: “*<...> И побияша князя великого Шьвитригаила, а князи рускыи побияша а иных поимаша: князя Юрья Лугвеньевича яша, князя Василия Семеновича яши, Федька Одинцевича изымаша*”³⁴. Паводле ўяўленняў стваральнікаў 2-га беларуска-літоўскага зводу “рускасць” літоўскага князя, акрамя праваслаўнага хрышчэння, звязана з засваеннем ім і ўласна “рускай” этнічнасці, “рускай мовы”. Надзвычай красамоўна аб гэтым сведчыць апісанне хрышчэння ў праваслаўнага князя Рыманта (на самай справе гэта скажоны сюжэт пра Войшалка), якое мае легендавы характар, у адпаведнай часцы летапісу Археалагічнага таварыства: “*И мешкаючи Римонту у князя Лева, навчился языку рускому, и сподобалася ему вера християнская и окрестился, и вразумел, иж тот светничого не есть, и отпустивши свет пострыгся у черны, и названо имя ему Лаврыш*”³⁵. Падобная ж сістэма ўяўленняў знаходзіць адлюстраванне і ў сюжэце пра легендарнага полацкага князя Гінвіла-Барыса. Змена веры прыводзіць да змены этнічнасці і імя: “*Окрестился в руску веру <...> И будучи ему русином*”³⁶.

³¹ Куолис Д. Понятие “литовец” и “литва” в литовской письменности XVI - XVII веков // Славяноведение. Москва, 1999. № 5. С. 39.

³² Юргинис Ю. Литовский Статут – памятник истории права и культуры Великого княжества Литовского // Первый Литовский Статут 1529 года (Материалы республиканской научной конференции, посвященной 450-летию Первого Статута). Вильнюс, 1982. С. 17; Чаквін І.У. Формы этнічнага і нацыянальнага самавызначэння беларускага насельніцтва XIV - XVIII стст. (да праблемы станаўлення нацыянальнай самасвядомасці беларусаў) // Усебеларуская канферэнцыя гісторыкаў. Гістарычная навука і гістарычная адукацыя ў Рэспубліцы Беларусь (новыя канцэпцыі і падыходы) Мінск, 3-5 лютага 1993 года. Тэзісы дакладаў і паведамленняў. Гісторыя Беларусі. Мн., 1993. Ч. 1. С. 47-49.

³³ АЗР. Санкт-Петербург, 1848. Т. III. С. 119-120.

³⁴ ПСРЛ. Т. 35. С. 34.

³⁵ Тамсама. С. 94.

³⁶ Тамсама. С. 130.

Дакументы сведчаць, што тыя Гедымінавічы, якія засталіся пасля Крэўскай уніі праваслаўнымі, атаясамлівалі сябе з “руссю”, і як “рускія” князі ўспрымаліся ў тагачасным грамадстве. Цудоўна памятаючы пра сваё паходжанне, гэтыя “прынцы крыві” зведалі тую ж дыскрымінацыю па канфесійнай прыкмеце, што і іншыя русінскія нобілі. Менавіта яны зацята баранілі праваслаўе пасля Берасцейскай царкоўнай уніі, уваходзілі ў праваслаўныя брацтвы падкрэслівалі сваю прыналежнасць да “народу рускага”³⁷. Думаю, што мела б сэнс называць прадстаўнікоў такіх родаў старабеларускімі (= украінскімі) князямі літоўскага паходжання. Прынамсі ў канцы 15 - 16 ст. яны самі так лічылі, называючы сябе “*рускімі князямі літоўскага роду*”³⁸. Тое ж самае тычыцца і самасвядомасці праваслаўных панюў і шляхты, меўшых літоўскія карані, але праз “рускую” веру засвоіўшых “рускую” мову і што самае важнае – “рускую” сістэму этнічнай самаідэнтыфікацыі.

Менш за ўсё хацелася б, каб склалася ўражанне, што аўтар “цягне коўдру на сябе”, прысвойваючы персанажаў літоўскай гісторыі. Безумоўна, нельга залічваць да “сваіх”, як гэта часта робіцца ў беларускай “рамантычнай” гістарыяграфіі, таго ці іншага нобіля літоўскага паходжання толькі на падставе яго моўнай асіміляцыі. Моўная асіміляцыя, скарыстанне “русчызны”, яшчэ далёка не з’яўляецца сведчаннем змены этнічнай ментальнасці. Паказальным у гэтых адносінах з’яўляецца прыклад Ягайлы. Фактам ёсць яго моўная рутэнізацыя і інтэграванасць у “рускую” культуру. Добра вядомая любоў Ягайлы да “рускага” мастацтва, аздабленне паводле яго загаду храмаў і капліцаў фрэскамі ў праваслаўным (“візантыйска-рускім”) стылі, захапленне русінскай музычнай культурай. Нават паляваў ён, на той момант ужо кароль Польшчы, па “ўсходнім” паляўнічым звычай³⁹. Аднак пры ўсім гэтым моўная і культурная асіміляцыя не паўплывалі на этнічную ментальнасць караля. Ён быў перакананы ў сваёй этнічнай літоўскасці (балцкасці). Толькі там і тады, дзе і калі мы фіксуем змены этнічнай самаідэнтыфікацыі асобы, успрыняцце чалавека як “свайго” іншымі носьбітамі гэтай этнічнасці, можна гаварыць аб ім як прадстаўніку супольнасці, да якой ён прылучаны ў выніку выхавання і асабістага выбару. Важнейшым фактам такой прылучанасці да “сваіх” была канфесійная тоеснасць⁴⁰. Праваслаўнасць, калі яна становілася

³⁷ Liedke M. Następstwa chrystianizacji Giedyminowiczów przed 1386 rokiem // History, Culture and Language of Lithuania, Lingvistic and Oriental Studies from Poznań. Monograph Supplement № 5, Poznań. S. 117-127.

³⁸ Зимин А.А. Служилые князья в Русском государстве юнца XV - первой трети XVI в. // Дворянство и крепостной строй России XVI - XVIII вв. Москва, 1975. С. 28-56.

³⁹ Paszkiewicz H. O genezie i wartości Krewa. S. 160; Różycka-Bryzek. A. Bizantyńsko-ruskie malowidła w Polsce wczesnojagiellońskiej: problem przystosowań na gruncie kultury łacińskiej // Polska – Ukraina – 1000 lat sąsiedztwa. Przemyśl, 1994. S. 307, 324; Liedke M. Następstwa chrystianizacji Giedyminowiczów przed 1386 rokiem. S. 30.

⁴⁰ Jakubowski J. Studya nad stosunkami narodowościowymi na Litwie przed Unią Lubelską. Warszawa, 1912. S. 12-13.

элементам устойлівай традыцыі, “сваёй” рэлігіяй, верай дзядоў, урэшце прыводзіла да ўсведамлення этнічнай “рускасці”.

Калі пагадзіцца з надзвычай добра аргументаванай пазіцыяй Наталлі Якавенкі, што род князёў Астрожскіх паходзіць не ад турава-пінскіх Рурыкавічаў, а бярэ свой пачатак ад “Данілы з Астрога”, які быў унукам літоўскага князя Нарымонта, і ў 1316 – 1317 гг. завалоўваў Пінскам і Туравам, то мы маем прыклад уражваючай ментальнай асіміляцыі⁴¹. Да “роду рускага” адносіў стваральнік Хронікі Быхаўца князёў Гальшанскіх⁴². Для Мялецця Сматрыцкага безумоўным фактам была “руская” прыналежнасць “Геркулесаў рускіх, Ганібалаў і Сцыпіёнаў”, сярод якіх ён называе разам з Рыгорам Хадкевічам і Канстанцінам Канстанцінавічам Астрожскім таксама і князя Рамана Сангушку⁴³. Надзвычай красамоўны прыклад знаходзім і ў нататках кіеўскага мітрапаліта Пятра Магілы: “Случившусь ми в селе Медене на Полесье, в пределе Пинском в лето 1629... Обнощевши ми у священника именем Федота Буяна, показа ми евангелие на престольное, на мемвранох писаное, до церкви смеденской от великаго Володимера Олгердовича, князя руского, поданое”⁴⁴.

Змена канфесійнай тоеснасці, пераходспрадвечна “рускіх” радоў на каталіцызм стварала сітуацыю з дакладнасцю наадварот, спрыяла іх ментальнай літуанізацыі, а пазней і паланізацыі. Паказальнай з’яўляецца сітуацыя з Сапегамі, якія мелі, безумоўна, “рускае” паходжанне. Аднак у міфалагізаваным “княжацкім” радаводзе Сапегі выводзілі свой род не ад Рурыкавічаў, а ад літоўскага князя Нарымонта, сына Гедыміна⁴⁵ і такім чынам дыстанцыяваліся ад “русінаў”, маніфестуючы сваю “літоўскасць”. Не менш красамоўна сітуацыя выглядае і з Хадкевічамі. Род Хадкевічаў, як пераканаўча паказала ў сваім даследаванні літоўскі гісторык Генутэ Кіркенэ, паходзіў з праваслаўных гарадзенскіх баяраў літоўскага паходжання. “Быў то першы праваслаўны род рускі, маючы сядзібу <...> у навецце Гарадзенскім, узвышаны праз Вітаўта”⁴⁶. Калі апошні з праваслаўных Хадкевічаў, Рыгор Хадкевіч, атаясамліваў сябе з “рускасцю” і мэтанакіравана скарыстоўваў “рускую” мову ў асабістай перапісцы⁴⁷, то ўжо яго сын, католік Ян Геранім Хадкевіч, замовіў М. Стрыйкоўскаму радавод з абгрунтаваннем паходжання Хадкевічаў ад жмудскага баярына Барэйкавіча⁴⁸.

16 ст. было для ВКЛ часам Рэнесанса і Рэфармацыі. Менавіта ў гэты час пачынае афармляцца і канцэпцыя ўласна літоўскага народа як этнакультурнай агуль-

⁴¹ Яковенко Н.М. Українська шляхта з кінця XIV до середыні XVII ст. Київ, 1993. С. 89.

⁴² ПСРЛ. Москва, 1975. Т. 32. С. 149, 151.

⁴³ Verificatia niewinnosci. 1621 // РГАДА № 2796. Арк 6.

⁴⁴ АЮЗР. Киев, 1887. Ч. 1. Т. 7. С. 59.

⁴⁵ Грышкевіч А.П. Сапегі // Энцыклапедыя гісторыі Беларусі. Мінск, 2001. Т. 6. Кн. 1. С. 223.

⁴⁶ Kirkiene G. Korzenie rodu Chodkiewiczów // BZH. Białystok, 2002. Nr 17. S. 55.

⁴⁷ Liedke M. Listy Grzegorza Chodkiewicza do Księcia Romana Sanguszki z lat 1566—1570 // Białostoczczyzna. Białystok, 1997. N 4. S. 110-116.

⁴⁸ Kirkiene G. Korzenie rodu Chodkiewiczów. S. 53.

насці паяднанай супольным паходжаннем, мовай, верай і гістарычнай традыцыяй. Надзвычай гэтаму спрыяла легенда аб рымскім паходжанні літоўцаў. Ініцыятыва стварэння падобных ідэялагамаў зыходзіла ад аднаго з найуплывовейшых магнацкіх родаў ВКЛ – Гаштольдаў. Канцэпцыя была выразна сфармулявана ў 2-м зводзе беларуска-літоўскіх летапісаў, дзе не толькі ўласна літоўцы – аўкштайты, але і жмудзіны разглядаліся як адзін народ, які мае супольнае этнакультурнае мінулае⁴⁹. Да ўзнікнення падобных уяўленняў прычыніліся Міхалон Ліцвін і Аўгустын Ратондус⁵⁰. Далейшае развіццё гэта канцэпцыя знаходзіць у творах Мажвідаса, Даўкшы, Бракунаса і Вайшнораса, якія трактавалі літоўскі народ як адзіны этнас, што складаецца з дзвюх важнейшых частак: літоўцаў-аўкштайтаў і жмудзінаў⁵¹. Праўда, падобныя ўяўленні тады былі здабыткам найперш прадстаўнікоў інтэлектуальнай літоўскай эліты. Крыніцы сведчаць, што ў гэты ж час адметнасці паміж літоўцамі-аўкштайтамі і жмудзінамі часта ўспрымаліся іх сучаснікамі як этнічны водападзел з пункту гледжання культуры і мовы⁵². Шляхта Жамойці выразна адрознівала сябе ў этнічным сэнсе ад суседзяў, што добра бачна з іх просьбы да Жыгімонта Аўгуста на Віленскім сойме 1551 г.: “<...> *Абы вранды в земли Жомойтской не были даваны а ни Литве, а ни Руси, и не оселым, одно Жомойти, которые з отцов и зродицов своих суть тамошние родичы оселые*”⁵³. У дадзеным выпадку пад Літвою трэба разумець носьбітаў балцкай этнічнасці, а не ўсяго рэгіёна гістарычнай Літвы. На гэтую думку наводзіць паўтор падобнай просьбы жмудзінаў на віленскім сойме 1559 г.: “*Просим теж есте его королевской милости, жебы Ляхове и Русь, которым над привилыя ваши вранды в земли Жомойтской подаваны, зложоны з урадов были*”⁵⁴.

Мікалай Радзівіл Сіротка, ліцвін па самаідэнтыфікацыі, быў перакананы ў сваёй этнічнай літоўскасці. Спрадвечная вера яго роду – каталіцызм, у які “*Радзівілы з паганства хрысціліся*”⁵⁵. Звернемся таксама да характарыстыкі этнічнай самаідэнтыфікацыі шчыльна звязанага з беларускімі землямі рода заслужаных Глябовнаў, які да сённяшняга дня частка беларускіх даследчыкаў беспадстаўна лічыць

⁴⁹ Jakubowski J. Studya nad stosunkami narodowościowymi... S. 34; Чамярыцкі В.А. Беларускія летапісы як помнікі літаратуры. Мн., 1969. С. 151.

⁵⁰ Свяжынскі У. Праблема ідэнтыфікацыі афіцыйнай мовы Вялікага Княства Літоўскага // METRICIANA. Даследаванні і матэрыялы Метрыкі Вялікага Княства Літоўскага. Т. I. Мн., 2001. С. 109-136.

⁵¹ Юргинис Ю. М. Литовские книги XVI в. и проявление в них идей гуманизма // Культурные связи народов Восточной Европы в XVI в. Проблемы взаимоотношений Польши, России, Украины, Белоруссии и Литвы в эпоху Возрождения. Москва, 1976. С. 64-66; Куолис Д. Понятие “литовец” и “литва” в литовской письменности XVI - XVII веков. С. 37-39; Kiaupa Z., Kiaupienė J., Kuncevičius A. The History of Lithuania before 1795. Vilnius, 2000. P. 198-201, 290-294.

⁵² Куолис Д. Понятие “литовец” и “литва” в литовской письменности XVI - XVII веков. С. 40.

⁵³ РИБ. Т. XXX. Книги публичных дел. Юрьев, 1914. Отделы I-II. Ч. III. Т. I. С. 200.

⁵⁴ Тамсама. С. 282-283.

⁵⁵ Archiwum domu Radziwiłłów. Kraków, 1885. S.19.

⁵⁶ Сагановіч Г. Нарыс гісторыі Беларусі... С. 186-187.

беларускім⁵⁶, нягледзячы на тое, што ў навейшай беларускай гістарыяграфіі такая пазіцыя была не без падставаў раскрытыкаваная⁵⁷. У казанні на пахаванне Мікалая Глябовіча (1633) падкрэсліваецца, што гэты род літоўскі, паходзіць ад Гедыміна; у вусны памерлага ўкладаецца наступная аргументацыя аб прычынах пераходу князя з кальвінізму ў каталіцызм: “Рэлігія збаровая кальвінская не ёсць даўняй, не была яна *in tore maiorum*: не ўводзіў яе кароль пажожны Ягайла да Вялікага Княцтва Літоўскага. Не верыў так дзед мой”⁵⁸.

Праваслаўнасць русінаў не перашкаджала ім дыстанцыявацца ад насельніцтва Маскоўскай дзяржавы. На ўзроўні масавай свядомасці ў самых разнастайных пісьмовых помніках 16 – 17 ст. сустракаем выразнае супрацьпастаўленне Русі і русінаў “Маскве” і “маскоўцам”⁵⁹, “рускіх” і “маскоўскіх” кніг, твораў мастацтва⁶⁰.

У інвентары Смаленска 1654 г. сустракаем выразнае ўсведамленне самастойнасці “маскоўскай” мовы: “<...> На браме Капыценскай гармата 5-фунтовая з надпісам Маскоўскім. Другая 6-фунтовая з надпісам Маскоўскім. <...> Шэсць гармат пяціфунтовых з надпісам Маскоўскім”⁶¹. Выразна адрозніваў “рускую” ад “маскоўскай” і “польскай” моваў магільёўскі храніст другой паловы 17 ст. Трафім Сурта⁶².

Такім чынам, факты сведчаць, што на ўсёй тэрыторыі Беларусі ў цікавчы нас час этнічна старабеларускае насельніцтва ў якасці эндаэтноніма скарыстоўвала толькі тэрмін “русь” і вытворныя ад яго тэрміны “рускія” і “русіны”.

⁵⁷ Спиридонов М.Ф. Заславль в XVI в. Мн., 1998. С. 7-10.

⁵⁸ Prus W. Senator wJasnie Wielmożnym Panu I.M.P. Mikołaiu Hlebowiczu na Dabrownie kasztellanie Wileńskim, Onikszyńskim Radoszkowskim exc. Staroście wystawiony. Wilno, 1633. Арк 372 адв, 375 // РГАДА, БМСТ/ИН №2597.

⁵⁹ Старостенко В.В. Становление национального самосознания белорусов: этапы и основополагающие идеи (X-XVII вв.). Могилев, 2001. С. 62-63.

⁶⁰ АСД. Вильна, 1870. Т.IX. С.185, 186, 188, 204, 205, 230, 231, 233; Историко-юридические материалы (ИЮМ). Витебск, 1906. Вып.3. С. 144.; ИЮМ. Витебск, 1903. Вып. 30. С.55; ИЮМ. Вып. 3. С.108-109; ИЮМ. Витебск, 1871. Вып. 2. С. 242-243.

⁶¹ АСД. Т. X. С. 3

⁶² ПСРЛ. Т. 35. С. 240-241, 248.

*Яўген Мірановіч (Беластоў),
доктар габлітывавы, кіраўнік кафедры
беларускай культуры Універсітэту ў Беластоку*

ГІСТАРЫЧНЫЯ ПАДСТАВЫ ПОЛЬСКА-БЕЛАРУСКІХ СТЭРЭАТЫПАЎ

Пра стэрэатыпы ў польска-беларускіх адносінах можна разважаць, пачынаючы з 19 ст., калі наступіла эпоха фармавання польскай нацыі як культурна-моўнай супольнасці і развіцця беларускага нацыянальнага руху. Гэты працэс адбываўся ва ўмовах расейскага палітычнага панавання. Расейскі фактар, па меншай меры з сярэдзіны 19 ст., аказваў значны ўплыў на адносіны сацыяльнай эліты Беларусі да нацыянальнага пытання. Вобраз паляка ў вялікай ступені фармаваўся пад уплывам расейскай літаратуры і публіцыстыкі 19 ст.

Стваральнік ідэалогіі заходнерусізма Міхаіл Каяловіч (другая палова 19 ст.) услед за расейскай дзяржаўнай ідэалогіяй сцвярджаў, што беларусы таксама як маларусы і вялікарусы з’яўляюцца адным з трох плямёнаў расейскай нацыі. Галоўным крытэрыем прыналежнасці да яе было праваслаўе. Каталікоў М.Каяловіч лічыў палякамі, людзьмі этнічна і культурна чужымі. Ён не прызнаваў існавання беларусаў-каталікоў. Тыя, хто змяніў веравызнанне, самі акрэслілі сваю нацыянальнасць. Палякаў ён лічыў “элементам” варажым рускай культуры і праваслаўнай веры. Гэтая варажасць выцякала з сутнасці каталіцызму, які ўяўляўся падмуркам лацінскага, а пазней польскага імперыялізму. Пазіцыя стваральніка заходнерусізма выцякала з багатай традыцыі палітычнай культуры маскоўскай і расейскай дзяржавы. М.Каяловіч прапанаваў крайні (на той час) спосаб вырашэння польскага пытання ў Беларусі – высяленне ўсіх палякаў ў Польшчу, г.зн. у Кангрэсуўку.

Заходнерускі рух у Беларусі ахопліваў выключна праваслаўную эліту мясцовага паходжання. Ён быў адной з формаў палітычнага мыслення ва ўмовах польска-расейскага змагання за культурнае дамінаванне на гэтай тэрыторыі. Гэта быў адназначна прарасейскі выбар эліты. Расейцы трактаваліся як “свае”, палякі выконвалі ролю “чужых”. Заходнерусы выступалі ад імя 80% грамадскасці, і іх арыентацыя вызначыла пазнейшае палітычнае мысленне беларускай інтэлігенцыі каталіцкага веравызнання.

Для сялянаў, якія ў 19 ст. складалі большасць беларускай грамадскасці, палякам перш за ўсё з’яўляўся мясцовы пан-земянін. У народным фальклору ён быў увасабленнем гультайства, ляюты, бяздзейнасці, гратэскай маніі ўласнай вялі-

касці, глупоты, а таксама часцяком безсэнсоўнай жорсткасці¹. Падобны вобраз паляка сфармавалі тыя адносіны, якія існавалі паміж панскай сядзібай і сялянскім асяродкам.

Як сярод беларускамоўных каталікоў, так і сярод праваслаўных дамінавала самавызначэнне “тутэйшыя” з дадаткам – “веры рускай” або “веры польскай”. Польскамоўных сялянаў, якія пражывалі па суседству, напр., у Сакольскім і Бела-стоцкім паветах альбо асаднікаў з Кангрэсуўкі, якія асядалі ў глыбі Беларусі і на Віленшчыне, паўсюдна называлі “мазурамі”. Мазуры, якія перасяляліся ў Беларусь, прыносялі з сабой не толькі іншую мову, але таксама іншыя звычаі. У беларускім фальклору мазур – гэта чалавек схільны да бойкі, сваркі і забавы. Ён грубіян і адначасова безклапотны і безадказны за свае словы і ўчынкi. Мазур – гэта таксама сімвал ляноты і зласлівасці. У цэлым атрымлівалася здзіўная і камічная постаць, якая ідэальна падыходзіла на ролю героя вясковых скандалаў. Гэта чалавек, які пераважна спіць, есць, выпівае і шукае сэксуальных прыгодаў (нешта нахвостат галоўнага героя *Bożej podszewki*).

Польскія стэрэатыпы адносна беларусаў, якія ствараліся ў той самы час, аказаліся не менш моцнымі. У польскай літаратуры беларус – гэта звычайна селянін, пераважна пакорлівы, працавіты, добразычлівы, наіўны і апатычны. Гэты вобраз не змянілі ні падзеі 1863 г., ні 1905 г., калі “пакорлівыя” сяляне спалілі не адзін дзесятка фальваркаў.

Беларускі палітычны і нацыянальны рух, які фармаваўся напрыканцы 19 ст., пакончыў з традыцыйнай мыслення пра палякаў класавымі катэгорыямі. Палякі сталі ўспрымацца як нацыянальная супольнасць з уласнай сацыяльнай структурай. Беларускі нацыянальны рух у вялікай ступені з’яўляўся таксама справай каталікоў, якія выйшлі са шляхецкага асяроддзя і зажоўвалі традыцыі Рэчы Паспалітай.

У першай працы па гісторыі Беларусі, аўтарам якой быў Вацлаў Ластоўскі (1910), Польшча пасля 1569 г. трактавалася як дзяржава-акупант, якая толькі прыкрывалася Рэччу Паспалітай². Польскае панаванне абярнулася рэлігійнымі войнамі і знікненнем беларускай эліты. Навязванне каталіцызма як дзяржаўнай рэлігіі знішчыла культурны падмурак Вялікага Княства Літоўскага, а паланізацыя шляхты адарвала яе ад роднай зямлі. Аўтар *Кароткай гісторыі* быў каталіком, які эмацыйна аднолькава ацэньваў ранейшую польскую ўладу ў Беларусі і тагачаснае расейскае панаванне. Разам з прыходам да ўлады палякаў у Беларусі, – пісаў В.Ластоўскі, – у 17 ст. слова “каталік” сталася сінонімам слова “паляк”. У той час загінула вольнасць у Беларусі. Падзелы Рэчы Паспалітай у 18 ст. трактаваліся як распад чужой для аўтара дзяржавы, якая цалкам заслужыла такі лёс. Паўстанні 1830 – 1831 гг. і 1863 – 1864 гг. характарызуюцца як выключна польскія, якія былі арганізаваныя ў інтарэсах польскай шляхты. Дзеля раўнавагі В.Ластоўскі трактаваў расейцаў на беларускай зямлі таксама як акупантаў.

¹ Czurak M. *Komizm w białoruskiej prozie ludowej*. Wrocław, 1984.

² Ластоўскі В. *Кароткая гісторыя Беларусі*. Мінск, 1992. С. 82-84.

У найбольш папулярнай і важнай для фармавання грамадскай думкі беларускай газеце “Наша Ніва”, якая пачала выходзіць з 1906 г., пра палякаў пісалася не шмат. Аднак палякі абвінавачваліся ў тым, што ў мэтах паланізацыі распаўсюдзілі атакуючыя нацыянальныя ідэалы і каталіка. Шляху пры гэтым папракалі ў здрадзе нацыянальных інтарэсаў і прыслугоўванні чужому імперыялізму. Паляк у публіцыстыцы “Нашай Нівы” з’яўляўся сімвалам каштоўнасцяў феадальнай эпохі. Яму чужыя дэмакратычныя ідэі. Ён хітры, вераломны, фанабэрлівы, любіць дэманстраваць уласную панаскасць, не выконвае абяцанняў.

Такі вобраз паляка не дазваляў беларускай эліце да першай сьвятовай вайны выпрацоўваць планы будучыні краю ў супраць з палякамі. Нават каталікі, якія пераважалі сярод сацыялістаў, разважалі пра аўтаномную Беларусь у складзе дэмакратычнай Расеі.

У міжваенным часе ўзніклі новыя міфы. Польскія ўлады ў сваіх асіміляцыйных памкненнях адносна беларусаў распаўсюджвалі вобраз народу няздольнага да якіх-небудзь арганізацыйных дзеянняў, а стварэнне беларускай дзяржавы, як падкрэслівалася, перавышала інтэлектуальныя магчымасці беларусаў³. Беларусы, на думку прадстаўнікоў польскай эліты, былі асуджаныя на паланізацыю або русіфікацыю. Паколькі яны нібыта не мелі шанцаў асаляць як нацыя, цалкам лагічным выглядалі намаганні па іх паланізацыі. Беларусы трактавалі пераважна як рэгіянальную, дыялектную, этнічную групу. Ём адмаўлялі ў праве называцца нацыяй.

Падзеі 1918–1921 гг. паспрыялі распаўсюджванню сярод беларусаў класавога погляду на свет. Пры такім пункце погляду палякі ўспрымаліся як паліцэйскія, чыноўнікі і памешчыкі. Да гэтай жа групы далучалі людзей беларускай нацыянальнасці, якія актыўна працавалі ў беларускім нацыянальным руху. Паляк быў панам, а пан у класавым разуменні быў ворагам.

Значнае пагаршэнне матэрыяльнага дабрабыту беларускага насельніцтва ў незалежнай Польшчы нараджала настальгію па царскай Расеі. Узнікаў ідэалізаваны вобраз добра арганізаванай праваслаўнай імперыі, у якой дамінавала справядлівасць, вольнасць і адносны дабрабыт. У некаторых вясковых асяродках пераважала перакананне, што Расея распалася ў выніку злчынных дзеянняў палякаў і жыдоў.

Беларуская інтэлігенцыя, якая падчас барацьбы супраць бальшавікоў падтрымала польскі бок і спадыявалася па меншай меры аўтаноміі ў межах польскай дзяржавы, хутка заўважыла змену палітычнай сітуацыі. Міністр замежных справаў БНР заўважыў, што разам з узнікненнем Польшчы пачала гуляць па беларускаму целу нагайка⁴. Польскія эліты абвінавачваліся ў тым, што не выконвалі абяцанняў, былі неталерантнымі, ігнаравалі асноўныя патрэбы беларусаў. І Рэч Паспалітая пабудавала ўсе магчымыя бар’еры, якія (на погляд беларусаў) падзялілі

³ Elski S. Sprawa białoruska. Warszawa, 1931.

⁴ Цьвікевіч А. Адраджэнне Беларусі і Польшча. Менск-Вільня-Берлін, 1921.

беларусаў і палякаў на “мы” і “яны”. Узніклі ўмовы, якія спрыялі нарастанню пачуцця культурнай, палітычнай і сацыяльнай чужасці. Папулярнасць камунізму сярод беларускіх сялянаў была не столькі вынікам іх пераканання ў правільнасці гэтай ідэалогіі, колькі дэманстрацыйнай крайняй формы апазіцыйнасці ў адносінах да рэчаіснасці, з якой немагчыма было пагадзіцца, праявай бунту супраць сітуацыі прыніжэння.

Гэта быў канфлікт паміж беларусамі і пануючым класам памешчыкаў, а не дэманстрацыя варожасці ў адносінах да палякаў як этнічнай супольнасці. Суседзі “польскай веры”, якія звычайна карысталіся польскай мовай і якіх улады трактавалі як палякаў, ніколі не ўспрымаліся беларусамі ў якасці элемента іншага свету. Нават асаднікі, якія, дарэчы, хутка асіміляваліся, не сталі аб’ектам варожасці. Зямля была перададзена ім чыноўнікамі і паліцыяй, якія размаўлялі на іншай мове.

У БССР стэрэатып паляка фармавала афіцыйная прапаганда. Гэта быў вобраз акупанта беларускай зямлі, сацыяльна чужога, ворага ва ўсіх адносінах. У савецкай прапагандзе цалкам адсутнічаў польскі пралетарыят у Заходняй Беларусі. Звычайна палякам з’яўляўся памешчык, асаднік або паліцэйскі.

Падзеі 1939 – 1947 гг. прывялі да палярызацыі пазіцый палякаў і беларусаў. Савецкая прапаганда дэманізавала эліту буржуазнай польскай дзяржавы, высылаючы яе як класавага ворага ў Казахстан. У акупаванай немцамі Беларусі ўпершыню ў гісторыі двух народаў з’явіліся элементы польска-беларускай вайны (Наваградчына, Віленшчына). Пасляваенны канфлікт на Беласточчыне пашырыў вобраз паляка як рабаўніка, жорсткага і бяздумнага бандыта. Падуплывам пасляваеннай камуністычнай прапаганды большасць злачынстваў запісвалася на рахунак Арміі Краёвай, якая ўжо не існавала. Пацыфікацыі і беларускіх вёсак, расправы з асобнымі людзьмі выклікалі такія моцныя пачуцці, якія і сёння застаюцца ў свядомасці беларусаў. Стэрэатып безлітнага паляка перадаецца ад пакалення да пакалення і заахочвае да стараннага хавання сваёй адметнасці. У выпадку беларусаў страх становіцца істотным фактарам, які спрыяе паскоранай асіміляцыі.

Разледжаныя тут міфы перажылі свой рэнесанс у 70-я гады.

Пераклад з польскай мовы А. Смаленчука

Тэрміналогія гісторыі культуры і канфесійнай гісторыі

31.05.2003. Пасяджэнне 4.

Святлана Куль-Сяльверстава (Гародня)

доктар гістарычных навук,

заг. лабараторыі праблемаў рэгіянальнай культуры ГрДУ імя Янкі Купалы

ДА ПРАБЛЕМЫ ФАРМАВАННЯ ТЭРМІНАЛАГІЧНАГА АПАРАТУ ГІСТОРЫІ КУЛЬТУРЫ БЕЛАРУСІ

*Культура – гэта тое, што
застаецца, калі ўсё іншае забываецца*
Эдуард Энрыа

Гісторыя культуры – асобная галіна ведаў, якая мае спецыяльны тэрміналагічны апарат. Гэтая трывіяльная ісціна, на жаль, пакуль што мала ўсвядомлена беларускімі гісторыкамі. У гісторыка-культурных даследаваннях, якія праводзяцца ў нашай краіне на працягу некалькіх дзесяцігоддзяў, пакуль што не існуе дакладна вызначаных тэрмінаў адносна самай галоўнай праблемы – прадмету, які вывучаюць навукоўцы. Гэта, найперш, датычыць, акрэслення прыналежнасці культуры. У абагульняючых працах, навуковай літаратуры тоеснымі паўстаюць тэрміны “беларуская культура” і “культура Беларусі”. Побач з імі ўжываюцца паняцці “культура беларускіх земляў”, “культура беларускага народа”, “культура народаў Беларусі”; у якасці храналагічна абмежаваных даследчыкі выкарыстоўваюць тэрміны “культура Вялікага Княства Літоўскага”, “культура часоў Полацкага княства”, “культурнае жыццё Заходняй Беларусі” і г.д. Падаецца мэтазгодным правесці рэвізію гэтых тэрмінаў і нейкім чынам упарадкаваць іх ужыванне. Недакладнасць дэфініцый у гісторыка-культурным даследаванні, як, дарэчы, у любым іншым, прыводзіць да памылковых высноваў.

Напэўна, універсальнага абагульненага тэрміну, які быў бы прыдатны на любы выпадак, у гісторыка-культурным даследаванні вывесці немагчыма. Нават сам тэрмін “культура” мае велізарную колькасць дэфініцый. У сувязі з гэтым мае сэнс вызначыць, які з вышэй названых тэрмінаў больш прыдатны пры вырашэнні канкрэтнай праблемы, якія “падводныя камяні” могуць сустрэцца даследчыкам пры адвольным выкарыстанні гэтых тэрмінаў.

Падаецца, што найбольш агульным з’яўляецца тэрмін “беларуская культура”. Па аналогіі з нашымі ўсходнімі і заходнімі калегамі, якія карыстаюцца тэрмінамі “руская культура”, “польская культура”, мы маглі б гэтым паняццем акрэсліць гісторыка-культурны працэс на ўсёй працягласці нашай гісторыі. Аднак тэрмін “беларуская культура” губляе універсальнасць пры даследаванні этнакультурных працэсаў. Пры вывучэнні шматэтнічнага культурнага асяроддзя, якое было характэрна для беларускіх земляў на працягу многіх стагоддзяў, тэрмін “беларуская культура”, акрэсліваючы культуру дамінуючага этнасу, набывае выразны этнічны змест і становіцца аднатыпным з паняццямі “яўрэйская культура беларускіх земляў”, “польская культура беларускіх земляў” (ці “ў Беларусі”) і г.д. Недасканаласць тэрмінаў гэтага тыпу, дарэчы, адчуваюць і расейскія калегі. Тэрміналогія, якая выкарыстоўваецца сёння ў этнакультурных даследаваннях, мае ўзрост больш чым паўтары стагоддзі і з тых часоў мала змянілася. “Хаця мова, створаная нацыянальнымі культурам і нацыянальнымі ідэалогіямі 19 ст., не з’яўляецца адэкватнай з навуковага пункту гледжання, на жаль, мы настолькі да яе прызвычаліся, што нідзе і ніхто ў бліжэйшы час не адмовіцца ад звыклага словаўжывання і не стане абагульняць веды аб усходнеславянскіх культурах даіндустрыяльнай эпохі, не звяртаючыся да паняццяў “нацыянальнай культуры” і ўвогуле “нацыянальнага”¹ – адзначае М.Дзмітрыеў. Разам з тым, усё часцей у этнакультурных даследаваннях побач з акрэсленнем “руская культура”, выкарыстоўваецца тэрмін “велікаруская культура” для пазначэння этнічна рускай культуры.

Універсальнасць паняцця “культура Беларусі” таксама адносная. Яго недасканаласць выяўляецца пры акрэсленні геаграфічных і храналагічных межаў даследавання. Тэрмін “Беларусь” мае розны змест у адпаведнасці з геаграфічнай лакалізацыяй. Да сярэдзіны 19 ст., да прыкладу, так называлася ўсходняя частка беларускіх земляў, а заход і цэнтр ў крыніцах і ў навуковай літаратуры 19 ст. пазначаўся тапонімам “Літва”. Тэрмін не вельмі прыдатны і з пункту гледжання часу ўзнiкнення назвы “Беларусь”. Культурна 9 – 13 ст. у гэтым выпадку прыдзецца выводзіць за межы даследавання. Не вельмі адпавядае гэты тэрмін вывучэнню беларускай культуры, якая існавала і развіваецца за межамі Беларусі. Пры сціслым падыходзе да геаграфічных параметраў з поля даследавання аўтаматычна выключаюцца культурныя здабыткі беларусаў у далёкім і бліжкім замежжы. Можна, безумоўна, абстрагавацца ад гэтых акалічнасцяў пры выбары ў якасці даследчыцкай задачы акрэслення асноўных тэндэнцый гісторыка-культурнага працэсу на працягу ўсёй гісторыі нашай культуры. Гэты тэрмін можа быць прыдатны і пры выяўленні гістарычна дэтэрмінаваных яе асаблівасцяў на сучасным этапе. Але ў прыватных даследаваннях выкарыстанне дадзенага тэрміна павінна быць абгрунтавана з пункту гледжання геаграфічных і храналагічных межаў.

¹ Восточные славяне в XVII – XVIII веках: этническое развитие и культурное взаимодействие. Материалы “круглого стола” // Славяноведение. 2002. № 2. С. 25.

Тэрмін “культура беларускіх земляў” акрэслівае гісторыка-культурны працэс на тэрыторыі, заселенай (у мінулым ці сёння) беларусамі. У выпадку яго выкарыстання належыць дакладна вызначыць, ці ўключаць у поле зроку землі, якія былі заселены беларусамі, але не ўваходзілі ці цяпер не ўваходзяць у тэрыторыю Беларусі – Смаленшчыну, Віленшчыну, Беласточчыну і г.д. Безумоўна, як і ў папярэднім выпадку, па-за межамі даследавання застаецца беларуская культура, якая развіваецца па-за этнічна беларускімі землямі.

Недасканаласць тэрміну “культура беларускага народу” выяўляецца, калі ўжыць звычайную для нашай гістарыяграфіі яшчэ з савецкіх часоў формулу, напрыклад, “культура беларускага народу адрознівалася ад культуры спаланізаванай шляхты”. Гэты тэрмін можна бездакорна ўжываць як універсальны ў тым выпадку, калі ў даследаванні паняцце “народ” не выкарыстоўваецца для акрэслення прадстаўнікоў трэцяга саслоўя. У іншым выпадку гэты тэрмін будзе датычыць толькі традыцыйнай культуры або часткі агульнага культурнага асяроддзя, выключаючы, напрыклад, элітарную культуру.

Заўважым пры тым, што ў часы барока і першыя дзесяцігоддзі Асветніцтва паняцце “народ” акрэслівала ў тагачаснай палітычнай і сацыяльнай думцы прадстаўнікоў вышэйшых пластоў грамадства ў адрозненне ад “люду” – сялян і мяшчан. Распаўсюджанне слова “народ” на ўсіх грамадзянаў краіны ішло паступова на працягу ўсёй эпохі Асветніцтва². Далейшая эвалюцыя паняцця “народ” адбываецца ў другой палове 19 ст. Як заўважае Энтані Сміт у часы станаўлення індустрыяльнага грамадства, папулізм, які нараджаўся як адказ на карэнныя зрухі ў сацыяльным ладзе з боку ніжэйшых пластоў грамадства і часткі інтэлектуалаў, выпрацаваў новае разуменне гэтага тэрміну. У гэты час “інтэлектуалы пачалі атаямаліць маленькага чалавека з “народам”, а народ з “нацыяй”, настойваючы на вяртанні да простага жыцця ў вёсцы або мястэчку...”³ Менавіта тады і з такой семантыкай сфармавалася паняцце “культура народу”, “народная культура”, якімі ў далейшым карысталася савецкая гістарыяграфія. Вызваленне ад падобнага зместу тэрміну “культура беларускага народу” наступіць не хутка, што пазбаўляе яго універсальнасці.

Такім чынам, пры наяўнасці шматлікіх тэрмінаў, з дапамогай якіх можна было б акрэсліць айчынную культуру, кожны з іх патрабуе агаворак і тлумачэнняў. У канкрэтна-гістарычным даследаванні такія ўдакладненні рабіць неабходна.

Іншая сітуацыя складваецца з яшчэ адным ключавым паняццем, якое вельмі часта выкарыстоўваецца ў гісторыка-культурных даследаваннях – тэрмінам “інтэлігенцыя”. У нашай гістарычнай навуцы пакуль не замацаваўся дакладны навуковы падыход да дадзенага тэрміну. У папулярных і публіцыстычных работах можна ўбачыць змешванне тэрмінаў “інтэлігент” і “інтэлектуал”, што тлумачыцца трады-

² Bardach J., Leśn odorski B., Pietrzak M. Historia ustroju i prawa polskiego. Warszawa, 1994. S. 280-287

³ Сміт Э. Нацыяналізм у двацятым стагоддзі. Мн., 1995. С. 21.

цыямі, пазычанымі ў расейскай мастацкай літаратуры 19 ст. У такім ракурсе да інтэлігенцыі належаць і адукаваныя магнаты часоў Асветніцтва, і святары-філосафы часоў Рэнесансу. Але ў дакладна навуковым даследаванні тэрмін “інтэлігенцыя” можа ўжывацца толькі адносна акрэсленай сацыяльнай групы.

Паняцце інтэлігенцыі з’яўляецца пакуль што дыскусійным як у беларускай, так і ў гістарыяграфіях суседніх дзяржаў. Да сённяшняга часу не акрэслена, прадстаўнікоў якіх прафесійных групаў аб’ядноўвае гэтае паняцце. Тэрмін не прывязаны жорстка да гістарычнага кантэксту, часам гавораць аб інтэлігенцыі толькі ў дачыненні да ўсходнеславянскіх земляў⁴.

Стваральнікі культурных каштоўнасцей ва ўсе часы не ўяўляюць сабой адзіную, выразна акрэсліваемую групу грамадства. Яны адрозніваюцца месцам на сацыяльнай лясвіцы, ступенню заангажаванасці ў грамадскае і палітычнае жыццё, узроўнем адукаванасці, у тым ліку прафесійнай і г.д. Крытэрыі, што ляжаць ў аснове вылучэння з ліку інтэлектуалаў грамадскага пласту, які традыцыйна называюць інтэлігенцыяй, і які з’яўляецца адной з сацыяльных групаў, уласцівых сацыяльнай структуры буржуазнага грамадства, разнастайныя. Часам даследчыкі ўвогуле не даюць ніякіх больш-менш акрэсленых крытэрыяў. Так, згаданы вышэй Э. Сміт у сваёй “Тэорыі нацыяналізму” акрэслівае інтэлігенцыю як грамадскую страту, якая аб’ядноўвае “інтэлектуалаў”, але па свайму складу з’яўляецца больш шырокай. На яго думку, гэта не клас у звычайным разуменні гэтага слова, паколькі ён складаецца з прадстаўнікоў розных сацыяльных класаў, а група людзей, “якія ўвасабляюць і распаўсюджваюць ідэі, а не толькі іх ствараюць ці вывучаюць”⁵. Праўда, у іншай сваёй працы ён выразна адмяжоўвае інтэлігенцыю, як сацыяльную страту, ад сялян, прадпрымальнікаў, арыстакратаў, гандляроў і рабочых⁶.

Больш дакладна гэтую сацыяльную групу вызначае польскі даследчык Стэфан Кяневіч. Ён лічыць інтэлігенцыяй частку грамадства, крыніцай для ўтрымання якой служыць інтэлектуальная праца, у тым ліку, чыноўнікаў, інжынераў, адвакатаў, доктараў і інш.⁷ Расейская даследчыца В. Лейкіна-Свірская, адносячы час фармавання інтэлігенцыі да другой паловы 19 ст., не ўключае ў гэтую страту чыноўніцтва, аднак, далучае да яе працаўнікоў медыцыны і спецыялістаў у галіне прамысловасці. Даследчыца не падае дакладных крытэрыяў, па якіх вылучае гэтую частку грамадства ў асобную групу⁸. К. Зянькоўская, як і яе суайчыннікі Г. Чапуліс-Растэніс і С. Кяневіч, лічыць інтэлігенцыяй “сацыяльны слой, прадстаўнікі якога жывуць, галоўным чынам, за кошт інтэлектуальнай працы, валодаюць акрэсленым, гістарычна абумоўленым узроўнем прафесійнай адукаванасці і ма-

⁴ Zieñkowska K. O prekursorach inteligencji polskiej uwag kilka // Inteligencja Polska XIX i XX w. Stud. 5. Warszawa, 1987. S. 9-31.

⁵ Smith A.D. Theories of Nationalism. Londyn, 1983 P. 133-136.

⁶ Сміт Э. Нацыяналізм у дваццатым стагоддзі. С. 20-22, 35, 145-149 і інш.

⁷ Kieniewicz S. Historyk a świadomość narodowa. Warszawa, 1982. S. 13-31.

⁸ Лейкіна-Свірская В.Р. Русская интеллигенция в 1900-1917 годах. Москва, 1981. С. 3.

юць такім чынам пэўны ўзровень жыцця і сацыяльны статус”⁹. На яе думку, інтэлігенцыя становіцца асобным сацыяльным слоём тады, калі выпрацоўвае ўласную сістэму сацыяльных стасункаў і сувязяў.

У манаграфіі “Беларусь на мяжы стагоддзяў і культур” аўтар гэтых радкоў ужо рабіла спробу акрэсліць вызначальныя рысы інтэлігенцыі, як сацыяльнага слою¹⁰. Магчыма, тут дарэчы будзе паўтарыць прыведзеныя меркаванні. Падаецца, што вызначальным крытэрыем для акрэслення інтэлігента з’яўляецца крыніца сродкаў яго існавання, а менавіта асноўныя даходы, якія паступаюць ад ягонай інтэлектуальнай працы. Пры гэтым інтэлігенцыя становіцца асобнай праслойкай грамадства не толькі, калі выпрацоўвае ўласную сістэму стасункаў, але тады, калі юрыдычна замацоўваецца яе сацыяльны статус, г.зн. дзейнасць працаўнікоў інтэлігенцкіх прафесій рэгламентуецца існуючымі ў дадзеным грамадстве заканадаўчымі нормаў, у тл. атрымліваюць прававое афармленне ўзаемастасункі гэтага слою з іншымі класамі або са слоўямі, дзяржавай і ў межах самой групы.

Не менш важным падаецца таксама існаванне сістэмы аднаўлення інтэлігенцкіх кадраў, якую могуць складаць спецыяльныя навучальныя ўстановы, інстытут мэтраў і настаўнікаў, хатняе навучанне ў мастацкіх сем’ях і інш. Інтэлігенцыю, як асобную групу, таксама характарызуюць сувязі, якія складваюцца паміж самімі прадстаўнікамі інтэлігенцкіх прафесій. Да іх належыць далучыць прафесійныя саюзы і таварыствы; спецыфічную іерархію, у якой месца дадзенай асобы вызначаецца ў адпаведнасці з талентам, творчым даробкам, вопытам і іншымі абставінамі; асабістыя стасункі (шлюбныя паміж прадстаўнікамі інтэлігенцкіх прафесій, настаўніцтва і гд.). Вызначэнне ступені сфармаванаасці рысаў, што вылучаюць інтэлігенцыю з навакольнага грамадства, дазваляе акрэсліць, на якім этапе знаходзіцца працэс яе фармавання і функцыянавання.

Падкрэслім, што тэрмін “інтэлігенцыя”, у значэнні акрэсленым вышэй, храналагічна абмежаваны, паколькі гэты сацыяльны пласт характэрны для грамадства, якое перажывае ці перажыла працэс мадэрнізацыі, калі ў ім нараджаецца культура Новага часу. Для азначэння асобаў, якія займаюцца інтэлектуальнай працай, але не належаць да сацыяльнай страты інтэлігенцыі, можна па прыкладу нашых заходніх калегаў ужываць тэрмін “інтэлектуальная эліта”, што будзе адпавядаць іх функцыі і месцу ў грамадстве¹¹.

Меркаванні адносна прыведзеных прыкладаў тэрміналагічнага апарату гісторыка-культурных даследаванняў, безумоўна, не з’яўляюцца ісцінай у апошнім інстанцыі, яны могуць быць падважаныя або дадаткова абгрунтаваныя і распрацаваныя.

⁹ Zieñkowska K. O prekursorach inteligencji... S. 10.

¹⁰ Куль-Сяльверстава С.Я. Беларусь на мяжы стагоддзяў і культур. Культура Новага часу на беларускіх землях (другая палова ст.-1820-я гады). Мн., 2000. С. 14-15.

¹¹ Валіцкі А. Інтэлектуальныя эліты і зменлівыя лёсы “вымысленай нацыі” ў Польшчы // Фрагмэнты. 1999. № 3-4. С. 153-182.

Пытанні да Святланы Куль-Сяльверставай

Валянцін Голубеў (Менск): Скажыце, калі ласка, у чым сутнасць Вашых разважанняў адносна тэрмінаў “беларуская культура” ці “культура Беларусі”, бо тое ж самае можна казаць пра эканоміку Беларусі (або беларускую эканоміку) ды інш.

У чым заключаецца сутнасць Вашага метадалагічнага падыходу да праблемы інтэлігенцыі?

Ірына Кітурка (Гародня): Калі б Вы пісалі падручнік па гісторыі культуры нашых земляў, то як бы Вы яго назвалі?

Яўген Мірановіч (Беласток): На маю думку, інтэлігенцыя – гэта стыль жыцця. Якое вызначэнне інтэлігенцыі прапануеце Вы?

Андрэй Кіштываў (Менск): Маю тры пытанні. Першае. Як Вы ставіцеся да тэрміну “ідэалогія Беларусі”?

Другое. Як быць мне, бо для мяне “беларуская эканоміка” і “эканоміка Беларусі” – гэта тое ж самае?

Трэцяе. Пад Вашае вызначэнне інтэлігенцыі выдатна падыходзяць такія катэгорыі, як святары, афіцэры і чыноўнікі. Яны маюць усе тыя рысы, пра якія Вы казалі. Дык што ж мы і іх павінны лічыць інтэлігенцыяй?

Якаў Басін (Менск): Ці магчыма ў такой шматэтнічнай і шматканфесійнай дзяржаве як Беларусь вылучыць культуру аднаго асобнага ўзятага этнасу на ўзроўні мовы, традыцыі, менталітэту? Якімі крытэрыямі пры гэтым трэба карыстацца?

Каго можна лічыць этнічнымі беларусамі? Што можна лічыць этнічнай беларускай культурай?

Уладзімер Калаткоў (Менск): Ці можна падзяляць інтэлігенцыю на творчую, тэхнічную і г.д.?

Уладзімер Сосна (Менск): Ці можна развесці культуру нацыянальных супольнасцяў і беларускую культуру, бо ёсць жа культура літоўскіх яўрэяў або польскіх немцаў?

Віталь Скалабан (Менск): Як літоўскія даследчыкі вырашаюць праблему “літоўскай культуры” ці “культуры ў Літве”?

Ігар Кузняцоў (Менск): Ці можна казаць пра юрыдычны статус інтэлігенцыі, асабліва ў адносінах да беларускай сітуацыі?

Валянцін Мазец (Менск): Ці не варта пры абмеркаванні тэрмінаў “беларуская культура” ці “культура Беларусі” зрабіць канкрэтызацыю рамак даследавання, вызначыцца з самім разуменнем культуры?

Адказы Святланы Куль-Сяльверставай

Адказ В. Голубеву, А. Кіштываву, У. Калаткову, У. Сосне, В. Скалабану, В. Мазцу: Пра спецыфіку культурнай гісторыі. Сёння мы ідэнтыфіцуем сябе менавіта дзякуючы ўласнай культурнай спадчыне. Для гісторыка культуры ў пэўным сэн-

се няма мінулага. Культурны тэкст не знікае. Ён працягвае існаванне і жыццё. Культурны тэкст фарміруе нас сённяшніх, нават калі ён быў напісаны ў 12 ст. Менавіта таму ў гэтай галіне гісторыі этнічнае пытанне стаіць значна больш востра, чым у гісторыі эканомікі ці канфесійнай гісторыі. У пытаннях вывучэння культуры этнічны фактар выходзіць на першы план. Менавіта таму можна казаць “беларуская эканоміка”, і тут не будзе таго этнічнага зместу, які будзе мець тэрмін “беларуская культура”. Апошні тэрмін уключае ў сябе культурны код і своеасаблівую семантыку. У эканоміцы гэтага няма. Для гісторыкаў культуры вельмі важнае значэнне мае вызначэнне тэрмінаў “культура Беларусі”, “беларуская культура” і “культура беларускіх земляў”. Без гэтага можа быць зруйнаваны весь будынак гісторыі айчыннай культуры.

Што тычыцца этнічнага зместу тэрмінаў “руская культура”, “беларуская культура”, “украінская культура”, хачу заўважыць, што матэрыялы круглага стала “Восточные славяне 17 – 18 вв. Этническое развитие и культурное взаимодействие”, які адбыўся ў мінулым годзе ў Інстытуце славяназнаўства РАН, сведчаць, што і расейскіх даследчыкаў перастаюць задавальняць тэрміны накшталт “руская культура”. У прыватнасці, яны пачынаюць карыстацца тэрмінамі “вялікаруская культура” або нават “культура Маскоўскай дзяржавы”, там дзе хочучь звярнуць увагу на ўласна рускую культурную спецыфіку.

М.В.Дзмітрыеў на згаданым “круглым stole” заўважыў, што “язык, созданный национальними культурами и национальними идеологиями 19 в., не адекватен с научной точки зрения, но, к сожалению, мы настолько к нему привыкли, что нигде и никто в ближайшее время не откажется от привычного словоупотребления и не станет обобщать знание о восточнославянских культурах доиндустриальной эпохи, не прибегая к понятиям “национальной культуры” и вообще “национального”. Яны паўтары стагоддзі карысталіся тэрмінам “руская культура” і зараз не хочучь і не могуць ад яго адмовіцца.

У нас іншая сітуацыя. Мы не вызначыліся з тэрмінам “беларуская культура” ў перыяд нацыяўтварэння, і нам сёння трэба яго акрэсліць. Мы можам пайсці па шляху, напрыклад, Украіны або Расеі. Хаця ў іх гэты працэс шоў значна раней. Украінцы вызначыліся з тэрмінам “украінская культура” яшчэ ў першай палове 19 ст. У нас гэтага не адбылося. Для нас гэта сёння вельмі актуальна, нават жыццёва важна.

Адказ Я.Басіну: Што датычыць пытання пра беларускую культуру ў шматэтнічнай дзяржаве, то тут ізноў узнікае пытанне пра вызначэнне этнічнай культуры. Каб разабрацца з тэрмінамі “беларуская культура” і “культура Беларусі” таксама важна вызначыцца з перыядам даследавання. Культуру беларускіх татараў або беларускіх жыдоў можна лічыць субкультурай у агульнай культурнай прасторы.

Культурная прастора абумоўленая культурнай камунікацыяй. Хачу параіць звярнуцца да працаў прадстаўнікоў школы Кагана. Я спецыяльна спыняцца на тэарэтычных пытаннях культуралогіі не буду.

Адказ Я. Мірановічу: Трэба ўжываць тэрмін “інтэлігенцыя” ў сацыялагічным сэнсе. Трэба ўлічваць у першую чаргу сацыяльны змест гэтага тэрміна. Праблема застаецца актуальнай. Да гэтага часу не акрэслена кола інтэлігенцыі. Лейкіна-Свірская ў склад інтэлігенцыі не ўключае медыцынскі персанал. Д. Бавуа, характарызуючы адукацыйную сітуацыю ў Беларусі ў першай палове 19 ст., ужывае тэрмін “інтэлігенцыя ў сутанах”. Я, напрыклад, не згодная з Бавуа, бо святары маюць акрэслены сацыяльны статус. Прававая база існавання інтэлігенцыі – гэта універсітэцкія статуты, гэта кантракты актараў, мастакоў, пісьменнікаў. У гэтым выпадку мы можам гаварыць пра інтэлігенцыю як сацыяльны слой. А канчатковы склад інтэлігенцыі не вызначаны.

Адказ І. Кузняцовау: Гаворачы пра сучасны статус інтэлігенцыі або яе статус у савецкі час, мы можам разглядаць яе як праслойку паміж рабочымі і калгасным сялянствам. Гэта паводле савецкага заканадаўства. Калі ж весці гаворку пра інтэлектуалаў савецкага часу, якія па свайму духу былі інтэлегентнымі людзьмі, то лепш ужываць тэрмін “інтэлігентны чалавек”, а не “інтэлігент”. Гэта ў шырокім сэнсе. У вузкім сэнсе лепш ужываць гэты тэрмін у адносінах да акрэсленай сацыяльнай групы, якая мае ўласны прававы статус.

Адказ І. Кітурцы: Калі б я пісала падручнік, то назвала б яго “Гісторыя культуры Беларусі”, гзн. гісторыя той культуры, якую Беларусь мае на сённяшні дзень.

Святлана Марозава (Гародня)

доктар гістарычных навук,

прафесар ГрДУ імя Янкі Купалы

ПЕРЫПЕТЫ ЭТНАКАНФЕСІЯНАЙ ІДЭНТЫФІКАЦЫІ БЕЛАРУСКІХ УНІЯТАЎ

Тэрмін “уніят” упершыню быў ужыты апанентамі Берасцейскай уніі, якія надалі яму злёгка варожае адценне і дыскрэдытацыйны падтэкст¹. Пад гэты канфесіён у Рэчы Паспалітай было “падагнана” таксама вызначэнне праваслаўных. З пачатку 17 ст. з’яўляюцца найменні “дызунія”, “дызуніты”, “неуніты”. Яны негатыўна акрэслівалі спаведнікаў праваслаўя не праз самabyтныя вартасці, але праз свае адносіны да уніі, якая лічылася каштоўнасцю больш моцнай і праўдзівай². Пра прадстаўнікоў абедзвюх канфесій разам гаварылі: “(з)уніяваныя і не(з)уніяваныя”. “З грэцкіх, ці ўсходніх хрысціян, – пісаў прафесар М. Баброўскі, – адных завуць уніятамі, а другіх неунітамі”³. Царква мела і больш складанае найменне: “грэка-уніяцкая”, радзей – “рымска-уніяцкая”. Уніята адказалі праваслаўным абразлівым канфесіёнімам “схізматык”. К. Астрожскі здабыў у іх імя “архісхізматыка”.

Паходжанне канфесіёніма “уніят” з варожага лагера і ўкладзенае ў яго негатыўнае адценне выклікалі спробы яго змяніць, на што патрабавалася згода Рыму. На сваім паседжанні 3 верасня 1658 г. кангрэгацыя прапаганды веры выказала згоду на змену назвы “унія” на тэрмін “старажытная грэчаская рэлігія” або “католікі ўсходняга абраду”⁴. Але трохі пазней у перамовах са слупкім архімандрытам Ф. Васілевічам, які згаджаўся прыняць новы тэрмін, нунцій ад імя апостальскай сталіцы настойваў на захаванні старога імя, бо яна “болей адозначае адсхізматэкаў і лепей выражае сутнасць веравызнання”⁵. На Замойскім саборы уніяцкая царква была названая “грэка-каталіцкай царквой рускага на-

¹ The Brest Union // The Oxford dictionary of the Christian Church. London, 1957. P. 195.

² Drob J.F. Unia brzeska. Stereotypy i granica kultur // Czterechsetlecie zawarcia unii brzeskiej 1596-1996: Materiały sesji naukowej, Toruń, 28–29 listopada 1996 / Pod red. S. Alexandrowicza i T. Kempy. Toruń, 1998. S. 31.

³ Рукапісны адрзел Нацыянальнай бібліятэкі Польшчы. Бібліятэка ардынацыі Замойскіх. Адз. 872.

⁴ Mironowicz A. Projekty unijne wobec Cerkwi prawosławnej w dobie ugody hadziackiej // Unia brzeska z perspektywy czterech stuleci: Materiały międzynarodowego sympozium naukowego, Lublin, 20–21/IX 1995 r. Lublin, 1998. S.98.

⁵ Mironowicz A. Teodozy Wasilewicz, archimandryta słucki, biskup białoruski. Białystok, 1997. S. 39-40.

роду”⁶. У 1774 г. аўстрыйская імператрыца Марыя Тэрэзія ўвяла як афіцыйную назву “грэка-каталіцкі абрад”. Паводле гэтага распараджэння, з афіцыйнай мовы павінны былі знікнуць словы “уладька”, “поп” і інш. і заменены іх адпаведнікамі з рымска-каталіцкай царквы. Гэта фармальнае ўраўнанне з лацінікамі было вельмі добра прынята уніяцкай царквой. Але да 20 ст. ні тэрмін “грэка-католікі”, ні атоесамліванне сябе на масавым узроўні з католікамі распаўсюджання на Беларусі не атрымалі.

Аправаслаўленых ў 1839 г. уніятаў называлі “новаправаслаўныя”, у адрозненне ад “древлеправаславных”. Паколькі сам акт пераходу (пераводу) у праваслаўе звязваўся з падпісаннем дакумента, то з’явіліся і адпаведныя выразы: падпісання (перапісання) на праваслаўе, запісання ў праваслаўе. “Новакатолікі” – гэта колішнія уніяты, якія папоўнілі шэрагі “старакатолікаў”⁷.

Насуперак гістарыяграфічнаму міфу, што па-за праваслаўем не магло быць “рускасці” (беларускасці), самі уніяты ў канцы 16 – 18 ст. не адрознівалі сваю этнічную прыналежнасць ад праваслаўных і лічылі сябе прадстаўнікамі аднаго з імі народа, які ў тагачасных крыніцах фігуруе пад назвай “рускі”. Гэта ж прызнавала і іх бліжэйшае атачэнне.

Сваю веру, абрады, храмы, духавенства, прыходы, навучальныя установы, населеныя пункты і г. д. у 17 ст. уніяты таксама звалі “рускімі”. П.Жуковіч, які пісаў, што славяна-руская царкоўная стыхія яшчэ ўтрымлівала прадстаўнікоў першага пакалення нашых уніятаў у складзе “Русейскага народа”, дарэмна турбаваўся “русействам” наступных пакаленняў⁸. Безліч сведчанняў сучаснікаў не пакідаюць сумненняў у іх “рускай” самаідэнтэфікацыі. П.Магіла грамў уніяцкага дзеяча і палеміста К.Саковіча, што той старажытнай шляецкай крывёй русіна тытулавацца не саромеецца⁹. “Снод правінцыяльны рускі” адбыўся ў 1720 г. у Замосці.

Намі зарэгістраваны факты ўсведамлення уніяцкім насельніцтвам сваёй веры ўжо як адзіна рускай. Па справе лоўчага Калусоўскага, абвінавачанага ў 1721 г. у пераводзе жыхароў уніяцкіх вёсак Ваўкавыскага павету ў рымскі абрад, усіх сведкаў дапытвалі, якой веры раней прытрымліваліся сяляне і які быў у іх святар, “каталіцкі ці рускі” (уніяцкі). Слонімскае скарбнік Е.Сарока казаў, што лоўчы не меў на ўвазе “знявагу рэлігіі рускай уніяцкай”. Паказанні даваў С.Блінда – “русін, які раней быў уніятам, а зараз – католік”. Селянін Ян Альшэўскі сведчыў, што

⁶ Lesiów M. Unia Brzeska a rozwój kultury i świadomości narodowej Ukraińców // Unia brzeska z perspektywy czterech stuleci: Materiały międzynarodowego sympozium naukowego. Lublin, 20–21/IX 1995 r. Lublin, 1998. S. 162.

⁷ Нацыянальны гістарычны архіў Беларусі ў Менску. Ф. 1297. Воп. 1. Адз. 11268. Арк.3 адв.; Расейскі дзяржаўны гістарычны архіў. Ф. 797. Воп. 7. Адз. 23346. Арк. 1; Ф. 823. Воп. 3. Адз. 133. Арк. 1 адв.

⁸ Герич Ю. Бібліографічны огляд пісань св. Ёсафага // *Analecta Ordinis S. Basilii Magni. Sectio II. Romae, 1967. Vol. VI. S.146.*

⁹ Chynczewska-Hennel T. Świadomość narodowa szlachty ukraińskiej i kozaczyzny od schyłku XVI do połowy XVII w. Warszawa, 1985. S. 111.

шлюбы і хрышчэнні мясцовыя жыхары “бралі розныя: і ў схізмы (праваслаўных святароў – С.М.), і ў Русі (уніяцкіх – С.М.), і ў католікаў”¹⁰.

З ліста ананіма з 18 ст. – чалавека з высокім духоўным званнем – вынікае, што праз уніяцтва “руская” шляхта, без страты сваёй этнічнай тоеснасці, атрымлівала доступ да званняў і пасадаў, інтэгралася ў палітычнае жыццё Рэчы Паспалітай¹¹.

Усведамляючы сваё “рускае” паходжанне, уніяты адрознівалі сябе ад рыма-католікаў Кароны і ад праваслаўных расейцаў. Апошнія ў дакументах архіва уніяцкіх мітрапалітаў фігуруюць пад этнанімічным вызначэннем “маскоўскі народ”.

У грамадскім, духоўна-культурным жыцці і самасвядомасці ўсходнеславянскага свету ў канцы 16–17 ст. супрацьдзейнічалі дзве тэндэнцыі: дыферэнцыяцыі, якая выявілася ў генезісе новых народаў, і інтэграцыі, заснаванай на імкненні захаваць рэлігійна-культурнае адзінства “суперэтнаса” “Русь”. Ужо П.Скарга сваёй кнігай “Аб адзінстве” (Вільна, 1577) выступіў “з перасцярогай і напамінам да народаў рускіх”. Праваслаўныя іерархі Усходняй Еўропы прыкладвалі тады вялікія намаганні дзеля ўтрымання беларускага і ўкраінскага этнасаў у адным рэчышчы развіцця з маскоўскім народам і такім чынам перашкаджалі іх этнічнай індывідуалізацыі. З’яўленне уніяцтва, па свярджэнню Т.Мікуліч, перакрэсліла старыя этнаканфесійныя стэрэатыпы, якія замаруджвалі этнічную дыферэнцыяцыю блізкароднаснага ўсходнеславянскага насельніцтва¹². Унія прынесла насельніцтву Беларусі канфесійнае адрозненне ад “рускіх” Масковіі і такім чынам вяла да паскарэння дыферэнцыяцыі раней “адзінай русі” – рэлігійнага, а ўслед за ім і этнакультурнага размежавання народнасцяў.

Тыповае для праваслаўнага лагера бачанне працэсу індывідуалізацыі беларускага і ўкраінскага народаў прадставіў кіева-пячорскі архімандрыт І.Гізель у лісце цару Аляксею Міхайлавічу ў 1658 г., калі пісаў, што з боку уніятаў “роду всему российскому искони быша сильнее паче в нынешнее время делается вред и зло”¹³. Больш як двухсотгадовым раздзіраннем “единокровного и дотоле единоговерного Русского семейства” трактавала расейская прапаганда 19 ст. той факт, што уніяцкая царква вяла беларускі народ па адменным ад расейцаў этнаканфесійным шляху¹⁴.

“Рускім” этнаканфесіёнімам у канцы 16–18 ст. ідэнтыфікавалі уніятаў і іх веру католікі Вялікага Княства Літоўскага, Польскага каралеўства, улады Рэчы Паспалітай. Паводле крыніц 1595–1839 гг., “рутэнамі” або “русінамі”, “рускімі”,

¹⁰ Літоўскі дзяржаўны гістарычны архіў (ЛДГА). Ф. 634. Воп. 3. Адз. 390. Арк. 4, 9.

¹¹ Цэнтральны дзяржаўны гістарычны архіў Украіны ў Львове. Ф. 201. Воп. 4. Адз. 1556. Арк. 3.

¹² Мікуліч Т.М. Рэлігійная сацыялізацыя насельніцтва Вялікага княства Літоўскага і праблема адаптацыйнай стратэгіі // Наш Радавод: Матэрыялы міжнар. навук. канф. “Гістарычная памяць народаў Вялікага княства Літоўскага і Беларусі. XIII–XX ст., Гродна, 3–5 ліпеня 1996 г. / Пад рэд. Д.У.Карава. Гродна, 1996. Кн. 7. С. 234.

¹³ Расейскі дзяржаўны архіў старажытных актаў. Ф. 124. 1658 год. Адз. 1. Арк. 22.

¹⁴ О воссоединении униатов с православною церковию в Российской империи. Санкт-Петербург, 1839. С. 1.

як звалі ў Еўропе 16–17 ст. этнічных беларусаў, былі уніяты і іх вера для папства, пачынаючы з выбітага там у 1595 г. на медалі надпісу “Ruthenis receptis” і завяршаючы пагрозай папы Рыгора XVI (1839) божай кары “рускім епіскапам, якія здрадзілі уніі”¹⁵. Пры гэтым рымская курыя адрознівала рускіх Рэчы Паспалітай ад рускіх Маскоўскай дзяржавы, якіх звала “маскавітамі”, “маскоўскім народам”¹⁶.

Аналізуючы этнічны склад выхаванцаў Грэцкай калегіі ў Рыме, якая рыхтавала кіруючыя уніяцкія кадры, паводле каталогу яе студэнтаў, А. Надсан зрабіў выснову, што слова “Ruthenus” часта ўжывалася ў канфесійным сэнсе дзеля абазначэння католікаў усходне-славянскага абраду незалежна ад нацыянальнасці. Базыльянін – паляк, маскавіт ці прусак – называўся “рускім манахам” нароўні з беларусам і ўкраінцам¹⁷.

Да з’яўлення уніяцтва нацыянальная свядомасць беларусаў была прывязана да праваслаўя, “руская” этнаканфесійная тоеснасць была манаполіяй праваслаўных. Пасля 1596 г. яны пры кожным выпадку падкрэслівалі, што з’яўляюцца адзінымі прадстаўнікамі нацыянальных, культурных і рэлігійных традыцый “Русі”, і ніяк не жадалі прызнаваць з’яўленне яшчэ адной “рускай” веры, навязваючы уніі імідж “магільшчыка” “рускай” народнасці. Іх голас пераважаў да сярэдзіны 17 ст. “Ніхто не хоча таго бачыць, што адступнікі нашы хочуць, каб Русі не пакінулі на Русі, каб ... Рускай (з усходу) ... веры не было ў рускай царкве”, – заяўлялі яны сенату ў 1623 г.¹⁸

Прэтэнзіі на прызнанне выключнага права на “рускасць” толькі за праваслаўнымі адбіліся ў дагаворы 1670 г. украінскага гетмана П. Дарашэнкі з польскім карацём: “І на будучае па законах не павінна заставацца ні малейшага намёку на рускую унію, так каб заўсёды, дзе гаворыцца пра рускі народ, само сабой разумеліся б праваслаўныя”¹⁹. Але як ні жадалі ідэолагі праваслаўя манапалізаваць гэты этнаканфесійнім, у палемічнай літаратуры, соймавых і саборных прамовах і пастанавах, у масавай свядомасці іх аднаверцаў уніяты, нават абвінавачаныя ў нацыянальнай здрадзе, усё ж лічыліся часткай Русі, якая, аднак, збілася на “фальшывы шлях”.

Справакаванае 1596 г. пытанне, хто з’яўляецца сапраўдным русінам, прычынілася да каласальнага росту этнічнай самасвядомасці.

У сувязі з тым, што уніяты былі гэтакімі ж беларусамі, як і праваслаўныя, абапіраліся на мясцовыя этнакультурныя традыцыі і ўводзілі старабеларускую мову ў сакральную сферу, падвяргаем сумненню раздуты на мяжы 16–17 ст. праваслаўнымі палемістамі, неккрытычна падхоплены дарэвалюцыйнай расейс-

¹⁵ Рукапісны адзел Бібліятэкі Акадэміі навук Літвы. Ф. 273. Спр. 1405. Арк. 2-4.

¹⁶ Relacye nunciuszow apostolskich i innych osob o Polsce od roku 1548 do 1690. Berlin – Poznań, 1864. Т. 2. S. 107.

¹⁷ Надсон А. Беларусы ў Грэцкай калегіі // Божым шляхам: Двумесячны часопіс беларускае рэлігійнае думкі (Лондан). 1964. № 87. С. 7.

¹⁸ Документы, объясняющие историю Западно-русского края и его отношения к России и к Польше / Сост. М. Коялович. Санкт-Петербург, 1865. С. 244, 272, 273.

¹⁹ Іларіон, мітрополіт. Украінська церква за час руіны (1657-1687). Вінніпег, 1956. С. 11.

кай і савецкай гістарыяграфіяй, жывучы ў сучаснай айчынай навуцы тэзіс, якому ў свой час давяраў і аўтар, пра антыуніяцкую барацьбу як барацьбу супраць дэнацыяналізацыі, за захаванне сваёй народнасці. Салідарызуюцца ў пэўнай меры з палажэннем В.Ластоўскага, што абарона праваслаўя адрэфарматаў і уніятаў не была абаронай “рускай” народнасці, над якой нібы павісла пагроза, паколькі праціўнікі ва ўсіх трох лагерах аднолькава лічылі сябе добрымі “русінамі”²⁰.

З’яўленне ў 1596 г. яшчэ адной формы “рускай” царквы выклікала патрэбу іх адрозніваць. Таму ў дачыненні праваслаўя і, магчыма, спачатку ў яго асяроддзі ўзнік тэрмін “стараруская” рэлігія, які да таго ж падкрэсліваў яго старажытнасць і тым самым нібы падвышаў яго прэстыж.

Прапрацаваны намі комплекс крыніцаў беларускага, польскага, рымскага паходжання не пацвярджае атаясамленне ўніятаў з палякамі ў 1596–1772 гг. Затое відавочнай з’яўляецца змена этнічнай арыентацыі тых беларусаў-уніятаў, якія перайшлі ў рыма-каталіцызм. Селянін Матфей з в.Ракаў ад бацькоў-уніятаў да 1753 г. “трымаў па-руску”, а пасля 2-гадовага пражывання ў Польшчы, “стаў палякам” і цяпер спавядаецца ў езуітаў, якіх прасіў не прымаць да сябе Матфея яго былы парох Ян Міхаловіч²¹.

Відавочнае этнаграфічна памылковае супрацьпастаўленне уніяцтва “рускасці” выяўляе і рэтраспектыўны погляд на праблему. Чэшскі славяназнаўца Шафарык на карце “Насельніцтва плямёнаў славянскіх у Еўропе”, складзенай ім у 1834 г., калі на тэрыторыі Беларусі было прыкладна 1,5 мільёна уніятаў, пазначыў народ, які жыве ад Падняпроўя і Падзвіння да Заходняга Буга і Прыпяці, як беларусаў²². Арэал распаўсюджвання уніяцтва супадае з этнічнай беларускай тэрыторыяй, пазначанай на карце Яўхіма Карскага.

Спазнаўшая паланізацыю уніяцкая інтэлігенцыя з ліку базыльянаў і вышэйшага кліру ў 18 ст., бліжэй да яго канца, магта ўжываць пераходную форму этнічнага самавызначэння адбеларуса (“русіна”) да паляка: “gente Ruthenus, nation Polonus”²³.

Хоць архаічны “рускі” этнаканфесіёнім трымаўся за уніятамі да апошняга дня існавання іх веры, паралельна з ім, але радзей, іх атаясамлялі з ліцвінамі, і ў асноўным з памежжа 18–19 ст., з беларусамі, што дазваляе гаварыць пра шматварыятыўнасць іх ідэнтыфікацыі.

“Рускасць” уніятаў і іх веры прызналі многія даследчыкі 19–20 ст., але кожны ўклаў у гэта азначэнне свой сэнс. Адны (П.Баброўскі і інш.) ўжывалі гэты этнонім як гістарычнае імя беларусаў і ўкраінцаў. Другая плынь, назавем яе спекулятыўнай, укладвала ў “рускасць” уніятаў дыктэмы афіцыйнай ідэалогіяй сэнс – як раўназначны расейскасці. Яе прадстаўлялі П.Бацюшкаў, Г.Шавельскі, А.Краскоўскі, Д.Талстой і большасць дарэвалюцыйных гісторыкаў.

²⁰ Ластоўскі В. Гісторыя беларускай (крыўскай) кнігі: Спроба паясьніцельнай кнігопісі ад канца X да пачатку XIX стагоддзья. Коўна, 1926. С. 249.

²¹ Рукапісны адзел Бібліятэкі Асалінскіх у Вроцлаве. Адз. 7212 / III. Арк. 31.

²² Шипов С.П. Взгляд на историю Западной Руси. Санкт-Петербург, 1848. С. 58, карта IV.

²³ Львовский церковный собор: Документы и материалы. 1946-1981. Москва, 1982. С. 31.

Памылковасць тэзісу, што русіны ўяўлялі выключна праваслаўную этнаканфесійную супольнасць і погляду на уніятаў як на палякаў абверг ў 80-я гады этнограф І.У.Чаквін. Такі падыход звужае сапраўдны этнічны масіў народа, які вызначаўся не столькі адзінай канфесіяй, колькі адзінай літаратурнай мовай, агульнасцю тэрыторыі, падабенствам асноўных формаў культуры. Поліканфесійнасць – адна са спецыфічных рысаў яго этнічнай гісторыі²⁴.

Для каго ж уніаты былі палякамі? У першую чаргу для падданных і афіцыйных колаў Расейскай дзяржавы. Па меншай меры, да падзелаў Рэчы Паспалітай царскі ўрад не бачыў рускага элемента уніі і бараніў толькі праваслаўных як блізкіх па веры і этнічнаму паходжанню, прадстаўляючы уніятаў самім сабе. Расейскі дыпламат Рудакоўскі ў справаздачы калегі замежных справаў у 1725 г. раіў палякаў-уніятаў “дэргаць у уздзе”²⁵. У 1793 г. Кацярына II зрабіла запыт у Сінод, “как лучше ... можно польских униатов обратить” у праваслаўе²⁶. У разуменні імператарскага двара на захад ад мяжы імперыі жылі палякі. Нікога не здзіўляла, што царскі саветнік Б.Герман у сваіх статыстычных дадзеных, апублікаваных у 1790 г., нават праваслаўных жыхароў Полацкай і Магілёўскай губерняў назваў палякамі, бо яны гаварылі па-польску; што вучоны-прыродазнаўца В.Севяргін у сваіх падарожных нататках па Беларусі ў 1803 г. адзначаў, што ўсе яе жыхары ўжывалі ў зносінах паміж сабой толькі польскую мову і нават праваслаўныя вернікі Гарадзеншчыны не ведалі ні слова па-расейску. Аднак тое, што расейцы лічылі “польскай мовай”, для палякаў было нечым вульгарным, мужыцкім, уяўляла добры матэрыял для кпінаў²⁷.

Экстрапаляцыя назвы культурна дамінуючага ў Рэчы Паспалітай этнасу на уніятаў захоўвалася ў гэтай краіне і пазней. М.Улашчык, чые прадкі былі уніятамі, успамінае сведчанне маці, якую ў 1914 г. расейскія салдаты адмовіліся прызнаць рускай, паказаўшы на уніяцкі абраз у куце: “Вы – палякі!”²⁸.

Але ў 1772 – 1839 гг. адбылася яшчэ адна парадаксальная з’ява: з аднаго боку, страта уніятамі сваёй рускай свядомасці і набыццё польскай, а, з другога, “прасвятленне” царызму, які раптам убачыў у іх сваіх супліменнікаў-расейцаў. Не прызнаваўшая беларусаў самастойным этнасам, дзяржаўная ўлада імперыі спачатку вагалася ў іх ідэнтэфікацыі, вырашаючы, да каго залічыць: да расейцаў ці да палякаў, што не магло не ўплываць на масавую скіраванасць нацыянальнага самавызначэння ў той ці іншы бок. Урэшце Кацярына II вырашыла выкараніць у далуча-

²⁴ Этнаграфія беларусаў: гістарыяграфія, этнагенез, этнічная гісторыя / В.К.Бандарчык, І.У.Чаквін, І.Г.Углік і інш. Мн., 1985. С. 103.

²⁵ Памятники православия и русской народности в Западной России в XVI-XVIII вв. / Под ред. Ф.Титова. Киев, 1905. Т. 1. С. 195-196.

²⁶ Записка архиепископа Евгения Булгариса о лучшем способе воссоединения униатов с православною церковью. Санкт-Петербург, 1887. С. 3.

²⁷ Асноўныя хрысціянскія плыні і фармаванне нацыянальнай свядомасці беларусаў (рэгіянальны аспект). Гістарычны нарыс / Пад рэд. С.І.Сакалоўскага. Гродна, 1993. С. 48.

²⁸ Звонарева Л.У. Образ времени в “Хронике” Николая Улащика и воспоминаниях Зинаиды Гиппиус // Русь – Литва – Беларусь: Проблемы национального самосознания в историографии и культурологии. Москва, 1997. С. 144.

ных усходнеславянскіх народаў, пачуваўшыхся аб этнічна адрозным і ад карэнных расейцаў, “развратное мнение, по коему поставляют себя народом, от здешняго (расейскага – С.М.) совсем отличным”²⁹. Падрыў этнаканфесійных стэрэатыпаў “руска”-уніяцкага насельніцтва ВКЛ працягваўся пры Паўле I і Аляксандры I, калі, паводле У.М.Конана, наступіў “пik паланізацыі” Беларусі, якая аказалася ахвярай расейскага і польскага імперскага месіянства.

Паводле нашых назіранняў, з канца 18 ст. ва ўскладнёнай этнаканфесійнай абстаноўцы апошняга этапу існавання уніяцтва, калі ішло прышчэпліванне яго паслядоўнікам спачатку польскай, а потым і расейскай тоеснасці, ва уніяцкім асяроддзі і кантактуючых з ім урадавых сферах пашыраецца ўжыванне этноніма “беларускі” ў дачыненні да яго культавых інстытутаў і вернікаў, галоўным чынам усходніх раёнаў Беларусі (“архіепіскап беларускай уніяцкай царквы” І.Лісоўскі, беларускія кансісторыя, епіскап, уніяцкае спавяданне і духавенства, семінарыя, “беларускі грэка-уніяцкі народ” і г.д.)³⁰ і “літоўскі” (“ліцвінскі”) – адносна духавенства, прыхаджан і ўстаноў культуры захаду і цэнтра Беларусі. На гэта ж звярнула ўвагу і даследчыца А.Філатава³¹. А.С.Катлярчук небеспадстаўна мяркуе, што большасць уніяцкага духавенства і сялянства Заходняй і Цэнтральнай Беларусі лічылі сябе ліцвінамі, ужываючы ў паўсядзённым побыце беларускую мову³².

У той жа час пазіцыя афіцыйных уладаў, іх заляцанне да польска-каталіцкіх колаў заходніх губерняў, з аднаго боку, а з другога, дзейнасць мясцовай спаланізаванай шляхты і касцёла спрыялі эвалюцыі этнічнай самаідэнтыфікацыі і свядомасці часткі уніятаў у польскім кірунку, якія пры гэтым, аднак, заставаліся чужымі польскім нацыянальным памкненням. Менавіта пра гэты час і гэтую з’яву пісаў ідэолаг “западно-руссизма” М.Каяловіч, абураючыся тым, што 10 мільёнаў жыхароў Заходняй Расеі “залічаны да палякаў з такім легкадумствам, прыкладу якому не прадстаўляе нам гісторыя з тых часоў, калі перасталі глядзець на народы як на статак, які можна прыгнаць куды ўздумаецца”³³.

Не ўсе “новыя” палякі лічыліся палякамі “поўнаватаснымі”. І.Сямашка падзяляў іх на сапраўдных і “выродившихся из русских и литовцев”³⁴. З’явіўся, паводле І.Сямашкі і Смарагда, этнічна своеасаблівы тып уніяты і этнічны неалагізм

²⁹ Огіеню І.І. Українська церква: Нариси з історії української православної церкви. Київ, 1993. Т. 1-2. С. 213.

³⁰ Описание документов архива западнорусских униатских митрополитов. Т. 2:1701-1839. Санкт-Петербург, 1907. С. 525, 527, 626, 702, 762, 775.

³¹ Filatowa A. Kościoł unicki a tożsamość Białorusinów (koniec XVIII – pierwsza połowa XIX wieku) // Polska–Ukraina: 1000 lat sąsiedztwa. Т. 4: Katolickie unie kościelne w Europie Środkowej i Wschodniej – idea a rzeczywistość. Przemyśl, 1998. S. 199.

³² Катлярчук А.С. Самосознание белорусов в литературных памятниках XVI-XVIII вв. // Русь – Литва – Беларусь: Проблемы национального самосознания в историографии и культурологии. Москва, 1997. С. 88.

³³ Документы, объясняющие историю Западно-русского края и его отношения к России и к Польше / Сост. Коялович. Санкт-Петербург, 1865. С. IV.

³⁴ Записки Иосифа, митрополита Литовского. Т. 2. Санкт-Петербург, 1883. С. 562.

“беларускія палякі”, “беларускія палячышкі”, “беларусцы, якія парадніліся з палякамі” і да т.п.³⁵. І.Сямашка пра такіх пісаў: “Я не лічу палякамі рускіх літоўцаў, якіх, падобна мне, навучылі некалі гаварыць па-польску ў польскіх вучылішчах, уладкаваных самім рускім урадам”³⁶.

Што да шэраговых сялян-унятаў, выключаных са сферы адукацыі і прафэсійнай культуры, паланізацыя таго часу іх амаль не закранула, хоць штучнае навязванне польскай тоеснасці дало свой плён. Аб “перараджэнні паўтара мільёна народу” (колькасць уніятаў на Беларусі ў 19 ст.) засмучаўся епіскап менскі і бабруйскі Антоній³⁷.

Фактычна страціўшы беларускіх уніятаў, – аддаўшы іх “на воджуп” палякам, – у другой палове 1820-х гадоў расейскія ўрадавыя колы нібы нанова адкрылі іх для сябе: убачылі, што яны хоць і “змененыя з вонкавага выгляду, але рускія ўнутры”. Этнонім “рускі”, “русін” зрабілі аб’ектам спекуляцыі – ігнаравалася яго неадназначнасць, рознасць гістарычнага (як у Еўропе стагоддзямі звалі беларусаў і ўкраінцаў) і тагачаснага разумення (як расейцаў). Перакруціўшы старую “рускасць” на расейскасць, афіцыйная прапаганда стала атэсамліваць уніятаў з карэнным насельніцтвам імперыі – лічыць “рускімі па паходжанні, мове і набажэнству”, што, на нашу думку, таксама паспрыяла іх адчужэнню ад гэтага этноніма. У 30-я гады іх коштам на Беларусі пачалося “аднаўленне рускай народнасці”, сапсаванай “злашчоднай уніяй”. Так “філалагічныя” вымярэнні былі пастаўлены на службу да нацыянальна-рэлігійнай палітыкі царызма.

Погляд на уніятаў як на аднаплемнікаў расейцаў, адарваных у нейкіх пакаленнях ад праваслаўя, падвергнутых моцнаму польска-каталіцкаму ўплыву, амаль забыўшых сваю кроўную сувязь з Расеяй, застылых на стадыі “яшчэ не палякі, але ўжо і не зусім рускія”, фармаваўся ва ўрадавых колах паступова. Разам з тым прыходзіла разуменне “неабходнасці” іх вяртання ў тое нібы гістарычна накіраванае ім рэчышча этнаканфэсійнага развіцця, па якому ішло насельніцтва Маскоўскай Русі – Расейскай імперыі, і з якога жыхароў Русі Літоўскай звяла унія 1596 г. Грандыёзная пераробка, перабудова свядомасці і спосабу жыцця пераважнай часткі насельніцтва Беларусі адбывалася пад лозунгам “ахранения народности” ад далейшага псавання³⁸.

Тэрыторыя Беларусі ператварылася ў зону саперніцтва польскага і расейскага элементаў за сферы ўплыву. У гэтай барацьбе пытанне стаяла такім чынам: ці стануць уніята палякамі, ці ўзмоцняць рускіх. У лёсе уніі нібы сканцэнтравалася лёс усёй Беларусі, за якую ішла спрэчка паміж Расеяй і Польшчай. Уцягванне яе інтэлектуальных сілаў у барацьбу за інтарэсы суседскіх этнасаў падзяляла наш

³⁵ Шавельский Г. Последнее воссоединение с православною церквю униатов Белорусской епархии (1833–1839 гг.). Санкт-Петербург, 1910. Приложение. С. 14, 18, 23-24.

³⁶ Записки Иосифа, митрополита Литовского. Т. 1. Санкт-Петербург, 1883. С. 214.

³⁷ Воспоминания архиепископа Антония. Санкт-Петербург, 1889. С. 76.

³⁸ Нацыянальны гістарычны архіў Беларусі ў Менску. Ф. 1297. Воп. 1. Адз. 7764. Арк. 30 адв.

народ на непрыязныя партыі з вялікай шкодай для яго нацыянальнай свядомасці. Этнаканфесійны лібералізм Паўла І і Аляксандра І спрыяў узмацненню польска-каталіцкага ўплыву на уніятаў.

Пры Мікалаі І захаванне уніяцкай царквы, якая не гарнулася да расейскага прастола, звязвалася з небяспекай сепаратызму. З канца 20-х г. палітыка этнаканфесійнага “перараджэння” 1,5 млн. уніятаў уваходзіць у новую фазу. Яны становяцца прадметам заклапочанасці ўрада, які ўсімі дзеяннямі паказваў, што не адрознівае беларусаў ад расейцаў. Асабліва рашучыя дзеянні на рэлігійным фронце пачаліся ў 1834 г. У 1837 г. Сямашка адзначаў у справаздачы, што ў прайшоўшыя 4 гады “дзеясна займаліся перараджэннем уніятаў Літоўскай епархіі ў рускіх праваслаўных”, імкнуліся “разагрэць уніяцкае духавенства пачуццём рускага духу”³⁹.

Праз апрацаваных у такім духу святароў уздзейнічалі на прыхаджанаў. Як успамінаў сennenскі святар К.Савіч, які ў сярэдзіне 50-х г. заняў прыход у Наваградскім павеце, ён “павучанні спачатку гаварыў на польскай мове з дамешкам беларускай, затым – на беларускай з дамешкам рускай і, нарэшце, на чыста расейскай мове, тым самым прывучаючы прыхаджан да рускай народнасці”⁴⁰. Змена рэлігійных нацыянальных перакананняў – рэдкі выпадак сярод духавенства – стала магчымай на Беларусі пад ціскам масіраванай прапаганды і сістэмы рэпрэсій.

Адпаведным чынам фармаваўся менталітэт “уз’яднаных”. Народу ўнушалі, што не самі продкі пайшлі на вуню, але іх загналі туды ляхі і праз яе зрабілі сваімі супляменнікамі, а цар прынёс вызваленне; што з пераменай веры яны становяцца “сапраўднымі” рускімі. “Усе, хто далучаюцца з уніі, – пісаў пра эфектыўнасць “уз’яднаўчай” палітыкі кіраўніку Сінода С.Д.Нячаеву полацкі епіскап Смарагд, – зараз жа па далучэнні называюцца тут ужо рускімі, адной веры з царом, а недалучаныя ... завуцца палякамі і уніятамі”. У сваім лісце обер-пракурору ён раскажаў пра канфлікт на кірмашы ў адным мястэчку: мужыкі-уніяты абазвалі новаправаслаўных пярэваратнямі. Тыя, у сваю чаргу, завучы сябе рускімі, лялі уніятаў, якіх называлі палякамі⁴¹.

Афіцыйная прапаганда, якая заклікала уніятаў пераходзіць з “чужога” веравызнання, накінутага ў 16 – 18 ст. іх продкам рознымі хітрыкамі і прымусам, у “роднае”, рускае, сама спрыяла тады навязванню ім польскай тоеснасці. Ды і расейскай грамадскасці яна ўнушала думку, што той, хто паходзіць з захаду імперыі, той напярэўскі, “полякующий”, “уніяцтвующий”⁴².

Такім чынам, трансфармацыя “Русі” ў “Заходнюю Расею” і пераўтварэнне старой “рускасці” ў расейскасць, прышчэпленне расейскай тоеснасці ўнесла

³⁹ Записки Иосифа, митрополита Литовского. Т. 2. Санкт-Петербург, 1883. С. 18, 24, 36.

⁴⁰ Гайба М. З гісторыі уніяцтва на Навагрудчыне ў XIX ст. // Брэсцкая царкоўная унія 1596 г.: гісторыя і культура / Тэматычны зборнік навуковых прац. Брэст, 1996. С. 20.

⁴¹ Шавельский Г. Последнее возсоединение с православною церквюю униатов Белорусской епархии (1833–1839 гг.). Санкт-Петербург, 1910. Приложение. С. 8, 12.

⁴² Цьвікевіч А. “Западно-русизм”: Нарысы з гісторыі грамадзкай думкі на Беларусі ў XIX і пачатку XX в. 2-е выд. Менск, 1993. С. 199.

замышанне і блытаніну сярод і без таго “рускіх” уніятаў, ускладніла іх этнічную самаідэнтэфікацыю. Адны схіліліся ў бок польскай тоеснасці. Другія зразумелі так, “што ранейшыя уніяцкія царквы, хоць і былі рускія, цяпер жа становяцца праўдзвымі рускімі; ... што былое іх набажэнства рускае халопскае, а ўвядзімае цяпер ёсць рускае панскае”⁴³. Трэція, захоўваючы “рускую” тоеснасць, усведамлялі сваё адрозненне ад расейцаў, чаму спрыяла мясцовая інтэлігенцыя.

Наступ на унію часам даваў адваротны эфект. Французскія дыпламаты лічылі ліквідацыю уніі няўдалым крокам Расеі, бо ён прывёў да збліжэння ліцвінаў, прывязаных да сваёй веры, з католікамі, што мела вынікам ператварэнне гэтых ліцвінаў, якія раней аднолькава не любілі як Польшчу, так і Расею, у польскіх патрыётаў⁴⁴.

“Другі хрост” Беларусі прывёў да таго, што уніятаў разабралі касцёл і праваслаўная царква, якія арыентаваліся на польскую і рускую культуру і адпаведную самасвядомасць. Як гэта адбывалася ў жыцці, сведчыць апавяданне Сцяпана Мароза – старажыла з в. Пачуйкі (Мастоўскі раён), запісанае ў 20 ст. Яго прадзед, хаваючыся ад казакаў, якія прымусова вазілі уніятаў перахрышчываць у праваслаўе, забег да ксяндза і напросіў перахрысціць яго ў каталіцкую веру. Выконваючы абрад, ксёндз сказаў: “Одзвісь ты бэндзеш полякем. Ты павінен цешыцьсен, жэ бэндзеш полякем”. Чалавек паверыў святару і стаў лічыць сябе палякам. Так адны Маразы сталі рускімі, а другія – польскімі⁴⁵. Так разам з ліквідацыяй уніяцтва адбывалася двойное этнаграфічнае рабаўніцтва беларусаў.

Пытанні да Святланы Марозавай

Андрэй Кіштываў (Менск): Ці заўважальная розніца паміж беларускімі і ўкраінскімі грэка-католікамі ў 17 – 18 ст.?

На Украіне апошнім часам замест тэрміна “ўкраінская грэка-каталіцкая царква” пашыраецца тэрмін “ўкраінская каталіцкая царква”. У Львове два гады таму быў адчынены каталіцкі ўніверсітэт, які рыхтуе грэка-каталіцкае (у нашым разуменні) духавенства. Ці можам мы прыйсці да разумення ўніяцтва ў Беларусі як “беларускай каталіцкай царквы”?

Якаў Басін (Менск): Да пачатку 20 ст. групавая прыналежнасць людзей вызначалася іх канфэсійнай прыналежнасцю. Пасля ліквідацыі ўніяцтва пачаўся масавы перавод у праваслаўе. Аднак і ў тых умовах па-ранейшаму групавая прына-

⁴³ Рукапісны адзел Нацыянальнай бібліятэкі Расеі ў Санкт-Пецярбургу. Ф. 52. Адз. 25. Арк. 16.

⁴⁴ Skowronek E. Podstawowe aspekty unii w świadectwach zachodnich (na podstawie relacji konsula francuskiego w Warszawie) // Unia Brzeska. Geneza, dzieje i konsekwencje w kulturze narodów słowiańskich / Pod red. R. Luźnego, F. Ziejki, A. Kępińskiego. Kraków, 1994. S. 105.

⁴⁵ Белакоз А. Веравызнанні ў нашым рэгіёне // Беларусіка=Albaruthenica / Рэд. А. Мальдзіс і інш. Мн., 1994. Кн. 3: Нацыянальныя і рэгіянальныя культуры, іх узаемадзеянне. С. 169.

лежнасць залежала ад канфесійнай. На падставе чаго Вы будзеце нацыянальную логіку сваёй канцэпцыі?

Уладзімер Калаткоў (Менск): Як суадносяцца тэрміны “уніяты” і “дысідэнт”?

Адказы Святланы Марозавай

Адказ А.Кіштымаву: У 16–17 ст. ва ўсходнеславянскім свеце назіраліся дзве канкурэнтныя тэндэнцыі. Адна – выдзяленне рускага, беларускага і ўкраінскага народаў з суперэтнасу “русь”. Другая – імкненне захаваць адзінства гэтага суперэтнасу. Вялікія намаганні ў гэтым плане прыкладалі праваслаўныя іерархі Усходняй Еўропы. З’яўленне уніяцтва перакрэсліла былыя этнаканфесійныя стэрэатыпы і прывяло да рэлігійнага і этнакультурнага размежавання раней адзінай “Русі”. З аднаго боку вылучаліся украінская і беларуская народнасць, а з іншага – руская (вялікаруская).

Вядома, што пэўная канфесія, трапіўшая на этнічную глебу, на тэрыторыю, населеную пэўным этнасам, з цягам часу набывае адценне адметнасці гэтага этнасу. Так было і з праваслаўем. Яно некалі прыйшло на Беларусь як адзінае для ўсіх усходнеславянскіх земляў, у 16–17 ст. дыферэнцыравалася. Узнікла выразнае адрозненне праваслаўя маскоўскага ад праваслаўя ўкраінскага і беларускага. У прыватнасці, асаблівасцю апошняга былі стагоддзі сужыцця з лаціннікамі, што выпрацавала адметны менталітэт украінскага і беларускага праваслаўя. Адною з яго характэрных рысаў была гатоўнасць да дыялогу з каталіцкім Захам.

У канцы 16–напачатку 17 ст. вылучаюцца беларуская і ўкраінская народнасці. Унія стала тым элементам, які неспрыяў іх дыферэнцыяцыі. Наадварот, яна яднала іх. Аднак, як вядома, кожны з гэтых народаў пайшоў уласным гістарычным шляхам. Уваходжанне Украіны ў склад Каралеўства Польскага (1569), а таксама фармаванне такога палітычна-культурнага цэнтра як Запарожская Сеч спрыяла індывідуалізацыі гэтых двух народнасцяў. Аднак да сярэдзіны 17 ст. складана вызначыць у дакументах, дзе размова ідзе пра ўкраінцаў, а дзе пра беларусаў. У маскоўскім архіве старажытных актаў я знайшла ліст Багдана Хмяльніцкага да цара Аляксея Міхайлавіча (1649), які маскоўскія палеографы ацанілі як дакумент на беларускай мове. Можна сцвярджаць, што этнічныя адрозненні, якія пачалі праяўляцца на беларускіх і украінскіх землях, вызначылі адметнасці паміж беларускімі і ўкраінскімі уніятамі. Адрозненні датычылі мовы, абраднасці (напрыклад, шлюбны абрад), знешня атрыбутыка культуры (на Украіне не прыжыліся арганы ў адрозненні ад Беларусі). Украінскія уніяты зведалі меншую паланізацыю і лацінізацыю, хоць яны і знаходзіліся ў складзе Кароны. Для беларускіх уніятаў быў больш уласцівы этнонім “рускія”, а для ўкраінскіх – “русіны”.

Я незгодна з тэрмінам “грэка-каталіцкая царква ў Беларусі”, калі размова ідзе пра гістарычную унію да 1839 г., за што мяне крытыкуюць сучасныя грэка-каталікі. У другой палове 20 ст. на ўкраінскіх і беларускіх уніятаў быў распаўсюджаны тэрмін

“каталікі”. Я гэта ацэньваю як свайго роду ватыканскую экспансію, імкненне падкрэсліць, што ўсе яны частка каталікоў. Уніяты прынялі гэта, бо яшчэ ў часы Рэчы Паспалітай існавала даволі моцная дыскрымінацыя грэка-каталікоў з боку каталікоў, якія глядзелі на іх як на каталікоў другога гатунку, называлі іх “схізматэкамі”. Уніяты змагаліся за ўраўнанне ў правах з каталікамі, што, дарэчы, абяцалі артыкулы Берасцейскай уніі. Уніяты украінскай Галіцыі пазітыўна аднесліся да пастановы імператрыцы Марыі Тэрэзіі, якая ўраўняла іх у правах з рыма-каталіцкай царквой на тэрыторыі Аўстра-Венгерскай імперыі і загадала называць грэка-каталікамі. Лінгвістычная і тэрміналагічная блізкасць пацвярджала роўнасць у статусе.

Увядзенне тэрміну “ўкраінская каталіцкая царква”, магчыма, звязана з імкненнем падкрэсліць мясцовае, “тутэйшае” каталіцтва, а не ўсяленскае рыма-каталіцтва. У Беларусі тэрмін “беларуская каталіцкая царква” ўжываецца і ў публіцыстыцы, і ў царкоўнай літаратуры. За гэтым, відавочна, стаіць жаданне паказаць адрозненне ад таго рыма-каталіцызму, які распаўсюджваўся ў Беларусі з 11 ст.

Адказ Я.Басіну: Рэлігійная прыналежнасць сапраўды атаясамлівалася з этнічнай. Бывае вельмі цяжка зразумець, дзе ў крыніцахразмова ідзе пра канфэсійны “рускі” аспект, а дзе – пра этнічны. Але ўсё ж такі вызначыць магчыма. Напрыклад, ужо Пётр Скарга ў сваёй кнізе пра адзінства веры (1577) пісаў пра “народы рускія”, г.зн., што ён у той час ужо разумеў тагачасную дыферэнцыяцыю “русі” на розныя народы. У папскай буле пра унію ад 23 снежня 1595 г., калі Пацей і Цярлецкі знаходзіліся ў Рыме, таксама ішла гаворка пра “рускую нацыю”, якая не мела сувязяў з рымскай царквой, а зараз мы прымаем яе пад сваю апеку. Нават у палемічнай літаратуры канца 16 – пачатку 17 ст. можна разабрацца, дзе “русь” ужываецца ў этнічным, а дзе – ў канфэсійным сэнсе. Аднак тэрмін сапраўды мае падвойнае значэнне. Зараз уведзены тэрмін “этнаканфэсійнізм”, якім аперыруюць этнографы, у прыватнасці, Таццяна Мікуліч. Я ў сваёй працы карысталася крыніцамі, дзе тэрмін “русь” меў этнічны сэнс.

Адказ У.Калаткову: У Рэчы Паспалітай уніяты не адносіліся да дысідэнтаў. Яны былі каталікамі ўсходняга абраду. Тэрмін “дысідэнтства” пачаў шырока выкарыстоўвацца ў другой палове 18 ст. Пасля таго, як дысідэнтскую праблему выкарысталі для падзелаў Рэчы Паспалітай, тэрмін даволі хутка знік.

Алла Киридон (Київ)

кандидат історычных наук,

доктарант Кіўскага нацыянальнага ўніверсітэту імя Тараса Шэвченка

ВИКОРИСТАННЯ ПОНЯТІЙНО-КАТЕГОРІАЛЬНОГО АПАРАТУ В ІСТОРЫКО-РЕЛІГІЙНЫХ ДОСЛІДЖЕННЯХ

Практычна-теарэтычны рэвель рожной галузі науки вызначаецца належным рэвель разробкі її паняційна-катэгоріальнага апарату, наявність якога власне й выдільае напрамак дослїдзень у самостійну науковую сістему. У сваю чэргу паняційна-тэрміналагічны апарат характэрлізуецца внутрышняю будоваю, ютра складаецца з окремих пїдструктур у выплїді певных катэгорій (паняць і судзень), прынцыпів, постулатів, які є пїдмуркамі в разробці канцепцій, парадыгм, выведенні заканамернастей.

У ряді статей, разділах нызкі монографій зустрїчаемо прыклады того, як науковці вызначаюць мятодалагічны змїст тэрміналагічнага інструментарію релігїезнавых дослїдзень¹. Однак і нїні для цієї ділянкі науковых пошуків, як і для україньскаго суспільствазнавства в цілому, є характэрною рисою очевидна неузгодженість у выкорыстанні окремих тэрмінів і паняць. Значною мірою так відбуваецца тому, що, незважаючы на шырокае застосування останніх у рїзных царинах суспільных знань, вони ще й досі не здобули усталенаго і загалновызнанаго тлумачення, що, зрештою, свїдчыць про рэвель развіненості науковаго напрамку.

Метою павідомлення є прывернуці увагу до праблему выкорыстання паняційна-катэгоріальнага апарату в історыко-релігїезнавых дослїдзеньях як універсальнага інструменту, оперуючы яким науковці швїдше “знаходзяць спільну мову”, вызначаючы аб’ект праблемнай дыскусіі. Отже, варто порушыці пытаньня про значення узгодженаго выкорыстання науковых катэгорій.

Спробуємо пїдтвердыці сказанае на прыкладі застосування вченими тэрмінів “сектантство” і “секта”, оскількі сярэд дослїднїків зараз не існуе загалнапрыій-

¹ Релігїезнавство: прадмет, структура, мятодалагія. Кїв, 1996; Заглада О. Релігїйна нацїанальна ідея: паняцьта та спробы усвїдомлення (мятодалагічны пїдхїд) // Історыя релігій в Україні. Матеріалы ІХ міжнародной канферэнцыі 11-13 травня 1999 року. Львїв, 1999. Кн. І. С. 132-133; Чупіра В. До пытаньня про выкорыстання тэрміна “нацїанальні релігїі” // Історыя релігій в Україні. Праці ХІ-ї міжнародной науковай канферэнцыі (Львїв, 20-24 травня 2002 року). Львїв, 2002. С. 514-519.

нятого підходу до їх тлумачення, панує довільне оперування ними. Наприклад, “Релігієзнавчий словник” подає терміни “секта релігійна”, “секти православного походження в Україні” як строго наукові поняття². Те саме знаходимо в авторській програмі В.Шестакова до факультативного курсу “Історія релігій”, де зустрічаємо тему “Протестантизм та сектантство в Україні”³. Ми вбачаємо тут, по-перше, некоректне в сучасних умовах визначення історичного явища в негативному звучанні (секта) і пропонуємо розтлумачити його вживання як данину термінологічній традиції, уникаючи зарані обумовленого осуду сектантства як такого. А вже поряд із цим поняттям вчені довільно оперують іншими: “псевдокульт”, “психокульт”, “позавіросповідна містика” тощо. По-друге, не можна не звернути увагу на те, що сектантство можна вважати проявом протестантизму в православ’ї, що дає підстави вживати ці терміни в одному синонімічному ряді, не розділяючи їх, коли йдеться про Україну.

Автори підручника “Академічне релігієзнавство” наголошують, що кожен термін викликає у нас різні асоціації, при цьому залежно від використаного означення змінюються не лише настрої, а й ставлення до явища, суть якого від того не змінюється⁴. Вочевидь, за таких обставин у наукових дослідженнях треба віддавати перевагу термінам, які несуть мінімум емоційного навантаження і не викликають відповідних “ненаукових” аналогій.

Часто терміни страждають від “тягаря часу” або мають зумовлену традиціями їх ненаукового використання установку щодо тих чи інших процесів. Не випадково, скажімо, російський дослідник А.Пчелінцев стверджує, що визначення “секта”, “тоталітарна секта” не є науковими. Їх життєвість впливає з глибин століть, коли панівна державна релігія піддавала решту релігійних учень гонінням, застосовуючи при цьому навіть на законодавчому рівні кримінальне поняття “зловредная секта”⁵.

Рецидиви негативного ставлення до неофіційної церкви в душі царських часів мають місце і в нашій дні. Про це свідчать, зокрема, репринтні видання (наприклад, двічі – у 1993 і 1995 роках – у Москві видрукувано брошуру “Баптисты как наиболее зловредная секта”).

Пошлемося ще раз на слухну думку А.Пчелінцева, який зауважує, що термін “секта” зовсім не вживається в міжнародних правових документах, які зачіпають проблеми свободи совісті та віросповідань. Лише історичний розвиток Росії, культура та ментальність росіян спричинили майже образливий відтінок поняття “сек-

² Релігієзнавчий словник / За ред. професорів А.Колодного і Б.Лобовика. Київ, 1996. С. 300, 301.

³ 2000-ліття християнства і шкільна історична освіта. Матеріали міської науково-практичної конференції (2-3 листопада 2000 р.). Полтава, 2000. С. 194.

⁴ Академічне релігієзнавство. Підручник / За наук. ред. професора А.Колодного Київ, 2000. С. 778.

⁵ Пчелінцев А. К вопросу о терминах “традиционная религия” и “секта” // Релігійна свобода: мас-медіа, школа і церква як суспільні фактори утвердження. Науковий щорічник. За заг. ред. доктора філософських наук А.Колодного. Київ, 2001. С. 135.

КУЛЬТУРА БЕЛАРУСІ ПАД НАЦЫСЦКАЙ АКУПАЦЫЯЙ У 1941 – 1944 г.: ТЭРМІНАЛАГІЧНЫ АСПЕКТ

Пры даследаванні пытанняў гісторыі культурнага і грамадскага жыцця ў Беларусі ў перыяд другой сусветнай вайны айнаваць гісторыю можа сустрэцца з пэўнымі цяжкасцямі тэрміналагічнага парадку. Гэта вынікае, найперш, з памежнасці дадзенай тэматыкі, бо яна знаходзіцца на стыку ўласна гісторыі культуры (культуралогіі), а таксама ваеннай і палітычнай гісторыі. Па-другое, гэта абумоўлена нераспрацаванасцю ў беларускай гістарыяграфіі ці малоў ступенню даследаванасці асобных аспектаў гісторыі грамадства краіны ў жорсткіх умовах нацысцкай акупацыі. Таму ў дадзенай сітуацыі варта ўлічваць еўрапейскі і сусветны вопыт, у першую чаргу назапашаны ў гістарыяграфіі былой варагуючай краіны – Германіі. Аналізу ключавых паняццяў дадзенай тэмы і прысвечана гэтае паведамленне.

Акупацыю тэрыторыі Беларусі войскамі нацысцкай Германіі мэтазгодна разглядаць як комплексную з’яву, бо яна ахоплівала ўсе бакі жыццядзейнасці мясцовага грамадства, у тым ліку і сацыяльна-культурны. У гэтай сувязі не выклікае асаблівых цяжкасцяў тэрмін “нацысцкая акупацыйная палітыка сацыяльна-культурнай сферы”, які, напрыклад, выкарыстоўвае ў сваёй апошняй манаграфіі беларускі гісторык Уладзімір Кузьменка¹. Аднак далёка не ўсе бакі акупацыі ў аднолькавай ступені вычарпальна даследаваны ў айчынай гістарыяграфіі, адносна некаторых з іх існуе пэўная тэрміналагічная блытаніна і неакрэсленасць.

У прыватнасці недастаткова распрацавана паняцце “калабарацыя” і яго выкарыстанне для апісання пэўных грамадска-палітычных і сацыяльна-культурных з’яваў у час нямецка-фашысцкай акупацыі краіны. Паводле азначэння “Энцыклапедыі гісторыі Беларусі” (том 4, Мінск, 1997, аўтар артыкула - Аляксей Літвін), калабарацыяністы – гэта “асобы, палітычныя партыі, грамадскія рухі і арганізацыі на часова акупаваных тэрыторыях і тэрыторыях іншых краін, якія ў гады другой сусветнай вайны супрацоўнічалі з захопнікамі ў справе г. зв. будаўніцтва “Новай Еропы”... Беларускія калабарацыяністы ставілі сабе за мэту стварэнне беларускай нацыянальнай дзяржавы пад пратэктаратам Германіі...” (с.

¹ Кузьменко В. Интеллигенция Беларуси в период немецко-фашистской оккупации (1941 – 1944 гг.). Минск, 2001. С. 15.

14). Але з такой дэфініцыі не зусім зразумела, ці з’яўляліся калабарацыяністамі тыя прадстаўнікі беларускай інтэлігенцыі, што працавалі пры немцах у галіне адукацыі і культуры (настаўнікі, артысты, мастакі, кампазітары, літаратары, рэдактары і інш.), бо ў дадзеным азначэнні выразна акрэслены толькі палітычны бок калабарацыянізму. Таксама ў дэфініцыі не акрэслены прынцыповы момант – характар супрацоўніцтва з акупацыйнымі ўладамі (добраахотны або вымушаны). Між тым, многія сучасныя даследчыкі праблемы калабарацыянізму прапануюць яго тыпалогію (напрыклад, вядомы расейскі ваенны гісторык Міхаіл Семірага вызначае побытавы, ваенна-палітычны, у галіне культуры і навукі, у галіне эканомікі і сацыяльных праблемаў)², а таксама высвятляюць карані і наступствы гэтай неадназначнай і супярэчлівай з’явы.

Другім тэрмінам, з дапамогай якога можна апісаць абмежаваную грамадска-культурную дзейнасць паднямецка-фашысцкай акупацыяй, ёсць “інтэлігенцыя”. Паводле дакумента той эпохі бачна, што пэўныя інтэлектуальныя сілы для такой дзейнасці былі. Далёка не ўсе прадстаўнікі айчынай інтэлігенцыі аказаліся эвакуіраваныя на ўсход Савецкага Саюза летам 1941 г. ці мабілізаваныя ў Чырвоную Армію ў самым пачатку вайны. Дзеянні беларускай інтэлігенцыі ва ўмовах акупацыі ў немалой ступені ўскладняліся тым, што нацысты, ідучы на некаторыя саступкі ў сацыяльна-культурнай сферы, у стратэгічным плане бачылі ў гэтым пагрозу свайму панаванню. У гэтай сувязі варта ўвагі згаданая апошняя манаграфія У.Кузьменкі, у якой падрабязна, хаця і неясспрэчна, аналізуецца змест дзейнасці айчынай інтэлігенцыі пад нямецкай акупацыяй.

У цэлым сутнасць спецыфікі беларускай культуры пад акупацыяй каротка акрэслена ў згаданым томе “Энцыклапедыі гісторыі Беларусі” (артыкул “Культура”, аўтар – Уладзімір Конан) адным абзацам (с. 300). Тут справядліва адзначана, што яна развівалася рамках акупацыйнага рэжыму. З восені 1941 г. працягвалася школьнае навучанне. Былі адкрытыя сярэднія адукацыйныя і прафесійныя школы ў Менску, Маладзечне, Нясвіжы, Наваградку, Браславе, Івянцы і інш. Выходзілі беларускія перыядычныя выданні, вучэбныя дапаможнікі (“Беларусь учора і сяньня” Я.Найдзюка, “Беларускі правапіс” Я.Лёсіка, “Беларуская граматыка” Б.Тарашкевіча, паэтычны зборнік “Песьняры Случчыны” і інш.). Працаваў Менскі гарадскі тэатр, створаны оперы “Лясное возера” і “Усяслаў Чарадзеі” М.Шчаглова, музычныя творы А.Туранкова, М.Равенскага.

Сугучнай аднаму з гэтых палажэнняў уяўляецца думка беларускага гісторыка Сяргея Жумара аб тым, што “цікавую галіну беларускай культуры свайго часу” ўяўляе сабой беларуская легальная прэса, якая выходзіла пад кантролем акупацыйных уладаў у 1941 – 1944 гг. Сапраўды, “аналіз дадзенай групы газетаў і часопісаў дазваляе разглядаць яе не толькі як прапагандысцкі, але і як культурны феномен, як спецыфічны носьбіт беларускай культуры, што рэалізоўвалася ў

² Семиряга М.И. Коллаборационизм. Природа, типология и проявления в годы второй мировой войны. Москва, 2000. С. 5, 610, 697.

складаных умовах акупацыі, у значнай меры альтэрнатыўнай культуры БССР”, бо друкаваньня на яе старонках публікацыі на тэмы літаратуры і мастацтва, культуры шырокім сэнсе гэтага слова “ўяўляюць сабой значны інтэлектуальны і мастацкі пласт, варты спецыяльнага даследавання”³.

Яшчэ адным важным тэрмінам па названай праблеме з’яўляецца “ваеннае грамадства”. На жаль, у айчыннай гістарыяграфіі ў адрозненне ад сучаснай нямецкай, ён пакуль не атрымаў належнага асэнсавання і выкарыстання. Між тым з яго дапамогай можна больш прадметна і акрэслена вывучаць пэўныя аспекты гісторыі жыцця беларускага насельніцтва ва ўмовах акупацыі.

Тэрміналагічны рад па акрэсленай тэме, безумоўна, не абмяжоўваецца некалькімі прыведзенымі вышэй паняццямі. Яго можна і неабходна пашыраць значна далей у залежнасці ад канкрэтных даследчыцкіх задач. Галоўнае, каб тэрміны, што выкарыстоўваюцца, адпавядалі агульнапрынятым навуковым патрабаванням і, па магчымасці, былі зразумелыя шырокаму колу чытачоў. У цэлым цяперашні стан тэрміналагічнага забеспячэння айчыннай гістарычнай навукі дазваляе даволі паспяхова ці задавальняюча вырашаць бягучыя даследчыцкія задачы, якія знікаюць пры вывучэнні розных аспектаў гісторыі другой сусветнай вайны ў Беларусі. Разам з тым у перспектывным плане неабходна правядзенне дадатковых тэрміналагічных пошукаў дзеля больш дакладнай перадачы сутнасці з’яваў і падзеяў.

³ Жумарь С.В. Проблемы белорусской культуры на страницах оккупационных периодических изданий 1941-1944 гг. // Старонкі ваеннай гісторыі Беларусі. Выпуск II. Мінск, 1998. С. 132, 140.

Юрій Волошин (Полтава)
кандидат історичних наук,
доцент кафедри всесвітньої історії
Полтавського державного педагогічного університету

До питання про термінологію позначення старообрядців Стародубщини в історичних документах 18 – першої половини 19 ст.

Російські старообрядці у 18 – першій половині 19 ст. без сумніву були найчисельнішою на Лівобережній Україні опозиційною до офіційного православ'я релігійною течією. Найбільш компактно вони розселились на території Стародубського та Чернігівського полків Гетьманщини, де виникло 17 слобод. Після указу Петра I, у 1715 р. їхніх мешканців переписали, а населені пункти об'єднали у так звані "*Государевы описные малороссийские раскольничьи слободы*". Сам факт їхнього існування викликав значний інтерес з боку різноманітних владних структур, що відповідно знайшло своє відображення у історичних джерелах.

У контексті проблеми конференції нас цікавить термінологія, яку використовували творці історичних документів для позначення стародубських старовірів. Безумовно, що основним словом яке для цього використовували представники влади і офіційного православ'я було найбільш вживане у той час – "*раскольник*". Поряд з ним використовувався й інший термін – "*описных слобод обыватели*". Активне використання цих обох слів у практиці тогочасного діловодства дозволяє, на мою думку, висловити припущення, що вони були засвоєні обома сторонами. Принаймні старовіри послуговувалися ними, про що свідчить листування представників їхньої виборної адміністрації з Київською губернською канцелярією.

Окреме питання наскільки ці терміни, особливо перший, прийнятні для старообрядців. Зрозуміло, що старовіри вимушені були його вживати для спілкування з владою, яка створила для них відносно нормальні умови проживання. Отже, пішли на певну поступку. Водночас потрібно мати на увазі, що мешканці "*описных слобод*" – переважно старовіри-попівці не були радикалами у питаннях віри і, на відміну від безпопівців, не ототожнювали Петра I з Антихристом¹. Відповідно й до урядовців Київської губернської влади вони не ставились, як до його слуг, що в свою чергу забезпечувало мешканцям слобод можливість кращого існування порівняно з представниками інших толків.

¹ Савельева О.А. Образ „чужого” в старообрядческом фольклоре: к проблеме этноконфессиональной самоидентификации // Одиссей. Человек в истории. История в сослагательном наклонении. Москва, 2000 С. 213.

Ще однією владною структурою, інтереси якої перетинались інтересами староіврів, була козацька адміністрація Гетьманщини. Її представники, у більшості випадків теж послуговувалися терміном “раскольник”. Його використовували більшість гетьманів та козацьких полковників². Однак цілком можливо, що вони вкладали свій змісту тлумачення цього слова, не прив’язуючи його до Російської православної Церкви. Принаймні автор “Історії Русів” трактував його по своєму: “...а названы они раскольниками потому, что многочисленные акты их или раз-нообразные толки не подходят ни к какой секте Христианской и ниже к деис-тической, а суть оне один бред мужичий, взятый из самого грубого язычества и умноженый безумным суеверием”³.

Поряд з цією зустрічаємо й іншу назву “капитоны”. Зокрема, у листі Стародубського полковника Семена Самойловича до гетьмана, від 2 вересня 1684 р., читаємо про вигнання ним з території свого полку “веры капитонской моска-лей”⁴. У витягові з стародубських міських книг теж натрапляємо на позначення староіврів “капитонами”⁵. За словником В. Даля цим терміном позначались “пер-вые последователи раскола беспоповщины, по старцу Капитону, в Костромс-кой и Вологодской губ. при царе Михаиле Федоровиче”⁶. На мою думку, це визначення не було офіційним, а два наведені вище документи, лише передають практику поширену серед широких народних мас. Сумнівно, щоб Стародубсь-кий полковник вживаючи слово “капитоны” мав на увазі виключно безпопівців, яких тоді на Стародубщині, очевидно ще й не було.

Поряд з цим значний інтерес становить інше питання: як староіври самі себе називали? На жаль, використані нами документи замовчують цю проблему. Однак вони дозволяють зробити висновок, що у зносинах з офіційною владою мешканці слобод не називали себе ні “староіврами”, ні “древлеправославними християнами” послуговуючись лише терміном “обиватели”. Якщо ж їм усе-таки доводилось вказувати на свою релігійну відмінність, то наголошувалось на роз-ходженні з офіційним православ’ям у богослужбній практиці. Як правило вказу-валось про відправлення богослужіння за книгами старого друку⁷.

З початком 19 ст. у документах державної влади поступово набуває поши-рення термін “старообрядцы”. Як видно з джерел, починають розрізняти дві групи староіврів – “старообрядцы приемлющие священство” і “старообрядцы не приемлющие священство”⁸. Паралельно продовжують широко використовув-

² Див.: Лилеев М.И. Новые материалы для истории раскола на Ветке и в Стародубье. Киев, 1893.

³ Кониский Георгий. История Русов / Репринтное воспроизведение 1846 года. Киев, 1991. С. 222.

⁴ Лилеев М.И. Новые материалы для истории раскола... С. 40.

⁵ Там же. С. 60.

⁶ Даль Владимир. Толковый словарь живого великорусского языка. Т. 2. Москва, 1978. С. 87.

⁷ Наказ жителей раскольнических слобод // Сборник императорского русского исторического общества. Т. 107. Санкт-Петербург, 1900. С. 205.

⁸ Державний архів чернігівської області (ДАЧО). Ф.128, оп.1, спр. 2814, арк.117.

вати й першый термін, але теж выокремлюючы попіўців та безпопіўців – “*раскольники приемлющие священство*” і “*раскольники не приемлющие священство*”. Серед останніх, також виділяюць дзве групы: “*раскольники не приемлющие священство, но поклоняющиеся иконам*” та “*раскольники не приемлющие священство и не поклоняющиеся иконам*”⁹. Очевидно маліся на увазі безпопіўці поморскай та федосіўскай згод^{*}. Як бачымо, у цих двох выпадках абодва терміны жываюцца, як сінанімы, для позначэння староўірв. У той же час іх выкарыстоўвалі і в рiзних значэннях: словам “*старообрядцы*” позначалі попіўців, а “*раскольники*” – безпопіўців. Прадставнікiв iншых праваславных течій в дакументах іменувалі “*сектантами*”. До них зокрема зараховувалі: духоборцiв, молокан, іудействуючых, скопцiв та iн. За законам вiд 27 травня 1835 вci вони, а також безпопіўці, котрi не молились за царя, були оголошeні “*особенно вредными ересями*”¹⁰.

Отже, у першій паловiнi 19 ст., прынаймнi за правлiння Миколи I (1825-1855), царскiе урядовцi, розрiзнялі паняття: старообрядцi, розкольники та сектанти. На таку думку наштовхуюць і назви вiдомостей, якi подавались мiсцевою владою до губерньскых устанав. Напрыклад, “*Рапорт Сосницкой городской полиции о старообрядцах, раскольниках разных согласий и сектах в г. Соснице*”¹¹.

Таким чiном упродовж 18 – першой паловiнi 19 ст. тeрмiнoлoгiя яку выкарыстоўвалі владнiе структуры для позначэння староўірв зазнала значных змiн. Пашырeння набувае слово “*старообрядцi*”, а паняття “*розкольники*” стало вжыватiсь у вужчoму значeннi. Зрозумiю, що пашырeння такоi паняттiнoй мoдeлi було пoв’язанe нe з прагнeннeм пoм’якшiтi пoлiтичнi умoвi iснування хочa б для частини староўірв замiнiвшi нeгативнe “*розкольник*” нeйтральнiм “*старообрядець*”, а з унiвeрсалiзацiєю i бюрократизацiєю дeржавнoгo апарату. Пoлiтика уряду Миколи I спрямoвана на выкорiнeння нeoфiцiйных праваславных течiй пoтpeбувала пoсилeння дeржавнoгo наглядy за ним i вiдпoвiднo, розширeння паняттiнoгo апарату.

⁹ Там само, спр. 8919, арк. 88-92.

^{*} Поморскiй толк (Данилiвцi) — oднa з найбiльшых течiй у безпопiвцинi. Сформувався напpик. 17 ст. на Пiвнoчi Росiї. Першу гpомаду заснував дяк Данило Вiкулiн у 1695 на р. Виг (звiдси назва — Данилiвцi). На раннiй стадiї свoгo iснування Д. заперечували царську владу, нe визнавали шлюбу i пропaгували самоспалeння як oдну з форм спасiння. У пер. пол. 18 ст. Д. дeщo вiдiйшли вiдeсхатoлoгiчних пoглядiв. Це викликало розкол i пoяву цiлoгo ряду згод (нoвoжoнi, фiлiпoвцi, aapoнoвцi). В Укpaїнi гpомади Д. з’явились у др. пол. 18 ст. (Харкiвськiй, Волинськiй та Киiвськiй губ.) Зараз дiє лише незначна кiлькiсть.

Федосiўськiй толк — oднa з найбiльш значних течiй в безпопiвцинi, якa сформувався у др. пол. 17 ст. Засновникoм Ф.т. був дяк Федосiй Васiльeв, якiй разoм з свoїми oднoдумцями, вiдoлoвся вiд поморцiв (*див. Поморськiй толк*) i oрганiзував oбщину нoвoгo напрямку. Для вiрoвчeння Ф.т. були характернi бeзшлoбнiсть та вoрoжe ставлeння до дeржави i правoславнoї цeркви. З др. пол. 18 ст. гoлoвним цeнтpoм Ф.т. став Пpeoбpaжeнськiй цвiнтap у Москвi, дe були заснованi чoлoвiчiй та жiнoчiй мoнaстирi. У 19 ст. Ф.т. розпaвся на цiлий ряд згод. В Укpaїнi oбщини Ф.т. дiяли в Волинськiй, Киiвськiй та Харкiвськiй губ.

¹⁰ Дeржавний архiв Харкiвськoї oблaстi, ф. 3, oп. 103, спр. 47, арк. 135.

¹¹ ДАЧO. Ф.128, oп.1, спр. 4188.

Перед сучасними дослідниками неминуче постає проблема використання цих термінів. Наскільки виправдним є їх використання у сучасних дослідженнях. На мою думку, у цьому плані треба бути надзвичайно обережним, щоб не образити почуття тих віруючих, які є послідовниками древлеправославної церкви. Безумовно, що у цьому зв'язку термін “розкольник” є не прийнятним, навіть з огляду його присутності у джерелах. Тому використовувати його можна хіба, що під час цитування документів.

Довідка про автора:

Волошин Юрій Володимирович,

кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії Полтавського державного педагогічного університету.

Адреса: 36020 Україна, м. Полтава,
вул. Комсомольська, 38а, кв.17.

Тел. д.: (05322) 2 80 20.

E-mail: y_voloshin@ukr.net

Мова гістарычнай навукі

Круглы стол 31.05.2003

Алесь Смалянчук (Гародня)
доктар гістарычных навук,
прафесар кафедры тэорыі і гісторыі права
Беларускага інстытута правазнаўства

ДА ПРАБЛЕМЫ АСАБЛІВАСЦЯЎ ТЭРМІНАЛОГІІ ГІСТАРЫЧНАЙ НАВУКІ

У разважаннях пра спецыфіку гістарычнай навукі часта выказваецца думка, што гістарычныя даследаванні не маюць уласнай адметнай мовы і выкарыстоўваюць мову паўсядзённасці¹. Пры гэтым частка навукоўцаў прымае падобнае становішча як аб'ектыўную рэчаіснасць. Іншыя сцвярджаюць, што гэта толькі “праблема росту”, і гістарычная навука павінна выпрацаваць уласную навуковую мову, якая толькі і можа гарантаваць поспех даследавання. Негатыўны адказ на пытанне *Ці мае гісторыя ўласную мову?* прымушае задумацца над іншым пытаннем *Ці павінна гістарычная навука мець уласную навуковую мову?*

Праблема гістарычнай тэрміналогіі непазбежна закранае сферу лінгвістыкі. Яшчэ Марк Блок лічыў неабходным уключыць лінгвістыку ў спіс дапаможных гістарычных дысцыплінаў, якія вывучаюцца ва ўніверсітэтах: “Паводле якой абсурднай логікі людзям, якія добрую палову часу свайго навучання знаёмяцца з прадметам заняткаў толькі праз слова... дазваляецца не ведаць лінгвістыкі?”²

Гісторыкам сапраўды варта звярнуць увагу на некаторыя падставовыя пытанні мовазнаўства, звязаныя з тэрміназнаўствам як навукай пра тэрміны. У першую чаргу гэта датычыць суадносінаў паміж “тэрмінам” і “паняццем”. Трэба заўважыць, што адзінае азначэнне “тэрміна” ў беларускім мовазнаўстве адсутнічае. Найчасцей сустракаюцца пэўныя варыяцыі таго азначэння, якое дадзена ў Тлумачальным слоўніку беларускай мовы: “Тэрмін – слова або словазлучэнне, якое дакладна абазначае пэўнае паняцце якой-небудзь спецыяльнай галіны навукі, тэхнікі, мастацтва і пад.”³ Некаторыя мовазнаўцы прапануюць больш шырокае разуменне “тэрміна”. Напр., Алена Лапкоўская (Гародня) лічыць тэрмінам

¹ Напр., пра гэта казаў польскі гісторык Д.Грынберг у лекцыі, прачытанай 14 верасня 2002 г. у Варшаве ў Цэнтры даследавання антычнай традыцыі (Ośrodek badań nad tradycją antyczną).

² Цытата па: Про А. Двенадцать уроков по истории. Москва, 2000. С. 65.

³ Тлумачальны слоўнік беларускай мовы / Пад рэд. М.Судніка і М.Крыўко. Мн., 1996. С. 673.

слова ці лексікалізаванае спалучэньне, якое суадносіцца з адпаведным спецыяльным паняццем навукі ці тэхнікі і мае сваю дэфініцыю⁴.

Ва ўсіх разважаньнях наконт тэрміналогіі трэба ўлічваць, што тэрмін фактычна з'яўляецца толькі назвай паняцця. Зразумела пры гэтым, што для тэрміналагічнага даследавання вялікае значэньне мае само паняцце. Сувязь тэрміна з навуковым паняццем з'яўляецца яго вызначальнай уласцівасцю. Пры гэтым трэба таксама ўсведамляць, што тэрмін застаецца элементам моўнай сістэмы і жыве па яе законах. Менавіта гэтым часта тлумачацца парушэньні адназначнай адпаведнасці тэрміна і паняцця, што характэрна для большасці тэрмінасістэмаў. Тэрміналогія пэўнай навукі найчасцей вызначаецца як сукупнасць альбо сістэма тэрмінаў, якая суадносіцца з сістэмай паняццяў адпаведнай навукі і функцыянуе ў структуры пэўнай мовы. Гэтыя дзве сістэмы – сістэма паняццяў і сістэма тэрмінаў – узаемазвязаны і ўзаемаабумоўлены.

Адной з асноўных праблемаў тэрміназнаўства з'яўляецца пытанне пра суадносіны спецыяльнай тэрміналогіі і сістэмы агульналітаратурнай мовы⁵. Справа ў тым, што для фарміравання новых тэрмінаў выкарыстоўваюцца ўжо існуючыя ў мове словаўтваральныя мадэлі. У выніку выразае размежаванне агульнай і спецыяльнай лексікі не заўсёды магчыма з-за адноснай рухомасці межаў значэння слоў, а таксама з-за наяўнасці ў тэрміналогіі тых самых лексіка-семантычных працэсаў, якія адбываюцца ў лексіцы агульналітаратурнай мовы. Зразумела, што на развіццё тэрміналогіі таксама ўплывае эвалюцыя навукі, г.зн. дзейнічаюць экстралінгвістычныя фактары.

Большасць даследчыкаў даказваюць прынцыповую правільнасць палажэння аб адзінстве слова і тэрміна і з'яўляюцца прыхільнікамі тэорыі слоўнасці тэрміна і лексічнасці тэрміналогіі. Вядомы лінгвіст А.Рэфармацкі перакананы, што паміж тэрміналогіяй і нетэрміналогіяй няма бездані. Паводле яго думкі, нельга думаць, што тэрміны складаюцца з іншых гукаў і не падпарадкоўваюцца граматычным законам дадзенай мовы. “Калі б гэта было так, – сцвярджаў даследчык, – то тэрміналогія не належала б дадзенай мове, а наогул уяўляла б сабою іншую мову”⁶.

Крыніцамі фарміравання тэрміналагічнай лексікі беларускай навукі звычайна з'яўляюцца лексіка ўласна беларускай мовы, іншых нацыянальных моваў і, безумоўна, міжнародны лексічны фонд, які прадстаўлены грэка-лацінскімі словамі і марфемамі. Фарміраванне новых тэрмінаў адбываецца праз запазычанне гатовых адзінак (слоў і словазлучэнняў), выкарыстання гатовых частак (марфем)

⁴ Лапкоўская А. Сучасная беларуская баганічная тэрміналогія. Дысертация на суісканне навуковай ступені кандыдата філалагічных навук. Мн., 1998.

⁵ Реформатский А. Что такое термин и терминология? // Вопросы терминологии. Материалы Всесоюзного терминологического совещания. Москва, 1961. С. 46-51.

⁶ Реформатский А. Введение в языковедение. Учебник для студентов филологических факультетов. 4-е изд. Москва, 1967. С. 111.

у якасці элементаў або шляхам уласна словаўтварэння. Аднак асноўнымі спосабамі ўтварэння тэрміналагічнай лексікі прынята лічыць наступныя: 1) лексіка-семантычны (змяненне значэння, а не формы слова); 2) марфалагічны (пераход адной часткі мовы ў іншую) і 3) сінтаксічны (словазлучэнне)⁷.

Асвятляючы праблему тэрміна, даследчыкі фармулююць шматлікія патрабаванні, якім ён павінен адпавядаць. Сярод іх такія ўласцівасці, як матываванасць (г.зн., што тэрмін не павінен уводзіцца без вострай неабходнасці), дакладнасць, кароткасць, зручнасць утварэння новых слоў, адсутнасць сінонімаў, дублетаў і амонімаў. Лінгвіст Э.А. Натансон, абагульніўшы думкі розных даследчыкаў, вылучыў наступныя патрабаванні: 1) тэрмін павінен: дакладна суадносіцца з паняццем; быць лексічна сістэмным; адпавядаць сінтаксічным нормам літаратурнай мовы; быць па магчымасці кароткім і монасемічным; 2) тэрмін не павінен: быць плеанастычным (г.зн., утрымліваць паўторную або дубліраваную інфармацыю); змяшчаць дадатковую інфармацыю, мець сінонімы і амонімы.

Цікавае ўяўляе вопыт польскіх даследчыкаў, якія прапануюць наступныя агульнанавуковыя прынцыпы ўтварэння новых тэрмінаў:

1. Новыя тэрміны, як замена агульнапрынятых, не павінны ўводзіцца без вострай неабходнасці.
2. Тэрмін павінен абапірацца на айчынныя традыцыі словаўтварэння або адпавядаць лексіцы, якая мае міжнароднае распаўсюджванне. Пры гэтым тэрмін павінен быць утвораны або цалкам з айчынных каранёў, або цалкам – з замежных.
3. Тэрмін павінен утрымліваць толькі адну інфармацыю на кожную акалічнасць (не быць плеанастычным).
4. Тэрмін павінен адпавядаць толькі аднаму паняццю.
5. Тэрмін павінен мець адзін карань або адну структуру для родавай групы блізкіх тэрмінаў.
6. Тэрмін павінен быць па магчымасці кароткім і лёгкім для вымаўлення і запамінавання, а таксама не ствараць праблемаў у спалучэнні з іншымі тэрмінамі.
7. Тэрмін павінен адпавядаць прынцыпам моўнай правільнасці.
8. Тэрмін не павінен выклікаць у кагосьці пачуцця абурэння ці раздражнення. Ён павінен падабацца⁸.

Цікава, што на першае месца польскія навукоўцы паставілі прынцып матываванасці ўвядзення новага тэрміна. Наўрадці гэты прынцып задаволіць прыхільнікаў стварэння адметнай мовы гістарычнай навукі.

⁷ Ужо згаданая А. Лапкоўская ў дысертацыйным даследаванні прыйшла да высновы, што асноўнай матэрыяльнай субстанцыяй для нацыянальнай тэрміналогіі ў галіне батанікі (20-я гг. 20 ст.) з'яўлялася лексічная база беларускай мовы. Абсалютная большасць тэрмінаў была ўтвораная сінтаксічным спосабам.

⁸ Nowicki W. O ścisłości pojęć i kulturze słowa w technice. Warszawa, 1978. S. 33-37. Пры гэтым аўтар спаслаўся на кнігу: Mazur M. Terminologia techniczna. Warszawa, 1961.

Безумоўна, трэба асобна вылучыць тыя патрабаванні, якія прад’яўляе да тэрмінатворчасці кожная нацыянальная гістарыяграфія. У прыватнасці, даследчык, які належыць да беларускай нацыянальнай гістарычнай традыцыі, не павінен забываць, што галоўным суб’ектам беларускай гісторыі з’яўляюцца беларусы (“русiны”, “лiтвины”, “беларусцы” і г.д.), а асноўным аб’ектам даследавання – Беларусь (не “Усходнія крэсы” і не “Паўночна-заходні край Расеі”).

Падчас падрыхтоўкі да канферэнцыі падалося, што многія папрокі ў адрас беларускай гістарычнай навукі з нагоды пэўнай навуковай недакладнасці яе тэрміналагічнага апарату значна перабольшаны. Праблема, безумоўна, існуе. Але гэта праблема не толькі нашай айчынной навукі. Вось, што, напрыклад, пісаў пра стан французскай гістарыяграфіі яе прадстаўнік Антуан Про: “Французскія гісторыкі не заўсёды дэманструюць строгае ўжыванне тэрмінаў. Іх гістарыяграфічная традыцыя не прымушае да гэтага. Больш філасофская германская традыцыя адрозніваецца ў гэтым сэнсе, і часцяком у Германіі кніга па гісторыі пачынаецца з раздзела, цалкам прысвечанага абгрунтаванню тэрмінаў, якія потым будуць выкарыстоўвацца аўтарам. Імкнучыся пазбегнуць паўтораў і карыстаючыся шкалярскімі правіламі пераказу, французскія гісторыкі іншым разам ужываюць некалькі слоў для пазначэння той самай рэаліі. Яны гавораць дзяржава і ўрад, а іншым разам – улада, у той час як гэтыя словы пазначаюць розныя рэаліі. То яны гавораць пра сацыяльны клас, то – пра сацыяльныя групы, то – пра колы. Такая лёгкасць годная шкадавання, але яна з’яўляецца распаўсюджанай з’явай і не цягне за сабой негатыўных наступстваў, пакуль не прыводзіць да парушэння структуры і цэльнасці канцэпцыі”⁹.

Праблема тэрміналогіі – гэта глабальная праблема гістарычнай навукі, у валай ступені абумоўленая яе ўласнымі асаблвасцямі. У беларускім варыянце яна да таго ж абцяжарана ўмовамі развіцця айчынной гістарыяграфіі ў 19–20 ст. Палiтычны і iдэалагiчны дыктат значна абмяжоўваў навуковы патэнцыял беларускіх даследчыкаў.

Мова гісторыі, сапраўды, не з’яўляецца цалкам штучнай мовай з уласнымі граматычнымі катэгорыямі і дакладна вызначанымі адметнымі тэрмінамі. Мова гісторыі – гэта пераважна звычайная штодзённая мова, у якой побач з навуковымі тэрмінамі прысутнічаюць літаратурныя і публіцыстычныя выразы, параўнанні, метафары, скарачэнні і г.д. Яна напоўнена старажытнай лексікай (архаізмамі), але адначасна ў ёй шмат новаствораных тэрмінаў. Гэта незвычайна багатая мова, бо даследчыку прыходзіцца з яе дапамогай характарызаваць усе бакі жыцця чалавека.

Варта заўважыць, што кожны спецыяльны тэкст складаецца з лексікі тэрміналагічнай (тэрміны і прафесіяналізмы, што з’яўляюцца назвамі спецыфічных паняццяў навукі) і нетэрміналагічнай (агульнанавуковая лексіка і агульнаўжывальныя словы).

⁹ Про А. Двенадцать уроков... С. 138.

Аналіз фрагментаў трох “знакавых” тэкстаў беларускай гістарыяграфіі 20 ст. дазволіў убачыць прыблізныя суадносіны тэрміналагічнай і нетэрміналагічнай лексікі ў гістарычных працах*:

1. В.Ластоўскі “Кароткая гісторыя Беларусі” (Вільня, 1910). Пачатак раздзелу “Беларусь пад Расеяй”: 121 – 879, г.зн. тэрміналагічная лексіка складала 12,1%.
2. У.Ігнатоўскі “Кароткі нарыс гісторыі Беларусі” (Мінск, 1991). Пачатак раздзела “Беларусь у складзе Расійскай імперыі”: 181 – 819, г.зн. тэрміналагічная лексіка складала 18,1%.
3. М.Біч “Аб нацыянальнай канцэпцыі гісторыі і гістарычнай адукацыі ў Рэспубліцы Беларусь” (БГЧ №1, 1993). Раздзел “Становішча Беларусі ў складзе Расійскай імперыі”: 225 – 775, г.зн. тэрміналагічная лексіка складала 22,5%.

(Для параўнання адзначым што тэрміналагічная лексіка спецыяльных тэкстаў па моўных дысцыплінах і г.зн. “дакладных” навуках складае звычайна ад 35 да 50%).

Чалавечае жыццё, якое з’яўляецца галоўным аб’ектам гістарычных даследаванняў, з цяжкасцю паддаецца ўпарадкаванню пры дапамозе тэрэтычных схемаў. Украінская даследчыца Наталія Якавенка ў адным з інтэрв’ю звярнула ўвагу на суадносіны паміж тэорыяй і эмпірычнай гісторыяй. “Буйныя метадалагічныя працы, - заўважыла яна, - ствараюцца як правіла філосафамі і культуролагамі, г.зн. людзьмі, якія не займаюцца прыкладнымі даследаваннямі. Гэтыя пабудовы звычайна не вытрымліваюць праверкі эмпірычным матэрыялам. Жыццё кожны раз бярэ сваё. Яно не настолькі дысцыплінавана, як тэрэтычныя схемы. Гісторык-прыкладнік імкнецца пра гэтыя рэчы не думаць. У яго простае заданне муляра¹⁰”.

Не менш крытычна пра магчымасць адэкватнага адлюстравання гістарычнай рэчаіснасці ў тэрміналагічным і паняццёвым апарате выказаўся ўжо спамянуты А.Про. На яго думку, “нельга сцвярджаць, што тэрміны прыдаюць гісторыі строгі лагічны парадак... Канцэптуалізацыя ўпарадкоўвае гістарычную рэчаіснасць, але гэтае ўпарадкаванне адноснае і заўсёды толькі частковае, бо рэальнае ніколі не можа быць зведзена да рацыянальнага. Рэальнае заўсёды ўтрымлівае элемент выпадковасці, і канкрэтныя асаблівасці непазбежна парушаюць прыгажосць і парадак канцэптаў... Жыццё пастаянна выходзіць з рамакі лагікі... Канцэптуалізацыя ўносіць у рэальнае некаторы парадак, але гэта недасканалы і няпоўны... парадак”¹¹.

Апроч таго, нельга забываць, што гісторыя ўяўляе сабой пэўную сацыяльную практыку, а г.зн., што яна выконвае сацыяльныя функцыі, напр., адстойванне пэўных маральных і ідэалагічных каштоўнасцяў ды інш. Гэтае выкананне патрабуе эмацыянальна афарбаванай мовы, якая б уплывала не толькі на інтэлектуальную сферу, але і на пачуццёвую. Усё гэта непазбежна ўплывае на тэрміналагічны апарат навукі. Многія яе тэрміны ўзятыя з паўсядзённай мовы, што непазбежна вядзе да полісеміі, залежнасці тэрміну ад кантэксту, у якім ён ужываецца, і г.д.

* аналізаваліся фрагменты памерам у 1000 адзінак

¹⁰ http://mail.tut.by/Redirect/www.niurr.gov.ua/ru/ukr_rus/bulletin_5/yakovenko.htm

¹¹ Про А. Двенадцать уроков... С. 139.

Іншая асаблэвасць тэрміналагічнага апарату гістарычнай навукі звязана з выкарыстоўваннем тэрмінаў іншых сацыяльных дысцыплінаў. Даўно заўважана, што гісторыя “высежвае яйкі, якіх не знесла”¹². Сапраўды, імпартаванне тэрмінаў стала неад’емнай рысай развіцця гістарычнай навукі. У выніку назіраецца сумеснае карыстанне блізкімі навукамі (напр., гісторыя і паліталогіяй, гісторыя і культуралогіяй) тымі самымі тэрмінамі. І гэта невыпадкова. Гістарычнае даследаванне ахоплівае мінулае чалавека і чалавецтва ва ўсіх мажлівых аспектах – нацыянальным, палітычным, сацыяльна-эканамічным, а таксама цывілізацыйным і культурным. Гэта азначае, што гістарычная навукa ў пэўным сэнсе з’яўляецца інтэгральнай дысцыплінай, бо яна можа лічыць “сваімі” пытанні іншых навуковых дысцыплінаў, падвяргаючы іх дыяхроннаму даследаванню, якое з’яўляецца выключна гістарычнай спецыфікай. Прэтэнзіі на інтэгральнасць прадугледжваюць выкарыстанне метадаў і вынікаў даследаванняў розных сацыяльных навук. Міждысцыплінарнасць у сваю чаргу прадугледжвае агульны навуковы апарат альбо агульны набор інструментаў. Агульны ў тым сэнсе, што асобныя паняцці павінны мець адно і тое ж значэнне ў розных навуках.

Аднак працэс пераймання тэрмінаў не носіць выключна аднакіраваны характар. Здраецца так, што гісторыя толькі вяртае сабе тыя тэрміны, якія былі выпрацаваныя якраз у яе нетрах, але з часам сталі ўспрымацца як тэрміны паліталогіі, культуралогіі, эканомікі, рэлігіязнаўства ды інш. (“правыя”, “левыя”, абсалютызм, міф і г.д.). Пры гэтым імпартаваныя тэрміны звычайна губляюць сваю адназначнасць (строгасць), перастаюць ужывацца ў сваім абсалютным значэнні, атрымліваючы пэўную спецыфікацыю.

Праблемы гістарычнай тэрміналогіі актыўна дыскутуюцца сярод польскіх калегаў. У цэнтры дыскусій два пытанні: 1) Што характэрна для ўласна гістарычнай тэрміналогіі? 2) У якой ступені гісторыкі могуць карыстацца тэрміналогіяй, выпрацаванай іншымі навукамі¹³.

На думку польскай даследчыцы В.Мошчэньскай, уласна гістарычныя тэрміны характарызуюцца перш за ўсё тым, што іх змест выразна ўказвае на гістарычны перыяд і гістарычную падзею, да якой яны адносяцца, г.зн. яны маюць пэўнае “гістарычнае” абмежаванне часам, прасторай і падзеяй (ці працэсам). Большасць польскіх гісторыкаў, зыходзячы з таго, што розныя сацыяльныя навукі маюць агульную тэрыторыю даследавання, сцвярджаюць неабходнасць выкарыстання гісторыкамі паняццяў і тэрмінаў іншых сацыяльных навук. Яны аддаюць перавагу не ўтварэнню новых тэрмінаў, а разумнаму выкарыстанню тэрміналогіі іншых сацыяльных навук з іх абавязковай уніфікацыяй¹⁴.

Аднак многія навукоўцы прытрымліваецца думкі пра неабходнасць выпрацоўкі ўласна гістарычных тэрмінаў, бо толькі гэта, паводле іх меркавання, даз-

¹² Тамсама. С. 140.

¹³ Fitowa A. Słownik słów kluczowych z historii Polski. Kraków, 1992. S. 11.

¹⁴ Тамсама. С. 14.

воліць гісторыі знаходзіць агульныя заканамернасці і выказаць іх у навуковых катэгорыях. Такая пазіцыя мае падтрымку прыхільнікаў школы Аналаў, дзе выразна прысутнічае погляд, што гісторык стварае гісторыю, у т.л. і г.зв. “голыя факты”, што па сутнасці ўся гісторыя – гэта не што іншае як выбар. Апроч таго тэрмінатворчасць раскрывае сутнасць і вынікі навуковага пошуку. Тэрміны, – пісаў Г.О.Вінакур, – не з’яўляюцца, а прыдумваюцца, утвараюцца ў працэсе асэнсавання іх неабходнасці¹⁵.

На карысць неабходнасці пастаяннага абнаўлення тэрміналагічнага апарату сведчыць таксама тэндэнцыя развіцця гістарычнай навукі, якая, паводле выразу А.Фіговай, эвалюцыянуе ад “культу фактаў” да “культу структур”, г.зн. ад апісання фактаў (ідэаграфічная навука) да адкрыцця навуковых законаў (номатэтычная навука)¹⁶. Заўважым, аднак, што гэтая неабходнасць абнаўлення і папаўнення тэрміналагічнага апарату гістарычнай навукі зусім не азначае неабходнасць выпрацоўкі ўласна гістарычнай навуковай мовы, зразумелай пераважна гісторыкам.

На маю думку, спадзяванні на магчымасць выпрацоўкі дакладнай навуковай мовы гісторыі ніколі не рэалізуюцца, ды і не варта гэтага рабіць. Мова гістарычнай навукі заўсёды будзе шматаспектнай і павінна такой быць, бо гісторыя адрасаваная не толькі групе спецыялістаў, але таксама шырокаму колу непрафесійных чытачоў. Трэба прызнаць, што ў гістарычнай тэрміналогіі заўсёды будуць спалучацца рысы навуковасці і публіцыстыкі.

Аднак гэта зусім не азначае, што гісторык не павінен звяртаць увагу на тэрміналагічны апарат. Наадварот, раздзелам, у якім тлумачацца асноўныя тэрміны, павінна распачынацца кожная сур’ёзная навуковая публікацыя. Гэта павінна стаць нормай культуры гістарычнага даследавання. Таксама неабходна жорстка прытрымлівацца пэўных агульнанавуковых, лінгвістычных і гістарычных патрабаванняў да выпрацоўкі новых тэрмінаў. І, безумоўна, гісторыкі, як і даследчыкі іншых сацыяльных дысцыплінаў, павінны імкнуцца да адназначнага разумення тэрмінаў, якія выкарыстоўваюцца ў розных навуках пра чалавека.

¹⁵ Вінакур Г.О. О некоторых явлениях словообразования в русской технической терминологии // Труды Московского института философии, литературы и истории (МИФЛИ). 1939. Т. 5. С. 24.

¹⁶ Fitowa A. Słownik słów kluczowych... S. 6-7.

*Ірына Будзько (Менск),
кандыдат філалагічных навук,
старшы навуковы супрацоўнік аддзела гісторыі беларускай мовы
Інстытута мовазнаўства імя Якуба Коласа НАН Беларусі*

ГІСТАРЫЧНАЯ ЛІНГВІСТЫЧНАЯ ТЭРМІНАЛОГІЯ: ГЕНЕЗІС, ДУБЛЕТНАСЦЬ І ПЕРСПЕКТЫВЫ РАЗВІЦЦА

Гісторыя грамадскіх адносінаў не можа быць адарвана ад гісторыі моваў, на якіх гаварыла ці якімі карысталася тая ці іншая людская супольнасць у розныя гістарычныя перыяды. Асабліва актуальным моўнае пытанне становіцца пры вывучэнні ўзаемаадносінаў і генетычнага развіцця блізкіх народнасцяў, напрыклад, усходніх славян у часы сярэднявечча і ўтварэння дзяржаўнасці. Нягледзячы на тое, што такая лінгвістычная дысцыпліна, як гістарычная граматыка ці гісторыя славянскіх літаратурных моваў, перакрочыла ўжо паўтара стагоддзі, па гэтую пару ў мовазнаўчай літаратуры няма адзінай думкі наконт дакладнага вызначэння такіх тэрмінаў, як *старажытнаруская мова* (*древнерусский язык*), *стараруская мова*, *агульнаўсходнеславянская мова* і г.д.

Філалагічная навука канстатуе, што яшчэ да нашай эры на падмурку аднаго з індаеўрапейскіх дыялектаў сфармавалася праславянская мова, якая стала мовай-вытокама для ўсіх сучасных славянскіх моваў. Тэрмін, выбраны моваведамі, вельмі трапны і поўнасю супадае з англійскім *Proto Slavonic* і нямецкім *Urslavische Sprache*. Абапіраючыся на агульныя тэндэнцыі і параўнальныя дадзеныя сучасных славянскіх моваў, многія праславянскія словы рэканструюваны. У гэтымалагічных слоўніках яны пазначаны знакам *. Напрыклад: **kоnь-ць < kоnь*, **na-ken-lo < kоnь*. Агульнапрынятым лічыцца старажытнае чаргаванне *e/o*, таму словы *конец* і *начало* ўзыходзяць да аднаго кораня *kоnь* (кропка, пункт, з якога можа штосьці пачынацца і якім можа нешта заканчвацца). На працягу доўгага перыяду праславянскі дыялект развіваўся як адзіны моўны субстрат з тоеснай структурай. Агульнапрызнанай была думка аб тым, што ў другой палове першага тысячагоддзя нашай эры адбываўся распад праславянскай мовы на асобныя славянскія дыялекты, што было звязана перш за ўсё з пашырэннем тэрыторыі, дзе жылі славянскія плямёны і з разнастайнымі кантактамі іх з іншымі народнасцямі (напрыклад, з балтамі). Паводле апошніх даследаванняў распад праславянскай мовы навукоўцы адносяць да 4 ст. н.э. З-за адсутнасці пісьмовых крыніцаў і непаўнаты дыялектных і гісторыкалінгвістычных дадзеных у мовазнаўстве існуе шэраг пытанняў, што прывяло, напрыклад, да выдзялення г.зв. *балта-славянскай праблематыкі*.

Прыкладна з 5 ст. н.э. ва ўсходнеславянскай моўнай групе выдзяляюцца дыялекты, якія сталі прамовамі сучасных трох усходнеславянскіх моваў — рускай, беларускай і ўкраінскай. Мы не маем падставы казаць пра раптоўнае ўтварэнне трох моваў з адной, мы гаварым толькі аб тэндэнцыях, якія былі ўласцівыя дыялектам усходнеславянскай групы плямёнаў: поўнагалоссе, адсутнасць носавых галосных, змены ў сістэме кансанантызму і г.д. Моўная карціна на ўсходнеславянскіх землях змянілася са з’яўленнем пісьменнасці і прыняццем хрысціянства.

Да гэтага мы гаварылі толькі аб рэканструяваных моўных асаблівасцях, якія былі ўласцівыя носьбітам на ўзроўні вуснага маўлення, бо ніякіх пісьмовых тагачасных крыніцаў мы не маем. З’яўленне пісьменнасці ва ўсходніх славянаў, з аднаго боку, спрасціла працу мовазнаўцаў, бо нашмат лягчэй апеляваць якімі-небудзь высновамі ў апоры на пісьмовыя крыніцы, аднак з другога боку, паставіла перад намі шмат пытанняў, адказаць на якія і сёння вельмі няпроста. Характарызуючы мову богаслужэбных і кананічных кнігаў, якія былі перакладзены святымі Кірылам і Мяфодзіем у 9 ст., лінгвісты карыстаюцца тэрмінамі *стараславянская* і *царкоўнаславянская мовы*. Розніца паміж імі — толькі ў лакалізацыі. *Стараславянская мова* — мова самых старажытных славянскіх пісьмовых помнікаў, якія дайшлі да нас (10–11 ст.). У яе аснову пакладзены паўднёvasлавянскі салунскі дыялект, аднак з самага пачатку стараславянская мова насіла характар міжнароднага моўнага субстрату, зразумелага ўсім групам славянскіх плямёнаў. *Царкоўнаславянская мова* — мова помнікаў славянскай пісьменнасці, якія ствараліся па ўзору першых перакладаў, зробленых Кірылам і Мяфодзіем, аднак ўвабралі ў сябе ўжо мясцовыя разнавіднасці. Таму ў лінгвістычнай літаратуры часта можна сустрэць выразы тыпу “царкоўнаславянская мова ўсходнеславянскай рэдакцыі (альбо ізводу)”, “царкоўнаславянская мова балгарскай (македонскай, сербскай, харвацкай глагалічнай) рэдакцыі” і інш. Каб адрозніць царкоўнаславянскую мову пазнейшых часоў, выкарыстоўваюцца тэрміны *старацаркоўнаславянская* і *царкоўнаславянская мовы*. У першым выпадку гаворка ідзе ўсё пра тыя ж помнікі пісьменнасці 10–11 ст., у другім — аб больш позніх творах на царкоўнаславянскай мове, стварэнне якіх працягвалася яшчэ ў 19 ст.

Калі мы будзем гаварыць пра 10–14 ст., то традыцыйны погляд на лінгвістычную сітуацыю ва ўсходніх славянаў адлюстроўвае наступнае выказванне: “У сучасным мовазнаўстве бяспрэчна ўстаноўленым лічыцца факт, што літаратурныя мовы сучасных усходнеславянскіх народаў — рускага, украінскага і беларускага — па свайму паходжанню ўзыходзяць да старажытнай адзінай літаратурна-пісьмовай мовы, якая была ва ўжытку ва ўсходніх славян у перыяд іх супольнага жыцця на працягу 10–14 ст.”¹

Гаворка ідзе аб *старажытнарускай мове* (т.зв. *древнерусский язык*). Цытата гэта як найлепш адлюстроўвае вядомую схему, прапанаваную яшчэ Р.І. Аванесавым:

¹ А.І.Жураўскі. Гісторыя беларускай літаратурнай мовы. Т. I. Мн., 1967. С. 15.

Схема гэтая патрабуе далейшага ўдакладнення і пераасэнсавання. Калі мы гаворым, што праславянская мова ў сярэдзіне першага тысячагоддзя распалася на асобныя славянскія дыялекты, мы маем на ўвазе перш за ўсё вусныя народныя дыялекты. Калі мы гаворым пра тое, што старажытнаруская мова распалася на старабеларускую, стараўкраінскую і старарускую, мы маем на ўвазе перш за ўсё мову пісьменнасці ўсходніх славянаў, якая стваралася на аснове царкоўнаславянскай мовы, і на пачатковым этапе свайго існавання яшчэ не поўнасю адлюстроўвала рысы народных усходнеславянскіх дыялектаў. У апошнія часы тэрмін *старажытнаруская мова* часта стаў замяшчацца тэрмінам *агульнаўсходнеславянская мова*, які быў прапанаваны М.І.Таўстым.

Тэрміны *старажытнаруская* і *стараруская мовы* былі фактычна аб'яднаныя расейскімі вучонымі, калі стаў выходзіць “Словарь русского языка 11 – 17 вв.” пад рэдакцыяй члена-карэспандэнта АН СССР С.Г.Бархударова, для стварэння якога былі даследаваны каля 950 помнікаў пісьменнасці, з іх – 120 (г.зн. каля 12%) перыяду 11 – 14 ст.

Працэс засваення і трансфармацыі царкоўнаславянскай пісьмовай традыцыі на ўсходнеславянскіх землях характарызаваўся наяўнасцю дзвюх тэндэнцый: працягам стварэння рэлігійнай літаратуры на царкоўнаславянскай мове і развіццём на падмурку кірылічнага пісьма свецкай (у т.л. дзелавой) пісьменнасці. Па ступені пранікнення народных усходнеславянскіх элементаў у пісьмовы тэкст абодвух тыпаў мы і можам вызначаць перыяд утварэння літаратурнай мовы той ці іншай усходнеславянскай народнасці. Прычым, з аднаго боку, асабліва каштоўнымі для нас з'яўляюцца дзелавыя помнікі, рознага роду дагаварныя граматы і г.д., бо яны ў пэўнай ступені адлюстроўваюць жывую народную мову, аднак з другога боку, няма і не можа быць больш важнага доказу існавання літаратурнай мовы на ўсходнеславянскіх землях, чым наяўнасць рэлігійнай літаратуры на беларускай, рускай або ўкраінскай мовах (а не на царкоўнаславянскай).

Што тычыцца беларускіх земляў, тэндэнцыя замены царкоўнаславяншчыны беларускімі моўнымі рысамі праявілася ўжо ў 15 ст. (узгадаем такія помнікі пісьменнасці, як Чэцця 1489 г., Зборнік біблейскіх кніг пачатку 16 ст., перакладзены на старабеларускую літаратурную мову габрэямі непасрэдна з ідышу, Псалтыр 16 ст. і г.д.). Аднак аб поўным выцясненні царкоўнаславянскай мовы з рэлігійнага ўжытку можна гаварыць толькі пачынаючы з 1580 г., калі ўбачыла свет “Евангелле” ў перакладзе В.Цяпінскага.

У мовазнаўчай літаратуры да сённяшняга дня застаецца нявысветленым пытанне аб намінацыі дзяржаўнай мовы ВКЛ. Для абазначэння афіцыйна-дзела-

вой мовы таго перыяду існуюць намінацыі *канцылярская мова ВКЛ* (К.Станг), *простая мова* (Б.А.Успенскі), *руська мова*, *старабеларуская літаратурная мова*. Апошні тэрмін лічыўся агульнапрынятым і да нядаўняга часу ім карысталася большая частка мовазнаўцаў, нягледзячы на крытычнае стаўленне некаторых небеларускіх лінгвістаў. Тэрмін, прапанаваны К.Стангам, на жаль, не ахоплівае ўсю старабеларускую пісьменнасць, а тычыцца толькі канцылярскіх і справаводчых дакументаў, створаных на тэрыторыі ВКЛ; тэрміны *простая мова* і *руська мова* ўвогуле вельмі неканкрэтныя: *простай мовай* часта называецца мясцовы дыялект некаторых паўночна-заходніх беларускіх гаворак, а што тычыцца *рускай мовы*, то ў пераважнай большасці выпадкаў лексема *руський*, зафіксаваная ў помніках беларускай пісьменнасці, пішацца без знака ь, што адлюстроўвае на пісьме падзенне рэдукаваных, якое адбылося ўжо ў 12 – 13 ст.:

а писар земски^s по руску маеть литэрами и словы рускими вси листы и поэвы писати (Ст. 1566, 416); *тотъ статѣть новоправленъ^s ... тисмомъ польскимъ И рѣскимъ дрѣковати, и в поветы розслати велели есмо* (Ст. 1588, прадмова).

Акрамя таго, *руський* у старабеларускай мове мог значыць і ўвогуле агульнаўсходнеславянскі, і праваслаўны, і кірылічны (што тычылася пісьма), і старабеларускі, тым больш, што ў помніках пісьменнасці зафіксавана спалучэнне *простая руская мова*: *Маеть и тепер книжицѣ великого и чудовного старца Макари[≥], з грецкогw на простѣю рускѣю мовѣ, власне дл[≥]вас самых ... преложеныи бесѣды, albo казан[≥]* (Духоўныя бяседы святога айца Макарыя. Вільня, 1627. С. 9).

Усе названыя недарэчнасці прывялі да існавання і дыскутавання ў мовазнаўчых колах пытання аб размежаванні беларускіх і ўкраінскіх помнікаў пісьменнасці, напісаных на г.зв. *простай мове*. Так, у працы І.Агіенкі “Размежаванне ўкраінскіх помнікаў ад беларускіх”, што была напісана ў 1934 г. і актыўна цытуецца сучаснымі ўкраінскімі мовазнаўцамі, можна прачытаць наступнае: “У цэлым Вялікім Княстве Літоўскім, асабліва прымаючы пад увагу, што з дапамогай унii Лiтвы з Польшчай у яго ўвайшла і Галіччына, безумоўна большасць склаў украiнскi народ, якi да таго ж i культурай быў вышэйшы за народ беларускi; у сувязi з гэтым я не магу не дапусціць, што ў “лiтоўскiх” канцылярыях не працавалi i ўкраiнцы. У нас неяк пашырылася думка, што ў лiтоўскiх канцылярыях працавалi самi беларусы, а канцылярскаю мовай была там толькi мова беларуская. Думаю, што гэта было не так i што адсамага пачатку заснавання дзяржаўных канцылярыi у iх працавалi i ўкраiнцы. Украiнскай шляхты ў той час было ледзь не больш, чым беларускай, таму дапускаць, што канцылярыi абслугоўвалiся толькi беларусамi, няма нiякiх падставаў”². Калі б гэта было так на самой справе, мы ніякім чынам не гаварылі б пра агульную мову канцылярыі ВКЛ, пра агульную мову юрыдычных помнікаў. Калі б кожны пісар альбо перапісчык уносіў у помнікі пісьменнасці

² І.І.Агіенку. Розмежування пам’яток украiнських вiд белоруських. “Записки чина св. Василя Великого”. Т. VI. Вып. 1-2. Львiв, 1935. С. 283.

рысы індывідуальнага стылю, то мы гаварылі б толькі пра такія з’явы, як “мова дагаварных грамад”, “мова Літоўскіх статутаў” і г.д.; карацей кажучы, не вялося б ніякай гаворкі пра агульную дзяржаўную мову ВКЛ. Тым больш, што мова *profanum*, г.зн. мова свецкіх помнікаў пісьменнасці не вычэрпваецца толькі дзельнымі актамі, юрыдычнымі дакументамі і статутамі ВКЛ. Сюды мы можам таксама ўключыць перакладныя рыцарскія аповесці (“Аповесць аб Трышчыне і Ізольдзе”, “Аповесць аб Троі”, “Аповесць аб Баве-каралевічу”), творы рэлігійна-палемічнай літаратуры, летапісы (Баркулабаўскі, Быхаўца і г.д.).

Што тычыцца характарыстыкі мовы *profanum* у ВКЛ, то з пэўнай ступенню даставернасці мы можам пра яе сказаць наступнае:

- што гэта была ўсходнеславянская мова;
- што лексічны склад яе змяшчаў шмат запазычанняў (пераважна паланізмаў, чэхізмаў, германізмаў);
- што ў ёй толькі пачалі праяўляцца тэндэнцыі, уласцівыя сучаснай беларускай мове.

На сённяшнім этапе развіцця філалагічная навука ўключае ў склад помнікаў старабеларускай пісьменнасці і значную колькасць рэлігійнай літаратуры, напісанай на царкоўнаславянскай мове, падмацоўваючы гэта фактам, што яна стваралася на тэрыторыі ВКЛ, утрымлівае пэўныя ўсходнеславянскія ўкрапленні на ўсіх моўных узроўнях і з’яўляецца ў такой жа ступені культурна-гістарычнай спадчынай беларусаў, як і “Катэхізіс” Сымона Буднага або “Евангелле” Васіля Цяпінскага. Таму варта было б уводзіць паступова ў навуковы ўжытак тэрмін *мова ВКЛ*, беручы, аднак, пад увагу той факт, што пераважная большасць помнікаў пісьменнасці, у тым ліку твораў, якія былі створаны перш за ўсё для грамадскіх патрэбаў, былі напісаны на старабеларускай літаратурна-пісьмовай мове.

Пытанні да Ірыны Будзько

Захар Шыбека (Менск): Як Вы лічыце, на колькі рэальна прыняцце Вашых тэрміналагічных прапаноў суседнімі славянскімі краінамі?

Вы карыстаецеся тэрмінамі “пан” і “гаспадзін”. Мяне цікавіць, на колькі правамерна іх ужываць гісторыку ў сацыяльна-эканамічным кантэксце?

Віталь Скалабан (Менск): Вы ўжывалі тэрмін “старабеларуская літаратурная пісьмовая мова”. Можа лепей усё ж такі ўжываць тэрмін “старабеларуская мова”?

Ірына Кітурка (Гародня): Як “свецкая мова” Вялікага княства Літоўскага адрознівалася ад “свецкай мовы” Маскоўскага княства?

Алег Латышонак (Беласток): Ці можна выкарыстоўваць тэрмін “мова ВКЛ”, калі там ужывалася некалькі моваў?

Валянцін Голубеў (Менск): Як крыніцы называюць мову ВКЛ? Якую інтэрпрэтацыю тэрмінам крыніцаў можа даць даследчык-лінгвіст? Што мелася на ўвазе пад тымі тэрмінамі (дэфініцыямі), якія ўжываліся ў крыніцах?

Чаму тая пісьмовая мова ВКЛ, пра якую Вы казалі, моцна набліжаная да чэшскай мовы?

Сяргей Токць (Гародня): Як Вы ставіцеся да тэорыі Успенскага, што ў ВКЛ існавала славяна-рускае двухмоўе, а ў Маскоўскай дзяржаве – дыгласія?

Уладзімер Сосна (Менск): Раней гісторыкі шырока ўжывалі тэрмін “старажытнаруская народнасць”. Сёння многія ад яго адмовіліся. А як быць з тэрмінам “старажытнаруская мова”?

Валянцін Мазеу (Менск): Як паўплывала кнігадрукаванне на развіццё мовы ВКЛ?

Аляксандар Краўцэвіч (Гародня): Калі нарэшце закончыцца выданне Гістарычнага слоўніка беларускай мовы?

Якаў Басін (Менск): Ці былі створаны слоўнікі мовы ВКЛ?

Адказы Ірыны Будзько

Адказ З.Шыбеку: Наколькі рэальна ўспрыняць тэрміна “старабеларуская літаратурная пісьмовая мова” нашымі суседзямі на поўдні і на поўначы? Хачу сказаць, што праца на падобных канферэнцыях нагадвае нейкую віртуальную рэальнасць. Не бывае так, каб пасля выступлення, адразу быў уведзены новы тэрмін. Больш важна акрэсліць існуючыя тэндэнцыі. Апроч таго нельга забываць, што мовазнаўства – гэта вельмі традыцыйная навука. Уводзячы новы тэрмін, мала растлумачыць, чаму ты яго ўводзіш. Трэба прывязаць гэты тэрмін да існуючай традыцыі і лепш за ўсё прымірыць яго з гэтай традыцыяй. Што датычыць прапанаванага тэрміну, то няма падставаў спадзявацца, што нашыя паўночныя і паўднёвыя суседзі яго прымуць.

Тэрміны “пан” і “госпадын” шырока выкарыстоўваліся як звароты. Першы з іх быў вельмі пашыраны (“паны-рада”). Маем шмат фіксацый гэтага тэрміну. Другі сустракаецца трохі радзей. Этымалогія ад слова “гасподзь”.

Адказ В. Скалабану: Па-першае, патрэбнае пэўнае размежаванне. У падручнікахпа гісторыі або ў навукова-папулярных працахмы можам карыстацца тэрмінам “старабеларуская мова”. Але навуковыя даследаванні паказваюць, што гэта менавіталітаратурная пісьмовая мова. Яна практычна не гучала. Па-другое, гісторыя беларускай літаратурнай мовы – гэта перш за ўсё гісторыя мовы асобных літаратурных помнікаў. Усе помнікі старабеларускай пісьменнасці падзяляюцца на тры жанрава-стылістычныя разнавіднасці: 1) дзелавыя тэксты; 2) рэлігійная літаратура; 3) свецка-мастацкія тэксты. Напрыклад, перакладная літаратура ўтрымлівае рысы той мовы, з якой яна была перакладзеная. Рэлігійная праваслаўная літаратура ўвабрала ў сябе рысы царкоўнаславянскай мовы. Статуты ўтрымліваюць шмат юрыдычнай лексікі. Тут варта згадаць тэорыю “трохстылей”, пра якую пісаў М.Ламаносаў. Патрэбны дыферэнцыяваны падыход.

Адказ І.Кітурка: Вядомы філолаг Філін яшчэ да вайны пісаў пра тое, што да 18 ст. дзяржаўнай мовай Маскоўскай Русі была царкоўнаславянская мова. Гэты

тэзіс выклікаў дыскусію. Філіна абвяргалі, але, на маю думку, ён мае рацыю. У царкоўнаславянскай мове, якая была распаўсюджаная на тэрыторыі ўсходніхславянаў, вызначыліся дзве тэндэнцыі – свецкая і рэлігійная. Уласна царкоўнаславянская моўная стыхія паслядоўна захоўваецца ў рэлігійнай сферы, у сферы “sacrum”. У свецкую тэндэнцыю пачалі пранікаць усходнеславянскія моўныя элементы. Гэта адлюстравалася ў “Руская праўдзе”, “Аповесці мінулых гадоў”, “Слове пра паход Ігаравы”. Мы можам казаць толькі пра ступень наяўнасці ўсходнеславянскіх элементаў у гэтых тэкстах. Аднак царкоўнаславянская аснова прасочваецца таксама і тут. Яна відавочная.

Адказ А.Латышонку: Чаму я прапаную тэрмін “мова ВКЛ”, калі ў канцылярыі вялікага князя ўжываліся некалькі моваў? Мне асабіста ён таксама не падабаецца, але лічу, што яго можна ўжываць. Калі ствараўся адзел беларускай мовы ў Інстытуце мовазнаўства НАН, калі распачынаўся праект гістарычнага слоўніка беларускай мовы, то была праведзена вялізная праца па размежаванні царкоўнаславянскіх і беларускіх помнікаў. Царкоўнаславянская спадчына, створаная на беларускіх землях, была адкінутая. Не ўлічвалі Тураўскае Евангелле, Слова Кірыла Тураўскага, Жыцце Еўфрасінні Полацкай, надпіс на крыжы св.Еўфрасінні, Друцкае Евангелле, “Апостал” Францішка Скарыны. Можна працягваць гэты пералік. Помнікі ляжаць у Вільні быццам нікому не патрэбныя, а іх неабходна ўключыць у нашу культурную спадчыну.

Расейскія мовазнаўцы ў Слоўнік рускай мовы 11 – 18 ст. уключылі ўсе літаратурныя помнікі і царкоўнаславянскай, “рускай” традыцыі. У нас іншая сітуацыя. Вось і атрымліваецца, што мы маем каля 150 помнікаў літаратуры, а расейцы – каля 950. Аналагічная сітуацыя існуе на Украіне. Ёсць Слоўнік стараўкраінскай мовы 11 – 14 ст., у які ўключана царкоўнаславянская лексіка.

На маю думку, тэрмін “мова ВКЛ” можа аб’яднаць усе гэтыя тэндэнцыі. Больш чым слоўнік патрэбная праца, якая б увабрала ў сябе ўсю пісьмовую спадчыну, якая стваралася на тэрыторыі ВКЛ і мела розную моўную аснову.

Адказ В.Голубеву: Як крыніцы называюць гэтую нашу мову і як сучасныя даследчыкі інтэрпрэтуюць тагачасныя назвы? Некалькі цытатаў: “А пісар земскі па руску мае лігарамі і словы рускімі ўсе лісты і позвы пісаць” (Статут 1566 г.); “Тот Статут новапраўлены пісьмом польскім і рускім друковаті і в поветра заслаті велелі есмо” (Статут 1588 г.); “Маеце теперь книжку великого і чудотворного старца Макарія с грецкого на простую рускую мову власне для вас самых приложениа і беседы або казанія” (Духовные беседы святого старца Макарія. Вільно, 1627 г.).

Шырока выкарыстоўваўся этнонім “рускі” (не “руські”, як пішуць на Украіне). Менавіта ён акрэсліў свецкую мову ВКЛ. Як мы зараз яго інтэрпрэтуем? У падручніку ганаровага акадэміка Беларускай АН Дурнава (1927) (аўтар пазней быў рэпрэсаваны) адзначаецца, што існуюць два разуменні тэрміна “руская мова”. Першае – руская мова як мова ВКЛ. Другое – руская мова як мова Расейскай дзяржавы. Сёння мы не можам карыстацца гэтым тэрмінам, бо прыйшлося

б пісаць спецыяльныя падручнікі, каб растлумачыць ягоны гістарычны сэнс. Трэба шукаць новы тэрмін.

Як растлумачыць блізкасць да чэшскай мовы? Існуе паняцце моўнай сістэмы. Помнікі сярэднявечча, напісаныя на тэрыторыі ВКЛ, належаць да ўсходнеславянскай мовы. Чэшская мова – гэта мова заходніх славянаў. Магчыма меліся на ўвазе запазычаныя з чэшскай мовы (“чэхізмы”), якія выкарыстоўваліся ў канцылярскай юрыдычнай лексіцы. Па праблеме запазычанняў можна чытаць асобную лекцыю. Пры перакладзе помніка з чэшскай мовы непазбежныя чэхізмы, пры перакладзе з польскай – паланізмы і г.д.

Адказ С.Токуцю: Я ўжо казала пра дзве тэндэнцыі – “sacrum” і свецкасць. Менавіта тут можна назіраць гэтыя з’явы. Я лічу, што лепш карыстацца тэрмінам “двухмоўе” (або білінгвізм), бо дыгласія – гэта паняцце статычнае. Ім пазначаюць размежаванне камунікатыўных функцый мовы. Атрымалася, што царкоўнаславянская мова адносілася да рэлігійнай сферы, а старабеларуская літаратурная пісьмовая мова – да грамадска-палітычнай. Тэрмін “білінгвізм” больш адпавядае моўнай сітуацыі ВКЛ. Да таго ж шэраг помнікаў існуюць на моўным паўзмежжы, дзе немагчыма адразу вызначыць прыналежнасць да выразна акрэсленай тэндэнцыі.

Адказ У.Сосне: Сёння ўводзіцца ў навуковы ўжытак тэрмін “усходнеславянская мова”, які таксама не адпавядае рэчаіснасці, бо моўная агульнасць назіралася толькі ў пісьмовых крыніцах. Паколькі і зараз мы маем дыялекты, то можна ўявіць сабе, якая велізарная розніца паміж мовамі розных усходнеславянскіх рэгіёнаў існавала ў сярэднявеччы. Старажытнаруская мова – гэта мова пісьмовых помнікаў 11 – 14 ст., створаных на тэрыторыі Кіеўскай Русі.

Адказ В.Мазу: Кнігадрукаванне дало магутны штуршок развіццю пісьмовай мовы. Не трэба забываць, што развіццё кнігадрукавання супала з уздымам пратэстантызма і пашырэннем уніяцтва ў Беларусі. Пранікненне народнай моўнай стыхіі ў рэлігійныя тэксты было абумоўленае рэлігійнай сітуацыяй. Пісьмовая (канцылярская) мова выразна адрознівалася ад рэлігійных тэкстаў.

Адказ А.Краўцэвічу: Праца над гістарычным слоўнікам беларускай мовы закончана, але калі выйдзе з друку апошні том цяжка сказаць. Зараз выдаецца 1 – 2 тамы ў год. Усяго выйшла ўжо 22 тамы, а плануецца – 37. Можца самі палічыць, колькі спатрэбіцца часу, каб увесць слоўнік выйшаў з друку.

Адказ Я.Басіну: Існуюць два сярэднявечныя слоўнікі мовы ВКЛ – *Лексіконь словенороский* П.Бярынды і *Лексис* Зізанія.

Андрэй Кіштываў (Менск): Тэрміны “беларуская эканоміка” і “эканоміка Беларусі” для мяне тоесныя. Беларуская эканоміка, безумоўна, мела нацыянальны твар. Гэта няцяжка прасачыць, аналізуючы ўсе катэгорыі насельніцтва, якія былі ўцягнутыя ў нацыянальныя працэсы. Можна, напрыклад, узяць апісанне Дзісенскага уезда на пачатак 20 ст., калі здавалася б, што рынак павінен быў ужо знівельіраваць этнічныя адметнасці ягоных удзельнікаў. Аднак у дакументах даюцца выразныя этнічныя характарыстыкі суб’ектаў рынка. Хоць усе гэтыя суб’екты выходзілі з адным і тым жа таварам.

Ніхто не будзе спрачацца, што існавала розніца ў вядзенні справаў паміж купцом-стараверам і купцом-іудзеям. Тое ж самае датычыць фабрычнай прамысловасці і рамесных майстэрняў. Фабрыкі часта мелі нацыянальны твар. Напрыклад, у яўрэйскіх прадпрыемстваў субота была заўсёды выходным днём.

Калі мы ўжываем тэрмін “беларуская эканоміка”, то павінны аўтаматычна ўключыць у яго тое, што Святлана Куль-Сяльвестава лічыць культурным кампанентам. Аднак гэта можна зрабіць толькі пасля грунтоўнага вывучэння беларускай эканомікі. У гэтым выпадку на ўзроўні ментальнасці мы адразу будзем разумець яе адрозненні ад нямецкай, амерыканскай, японскай ды іншых эканомік.

Рэпліка С.Куль-Сяльвеставай (Гародня): Эканоміка мае ўласны культурны кампанент, які ўваходзіць у гісторыю культуры.

Алег Латышонак (Беласток): Спачатку пра пісьмовую мову ВКЛ. Яе пастаянна імкнуцца па-новаму акрэсліць. Але ж кожная новая назва – гэта стварэнне новага не існуючага быту. Мы проста множым гэтыя віртуальныя быты, калі называем тую мову “старабеларускай” ці “мовай ВКЛ” (яна ж не заўсёды была мовай юрыдычна замацаванай, а пасля яе замяніла польская мова). Адносна сцвярджэння пра асаблівасці мовы асобных помнікаў літаратуры, хачу заўважыць, што мы таксама называем жывую беларускую мову “беларускай”, а калі ад’язжаем кіламетраў на 50 або нават пераходзім у суседнюю вёску, то сустракаемся з іншай гаворкай. Пры гэтым усе гэтыя гаворкі мы не саромеемся называць беларускімі. Не разумею, чаму сустракаючыся з асаблівасцямі мовы розных помнікаў, мы не можам іх аб’яднаць і акрэсліць адной мовай. Лічу ўсе гэтыя новыя тэрміны нічым не абгрунтаванымі. З такім самым правам можам называць гэтую мову беларускай, тым больш што ў 17 ст. яна так ужо і называлася. Менавіта не старабеларуская, а беларуская.

Адносна этнічнасці уніятаў. Звяртаю ўвагу, што “рускасць” як этнаканфесійная адметнасць была зломленая пратэстантызмам. З яго прыходам стала зразумела, што “рускі” не значыць праваслаўны, бо практычна ўся эліта ВКЛ стала пратэстанцкай, пры гэтым па-ранейшым называючы сябе “русінамі”.

Можна разглядаць унію як праяву Контррэфармацыі. У гэтым выпадку тагачаснае беларускае праваслаўе будзе выглядаць як працяг Рэфармацыі. Пра гэта ўжо пісалі. Рэфармаванае праваслаўе падтрымлівала нацыятворчую плынь насуперак уніі, якая кансервалава “рукасы”. Менавіта праваслаўе ідэйна абумовіла падзел “русі” на асобныя народы. Якраз праваслаўныя падзяліліся на беларусаў і маларасіян. Калі ж весці гаворку пра жыхароў сучаснай Расеі, то тут не было праблемы. Ва ўсіх крыніцах яны называюцца “масква”, “маскавіты” і г.д. Нічога не трэба прыдумваць.

Якаў Басін Менск): Я хачу ўзняць, на мой погляд, адно вельмі важнае пытанне. Папядзіце на назву нашай канферэнцыі – “Праблемы тэрміналогіі беларускай гістарычнай навукі”. Але чаму навукі? Мне падаецца, што ўзнятыя праблемы маюць надзвычай важнае практычнае значэнне. Я хачу зачытаць фрагмент дэфініцыі генацыду, прынятай Жэнеўскай канвенцыяй 1948 г. “Пра папярэджванне наступу генацыду і пакаранні за яго”. Дык вось у нацыянальна-культурнай галіне да генацыду адносіцца знішчэнне мовы, рэлігіі альбо культуры якой-небудзь нацыянальнай, расавай альбо рэлігійнай групы, у т.л. забарона карыстання нацыянальнай мовай паўсядзённа або ў школах, забарона друку і распаўсюджвання выданняў на мове такой групы, знішчэнне музеяў, бібліятэк, школ, гістарычных помнікаў, будынкаў, якія прызначаны для патрэбаў рэлігійнага культу і г.д. Усё гэта складовыя паняцця “генацыд”. Гэтае злчынства караецца Міжнародным трыбуналам.

Амаль усе сённяшнія даклады былі звязаныя з нацыянальнымі праблемамі. Сёння адно з галоўных слоў нашай інтэлігенцыі – гэта слова “русіфікацыя”. Дакладней “татальная русіфікацыя”, ад якой церпяць не толькі нацыянальныя меншасці, але і тытульная нацыя. Русіфікацыя з’яўляецца характэрнай рысай сённяшняга дня. Калі б мы сёння разабралі такія паняцці, як акультурацыя, асіміляцыя, этнацыду дачыненні да нашай сённяшняй беларускай культуры і культуры нацыянальных меншасцяў, мы б убачылі, што ў нашай краіне адбываецца тое, за што павінны караць адпаведна Жэнеўскай канвенцыі 1948 г.

Сёння страта нацыянальнай групавой свядомасці і нацыянальнай самасвядомасці адбываецца пры фактычным захаванні элементаў мовы, культуры, традыцыі. Хоць здавалася б, што гэта ўзаемавыключныя фактары.

Што здарылася пасля з’яўлення новага закона пра рэлігію? Аказалася, што пры роўнасці рэлігій мы можам мець адкрытую няроўнасць канфесій. Значыць трэба разбіраць паняцце “роўнасць” ва ўсіх культуралагічных аспектах.

Я шкадую, што сёння адсутнічае Яўген Разэнблат, які павінен быў выступіць з рэфератам па праблеме Галакосту і генацыду. Гэтая праблема зноў жа мае практычнае значэнне. Пры адсутнасці дакладна акрэсленных паняццяў і тэрмінаў многія людзі не маюць магчымасці называцца ахвярамі генацыда, ахвярамі Галакосту, ахвярамі сталінскіх рэпрэсій. Не зусім зразумелыя суадносіны тэрмінаў “канцэнтрацыйны лагер” (з’яўся ў першыя гады савецкай улады) і “лагер знішчэння”. Ці аднолькавыя гэта паняцці? Як яны спалучаюцца з праблемай Галакосту?

Застаецца пытанне, што называць гетам. У сярэднявеччы ў перакладзе з італьянскай мовы гэта раён горада, дзе канцэнтравалася пэўная рэлігійная або нацыянальная група. А што такое гета для перыяда II сусветнай вайны? Энцыклапедыі ўказываюць, што гэта гарадская мясцовасць, якая стала месцам канцэнтрацыі яўрэйскага насельніцтва. А калі яно знаходзілася не ў горадзе, а ў сельскай мясцовасці, дзе не было калючага дроту і Judenrata? Напрыклад, калі з’явіліся карнікі, каб знішчыць яўрэяў Глыбоцкага гета, то тыя пайшлі ў лес. Але праз два месяцы выйшлі з лесу, бо пачалася зіма. У выніку ўсе яны былі знішчаныя. Апроч таго гета ў румынскай зоне акупацыі – гэта адно, а ў нямецкай – зусім іншае. У залежнасці ад дэфініцыі многія людзі не могуць даказаць, што яны з’яўляюцца ахвярамі нацызму.

Тое ж можна казаць пра тэрміны “эвакуацыя” і “бегства”.

Усё гэта праблемы нашага сённяшняга дня. Менавіта таму патрэбны вельмі сур’ёзны разгляд такіх паняццяў як “генацыд”, “Галакост”, “этнацыд”.

На пачатку красавіка гэтага году ў Музеі Вялікай Айчыннай вайны адбылася канферэнцыя, падчас якой прафесар Малашка заявіў, што Галакост – гэта не толькі знішчэнне 800 тыс. беларускіх яўрэяў, гэта яшчэ і знішчэнне 2 млн. беларускіх грамадзянаў неяўрэйскай нацыяльнасці. Чалавек не разумее, якая розніца існуе паміж генацыдам наогул, генацыдам армянаў, генацыдам яўрэяў перыяду Хмяльніччыны і расавым знішчэннем яўрэяў у гады II сусветнай вайны, што ў 1960 г. атрымала назву “Галакост”. Мы абавязаны пра гэта пісаць і гаварыць, бо гэта праблема сённяшняга дня.

Некалькі слоў пра яўрэйскі супраціў. Ці меў ён месца? А ці мог быць яўрэйскі неўзброены супраціў? А што рабіць з яўрэйскімі партызанскімі атрадамі? Іх было дзевяць, але іх не жадаюць прызнаваць, называючы “сямейнымі”.

Усё гэта праблемы вельмі актуальныя, і я прапаную працягваць гэтую размову на наступных канферэнцыях.

Алесь Смалянчук (Гародня): Хачу падзякаваць Ірыне Будзько за вельмі цікавы выступ. Лічу, што прагучаўшыя крытычныя заўвагі звязаныя з тым, што мы, гісторыкі не заўсёды можам зразумець лінгвіста, як і наадварот. За тымі тэрмінамі, якія прапанавала сёння спадарыня Ірына, выразна адчуваецца імкненне пашырыць беларускую культурную спадчыну літаратурнымі помнікамі, якія чамусьці ігнаруюцца гісторыкамі культуры, і выпрацаваць паняццёва-катэгарыяльны апарат, які даваў бы максімальна адэкватнае ўяўленне пра моўную сітуацыю ў ВКЛ.

Алесь Краўцэвіч (Гародня): Хачу акцэнтаваць увагу шануюнага спадарства на той гістарычны момант, у які мы праводзім нашу канферэнцыю. Эвалюцыя тэрміналогіі кожнай навукі ідзе бесперапынна. Аднак, асабліва ў гістарычнай навуцы, бываюць моманты, калі перамены ў грамадскай сітуацыі востра патрабуюць пераасэнсавання паняццёвага і тэрміналагічнага апарата. Мы якраз перажываем перыяд, калі змена статусу нашай краіны (ад падпарадкавання ўраду СССР да незалежнасці) апырэдзіла перамены ў гістарычнай навуцы. У першую чаргу гэта датычыць тэрміналагічнага апарата. На пачатку 90-х гг. яны пачалі ўводзіцца явачным парадкам. Напрыклад, замест тэрміна “Вялікая Айчынная вайна” мы сталі ўжываць тэрмін “Другая сусветная вайна”, змяніўся таксама тэрміналагічны апарат для пазначэння падзелаў Рэчы Паспалітай і захопу Расеяй беларускіх земляў ды інш. Але таксама відавочны адваротны працэс, а менавіта – спроба рэанімацыі былой савецкай, а фактычна каланіяльнай гістарыяграфіі паспрыяла вяртанню з небясы многіх ідэалагізаваных тэрмінаў. Менавіта таму нашая канферэнцыя можа стаць пунктам акцэнтацыі, які неабходны дзеля прыспяшэння тэрміналагічных пераменаў у гістарычнай навуцы.

У сувязі з гэтым Рада БГТ і рэдакцыя *Гістарычнага альманаха* ўводзіць у часопісе рубрыку “Тэрміналогія”. Матэрыялы рубрыкі будуць спрыяць шырокаму абмеркаванню праблемы тэрміналогіі гістарычнай навукі. З цягам часу матэрыялы гэтай рубрыкі ўвойдуць у Тэрміналагічны слоўнік гісторыі Беларусі, праца над якім ужо ідзе. “Першай ластаўкай” гэтага абмеркавання стаўся адказ Генадзя Сагановіча на крытыку з боку Ігара Марзалюка адносна ўжывання такога варыянта імя расейскага цара Івана IV як “Іван Жаклівы”.

Запрашаю сяброў БГТ і ўдзельнікаў нашай канферэнцыі прыняць актыўны ўдзел у гэтай рубрыцы. Абяцаю, што рэдакцыя будзе звяртацца да многіх з вас персанальна.

Святлана Куль-Сяльверстава (Гародня): На маю думку, працэс росту беларускай гістарычнай навукі найбольш заўважальны ў пытаннях тэрміналогіі. Сёння мы звяртаемся да тэрмінаў, якія пачалі выкарыстоўваць на пачатку 90-х гг., але цяпер імкнемся надаць ім сапраўды акадэмічнае гучанне. Назіраецца нармальны працэс росту гістарычнай навукі, калі яна пазбываецца тэрмінаў, якія выйшлі з публіцыстыкі і ідэалогіі. Сёння фарміраванне тэрміналагічнага апарату і вызначэнне зместу тэрмінаў з’яўляецца адной з важнейшых задачаў. Я заклікаю зрабіць рэвізію беларускай гістарычнай тэрміналогіі пачатку 90-х гг.

Алесь Смалянчук (Гародня): Дакладнае вызначэнне кожнага тэрміна і стварэнне тэрміналагічнага слоўніка ў гістарычнай навуцы звычайна вядзе да таго, што праз год ствараецца яшчэ адзін, яшчэ больш прэтэнцыёзны слоўнік. Гэта бясконцы працэс. Раз і назаўсёды вызначанай тэрміналогіі ў нашай навуцы не можа быць.

Валянцін Голубеў (Гародня): Не хацелася б, каб у выніку нашай канферэнцыі адбыўся чарговы перахлёст. Наше сённяшняе абмеркаванне паказала, што беларуская гістарычная навука знаходзіцца на даволі высокім узроўні, у т.л. і тэрміналогія. Асноўныя падыходы, выпрацаваныя нашымі папярэднікамі, вытрымалі выпрабаванне часам. Мы крытыкавалі толькі пэўныя ідэалагічныя падыходы, навязаныя падчас кіравання КПСС, або тыя, што прыйшлі з польскай, расейскай і савецкай гістарыяграфіі. У вялікай ступені мы ад іх ужо пазбавіліся. Рэвалюцыі рабіць не трэба. На пасяджэнні, прысвечаным тэрміналогіі сацыяльна-эканамічнай гісторыі мы фактычна толькі ўдакладнялі некаторыя тэрміны. Няма вялікіх праблемаў і з тэрміналогіяй гісторыі культуры. Мы даследуем гісторыю культуры Беларусі. Ніхто нічога іншага не прыдумае. Можна яшчэ сказаць, што вывучаем гісторыю культуры беларускага народу, але гэта будзе тое ж самае.

Мы ўпершыню не пабаяліся сказаць, што ёсць рэчы, ад якіх трэба адмаўляцца. Гэта цяжка, бо непазбежна сутыкненне з гісторыкамі старэйшага пакалення. Многія з іх ніколі не прымуць пераменаў па тых або іншых прычынах. Мы павінны гэта ўлічваць, але паступова пераводзіць тэрміналогію гістарычнай навукі на беларускую нацыянальную глебу.

Трэба таксама адзначыць, што па вялікаму рахунку асноўная навуковая тэрміналогія ўжо распрацаваная еўрапейскай гістарыяграфіяй. Мы наўрад ці ўнясем нешта прынцыпова новае. Але нам варта выкарыстаць вопыт нашых суседзяў па стварэнні тэрміналогіі нацыянальнай гістарыяграфіі.

Алесь Краўцэвіч: Не магу цалкам пагадзіцца з думкай В.Голубева наконт таго, што святовая гістарыяграфія ўжо выпрацавала асноўны тэрміналагічны апарат. Гэтае сцвярджэнне затушоўвае тую праблему, дзеля якой мы тут сабраліся. Сапраўды святовая навука мае ўласныя прынцыпы стварэння тэрміналагічнага апарату. Гэта бясспрэчна, але мы тут сабраліся, каб выпрацаваць менавіта нацыянальны аспект. Не ведаю, ці параіць нам святовая навука, ужываць тэрмін “Інфлянты”, або тэрмін “Лівонія”, называць пануючую дынастыю ў ВКЛ дынастыяй Ягелонаў або дынастыяй Гедымінавічаў. Гэта мы павінны вырашаць самі.

Святлана Куль-Сяльверстава: Не трэба забывацца, што сусветная гістарычная навука развіваецца. На кожным сваім этапе яна ставіць і вырашае новыя задачы. Нам не трэба аглядацца на замежных калегаў і не трэба чакаць, калі яны зробіць за нас нашу справу.

Апроч таго святовая гістарычная навука пастаянна пераасэнсоўвае свой тэрміналагічны апарат. Я прыводзіла прыклад з ацэнкай тэрміна “руская культура” сучаснымі расейскімі даследчыкамі, а можна прывесці і іншыя.

Хацелася б таксама пачуць ад Валянціна Голубева дэфініцыю тэрміна “беларускі народ”. Ён казаў пра гісторыю культуры беларускага народа, а можа трэба казаць пра культуру беларускай інтэлігенцыі або культуру беларускага этнаса.

Захар Шыбека (Менск): Я хацеў бы звярнуць увагу на акадэмічны бок той праблемы, якая сабрала ўсіх нас у гэтай залі. Канферэнцыя паказала важнасць

праблемы тэрміналогіі. Мы павінны больш адказна ставіцца да тых тэрмінаў, што ўжываем і да тых дэфініцыяў, якія даем. З іншага боку, неабходны больш крытычны погляд на тэрміналогію, якую ўжываюць нашыя калегі. Сумяшчэнне ўнутранай адказнасці і крытычнага погляду на тэрміналагічныя навацы нашых калегаў можа паспрыяць таму, што нашая гістарычная навука ў цэлым уздымецца на больш высокі ўзровень. Акадэмічны падыход можа стаць той базай, на якой стане магчымым выпрацоўка нацыянальнай тэрміналогіі.

Нацыянальная праблематыка – гэта заўсёды рэч складаная. У нейкай ступені яна належыць нават не да публічнай, а да інтымнай сферы. Менавіта таму свае нацыянальныя праблемы трэба ставіць у нейкія акадэмічныя рамкі, зразумелыя для ўсіх.

Валянцін Голубеў: Давайце рэальна ацэньваць свае сілы. Я лічу, што мы павінны больш карыстацца святовым вопытам. Напрыклад, калі мы ў парламенце стваралі Канстытуцыю Рэспублікі Беларусь, то выкарысталі французскі вопыт, які быў падтрыманы ўсёй Еўропай. У Канстытуцыі Францыі ўтрымліваўся тэрмін “французскі народ”, які разумеўся як супольнасць усіх жыхароў краіны, усіх яе грамадзянаў. Менавіта так трэба разумець гэты тэрмін у Канстытуцыі РБ 1994 г. Мы кожнага чалавека, незалежна ад яго нацыянальнасці, аднеслі да беларускага народа. Я ўпэўнены, што гэта абавязак тытульнай нацыі выкарыстоўваць патэнцыял кожнага грамадзяніна для ўмацавання і развіцця сваёй дзяржавы. У той жа Расеі І.Левітана лічаць вялікім рускім мастаком. Пры гэтым нішто не замінае яўрэйскай нацыі таксама лічыць яго ўласным нацыянальным талентам. Чаму мы павінны адмаўляцца ад людзей, якія тут жылі і працавалі? Нават, калі яны з’ехалі адсюль, мы маем права ганарыцца, што яны нарадзіліся і выраслі на беларускай зямлі. Усе яны прадстаўнікі беларускага народу. Такім чынам мы будзем толькі ўзбагачаць беларускую нацыю і беларускую гісторыю. Ніколі яўрэй не пакрыўдзіцца, калі мы скажам, што той ці іншы прадстаўнік яўрэйскай нацыянальнасці ўзбагаціў беларускую культуру, стаў беларускім нацыянальным героем.

Святлана Куль-Сальверстава: Шаноўнае спадарства, не блытайце акадэмізм і публіцыстыку!

Якаў Басін (Менск): У мяне ў руках план зборніка “Беларусь у XX стагоддзі” (выпуск 2). Тут 42 артыкулы. Я працаваў над кожным тэкстам і магу сказаць, што пераважная іх большасць напісаная на добрым публіцыстычным узроўні. Сапраўдны гісторык разумее, што звяртаючыся да мінулага, ён гавораць нешта важнае пра сённяшні дзень. У іншым выпадку гісторыя не мае ніякага сэнсу.

Валянцін Мазец (Менск): Арнольд Тойнбі адзначаў, што гістарычны працэс ідзе шляхам выклікаў, якія ўзнікаюць перад пэўным народам, і адказамі на гэтыя выклікі. Задача гісторыка – даваць адказы на новыя паўстаючыя пытанні. Не даганыць, а даваць адказы на тыя пытанні, якія падкідае сённяшняе жыццё.

Святлана Куль-Сальверстава: Мы закранулі праблему мовы гістарычнай публіцыстыкі і праблему мовы гістарычнай навукі, г.з. навуковай тэрміналогіі.

Растлумачу на прыкладзе медыцыны. Лекары могуць размаўляць паміж сабой з выкарыстаннем лацінскіх тэрмінаў, каб, напрыклад, дакладна паставіць дыягназ. Затое з хворымі яны могуць размаўляць штодзённай мовай. У нас атрымалася так, што мы змяшалі разам і публіцыстычнае значэнне некаторых тэрмінаў і іх дакладную навуковую дэфініцыю. Мяне, напрыклад, абсалютна не задавальняе тэрмін “беларускі народ”. Гэты тэрмін недакладны. Ён шматзначны.

Алесь Смалянчук: На маю думку, гісторыкі ніколі не дасягнуць пэўнага “фізіка-матэматычнага” ўзроўню гістарычнай мовы. Але гэта і не патрэбна гістарычнай навуцы. Заўсёды ў ёй будуць спалучацца публіцыстычныя і навуковыя рысы. Гэта непазбежна ў нашай працы. Нехта можа на падставе гэтага заявіць, што гісторыя гэта не навука, а на маю думку гісторыя – гэта вельмі складаная навука. Што дасць стварэнне новай штучнай мовы гісторыі? Толькі тое, што гісторыя ператворыцца ў гульню для сотні інтэлектуалаў і пры гэтым страціць тую выключную сацыяльную ролю, якой сёння мы можам ганарыцца.

Алесь Краўцэвіч: Завяршаецца III канферэнцыя БГТ. Нагадаю, што I канферэнцыя адбылася ў Гародні і была прысвечаная праблемам айчыннай гістарыяграфіі. II канферэнцыя прайшла ў Магілёве. На ёй разглядаліся пытанні перыядызацыі беларускай гісторыі. Ад імя арганізацыйнага камітэта і Рады БГТ інфармую спадарства, што тэксты выступаў будуць надрукаваныя.

Сённяшняя канферэнцыя, на маю думку, аказалася самай гарманічнай з усіх трох. Вельмі добра спалучыліся і выступы, і пытанні, і дыскусіі. Мне здаецца, што сёння мы акцэнтавалі праблему. І думаю, што пастаноўка пытання пра тэрміналогію беларускай гістарычнай навукі будзе заўважана нашымі калегамі гісторыкамі. Будзем спадзявацца, што яны працягнуць гэтую справу.

БГТ і надалей будзе арганізоўваць навуковыя канферэнцыі і надалей будзе выдаваць Гістарычны альманах. Запрашаем да супрацоўніцтва і сяброў Таварыства і тых даследчыкаў, якія знаходзяцца па-за яго межамі.

*Эва Кавальска (Варшава)
Ад'ванс Інстытуту гісторыі
Польскай Акадэміі навук*

МАСАВЫЯ ПРЫМУСОВЫЯ ПЕРАСЯЛЕННІ Ў ГІСТОРЫІ ЧАЛАВЕЦТВА ЯК ІНСТРУМЕНТ ДЗЯРЖАЎНАЙ ПАЛІТЫКІ

Феномен масавых перамяшчэнняў вядомы ад самых старажытных часоў. Выгнанне, уцёкі, дэпартацыя, эвакуацыя, прымусовая рэпатрыяцыя, трансфер меншасцяў, абмен насельніцтвам, перасяленні – такія акрэсленні можна знайсці ў падручніках гісторыі многіх народаў розных кантынентаў. Шматлікія спробы класіфікацыі і дэфініцыі разнастайных іміграцыйных рухаў уяўляюць сабой важную тэрміналагічную праблему. Каб уявіць цяжкасці, з гэтым звязаныя, дастаткова ўгадаць некалькі дагэтуль актуальных найважнейшых працаў і артыкулаў, якія распачалі дыскусію, не закончаную і сёння¹.

Спрабуючы падсумаваць галоўныя высновы гэтых працаў, варта зазначыць, што прымусовымі перамяшчэннямі аўтары лічаць рухі насельніцтва, у час якіх сукупнасць жыхароў данай тэрыторыі ці яе частка вымушаныя пакінуць сталае месца жыхарства па прычыне ўжыцця гвалту з боку айчыннай ці прышлай ўлады або з нагоды пагрозы гвалту падчас вайны, страху перад пераследам. Так шырока акрэсленае паняцце міграцыі ўключае таксама людзей, якія прынялі рашэнне выязду па прычыне пагрозных абставінаў, у тым ліку прыродных катаклізмаў. Ступень і форма прымусу, які выклікае перамяшчэнне, могуць быць рознымі. Некаторыя міграцыі, напрыклад абавязковая эвакуацыя або спецыяльна справакаваны выезд, належаць да пасярэдняй групы паміж прымусовымі і змушанымі

¹ Taft D., Robbins K. International Migration. New York, 1959; Kulischer E. Europe an the Move, War and Population Changes 1917-1947. New York, 1958; tenze. The Displacement of Population in Europe. Montreal, 1943; Schechtman J.B. European Population Transfers 1939-1945. New York, 1946; tenze. Postwar Population Transfer in Europe 1945-1955. Philadelphia b.r.w.; Sauvy A. Europe et sa population. Paris, 1955, tenze. Theorie general de la population. Paris, 1966; Warren H., Thompson S. Population Problems. New York, 1953; Petersen W. A General Typology of Migration, American Sociological Review. 1958. T. 23. S. 256-266; Kersten K. Międzypaństwowe przesiedlenia ludności w XX wieku // Kwartalnik Historyczny, 1966. Nr 1. S. 3-30; Kosiński L. Migration of Population in East-Central Europe, 1939-1955 // Canadian Slavonic Papers. 1969 Nr 3. S. 359-373; Lewis G. Migration and Language in the USSR // International Migration Review. 1971. Nr 2. S. 147-179.

міграцыямі. У выпадку прымушчых перамяшчэнняў у вузкім сэнсе, такіх як дэпартацыя, людзі з'яўляюцца толькі аб'ектамі гвалтоўных дзеянняў улады і не маюць магчымасці супраціву. Вялікія групы людзей, ахопленыя буйнымі аперацыямі адміністрацыйна-палітычнага характару, аказваюцца пазбаўленыя мінімальнага ўплыву на свой лёс, які залежыць ад рашэнняў улады і падпарадкаваныя ёй там пастаўленым гэтай уладай.

Прымушчыя перамяшчэнні, як арганізацыйна складаныя мерапрыемствы, што вымагалі ад уладаў вялікіх высілкаў і сродкаў, адбываліся ўжо ў старажытнасці. Іх пачаткі можна знайсці ў палітыцы асырыйскага цара Цілатііласа III (745 – 727 г. да н.э.). У адрозненне ад сваіх папярэднікаў, якія толькі ў выключных выпадках перасялялі адносна невялікія групы па некалькі тысяч асобаў, ён перасяляў цэлыя плямёны і групы плямёнаў. Інфармацыя з асырыйскіх хронікаў дазваляе ацаніць масавасць гэтай з'явы. Напрыклад, у 730 г. ён вывеў 154 тыс. халдзеяў з паўднёвага Вавілоны і пасяліў іх у паўночна-усходніх раёнах Асірыі. Ягоны наступнік Саргон II у 720 г. выселіў 90 тыс. асобаў з сірыйскіх дзяржаваў, а чарговы наступнік трону Сенахэрыл ў 701 г. вывеў з Іудзеі 200 тыс. жанчынаў, мужчынаў і дзяцей. Гэта найбольш характэрныя, але не адзінаковыя прыклады, бо звычайна кожны вайсковы паход суправаджаўся масавым перасяленнем насельніцтва заваяванага краю, якое лічылася вайсковай здабычай². Выведзеных людзей пераўтваралі ў рабоў, якіх аддавалі гарадам, храмам або арыстакратам, рэшту пасялялі на новых землях. Тое самае адбывалася ў наступным стагоддзі. Ааналіз геаграфіі пасяленняў паказвае, што тэрыторыя ўласна Асірыі прыняла каля 50% перасяленцаў ці дэпартаваных паводле сучаснай тэрміналогіі. Гэтыя даныя найлепей сведчаць пра мэту масавых перасяленняў – загаспадараванне айчынных асырыйскіх правінцыяў, каб пазбыцца залежнасці ад імпарту харчавання. Характар тамтэйшай гаспадаркі, асновай якой было земляробства з разбудаванымі ірыгацыйнымі сістэмамі, якія патрэбна было пашыраць і ўтрымліваць, а таксама вялікія інвестыцыі ў будаўніцтва (палацы, фартыфікацыі, дарогі і г.д.) патрабавалі значнай колькасці рабочай сілы, па магчымасці таннай і размешчанай на адпаведных месцах. Акрамя гаспадарчых патрэбаў масавыя перамяшчэнні выкарыстоўваліся для прафілактыкі супраціву насельніцтва на заваяваных тэрыторыях.

У выпадку Асірыі гвалтоўныя перамяшчэнні былі інструментам, як гаспадарчай палітыкі, так і прэвентывным палітычна-вайсковым мерапрыемствам.

Пераход гегемоніі ў блізкаўсходнім старажытным свеце да Вавілонскай дзяржавы (629-539 гг. да н.э.) не змяніў метадаў палітыкі адносна заваяваных тэрыторыяў. Надалей былі ўжываныя прымушчыя перасяленні на новыя землі і прымушчыя праца. Калі вавілонцы разбілі асырыйскія, а потым і егіпецкія войскі, ім адкрылася дарога да Сірыі. Тады Навухаданосар II расправіўся з апазіцыяй на здабы-

² Паюлькі ва ўсе старажытныя часы не хапала працоўнай сілы, насельніцтва заваяваных тэрыторый разглядалася як яе асноўная крыніца. Гл.: Zabłocka J. Historia Bliskiego Wschodu w starożytności. Wrocław, 1987. S. 316-354; Toynbee A.J. Wojna i cywilizacja. Warszawa, 1964. S. 70-86.

тых землях з дапамогай асірыйскіх метадаў. На насельніцтва наклаў кантрыбуцыю, незадаволеных дэпартаваў, потым зноў здабыў Ерусалім (581 г., выйграўшы вайну з Егіптам) і вывеў ягоных насельнікаў у “вавілонскую няволлю”. Яна скончылася толькі пасля перамогі над новававілонскай дзяржавай, атрыманай персідскім царом Кірам II, які дэкрэтам ад 538 г. першым сярод старажытных уладароў распачаў новую палітыку на заваяваных землях і дазволіў дэпартаваным іўдзеям вярнуцца на радзіму.

Прымусовыя перасяленні былі звязаныя таксама са злчынствам (або верагоднасцю злчынства) супраць улады і калектыўнай адказнасцю за яго. Класічным прыкладам выкарыстання такога тыпу гвалту была дзяржава інкаў у Паўднёвай Амерыцы. На кожны бунт ці паўстанне на заваяваных тэрыторыях інкі рэагавалі забойствам усіх жыхароў або – пры невялікіх маштабах – пакараннем смерцю вінаватых і перасяленнем рэшты ў іншыя правінцыі.

Метады прымусовых перасяленняў інкі ўжывалі пры падпарадкаванні тэрыторыяў з варожым насельніцтвам, якое не прымала новы парадак. Дэпартацыі і служылі сродкам прафілактыкі магчымых хваляванняў. Акрамя таго падобнае перамяшчэнне аслабляла даўнія палітычныя групы ўкі, якія, праўда, не стваралі сур’ёзнай пагрозы выдатна арганізаванай імперыі, але аслаблялі яе бяспеку. Новаздабытыя тэрыторыі засяляліся насельніцтвам са старых спакойных правінцыяў, якія здаўна былі падладай інкаў. Каланісты паходзілі галоўным чынам з ваколіцы сталіцы Куска, якая была адной з самых спакойных³. На іх месца прыбывала новае насельніцтва, што прывяло да ўтварэння вакол сталіцы сапраўднага этнічнага кангламерату. У многіх правінцыях перасяленцы асімілявалі тубыльцаў, якія паступова гублялі сваю мову, традыцыі і звычкі. Аднак сістэма перасяленняў гарантавала ўладам паспяховую рэалізацыю іхняй палітыкі і прыводзіла да паляпшэння ўмоваў жыцця насельніцтва. Паўставалі падмуркі моцнай дзяржавы, якая складалася з вялікіх і малых народнасцяў з рознымі мовамі і розным узроўнем культуры. Усе гэтыя народнасці былі аб’яднаныя ў адну дзяржаву толькі дзякуючы рашучай і паслядоўнай палітыцы ўладароў Куска, якая абапіралася на адзінай мове, дасканалай адміністрацыйнай, гаспадарчай, вайскавай і рэлігійнай арганізацыі і на сістэме буйных перасяленняў. Верагодна, калі б не перашкодзіла гішпанская заваёва, рознаэтнічнае насельніцтва дзяржавы інкаў магло пераўтварыцца ў адзіны народ з агульнай мовай, звычкі і культурай. Таксама і гішпанцы выкарыстоўвалі прымусовыя перасяленні ў выпадку канфліктаў. Пра распаўсюджанне з’явы дэпартацыі сведчыць, між іншым, масавае перамяшчэнне езуітаў у Італію, Канарскія выспы і Парагвай падчас асветніцкіх рэформаў у 1767 г.

Прымусовыя перасяленні выкарыстоўвалі ў сваёй палітыцы і такія вялікія дзяржавы як Англія і Францыя. Характэрнай рысай іх абгрунтавання, асабліва у

³ Por. Nocoń R.H. Dzieje i kultura Inków. Wrocław, 1958. S. 176-179.

Англіі, было спалучэнне рэлігійных матываў (неабходнасць пашырэння хрысціянства) з эканамічнымі (прыбыткі з калоній). Аднак тэорыя пра пашырэнне хрысціянства сярод індзейцаў не была так шырока рэалізаваная як у выпадку гішпанцаў, якія актыўна ёй карысталіся на пачатковай стадыі заваёвы для яе маральнага і прававога абгрунтавання.

Трохі пазней перасяленне ў калоніі стала важным інструментам унутранай палітыкі адносна грамадзянаў і жыхароў сваёй краіны, якія былі прызнаныя грамадскімі ці палітычна ненадзейнымі элементамі. Гэты інструмент выкарыстоўваўся як чаканне і як прэвентыўная мера. Падобная матывацыя прысутнічала яшчэ ў часы Рымскай імперыі, калі такім спосабам гарады Італіі ачышчалі “аж жабракоў, бунтаўнікоў і дармаедаў”. У Гішпаніі, Францыі і Англіі шмат людзей былі перакананыя, што такія акцыі паспрыяюць стабілізацыі палітычнай сітуацыі ў краіне. Гэтае перакананне супала з узростам абсалютызму. Лічылася, што дэпартацыі ўзмоцняць аўтарытэт каралёў і іх улады. Сапраўды, як паказала практыка, прымусовыя перасяленні ў калоніі зліквідавалі шматлікія грамадскія канфлікты ў Англіі. Яны не толькі вызвалілі турмы, але далі многім бедакам шансы на лепшае жыццё. Іншай матывацыяй да перасяленняў з Англіі ў Амерыку была магчымасць атрымання празпрацу перасяленцаў стратэгічных прадуктаў, якія імпартаваліся з іншых краінаў Еўропы. Такім чынам дасягалася незалежнасць краю ад замежных паставак, якія шмат каштавалі і залежалі ад міжнароднай палітычнай сітуацыі. Было спадзяванне, што Амерыка заменіць Рэч Паспалітую, якая цярпела ад маскоўскіх войнаў, у пастаўках карабельнага дрэва, смалы, дзёгцю, каноплі, льну, канатаў, скураў і футраў. Не апошняю ролю мела спадзяванне, што калоніі стануць новымі, больш надзейнымі рынкамі збыту.

Добра вядомыя англійскія дэпартацыі злучылі ў Аўстралію або французскія ў Гвіяну і Новую Каледонію. Менш гаворыцца пра высылкі людзей з гэтых краінаў на Антыльскія астравы. З Англіі асуджаных высылалі за акіяны на акрэслены тэрмін, звычайна на 10 гадоў. Да іх ліку залічалі, акрамя звыклых крымінальнікаў і палітычных злачынцаў, сем ірландскіх католікаў, супраць якіх зацята змагаўся пратэстант Кромвель. Ірландцы заставаліся на Антылах нават пасля заканчэння тэрміну высылкі, бо англічане не давяралі “закамянелым папістам” і не жадалі вяртання ў краіну гэтага ненадзейнага элементу. Нават на Антылах яны больш давяралі неграм і падчас нацыянальна-рэлігійных канфліктаў узбройвалі іх супраць каталікоў. Цяжкія ўмовы працы на цукровых плантацыях вымушалі да ўцёкаў на французскія астравы Антыльскага архіпелагу. У сваю чаргу з французскіх выспаў на англійскія ўцякалі французскія пратэстанты ссыланія туды сотнямі ў 1686 – 1688 гг.⁴ Варта ўспомніць пра лёс 50 тыс. палонных і 2,5 тыс. іспанскіх закладнікаў, узятых напалеонаўскай арміяй і размешчаных у Францыі па розных лагерах і фортах. Большасць тых людзей загинула.

⁴ Асобную катэгорыю складалі белья, г.зв. кантрактныя работнікі, прыбыўшыя сюды ў 17 і 18 ст. Іх трактавалі як жывы тавар, куплялі і прадавалі разам з асуджанымі. Пл.: Lepkowski T. Archipelagu dzieje niełatwe. Obrazy z przeszłości Antylii XVI-XX w. Warszawa, 1964. S. 87.

Паток прымусова пераселеных людзей узмоцніўся ў 19 – 20 ст. Міграцыі з ужываннем гвалту ў Еўропе дасягнулі небывалых дагэтуль памераў. Параза рэвалюцыі 1848 г. выклікала перамяшчэнне венграў, немцаў і чэхаў – падданых Габсбургаў. У 1866 г. пруска-аўстрыйская вайна і пазнейшая экспансія Прусіі выклікалі хвалю перасяленняў, у прыватнасці чэхаў⁵. Праз дваццаць гадоў з усходніх правінцыяў Прусіі было выведзена каля 26 тыс. палякаў і жыдоў.

Турэцкая імперыя, якая панавала над часткай Сярэдняй Еўропы, першай з вялікіх дзяржаваў пакінула гэты рэгіён. Рэгулярныя турэцкія рэпрэсіі супраць бунтаўнічых народаў, падлеглых Турцыі, і ўзаемная нянавісць мусульманаў і хрысціянаў выклікалі хвалі бежанцаў. Міграцыйны рух узмацніўся пасля тэрытарыяльных зменаў у выніку расейска-турэцкай вайны 1877 г. Да 1912 г. у Балгарыю прыбыло каля 250 тыс. бежанцаў-хрысціянаў, мусульмане зыходзілі ў адваротным кірунку. Сітуацыя ўскладнілася ў час балканскіх войнаў 1912 – 1914 гг. паміж былымі саюзнікамі з антытурэцкай кааліцыі. Тысячы людзей у залежнасці ад змены на франтах перамяшчаліся па Балканах у розных кірунках. Каб неяк упарадкаваць міграцыйны рух Балгарыя і Турцыя ў 1913 г. падпісалі першае міжнароднае пагадненне пра трансфер насельніцтва. Яно санкцыянавала прайшоўшую ўжо на той момант міграцыю і вызначыла прынцыпы дабраахвотнага абмену этнічнымі меншасцямі.

У 20 ст. па меры развіцця нацыянальных рухаў (аж да патрабавання ўласнай дзяржаўнасці) імкліва развіваліся практыкі “этнічных чыстак”, выгнання чужога этнічнага элементу з тэрыторыяў, якія лічыліся айчыннымі. Падчас I святовай вайны такую прымусовую міграцыю перажыла, у прыватнасці, Сербія. Гэта найперш вядомы трагічны пераход сотняў тысячаў сербаў праз Чарнагорыю і Албанію да берага Адрыятычнага мора, а таксама іх масавая высылка на працу ў лагеры Балгарыі і Венгрыі. Таксама шматлікім было бежанства ў Германіі і Аўстрыі, асабліва пасля страты земляў у выніку прайгранай вайны⁶. Працягвалі трансферы нацыянальных меншасцяў Турцыя, Балгарыя і Грэцыя. Адпаведныя трактаты ў 1919 і 1925 г. вызначалі дабраахвотны характар абмену насельніцтвам, але ў рэчаіснасці ва ўсіх трох краінах урады ўжывалі “ціск” на нацыянальныя меншасці, каб змусіць іх да перасялення⁷.

Асаблівую групу мігрантаў складалі жыды. Калі даўней галоўныя прычыны іх міграцыі мелі эканамічны характар, то ў 20 ст. дадалася дыскрымінацыя і частыя пагромы. Акты ўна пазбываліся жыдоў гітлераўцы, нават выганялі іх за мяжу,

⁵ Гл. Marrus M.R. The Unwanted: European Refugees in the Twentieth Century. New York, 1985. S. 112.

⁶ Mocsy I.I. Effects of World War I. The Uprooted: Hungarian Refugees and Their Impact on Hungary's Domestic Politics, 1918-1921. New York, 1983. S. 12.

⁷ Пра памеры перамяшчэнняў насельніцтва ў межах тых дзяржаваў толькі ў 1921-1922 г. сведчаць факты: 1,2 мільёны грэкаў прыбылі да Грэцыі з Турцыі; каля 400 тыс. туркаў перасяліліся з Грэцыі і 200 тыс. галоўным чынам з Балгарыі ў Турцыю. Гл.: Народонаселение стран мира. Москва, 1978. С. 447; Marrus M.R. The Unwanted: European Refugees in the Twentieth Century S. 175.

напрыклад, у сакавіку 1938 г. праз чэшска-польскую мяжу каля Збаншына было “выпіхнута” 17 тыс. жыдоў⁸.

Другая святая вайна, як і тэрытарыяльныя змены пасля яе заканчэння, выклікалі чарговыя хвалі масавых прымусовых перасяленняў не толькі ў Еўропе, але і на іншых кантынентах.

Прадстаўлены тут кароткі гістарычны нарыс масавых перасяленняў як інструменту гаспадарчай і вайсковай палітыкі сведчыць пра яе спрадвечнасць. Гістарычны фон гэтай з’явы дазваляе заўважыць пэўныя яе заканамернасці ва ўсе часы: разнастайныя ксенафобіі, абсалютызацыя інтарэсаў дзяржавы (вышэйшай улады), стасаванне рэпрэсіў адносна этнічных ці тэрытарыяльных супольнасцяў. Даўнасць гэтай з’явы, аднак, не азначае прызнання яе за звычайную і “нармальную”. Яна павінна ацэньваецца з пазіцыі маральнасці і агульначалавечых каштоўнасцяў.

Пераклад з польскай мовы А. Краўцэвіча

---

⁸ Tomaszewski J. International Migrations Connected with the National Conflicts in East-Central Europe in the First half of the XXth Century // Acta Slavica Iaponica. 1991. № 9. S. 12-14.

КАТАЛІЦКІЯ МАНАСКІЯ ОРДЭНЫ Ў БЕЛАРУСІ Ў 1770-х– 1820-х г.

(Спецыфіка духоўнасці і фармацыйныя дамы)*

Манаскія ордэны з'яўляюцца неад'емнай часткай структуры каталіцкага касцёлу. У шматлікіх выпадках яны адыгрывалі рашучую ролю ў гісторыі касцёлу, мелі непасрэднае дачыненне да яго абнаўлення. Многія манаскія ордэны актыўна займаліся місіянерскай і пастырскай дзейнасцю, пракладвалі шлях для распаўсюджвання каталіцкай веры і былі праваднікамі новых форм рэлігійнасці. Прадстаўнікі манаства пашыралі ў касцёлах дадатковыя набажэнствы, стваралі санктуарыі (месцы культу асаблівага шанавання) і рэлігійныя брацтвы, спрыялі актывізацыі паломніцтваў і працэсій, развівалі культ святых і Маці Божай. Ордэнскае духавенства распаўсюджвала практыку рэкалекцый (духоўных разважанняў) і малітвы, заахочвала да рэлігійных спеваў і інш. Вялікую ролю адыгрывалі кляштары у грамадскім жыцці. Яны займаліся выхаваннем моладзі і дабрачыннасцю, стваралі навучальныя ўстановы, канвікты (інтэрнаты), бурсы, шпіталі, аптэкі, школьныя тэатры і музычныя капэлы, мелі ўласныя друкарні.

Каб мець кваліфікаваныя кадры для сваёй дзейнасці манаскія ордэны стварылі ўласную сістэму адукацыі, якая ахоплівала навiццяты і студыі – навучальныя ўстановы для ордэнскага духавенства. Да пастырскай дзейнасці дапускаліся толькі спецыяльна падрыхтаваныя ксяндзы. Прымаць споведзь у канфесіяналах і прамаўляць казанні маглі толькі тыя, хто прайшоў адпаведную падрыхтоўку. У параўнанні з дыяцэзійнымі святарамі ордэнскае духавенства адрознівалася большай адукаванасцю і мабільнасцю¹.

Перадпершым падзелам Рэчы Паспалітай на тэрыторыі Беларусі дзейнічалі кляштары шматлікіх манаскіх ордэнаў. Па маіх падліках, існавала 180 мужчынскіх

* Артыкул падрыхтаваны пры падтрымцы Касы імя Юзафа Мяноўскага

¹ Flaga J. Z problematyki funkcjonowania studiów zakonnych w XVII i XVIII wieku // Roczniki Humanistyczne. Z. 2. 1991-1992. Nr 39-40. S. 81-96; Flaga J. Zakony męskie w Polsce w 1772 roku. T. 2. Cz. 1. Duszpasterstwo // Materiały do atlasu historycznego chrześcijaństwa w Polsce. T. VIII. Lublin, 1991; Gach P. Struktury i działalność duszpasterska zakonów męskich na ziemiach dawnej Rzeczypospolitej i Śląska w latach 1773-1914. Lublin, 1999; Kłoczowski J. Zakon Braci Kaznodziejów w Polsce 1222-1972: Zarys dziejów // Studia nad historią dominikanów w Polsce 1222-1972 / Pod red. J. Kłoczowskiego. T. 1. Warszawa, 1975. S. 19-141; Deptuła Cz. Rozbudowa życia mniszego // Benedyktyni Polscy. Tyniec, 1989. S. 31-34; Witkowska A. Maryjne loca sacra na ziemiach dawnej Rzeczypospolitej w początkach XIX wieku // Przestrzeń i sacrum. Geografia kultury religijnej w Polsce i jej przemiany w okresie od XVII do XX w. Kraków, 1995. S. 282-283.

кляштару, у тым ліку 157 – у Віленскай дзяцэзіі, 20 – у Луцкай, 1 – у Кіеўскай і 2 – у Смаленскай. У 1820-х г. на тэрыторыі Беларусі без уліку езуітаў, якія ў 1820 г. былі высланы з Расейскай імперыі, дзейнічала 147 кляштару, у тым ліку 48 – у Магілёўскай архідзяцэзіі, 45 – у Менскай, 54 – у Віленскай². Былі прадстаўленыя ўсе групы манаскіх фармацый: уласна манахі (бenedыктынцы, цыстэрцыянцы, картэзіянцы), канонікі рэгулярныя (канонікі рэгулярныя латэранскія, канонікі рэгулярныя ад пакуты, трынітарыі), жабрацкія ордэны (аўгустынцы, бернардынцы, дамініканцы, францысканцы, кармеліты босыя, кармеліты абутыя), клерыкі рэгулярныя (баніфраты, езуіты, камуністы, марыяне, місіянеры, піяры, рохіты).

Кожны манаскі ордэн меў пэўную спецыфіку сваёй духоўнасці, на аснове якой арганізоўвалася яго жыццё і праца. Гэтая асаблівасць звычайна вызначалася заснавальнікамі манаскіх ордэнаў. Манаскія ордэны пазнейшай фармацыі (клерыкаў рэгулярных) бралі за аснову адзін з існаваўшых статутаў (часцей выкарыстоўваўся больш лагодны Статут св. Аўгустына). Але статуты мелі агульны характар, яны толькі дэкларавалі мэту арганізацыі манаскай супольнасці і асноўныя накірункі яе дасягнення. Штодзённае жыццё кляштару, асабліва з 15 ст., рэгламентавалася Канстытуцыяй (дадатковымі правіламі, якіх не было ў статутах) і мясцовай традыцыяй. Апошняя фармавалася воляй фундатара і дзяцэзійнага біскупа, грамадскімі ці духоўнымі запатрабаваннямі вернікаў. Па сутнасці, становішча кожнага кляштара абумоўлівалася мноствам правілаў, якія ўлічвалі лакальную сітуацыю, палітычныя і эканамічныя ўмовы. Найбольш жорстка выконваліся патрабаванні кляўзуры – права, якое забараняла ці абмяжоўвала ўваход у кляштар чужым і акрэслівала тэрыторыю, падлеглую гэтаму праву. Віды працы, непрадугледжаныя Статутам, распрацоўваліся ў дадатковых правілах.

Звычайна манахаў запрашалі для выканання пэўнага віду дзейнасці (місіянерскай, пастырскай, адукацыйнай, выхаваўчай, дагляду за хворымі і інш.). Пашырэнне манаскіх супольнасцей залежала ад колькасці запрашэнняў і фундацыяў. Перавагу мелі кляштары, якія паспелі ў ліку першых абсталявацца на беларуска-літоўскіх землях (17 ст. – час росквіту манаскіх ордэнаў у Рэчы Паспалітай) і якім спрыялі прадстаўнікі магнатэрыі. Так, найбольш цесныя сувязі з вышэйшай значцю, асабліва той часткай, якая з пратэстантызму перайшла ў каталіцызм, мелі езуіты і дамініканцы, кляштары якіх належалі да ліку найбольш распаўсюджаных. Манаскія ордэны, якія пранікалі на землі ВКЛ пазней, маглі мець цяжасці, выкліканыя канкурэнцыяй з боку кляштару іншых манаскіх ордэнаў ці неспрыяльнымі адносінамі з боку дзяцэзійнай улады. Некаторым з іх напрыклад, капуцынам, нягледзячы на падтрымку часткі магнатаў, так і не ўдалося замацавацца на

² Ганчарук І. Становішча і арганізацыйная структура рымска-каталіцкага касцёла на беларускіх землях у складзе Расейскай імперыі (1772-1830) // Гістарычны альманах. 2002. Т. 6. С.97-116. Па ўдакладненых звестках у Віленскай дзяцэзіі каля 1772 г. існавала 157 кляштару (у т.л. 33 – езуітаў і 4 – місіянераў). У 1820 г. у Магілёўскай архідзяцэзіі дзейнічала 48 кляштару (у т.л. 2 – місіянераў), у Віленскай дзяцэзіі – 54 (у т.л. 2 – місіянераў).

беларуска-літоўскіх землях. Іншыя, як піры, у выніку моцнай канкурэнцыі з езуітамі замацаваліся з цяжкасцю. Прасцей было замацавацца тым манаскім супольнасцям, у якіх не было асаблівых канкурэнтаў (баніфраты, рохіты, місіянеры), і якія ўзніклі на тэрыторыі Рэчы Паспалітай (марыяне, рохіты). Місіянеры першапачаткова былі запрошаны віленскім біскупам А. Катовічам у 1687 г. з мэтай выкладання ў дзяццэзіяльнай семінарыі. Баніфраты і рохіты займаліся лячэннем хворых. Найбольшай папулярнасцю ў шляхты карыстаўся жабрацкі ордэн бернардынцаў. З усіх манаскіх супольнасцей гэта быў найбольш “польскі” ордэн. Яго манахі актыўна ўводзілі ў рэлігійную практыку польскія спевы, у тым ліку калядкі. Акрамя таго яны стваралі брацтвы, “трэція” ордэны для свецкіх, прамаўлялі казанні і г.д.³ У той жа час кляштары чыста сузіральніцкага тыпу былі найменш папулярнымі ў 18 ст.

Сярод усіх ордэнскіх групаў у Еўропе ўласна манахі маюць адну з найстарэйшых традыцый. У Беларусі яны былі прадстаўлены слаба (бenedыктынцы, цыстэрцыянцы, картузы – усяго 7 кляшараў). Benedыктынскія кляштары далі пачатак манаскім супольнасцям заходнееўрапейскай арыентацыі. Іх заснавальнік св. Benedыкт (каля 480 г. – 547 г., па іншых звестках каля 550 г.) распрацаваў Статут, які пачалі прымаць іншыя кляштары. Жыццё ў benедыктынскай супольнасці будавалася на прынцыпах сумеснага пражывання па ўзору хрысціянскай сям’і на чале з айцом-аббатам. Абавязковымі былі зарокі цнатлівасці, адмовы ад уласнай маёмасці, паслушэнства і сталага пражывання ў кляштары. Асновай жыццядзейнасці абвешчалася фізічная праца манахаў. Benedыктынская духоўнасць будавалася на наследванні Хрыста праз службу Божую і малітву, якая ўплывала на ўсё ўклад жыцця: фізічную працу, навучанне, місіянерства і пастырства. У рэлігійнасці цэнтральнае месца займаў культ Еўхарыстыі і Богага Цела. Benedыктынцы засяроджвалі ўвагу на кульце Святога Крыжа, Сэрца Хрыста, Святой Тройцы і Св. Ганны.

На Беларусі кляштары ордэнскай групы манахаў мелі пераважна клерыцкі (святарскі) характар. У іх было мала братаў конверсаў (манахаў, якія прымалі простыя зарокі і не мелі святарскага сану), а фізічную працу выконвалі свецкія. Толькі кляштар картэзіянцаў у Бярозе захоўваў суровы аскетычны лад жыцця. Манахі ў ім жылі ў асобных памяшканнях, рэдка сустракаліся і не павінны былі мець сувязяў са свецкімі вернікамі. Праўда, з канца 18 ст. картэзіянскія правілы не заўсёды выконваліся, але парушэнні ў той час манаскіх правілаў былі звычайнай справай. Эпоха Асветніцтва аказалася вельмі неспрыяльнай да кляшараў уласна манаскай групы. Лічылася, што гэтыя кляштары не маюць сацыяльнай вартасці, адцягваюць працаздольных членаў грамадства і жывуць у адасабленні ад рэальнага свету. Правячыя колы Рэчы Паспалітай і Расейскай імперыі падзялялі такі пункт гледжання. Рэгламент для каталіцкіх касцёлаў і кляшараў ад 3 лістапада 1798

³ Wyczawski H. Bernardyni Polscy. T. 3. 1772-1946. Kalwaria Zebrzydowska: nakł. OO. Bemardynów, 1992. S. 28-132.

г. патрабаваў ад кляштару сузіральніцкага тыпу, каб яны пералічвалі грошы на ўтрыманне дабрачынных устаноў і аказвалі рэлігійныя паслугі вернікам. Беларускія бенедыктынцы і цыстэрцыянцы здаўна працавалі багаты вопыт пастырскай працы ў сваіх парафіях. Картэзіянцы ніколі яго не мелі і вымушаныя былі ўтрымліваць парафіяльную школу.

Нешматлікімі таксама былі на Беларусі кляштары групы канонікаў рэгулярных (усяго 11 кляштару каля 1772 г. і 13 – у 1820-х гг.). Кляштары кананіцкай групы мелі клерыцкі характар і карысталіся Статутам св. Аўгустына. Пачатак гэтай групы ордэнаў паклалі аб’яднанні дзяцэзіяльных ксяндзоў, якія ў 11 ст. для найлепшага выканання сваіх абавязкаў аб’ядноўваліся ў супольныя абшчыны. Яны атрымалі назву канонікаў рэгулярных у адрозненне ад канонікаў кафедральных (ксяндзоў пры кафедральных касцэлах). З цягам часу з’явіліся блізка ім групы манаскіх аб’яднанняў, якія таксама асноўную мэту сваёй дзейнасці бачылі ў пастырстве. У адрозненне ад Статута св. Бенедыкта Статут св. Аўгустына не прадугледжваў для манахаў цяжкую фізічную працу, таму ўвесь свой вольны час яны выкарыстоўвалі для самаадукацыі, перапісвання кнігаў, чытання, папыблення веры праз такія формы рэлігійнасці, як духоўныя разважанні, пасты, літургічныя гадзіны, індывідуальная малітва і інш. Менавіта такому ўкладу жыцця адпавядаў Статут св. Аўгустына, галоўнай рысай якога з’яўляецца памяркоўны аскетызм. У рэлігійнай практыцы канонікаў рэгулярных асноўнае месца займала літургія, культ Божая Цела і Панны Марыі. Трынітарыі прысвяцілі сваю дзейнасць Святой Тройцы (практычна ўсе касцёлы трынітарыяў асвячаліся ў гонар Св. Тройцы). Палітыка царскага ўраду ў адносінах да кляштару гэтай групы была спрыяльнай. Арганізацыя манахамі парафіяў лічылася неабходнай для задавальнення духоўных патрабаў вернікаў і спакою ў краіне.

Да манаскай групы старой фармацыі належалі жабрацкія ордэны (усяго 106 кляштару каля 1772 г., і 110 – у 1820-х гг.). Кляштары гэтай групы былі самымі прадстаўнічымі ў Беларусі. Яны ўзніклі ў 13 ст. падчас руху за абнаўленне касцёлу і ў каранялі но вы тып арганізацыі манаскага жыцця. Іх духоўнасць будавалася на апостальскім (місіянерскім) запале, на прынцыпах евангельскага наследвання Хрысту: поўнай адмове ад маёмасці (не толькі ўласнай, але і калектыўнай), адмове ад сталага пражывання ў кляштары. Жабрацтва ўспрымалася не столькі як адмова ад маёмасці, але як адмова ад усяго ўласнага (асабістай волі, самалюбства). Такое разуменне жабрацтва было падобным да самаахвярнасці Хрыста і набывала аптымістычны жыццясцвярдзальны кантэкст. Гэта не адрачэнне дзеля адрачэння і не ўцёкі ад рэальнага свету, а набыццё сапраўднай свабоды дзеля служэння гэтаму свету. У такім сэнсе самаахвярнасць, паслухмянасць, падпарадкаванне, лагоднасць і іншыя дабрадзейнасці ўспрымаліся не як цяжкі абавязак, а як міласць Божая. Адсюль такія рысы “жабрацкай духоўнасці”, як радасць успрыняцця свету і ўсеагульнае братэрства, пошук Бога ў

дапамозе бліжняму. Прадстаўнікі новай формы манаства прыстасоўваліся да штодзённага жыцця вернікаў. Яны не замыкаліся ў кляштарах і не адмаўляліся ад сузіральніцкай формы рэлігіінасці, а былі выразнікамі дзейсна-сузіральніцкага напрамку ў манастве.

Акрамя агульных рысаў жабрацкія ордэны мелі спецыфічныя асаблівасці і нават розныя статыты. Іх дзейнасць і духоўнасць таксама як і ў іншых манаскіх ордэнах рэгламентавалася Канстытуцыяй і мясцовай традыцыяй.

Манаскія ордэны, якія прытрымліваліся Статута св.Францыска (францысканцы і бернардынцы) арыентаваліся галоўным чынам на простага верніка. Яны вялі актыўную пастырскую працу і займаліся самаадукацыяй. Дамініканцы, якія кіраваліся Статутам св. Аўгустына, асноўную ўвагу надавалі тэалагічнай падрыхтоўцы манахаў. Дамініканскія навучальныя ўстановы належалі да найлепшых у сярэднявечнай Еўропе, а з іх асяроддзя паходзілі знакамітыя тэолагі і мысліўцы св. Тамаш Аквінскі (1225-1274 гг.), св.Альберт Вялікі (каля 1200-1280 гг.) і інш. Дамініканцы былі ідэалагічнымі абаронцамі касцёлу, змагаліся з ерасямі і кіравалі інквізіцыяй (з 1232 г.). У сваёй дзейнасці асноўны акцэнт рабілі на казанні (афіцыйная назва ордэна – “Ордэн братаў прапаведнікаў”). Яны імкнуліся выкарыстаць індывідуальны падыход у працы з рознымі сацыяльнымі групамі. Ідэальны тып манаха-дамініканца бачыўся ў актыўнай і шырокаадукаванай асобе, якая ў сваёй пастырскай дзейнасці абапіралася на асабісты жыццёвы прыклад.

Манаскія ордэны кармелітаў босых і кармелітаў абутых мелі больш аскетычны спосаб жыцця. Нараджэнне кармеліцкай арганізацыі манахаў прыпадае на пачатак 13 ст. Першыя манахі гэтага ордэна сяліліся каля гары Кармель у Палестыне. Яны карысталіся Статутам ерусалімскага патрыярха св.Альберта. Статут кармелітаў спалучаў нормы жыцця пустэльнікаў-эрэмітаў з калектыўным спосабам жыцця цэнабітаў (манахі, якія жылі разам). У далейшым Статут быў мадэрнізаваны, а ў 1274 г. Ліёнскі сабор далучыў ордэн кармелітаў да ліку жабрацкіх. У 16 ст. вылучылася асобная галіна кармелітаў босых, якая імкнулася да больш аскетычнага жыцця і сузірання праз пост, малітву, маўчанне. У той жа час, як усе іншыя жабрацкія ордэны, кармеліты займаліся пастырскай працай і евангелізацыяй, а таксама паглыблялі свае тэалагічныя веды.

Жабрацкім ордэнам належыць першыняства ў культывацыі розных формаў марыйнага культу. Яны ўкаранялі такія формы рэлігіінасці як малітва па ружанцу (дамініканцы, францысканцы), нашэнне шапелера (кармеліты), культ Маці Божай Беззаганнай, Маці Божай Унебаўзятаяй, Маці Божай Балеснай і інш. Францысканцы і бернардынцы ўвялі ў рэлігійную практыку шэраг марыйных гімнаў, спеваў і малітваў. Манахам жабрацкіх ордэнаў належыць асаблівая роля ў арганізацыі кальварый – ансамблю капліц, якія сімвалізавалі этапы крыжовай дарогі Хрыста. Лакальнае значэнне для вернікаў Беларусі мелі кальварыі дамніканцаў у Верхках каля Вільні і кармелітаў босых у Старым Мядзелі.

Царскія ўлады не перашкаджалі дзейнасці жабрацкіх ордэнаў, якія працягвалі займацца пастырскай і місіянерскай працай. Бернардынцы лаяльна ставіліся да Рымска-каталіцкай духоўнай калегіі, не перашкаджалі дыяцэзіяльным біскупам у візітацых сваіх кляштароў. Дэзарганізацыя ордэнскіх структураў не прывяла ў бернардынскіх кляштарох да парушэння спосабу іх жыцця. У іх захаваліся стары парадак набажэнстваў, штодзённая медытацыя і ўдзел у хоры.

Дамініканцаў вылучаў найбольшы дынамізм развіцця. У іх была самая вялікая колькасць кляштароў і манахаў (у 1825 г. у межах Расейскай імперыі без уліку Каралеўства Польскага знаходзіліся 94 кляштары і 777 манахаў, на другім месцы былі бернардынцы – 44 кляштары і 531 манах)⁴. У 1810-х і 1820-х гг. у Літоўскай правінцыі дамініканцаў назіраўся пастаянны наплыў новых кандыдатаў. Ордэн знаходзіўся ў стане амалоджвання і абнаўлення. Імператар Аляксандр I спрыяў дамініканцам і цікавіўся іх справамі. Прыёр Сакульскі меў свабодны ўваход да цара. Падчас паездак праз беларускія землі Аляксандр I наведваў дамініканскія кляштары ў Оршы і Віцебску. Дзякуючы царскаму заступніцтву дамініканцы выйгралі некалькі судовых працэсаў, якія лічыліся безнадзейнымі. У Оршы дамініканцы адстаялі два сваіх касцёлы (адзін з якіх раней належаў езуітам). У 1823 г. на жалобным набажэнстве з нагоды смерці папы Пія VII у касцёле св. Кацярыны ў Пецярбургу прысутнічаў міністр духоўных справаў і народнай асветы А. Галіцын. Пасля выгнання езуітаў з Расеі ордэн дамініканцаў заняў месца першага і найважнейшага ордэна ў імперыі⁵.

Да пазнейшай фармацыі 16–17 ст. належала група манаскіх ордэнаў клерыкаў рэгулярных (усяго 56 кляштароў каля 1772 г. і 17 – у 1820-х гг.). Па колькасці кляштароў гэтая група займала другое месца пасля жабрацкіх ордэнаў. Найбольш прадстаўнічымі сярод іх былі езуіты (да 1820 г.). Спецыфіка манаскіх ордэнаў пазнейшай фармацыі вызначалася тым, што яны паўсталі ў эпоху рэформы каталіцкага касцёлу і былі моцна прасякнуты духам рашэнняў Трыдэнцкага сабора (1545-1563 гг.).

Ордэн езуітаў з'яўляўся галоўным апірышчам папства ў перыяд контррэфармацыі (4-ты зарок езуітаў – зарок паслухмянасці Апостальскай Сталіцы). Абарона і распаўсюджанне веры ў новых гістарычных умовах было асноўнай мэтай ордэна. У сваёй духоўнасці езуіты падкрэслівалі тыя асновы веравучэння, якія выклікалі нападкі з боку ворагаў касцёлу. Яны імкнуліся наследаваць Хрыста і ў той жа час абаранялі Яго Божую сутнасць (супраць якой выступалі арыяне) і ўцяленне (якое адмаўлялі ў еўхарыстыі пратэстанты), рабілі акцэнт на ролі Маці Божай у справе збаўлення (супраць чаго выступалі пратэстанты) і аддана служылі папе рымскаму, першыństwo якога не прызнавалася іншымі хрысціянскімі канфесіямі. Езуіты ўкаранялі дадатковыя набажэнствы ў гонар Маці Божай (спе-

⁴ Gach P. Struktury i działalność duszpasterska zakonów męskich... S. 384-411.

⁵ Kłoczowski J. Zakon Braci Kaznodziejów w Polsce... S.19-141.

цяляльныя гадзіны, маёвыя) і Хрыста (Саракагадзінныя), пашыралі культ Сэрца Хрыста, заснавалі першае ў свеце школьнае марыйнае брацтва (кангрэгацыю). У сваёй духоўнасці яны абапіраліся на хрыстацэнтрызм. Іх галоўная мэта – весці чалавека да Бога і выконваць усялякую працу “дзеля хвалы Божай”.

Як вядома, паслятрыдэнцкі касцёл асабліваю ўвагу звярнуў на паству (абавязковымі сталі яе ўлік, наведванні вернікаў па дамах), на якасць набажэнстваў, выхаванне і падрыхтоўку духавенства. Патрабавалася таксама, каб у кожнай парафіі існавала пачатковая школа, шпіталь, брацтва. Кляштары клерыцкай групы складалі твар абноўленага рэфармай касцёла. Езуіты, піяры і місіянеры стваралі навучальныя ўстановы і ўкаранялі новыя формы пастырства ірэлігійнасці. Камуністы і марыяне імкнуліся да стварэння ўзорных парафіяў. Камуністы і місіянеры разглядаліся як кангрэгацыйны ксяндзоў, якія жывуць разам і маюць агульную маёмасць. Марыяне былі першым манаскім ордэнам, які меў марыйную назву і цалкам быў прысвечаны Маці Божай Беззаганнай. Мэтай ордэна было пашырэнне марыйнага кulta, малітвы за душы ў чыстцы, за забітыхна вайне і памерлыху выніку эпідэміі. Сэнс марыйнай духоўнасці – у пасрэдніцтве і заступніцтве Маці Божай (“Праз св. Марыю да Хрыста”).

Манаскія ордэны баніфратаў (“добрых братоў”, ад лац. “bonus” – добры, “frater” – брат) і рохітаў (назва ўтворана ад імя св.Роха) мелі выключна харытатывны характар. Іх асноўная задача была ў дапамозе хворым, бедным і бяздомным. Сярод іх практычна не было ксяндзоў. Баніфраты складалі 4-ты зарок – дапамогі хворым нават пад пагрозай свайго жыцця. Яны стваралі спецыялізаваныя шпіталі, якія адрозніваліся ад парафіяльных. Калі апошнія былі звычайна прытулкам для нямоглых, дык у шпіталях баніфратаў аказвалася медыцынская дапамога і адпаведны нагляд. Рохіты акрамя трох звычайных заракаў складалі чацвёрты – дапамогі хворым падчас эпідэміяў і пахавання памерлых.

Манахі клерыцкай групы не імкнуліся ствараць адасобленыя ад свету асяродкі. Іх кляштары (акрамя будынкаў для навіцыяў (паслушнікаў) і састарэлых манахаў) хутчэй нагадвалі дамы, дзе частка памяшканняў (ці асобны будынак) выкарыстоўвалася для навучальных устаноў, прытулкаў, шпіталяў, аптэкаў, інтэрнатаў для вучняў (канвіктаў ці бурсаў).

Адносіны царскіх уладаў да ордэнаў клерыцкай групы былі лаяльнымі. Ордэн езуітаў знаходзіўся на асаблівым становішчы ў імперыі да 1815 г. Фактычна ён не падпарадкоўваўся ні дыяцэзійным біскупам, ні мітрапаліту Сестранцэвічу і без перашкодаў займаўся той жа дзейнасцю, што і ў 18 ст. З усіх манаскіх ордэнаў толькі піяры (лідскія і шчучынскія) ваража сустрэлі расейскую адміністрацыю ў 1795 г., за што былі ўзятыя ўладамі пад кантроль. Аднак у першай трэці 19 ст. адкрыты канфліктаў піяраў з царскімі ўладамі не назралася. Выпадакз ксяндзамі Полацкага вучылішча Брадовічам і Львовічам, якія былі адхіленыя ад выкладчыцкай дзейнасці за ўдзел у філарэцкім руху, можна разглядаць толькі як пэўную тэндэнцыю ў піярскім асяродзі. Ніякіхрэпрэсій у дачыненні да піярскага ордэну з боку расейскіх

уладаў не было. Безперашкодна кіравалі духоўнымі семінарыямі місіянеры, а баніфраты і рожты (да 1821 г.) займаліся дабрачыннай дзейнасцю. Нешматлікія камуністы і марыяне працягвалі весці пастырскую працу з вернікамі.

Усе манаскія ордэны ў Расейскай імперыі ў 1772 – 1820-х гг. мелі магчымасць рэалізаваць на практыцы асноўныя палажэнні сваіх статутаў (Статута і Канстытуцыі), праводзіць у жыццё тыя формы духоўнасці і культуры, прапагандыстамі якіяны з’яўляліся. Прадстаўнікі манаскіх суполак мелі магчымасць уплываць на грамадства беларускіх земляў праз духоўную і сацыяльную сферу дзейнасці. Гэтаму спрыяла іх сувязь з мясцовай культурай, а таксама адукацыйная падрыхтоўка і сацыяльнае паходжанне (сацыяльна актыўныя ксяндзы паходзілі ў асноўным са шляхты).

Умовай жыццядзейнасці кляштару былі навіцыяты і студыі. Іх належнае функцыяванне залежала ад матэрыяльнага забеспячэння, а таксама адпаведных памяшканняў, кадраў і арганізацыі. Мелі значэнне акалічнасці сацыяльнага запатрабавання. На колькасць фармацыйных дамоў аказвалі ўплыў такія фактары, як ордэнская традыцыя, колькасць ахвотных стаць манахамі, наяўнасць адпаведных кадраў у кляштарным асяроддзі і інш. 3 канца 1820-х гг. прыём у кляштар залежаў ад расшэння свецкіх уладаў.

Прыём у кляштар немагчымы без праходжання ступені навіцыяту. У каталіцкім кляштары навіцыят – гэта асобная ўнутраная структура, а таксама дом (ці памяшканне), у якім пад наглядам духоўнага кіраўніка маладыя манахі рыхтаваліся прыняць зарокі. Навіцый – член манаскай суполкі, але, як не прыняўшы зарокаў і не вытрымаўшы іспытаў, мог без перашкодаў пакінуць кляштар.

Мэта навіцыяту – выпрабаванне кандыдатаў і іх падрыхтоўка ў адпаведнасці з патрабаваннямі, асобнымі для клерыкаў (будучых ксяндзоў) і конверсаў (братоў для абслугі кляштарнай гаспадаркі). Навіцыяў знаёмлілі з ордэнскімі правіламі і кляштарным распарадкам, у выніку неабходнасці ім выкладаліся прадметы са школьнага курсу. У езуітаў і піяраў навіцыят працягваўся два гады (у іншых звычайна год). Пасля прыняцця зарокаў клерыкі навучаліся ў кляштарных студыях (семінарыях калегіях). Там яны праходзілі ніжэйшы курс, які складаўся з гуманітарных навук і філасофіі, і вышэйшы – тэалагічны. Дамы навіцыятаў і студыі (так званыя фармацыйныя дамы) размяшчаліся, як правіла, у розных кляштарых. Ва ўласна манаскай ордэнскай групе навіцыяты практыкаваліся ў кожным кляштары.

Пытанне функцыянавання на беларускіх землях фармацыйных дамоў не даследавана. Вядома толькі іх колькасць без абставінаў канкрэтнай дзейнасці. Такое даследаванне ўскладняецца практыкай існавання як сталых, так і часовых фармацыйных дамоў, а таксама адміністрацыйна-тэрытарыяльнай рэарганізацыяй ордэнскіх правінцый ў канцы 18 – пачатку 19 ст.

Найбуйнейшым цэнтрам манаскага жыцця ў ВКЛ была Вільня. У другой палове 18 ст. – першай чвэрці 19 ст. у гэтым горадзе налічвалася 10 навіцыятаў (аўгустынцаў, бернардынцаў, баніфратаў, кармелітаў абутых, кармелітаў босых, місіянераў, францысканцаў, канонікаў рэгулярных латэранскіх, трынітарыяў, да-

мініканцаў) і не менш 7 студый (дамініканцаў, францысканцаў, бернардынцаў, кармелітаў абутых, кармелітаў босых, місіянераў, аўгустынцаў). На тэрыторыі Беларусі каля 1772 г. найбольш студый і навіцьятаў было ў Гародні (5), у Нясвіжы (5), Пінску (4), Менску (4). Да 1825 г. колькасць фармацыйных дамоў зменшылася ў Вільні да 10, у Менску да 1, у Нясвіжы да 1, Пінску да 2-3 і толькі ў Гародні працягвала захоўвацца 5 фармацыйных дамоў⁶.

У канцы 18 – першай трэці 19 ст. на Беларусі навіцьяты мелі францысканцы (Вянец і Пінск у другой палове 18 - першай трэці 19 ст.), бернардынцы (Друя ў 1808-1810 гг., Віцебск у 1802-1827 гг.), дамініканцы (Забелы, Гародня, Пінск, Менск у першай трэці 19 ст.), кармеліты абутыя (Слабодка ў 1810 г., Бялынічы ў першай трэці 19 ст.), кармеліты босыя (Гародня ў 18 ст. і да 1845 г., Глыбокае ў 1733-1862 гг.), марыяне (Расна ў 1820-я гг.), піяры (Полацк у 1820-я гг.), езуіты (Полацк у 1780-1803 гг.), картэзіянцы (Бяроза ў 18 ст. і да канца першай трэці 19 ст.), цыстэрцыянцы (Вістычы, Кімбараўка (?) у 18-першай трэці 19 ст.), бенедыктынцы (Гарадзішча, Нясвіж у 18 - першай трэці 19 ст.).

У дачыненні да манаскіх студый трэба заўважыць, што хоць тэрмін “студыя” шырока ўжываўся ў сярэднявеччы, дакладна ён акрэслены не быў. Звычайна пад студыйй разумелася навучальная ўстанова для манахаў, у якой, у адпаведнасці са схаластычнай традыцыяй, выкладаліся дзве вышэйшыя галіны ведаў – філасофія і тэалогія. Першапачаткова студыя – гэта заснаваная па ўзору парыжскага ўніверсітэту школа з аднолькавай праграмай выкладання для манахаў дамініканцаў.

Ураўноўванне адукацыйнага ўзроўню манахаў адбывалася праз вывучэнне рыторыкі і пачаткаў логікі (сярэдняга курсу навучання і публічнай школы). Гэтыя прадметы маглі выкладацца ў навіцьяце ці пасля прыняцця манаскіх зурокаў у студыях. Апошнія мелі характар вышэйшай навучальнай установы, аднак, адрозніваліся рознай сістэмай навучальнага працэсу, маглі знікаць ці аднаўляцца ў залежнасці ад патрэбаў ордэна. У розных манаскіх ордэнах студыі таксама адрозніваліся праграмай навучання і метадыкай выкладання. Прадметы вар’іраваліся: у адных кляштарах выкладалася толькі філасофія, у іншых – тэалогія. Існавалі студыі, у якіх маральная тэалогія спалучалася з філасофіяй, ці выкладалася толькі дагматычная тэалогія альбо маральная і інш. Курс рыторыкі ў адных ордэнах (у піяраў, марыянаў) выкладаўся ў навіцьяце, у іншых уваходзіў у праграму студый. У складзе курса вывучаліся такія прадметы, як лацінская мова, фізіка, арыфметыка, геаграфія, гісторыя, логіка, астраномія, літургічныя спевы, пачаткі гамілетыкі.

⁶ Gach P. Struktury i działalność duszpasterska zakonów męskich ... S. 149-187; Chodźko J. Diecezja Mińska około 1830 roku. T.2. Struktury zakonne / Oprac. M.Radwan. Lublin, 1998. S. 15-175; Klasztory bernardyńskie w Polsce w jej granicach historycznych. Kalwaria Zebrzydowska, 1985. S. 442; Synowiec D. Franciszkanie polscy 1772-1970 // Zakony św.Franciszka w Polsce w latach 1772-1970. Warszawa, 1978. Cz. 2. S.120-126; Świętochowski R. Szkolnictwo teologiczne dominikanów // Dzieje teologii katolickiej w Polsce. Lublin, 1975. T. 2. cz. 2. S. 213-214.

Найбольш развітая сістэма студый была ў дамініканцаў. Для падрыхтоўкі сваіх кадраў яны выкарыстоўвалі такія віды студый, як канвентуальныя (пры кожным кляштары з выкладаннем граматыкі і філасофіі ў 19 ст, служылі галоўным чынам для замацавання ведаў за школьны курс), партыкулярныя (аб'ядноўвалі некалькі кляштар, выкладаліся філасофія і тэалогія на больш высокім узроўні), матэрыяльныя (універсітэцкага тыпу з тэрмінам навучання 6-7 гадоў), фармальныя (універсітэцкага ўзроўню без права надавання навуковых ступеняў, праграма не адрознівалася ад выкладання ў генэральнай студыі), генэральныя (галоўная навучальная ўстанова для ўсёй ордэнскай правінцыі з правам надавання навуковай ступені). У спрошчаным выглядзе аналагічную сістэму студый маглі выкарыстоўваць іншыя манаскія ордэны (францысканцы, бернардынцы). У 18 ст. практычна ўсе манаскія супольнасці імкнуліся заснаваць свае навучальныя ўстановы. Гэта быў час росквіту манаскіх студый. Манахі з навуковымі ступенямі лектара, бакалаўра, магістра, доктара мелі прывілеі ў манаскім жыцці (вызваліліся ад абавязкаў, якія мелі іншыя манахі, радзей удзельнічалі ў набажэнствах і інш.). Яны выкладалі ў студыях, рыхтаваліся да лекцый, удзельнічалі ў дыспутах, збіраліся на капітулах, спавядалі, прамаўлялі казанні.

Паводле розных крыніцаў можна гаварыць, што ў перыяд з 1772 г. да 1830 г. у Беларусі існавала не менш 31 студыі. Свае студыі мелі: дамініканцы (Гародня, генэральная студыя ў 1752-1830 гг.; Дзярэчын, студыя філасофіі ў 1816-1829 гг.; Дунаілавічы, студыя тэалогіі маральнай у першай трэці 19 ст.; Забелы, фармальная студыя ў 1758-1827 г.; Шклоў, студыя філасофіі і тэалогіі да 1819 г., студыя філасофіі з 1819 г.), францысканцы (Драгічын, першая трэць 19 ст.; Гальшаны, студыя рыторыкі (гімназія) у канцы 18 ст.; Івянец, студыя тэалогіі, канец 18 ст., Пінск, студыя філасофіі ў 1825-1830 гг.; Удзяла, студыя філасофіі ў 1790-1830 гг.), бернардынцы (Слонім, студыя філасофіі ў другой палове 18-пачатку 19 ст.; Гародня, студыя тэалогіі маральнай у другой палове 18-першай трэці 19 ст.; Бенеца, у 1799 г.; Нясвіж, студыя дагматычнай тэалогіі і гісторыі касцела ў 1731-1864 гг.; Менск, студыя філасофіі ў 1753-1868 гг.; Будслаў, студыя маральнай тэалогіі і рыторыкі да 1797 г., студыя рыторыкі ў 1829 г.; Друя, студыя граматыкі ў другой палове 18-першай трэці 19 ст.; Магілёў, студыя маральнай тэалогіі да 1825 г.; Полацк, студыя філасофіі ў канцы 18-пачатку 19 ст.), кармеліты босыя (Гародня, студыя філасофіі; Глыбокае, студыя філасофіі, абедзве існавалі ў канцы 18-першай трэці 19 ст.), кармеліты абутыя (Слабодка, студыя тэалогіі маральнай у 1808 г.; Бялынічы, студыя філасофіі ў 1804 г., 1811 г., студыя тэалогіі ў 1825 г.), картэзіянцы (Бяроза, студыя тэалогіі ў 18-першай трэці 19 ст.), цыстэрцыянцы (Кімбараўка, студыя тэалогіі ў 18-першай трэці 19 ст.; Зістычы ў 1803 г.), бенедыктынцы (Гарадзішча, студыя філасофіі і тэалогіі ў 1803 г.; студыя тэалогіі ў 1809-1830 гг.; Нясвіж, студыя філасофіі ў 1809 г.), канонікі рэгулярныя латэранскія (Крамяніца, 1829 г.), трынітарыі (Орша, студыя тэалогіі ў канцы 18-пачатку 19 ст.), марыяне (Расна, студыя тэалогіі ў другой палове 18-першай трэці 19 ст.). Падрыхтоўка манахаў-місіянераў адбы-

валася праз сістэму ўласных семінарыяў. Клерыкі езуіты навучаліся ў калегіях ордэна, а піяры мелі студыю філасофіі ў Дубровіцы на Украіне. У езуітаў клерыкі адбывалі практыку ў публічных школах сваіх калегій, а потым працягвалі адукацыю і атрымлівалі навуковыя ступені.

У абагульняючым выглядзе існаваўшыя на беларускіх землях у канцы 18 – першай чвэрці 19 ст. навіцьяты і студыі (апошнія без уліку езуіцкіх калегіумаў і духоўных семінарыяў місіянераў) прадстаўлены ў табліцах № 1-2.

Табліца 1.

Манаскія ордэны	Колькасць навіцьятаў
Дамініканцы	4
Бернардынцы	2
Францысканцы	2
Кармеліты абутыя	2
Кармеліты босыя	2
Цыстэрцыянцы	2
Бенедыктынцы	2
Марыяне	1
Піяры	1
Езуіты	1
Картэзіянцы	1
	Усяго 20

Табліца 2.

Манаскія ордэны	Колькасць студый
Бернардынцы	9
Францысканцы	5
Дамініканцы	5
Кармеліты босыя	2
Кармеліты абутыя	2
Цыстэрцыянцы	2
Бенедыктынцы	2
Картэзіянцы	1
Канонікі рэгулярныя латэранскія	1
Трынітары	1
Марыяне	1
	Усяго 31

Абсалютная большасць студый мела характар вышэйшых навучальных устаноў (у іх выкладалася праграма вышэйшая за сярэдні курс навучання публічнай школы) і ў гэтым сэнсе яны былі асяродкамі адукацыі і складалі пэўную

альтэрнатыву для той часткі мясцовай моладзі, якая не мела магчымасцей для навучання ў Вільні. Акрамя таго, дзейнасць студый аб'ектыўна ўплывала на агульнаадукацыйны ўзровень тых мясцовасцяў і рэгіёнаў, дзе яны знаходзіліся.

Такім чынам, на працягу другой паловы 18 – першай трэці 19 ст. усе манаскія ордэны, якія дзейнічалі на тэрыторыі Беларусі, мелі магчымасць арганізаваць свае фармацыйныя дамы (навіцыяты і студыі). Многія з гэтых дамоў знаходзіліся на беларускіх землях. Да 1820-х гг. царызм не рабіў спробаў абмежаваць доступ кандыдатаў у навіцыяты. Існаванне і бесперашкодная дзейнасць навіцыятаў і студый ёсць сведчаннем задавальняючага становішча кляштароў у даследуемы перыяд і лаяльнага стаўлення да іх царскіх уладаў.

Ігар Ганчарук

Нарадзіўся 20 лістапада 1959 г. у Гародні.

Вядучы навуковы супрацоўнік Беларускага дзяржаўнага музея гісторыі рэлігіі.

Даследуе гісторыю каталіцкага касцёла Беларусі.

Адрас:

Гародня, плошча Дзекабрыстаў, д.4, кв.2.

Тэл. (хатні) 5-96-54.

Апалогія вуснай гісторыі

У другой палове 20 ст. у развіцці сацыяльных і гуманітарных дысцыплінаў адбыўся выразны паварот да чалавека, да яго ўнутранага і вонкавага свету. Адным з піянераў гэтых пераменаў у гістарычнай навуцы стаў заснавальнік вядомай гістарычнай школы “Аналаў” Марк Блок. У працы “Апалогія гісторыі або рамяство гісторыка” ён пісаў: “Прадметам гісторыі з’яўляецца чалавек. Больш дакладна – людзі... За контурамі краявіду, прыладамі працы або машынамі, за самымі, як падаецца, сухімі дакументамі і інстытутамі, цалкам адчужанымі ад тых, хто іх заснаваў, гісторыя імкнецца бачыць людзей. Хто гэтага не зразумеў, той у лепшым выпадку, можа стаць толькі чорнарабочым эрудыцыі. Сапраўдны ж гісторык падобны на казачнага людажэрцу. Дзе пахне чалавечынай, там, ён ведае, яго чакае здабыча”¹.

С працэсам свайго роду “ачалавечвання” сацыяльных дысцыплінаў звязана ператварэнне “вуснай гісторыі” ў новы метада гістарычнага даследавання. Запіс успамінаў практыкаваўся даследчыкамі здаўна. Аднак звычайна ўспаміны выкарыстоўваліся толькі як дадатковы элемент даследавання, як другарадная крыніца. Сёння вусная гісторыя ператварылася ў самастойны і арыгінальны метада гістарычнай навукі.

Вусная гісторыя мае асаблівую каштоўнасць на постсавецкіх тэрыторыях. У Савецкім Саюзе гістарычная навука была цалкам пазбаўлена такой неабходнай умовы для развіцця, якой з’яўляецца свабода даследавання. Гісторыю зрабілі паслужанай служкай “адзіна правільнай ідэалогіі”. Варта згадаць эпіграф да кнігі Чэслава Мілаша “Скуты розум”: “*Калі двух сварачца, а адзін мае 55% рацыі, дык вельмі добра і няма чаго тузацца. А хто мае 60%? Гэта цудоўна, гэта вялікае шчасце, і няхай Пану Богу дзякуе. А што б сказаць пра 75%? Разумныя людзі кажуць, што гэта падазрона. Ну, а што – пра 100%? Той, хто кажа, што мае 100% рацыі, той паскудны гвалтаўнік... і найвялікшы лайдак (Стары жывод з Падкарпацця)*”².

Афіцыйная гістарычная памяць стала сапраўднай фабрыкай хлусні, а большая частка гісторыкаў – партыйнымі прапагандыстамі. Людзям навязвалася такая гісторыя, якая ніколі не перажывалася іх продкамі. Некаторыя гістарычныя эпізоды перапісваліся ў залежнасці ад палітычнай і ідэалагічнай сітуацыі па не-

¹ Блок М. Апология истории или ремесло историка. Москва, 1976. С. 17-18.

² Мілаш Ч. Скуты розум. Менск-Вільня, 2000. С. 7.

калькі разоў. У гэтых умовах асабістая памяць становілася амаль адзіным шляхам да гістарычнай праўды. Менавіта ў ёй праяўлялася вострая грамадская патрэба праўдзівай гісторыі.

Беларускаму даследчыку асабліва важна спалучаць дакументальныя пісьмовыя крыніцы з дадзенымі вуснай гісторыі. Большасць гісторыкаў фармаваліся як даследчыкі ва ўмовах спецыфічнай практыкі дакументальнай мовы (напісана адно, а трэба разумець іншае), псіхалогіі вымушанага падвойнага мыслення, звычкі да ідэалагічнага самарэдагавання.

Вусная гісторыя, як галіна навукі, не мела шанцаў атрымаць развіццё ў гады савецкага таталітарызму. Для жыхара СССР пісаць мемуары, весці асабісты дзёнік, выказаць і тым больш запісваць шчырыя ўражанні пра тое, што адбывалася, было небяспечна. Нікто не мог гарантаваць, што гэтыя дакументы не апынуцца ў “кампетэнтных органах” і не стануць доказами антысавецызму аўтара.

Савецкі час не быў перыядам шчырасці нават з самім сабой, не гаворачы ўжо пра суразмоўцу, які мог аказацца сексотам. Наступствам таталітарнага кантролю над думкамі стала фактычная страта мемуарнай літаратуры. І хоць у 60–70-я гг. 20 ст. у СССР пачалі выдавацца ўспаміны генералаў, дзеячоў навукі і культуры ды інш. назваць гэтыя творы мемуарамі вельмі цяжка. Яны альбо пісаліся спецыялістамі з адпаведных навукова-даследчых інстытутаў, альбо падвяргаліся такой жорсткай цэнзуры, што ўласна аўтарскіх думак там амаль не заставалася. А часцяком яны пісаліся на спецыяльную ідэалагічную замову.

Але нават гэтыя “лакіраваныя” працы не былі выкарыстаныя гісторыкамі, якіхмала цікавіла гісторыя грамадства. Галоўная ўвага надавалася гісторыі КПСС і развіццю народнай гаспадаркі. Нядзіўна, што даследчыкі не заўважылі катастрофу калектывізацыі, упадак культуры, дэградацыю маральных каштоўнасцяў. Яны не прыкмецілі разбуральнага ўплыву сацыялістычных пераўтварэнняў на культурную эліту нацыі, не здолелі асэнсаваць падзеі апошняй вайны як чалавечую трагедыю.

Існуюць і іншыя прычыны асаблівай актуальнасці вуснай гісторыі ў вывучэнні гісторыі Беларусі. 20 ст., якое стала стагоддзем ліквідацыі непісьменнасці, адначасна прынесла змяншэнне колькасці традыцыйных эпістальярных матэрыялаў, знішчыла традыцыі сямейных архіваў, выклікала спад мемуаратворчасці. Сацыяльныя і ваенныя катастрофы першай паловы 20 ст. прывялі да вынішчэння масіваў пісьмовых дакументаў. Гісторыкі савецкага перыяду ў вялікай ступені аказаліся пакінутымі сам на сам з крыніцамі афіцыйнага характару. Не ўсе з іх вытрымалі гэтае выпрабаванне. Знаёмства з іх працамі прымушае згадаць словы знакамітага французскага даследчыка Л. Феўра, які аднойчы заўважыў, што самыя агідны тып хлусні – гэта хлусня, якая абапіраецца на гістарычныя факты.

Выхад з супярэчнасці паміж патрэбай вывучэння сацыяльнай гісторыі і станам крыніцаў можа быць знойдзены ў стварэнні адпаведных дакументальных матэрыялаў якраз сродкамі вуснай гісторыі. Кожнага чалавека ў пэўнай сітуацыі

можна разглядаць як свайго роду “вусны архіў”. Вусная гісторыя пашырае кола гістарычных крыніцаў, ператвараючы вусны аповяд у гістарычны дакумент.

Люсьен Феўр неяк заўважыў, што для даследчыка ўсё можа быць дакументам. “Гісторыя, безумоўна, ствараецца на падставе пісьмовых дакументаў, каляны ёсць, – пісаў ён. – Але яна можа і павінна стварацца і без пісьмовых дакументаў, калі іх няма. Пры адсутнасці звыклых колераў гісторык можа збіраць свой мёд з усяго таго, што дае яму яго вынаходліваць. Гэта могуць словы і знакі, краявіды і карціны... зацменні месяца і формы хамутаў, геалагічная экспертыза камянёў і хімічны аналіз метала, з якога зроблены шпагі, – адным словам, усё тое, што належыць чалавеку, залежыць ад яго, служыць яму... пазначае яго прысутнасць і дзейнасць... Ці не праўда, што частка нашай працы – працы гісторыка – і без сумнення, самая захапляльная яе частка, складаецца з пастаянных намаганняў прымусіць размаўляць нямыя рэчы, прымусіць іхказаць тое, што самі па сабе яны не гавораць...”³

Аднак многія даследчыкі вельмі скептычна ставяцца да вуснай гісторыі. У чым прычына гэтага скепсісу? Па-першае, вусная гісторыя звычайна трактуецца як ілюстрацыя. Лічыцца, што атрыманыя матэрыялы ніколі не стануць галоўнымі пры вывучэнні сучасных грамадстваў і не дапамогуць сфармуляваць гіпотэзы адносна маштабных гістарычных падзеяў. Прыхільнікі метаду славутага Леапольда Ранке, які лічыў пісьмовы дакумент самым дасканалым тыпам крыніцы, успрымаюць вусную інфармацыю як ненаўнавартасную і другарадную (Варта прыгадаць расейскі выраз: “Врёт как очевидец”). Паводле гісторыкаў-дакументалістаў крыніцы павінны мець фіксаваную форму, дакладную храналогію, а таксама падмацоўвацца іншымі аднатыпнымі крыніцамі. Усё гэта дзеля магчымасці правэркі крыніцы рознымі спосабамі.

Па-другое, лічыцца, што вусная гісторыя замыкаецца ў малым маштабе. Сцвярджаецца, што яна распавядае або дробязі пра значныя асобы або важныя рэчы (паводле іх уласнага разумення) пра нязначныя асобы. Да таго ж памяць вядомых асобаў схільная да самаапраўдання, а памяць малавядомых персонаў схільная да правалаў⁴.

Нарэшце, адзначаецца, што вусная гісторыя не фіксуе сацыяльных пераменаў. У адказ можна адразу заўважыць, што не толькі дадзеныя вуснай гісторыі, але таксама ўсе пісьмовыя крыніцы патрабуюць крытычнага да сябе стаўлення. Пры гэтым не ўсе яны ў стане вытрымаць гэтую крытыку. Досвед перыяда панавання г.зв. “навуковай гісторыі” між іншым высвятліў слабыя пазіцыі гісторыкаў-дакументалістаў. Стала відавочным, што залішне даверлівае стаўленне да непацверджаных пісьмовых крыніцаў можа прывесці да сур’ёзных памылак. Не трэба думаць, што дакументальныя крыніцы перададзены нам адвольна і несвядома. Можна прыгадаць, што да гэтага часу не знойдзена дакумента, які б зафіксаваў

³ Цыт. па: Про А. Двенадцать уроков по истории. Москва, 2000. С. 84.

⁴ Прынз Г. Вусная гісторыя // Беларускі гістарычны агляд. 2000. Т. 7. Сшытак 2 (13). С. 438.

распараджэнне Адольфа Гітлера пра пачатак аперацыі вынішчэння жыдоў, г.зв. “перасялення”. Зато знойдзены дакумент з загадам Германа Герынга. Але, зразумела, што без загаду фюрэра гэтая акцыя ніколі б не распачалася.

Можна таксама прыгадаць вядомую савецкую (партыйную) практыку правядзення непратакаліруемых паседжанняў Палітбюро ЦК ВКП (б). Наўрадці калі-небудзь будуць знойдзеныя дакументы пра забойства Янкі Купалы ў чэрвені 1942 г. у Маскве. Можна згадаць і іншыя выпадкі свядомага знішчэння пісьмовых дакументаў. Калі ўсё ж такі знаходзяцца доўгашуканыя дакументы, яны іншым разам прымушаюць успомніць пра фрагменты асабістых успамінаў, калісьці прызнаных сумніўнымі.

Трэба прыгадаць таксама практыку закрыцця архіваў, якая характэрна не толькі для таталітарных грамадстваў. Напрыклад, у Вялікабрытаніі прыняты закон пра тое, што архівы адкрываюцца праз “30 з нечым гадоў” пасля падзеі. Гэтае “нечым” прыводзіць да таго, што да гэтага часу не адкрытыя для даследчыкаў матэрыялы, звязаныя з трагічнай смерцю над Гібралтарам генерала Уладыслава Сікорскага.

Апроч таго існуе публічная версія выступу палітыка (у прыватнасці, кіраўніка дзяржавы) і апублікаваная версія, якая, напрыклад, у нашай айчыннай сітуацыі досыць моцна адрозніваецца ад арыгіналу. Дарэчы, сучасная ідэалагічная сітуацыя ў нашай краіне ізноў прымушае ставіць праблему ўзаемаадносінаў гісторыі і палітыкі. Абмяжуюся толькі заўвагай, што гісторыя, якая распавядае пра змены палітычных рэжымаў, урадаў і іх кіраўнікоў, непазбежна займаецца дэсакралізацыяй палітыкі. У гэтай сувязі варта працытаваць такога славутага кіраўніка міжнароднага камуністычнага руху, як Мікіта Хрушчоў: “Гісторыкі – небяспечныя людзі. Яны разбураюць усё” (У вуснах такога чалавека – гэта гучыць як камплімент).

Відавочна, што можна сказаць і вусную традыцыю, і афіцыйныя дакументы, але праблему недакладнасці вуснай гісторыі лягчэй заўважыць і выправіць.

Аўтар кнігі “Вусная традыцыя як гісторыя” амерыканскі даследчык Ян Вансіна заўважыў, што адносіны пісьмовых крыніцаў да вусных не з’яўляюцца адносінамі тыпу адносінаў опернай прымадонны і яе дублёрышы – калі зорка спяваць не можа, з’яўляецца дублёрыша, г.зн., калі церпіць няўдачу пісьмовы дакумент, на сцэну выходзіць традыцыя. Гэта не так. Вусныя сведчанні служаць для праверкі іншых крыніцаў, як і тыя ў сваю чаргу папраўляюць іх саміх⁵.

Як заўважыў Гуін Прынз, моц вуснай гісторыі – гэта моц кожнага метадалагічна кампетэнтнага гісторыка. Узаемаправерка крыніцаў – гэта абавязак не толькі вусных гісторыкаў. Развіццё глабальнай электроннай вуснай і візуальнай культуры ставіць пад сумніў высокую самацэнку традыцыйнай гістарыяграфіі, заснаванай на дакументах. Усе гісторыкі роўныя перад гэтым выклікам⁶.

⁵ Цыт. па: Прынз Г. Вусная гісторыя... С. 418.

⁶ Тамсама. С. 443.

Варта заўважыць, што людзі могуць распавесці тое, што не захавалася ў гістарычных дакументах. Вусная гісторыя часта стварае адзіную магчымасць даведацца пра пэўную падзею. Асабістая памяць дае свежасць і багацце дэталей, якія іншым шляхам атрымаць немагчыма. Яна дазваляе пісаць гісторыю малых групаў і геаграфічна малых тэрыторый. Нараджаюцца тэксты, насычаныя фактурай, што дазваляе зрабіць грунтоўны антрапалагічны аналіз.

Біяхімія памяці слаба вывучана. Але даследаванні розных відаў памяці ўсё больш зыходзяцца на тым, што доўгатэрміновая памяць, асабліва індывідаў, якія ўступілі ў фазу, якую псіхологі называюць “агляд жыцця”, можа быць неверагодна дакладнай. У якасці прыклада, можа згадаць аповяд жыхаркі Гародні Крысціны Жулегі (1934 г. нар.) пра братанне нямецкіх і савецкіх салдатаў у Гародні ў верасні 1939 г.⁷ Аповяд выклікаў недавер, бо ніякіх дадзеных у архівах і ў гістарычнай літаратуры пра “братанне” няма. Але іншыя сведкі пацвердзілі ўспаміны жанчыны, якой у 1939 г. было толькі 5 гадоў. Падобная з’ява асабліва справядліва для моцных, несвядомых успамінаў з дзяцінства, калі чалавек бачыць і запамінае менавіта тое, што адбываецца, а не тое, чаго ён чакаў, як гэта часта атрымліваецца ў дарослых.

Безумоўна, вусная гісторыя не можа прэтэндаваць на дасягненне нейкай абсалютнай гістарычнай ісціны. Але яна ў адрозненні ад традыцыйных метадаў даследавання стварае магчымасці ацаніць, ахарактарызаваць, убачыць тую або іншую падзею вачыма звычайнага чалавека, які воляю абставінаў стаўся яе сведкам ці непасрэдным ўдзельнікам. Гэта, безумоўна, вельмі суб’ектыўная карцінка падзеі, але і ў гэтым можна знайсці карысць, бо з такіх шматлікіх суб’ектыўных карцінак таксама складаецца вобраз мінулага. Вусная гісторыя, нарэшце, дае шанец выказацца невядомым сведкам ці ўдзельнікам падзеяў.

Займаючыся вуснай гісторыяй, нельга забываць, што кожнае гістарычнае даследаванне распачынаецца з пытання. Без яго няма гісторыі. Іншым разам пытанне можа быць імпліцытным. Але, калі яно не існуе наогул, даследчык можа згубіць арыентацыю, бо не будзе ведаць, дзе шукаць і што шукаць. Здаецца, што пытанне на першым этапе з’яўляецца недакладным. Калі ж яно не ўдакладняецца ў далейшым, то даследчык асуджаны на правал. Як заўважыў Антуан Про: “Мы ніколі не знаходзім адказаў на пытанні, якія не ставілі”⁸.

Пытанне – гэта не толькі пастаноўка праблемы, гэта яшчэ і фундамент гістарычнага аб’екта. На момант фармулёўкі пытання ў гісторыка ўжо ёсць пэўнае ўяўленне пра тыя крыніцы, якія будуць выкарыстаны. Фактычна, само пытанне ўтварае гістарычную крыніцу.

Наступным этапам з’яўляецца выпрацоўка рабочай гіпотэзы. Люсьен Феўр неяк заўважыў: “Калі гісторык не ставіць праблем, альбо, ставячы іх, не фарму-

⁷ Горад святога Губерта. Краязнаўчы альманах. Выпуск першы. Гісторыя Гародні ХХ ст. у вусных успамінах / Пад рэд. А. Смаленчука. Сейны, 2002. С. 14.

⁸ Про А. Дванадцать уроков по истории. С. 77.

люе гіпотэз, якія павінны дапамагчы іх вырашыць, то можна з упэўненасцю сцвярджаць, што гэты гісторык у разумовых здольнасцях саступае апошняму з мужыкоў, які ведае, што нельга выпускаць жывёлу куды-небудзь, на першае трапіўшае поле, па якому яна разыздзецца і будзе пасціся як-небудзь. Ён ведае, што жывёлу трэба адвесці на вызначаны выган, прывязаць да калка... І гэты мужык, безумоўна, мае рацыю”⁹.

Напрыклад, у аснове аднаго з даследаванняў аўтара гэтых радкоў стаяць пытанні “Які вобраз II-й сусветнай вайны захаваўся ў памяці жыхароў Заходняй Беларусі? Наколькі ён адпавядае версіі сучаснай беларускай гістарыяграфіі?”

Рабочая гіпотэза грунтавалася на тэзісе пра адметнасць і непадобнасць ваеннай сітуацыі ў розных частках Беларусі. У далейшым стала магчымым казаць нават пра “дзве вайны” ў Беларусі. Адна вайна адбывалася ў яе заходняй частцы, іншая – ва ўсходняй. Аднак афіцыйная гістарыяграфія вайны часоў СССР зыходзіла якраз з яе адзінства. Прычым, за аснову браліся падзеі, якія мелі месца на ўсходзе Беларусі. Быў распрацаваны апытальнік “Заходняя Беларусь у II-й сусветнай вайне”.

Іншае даследаванне, звязанае з працай над кнігай пра Рамана Скірмунта, распачыналася з пытання: *Як успрымалі і як ставіліся да Р.Скірмунта жыхары Піншчыны ў 20-30-я гг. XX ст.?* Рабочая гіпотэза грунтавалася на тэзісе, што існуючы ў гістарычнай літаратуры савецкіх часоў вобраз Р.Скірмунта, створаны не гісторыкамі, а партыйнымі ідэолагамі, не адпавядаў рэчаіснасці. Быў распрацаваны апытальнік “Жыццё і смерць Рамана Скірмунта ў вусных успамінах жыхароў Піншчыны”.

Складанне апытальніка прадугледжвае пэўны ўзровень ведаў пра праблему даследавання. Пытанні павінны быць зразумелыя для людзей і сфармуляваныя такім чынам, каб рэспандэнт (ці інфармант) мог распавядаць, а не абмяжоўвацца аднааскладовымі адказамі. Звычайна першы дзень апытання прымушае правесці рэдагаванне апытальніка на падставе назапашанага вопыту.

Характэрнай памылкай многіх даследчыкаў з’яўляецца тое, што пытанні часта ставяцца ў духу Фукідзіда альбо Тацыта (*Што? і Як?*). Пры гэтым ігнаруецца пытанне *Чаму?* А менавіта яно ў вуснай гісторыі з’яўляецца адным з галоўных, бо дазваляе зразумець матывы чалавечых паводзінаў. Гэта выключна важны момант у вуснай гісторыі. Наогул, вусная гісторыя не часта дае новыя важныя гістарычныя факты. Затое яна дапамагае зразумець матывы паводзінаў і адносіны людзей да тыхабо іншых падзеяў. У працы вуснага гісторыка на адным з першых месцаў павінны стаяць пытанні *Чаму? і Навошта?* (Зразумела, аднак, што гэта зноў жа датычыць не толькі вуснай гісторыі).

Падчас палявых даследаванняў варта працаваць невялікімі групамі – 2-3 асобы. Найлепшы варыянт – утрох, калі вядзе размову адзін, а калегі дапамагаюць вытрымаць стрыжнявую лінію апытальніка і максімальна поўна запісаць успам-

⁹ Цытата па: Про А. Двенадцать уроков... С. 78.

іны. Зразумела, што да апытальніка трэба падыходзіць творча. Падчас размоваў можа з'явіцца новая (непрадугледжаная) інфармацыя, якую трэба адразу ўлічыць і выкарыстаць.

Поспех працы вуснага гісторыка залежыць ад умення наладзіць кантакт з чалавекам, выклікаць давер і жаданне падзяліцца ўспамінамі. Тым больш, што насцярожанасць да чужых – гэта характэрная рыса амаль кожнай беларускай вёскі. Жыццёвы вопыт многіх старых людзей прымушае насцярожана, часта з недаверам або боязку ставіцца да даследчыкаў. За гэтым звычайна стаіць боязь уладаў і недавер да чужых. Іншым разам апытанне варта пачаць з размовы пра сям'ю і дзіцячыя гады інфарманта. Абавязкова павінна прысутнічаць зацікаўленасць у размове.

Важна таксама ісці ў вёску, ведаючы з кім будзеш весці размову. Дзеля гэтага варта распачаць экспедыцыю з дня працы ў сельсавеце, дзе вывучаюцца спісы яго жыхароў. Пасля прыходу ў вёску яны адразу ўдакладняюцца. Звычайна з дзесяці чалавек паводле спісаў сельсавету рэальна атрымліваецца правесці размову з двума-трыма асобамі.

Вельмі добрыя вынікі дае сумяшчэнне вуснай гісторыі з іншымі метадамі гістарычнага даследавання. У прыватнасці, пажаданы агляд могілак і помнікаў, наведванне храмаў (калі ўсё гэта ёсць), знаёмства з іншымі мясцовымі асаблівасцямі.

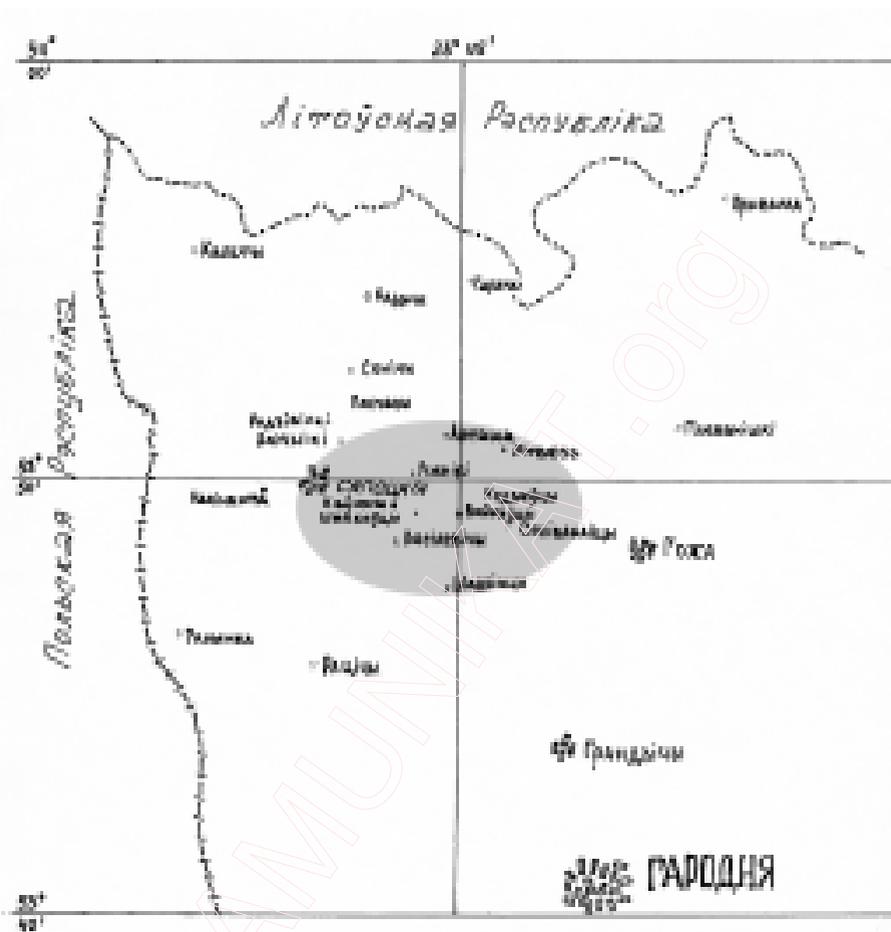
Пасля запісу ўспамінаў (пажадана на дыктафон) вельмі важна хутка апрацаваць матэрыялы. Першая апрацоўка – максімальна дакладны перанос дыктафонных запісаў або канспекту размовы на паперу дзеля максімальна поўнага яе аднаўлення. Другое рэдагаванне звычайна звязана з падрыхтоўкай матэрыялаў ці вынікаў іх аналізу да друку. Пажадана сумяшчаць захаванне моўных, стыльвых (індывідуальных) асаблівасцяў кожнага запісу з яго яснасцю (празрыстасцю) дзеля магчыма шырокага выкарыстання іншымі даследчыкамі як гістарычнай крыніцы.

На падставе апісанай вышэй метадыкі праводзілася даследаванне **“Гістарычная памяць і нацыянальная самасвядомасць польскага насельніцтва беларуска-польскага паўзмежжа”***.

Падставай для даследавання сталі вусныя ўспаміны жыхароў вёсак усходняй часткі Сапоцкінскага пасялковага савету. Яны запісваліся паводле апытальніка “Заходняя Беларусь у другой сусветнай вайне. 1939-1945”.

У выніку палявых досьледаў было запісана болей за 60 успамінаў жыхароў пасёлка Сапоцкін, вёсак Васілевічы, Гарачкі, Усенікі, Асочнікі, Ятвезь, Селіванаўцы, Каўняны, Радзівілікі, Песчаны, Шынкаўцы ды інш. Рэспандэнтамі былі жыха-

* тэкст падрыхтаваны на падставе матэрыялаў палявых досьледаў, якія праводзіліся ўдзельнікамі гарадзенска-варшаўскай сесіі “Беларуска-польскае паўзмежжа”. Сесія была арганізаваная Цэнтрам вывучэння антычнай традыцыі пры Варшаўскім універсітэце (ОВТА) і Лабараторыяй праблемаў рэгіянальнай культуры пры Гарадзенскім дзяржаўным універсітэце імя Янкі Купалы. Досьледы праводзіліся ў верасні 2002 г. на тэрыторыі Сапоцкінскага пасялковага савету Гарадзенскага раёну.

Карта мікрарэгіёну даследаванняў гістарычнай памяці жыхароў беларуска-польска-літоўскага паўзмежжа

ры гэтых вёсак 1912 – 1931 гг. нараджэння. Пераважную іх большасць складалі беларускія палякі.

Матэрыялы апытанняў дазволілі пазнаёміцца з асаблівасцямі гістарычнай памяці жыхароў дадзенага мікрарэгіёну на беларуска-польскім паўзмежжы. Гэтая праблема цікавая як сама па сабе, так і ў сувязі з той роллю, якую адыгрывае гістарычная памяць у працэсе фармавання нацыянальнай свядомасці. Вядома, што памяць з’яўляецца істотным элементам культуры, а ў выпадку нацыянальнай ідэнтыфікацыі жыхароў не толькі беларуска-польскага паўзмежжа, а практычна ўсёй Цэнтральна-Усходняй Еўропы часцякам адыгрывае ролю вызначаль-

нага фактару. Запісаныя ўспаміны ўтрымліваюць інфармацыю, якая дае падставы для пэўных разважанняў адносна асаблівасцяў нацыянальнай самасвядомасці польскай супольнасці Беларусі. Выяўленне гэтых асаблівасцяў з'яўляецца галоўнай мэтай дадзенага тэксту.

Аб'ектам аналізу сталі адказы рэспандэнтаў на наступныя пытанні:

1. *Калі і як вы даведаліся пра пачатак вайны?*
2. *Як людзі аднесліся да прыходу варожых войскаў?*
3. *Чым адрознівалася ўлада “першых Саветаў” ад польскай улады?*
4. *Якім было стаўленне людзей да атрадаў Арміі Краёвай, савецкіх і беларускіх партызанаў? Як ставіліся людзі да дзейнасці антысавецкіх партызанскіх фармаванняў пасля вайны?*
5. *Чаму ў першыя пасляваенныя гады шмат насельніцтва выехала ў Польшчу?*
6. *Ці існавала школа ў вашай мясцовасці? На якой мове вялося навучанне?*
7. *Якім было становішча каталіцкага касцёлу падчас вайны і ў першыя гады пасля яе?*

Адказы рэспандэнтаў дазваляюць сцвярджаць наступнае:

1. Для ўсіх суразмоўцаў вайна пачалася ў верасні 1939 г. (напр., Эдвард Русін, 1916 г.н., в.Шынкаўцы: *Вайна пачалася з прыходу “рускіх”**; Юзэфа Салецкая, 1920 г.н., в. Васілевічы: *У 1939 г. пад самую восень пайшлі рускія на палякаў*).

Трэба адзначыць, што ў свядомасці большасці насельніцтва Беларусі пачатак вайны звязаны з нападам гітлераўскай Германіі на СССР. Заўважым, што падобны погляд быў часткай савецкай схемы трактоўкі вайны: мірная праца савецкага народу была перарвана вераломным нападам Германіі, а праз тры гады гераічная Чырвоная армія вызваліла ўласную тэрыторыю і ўсе падняволеныя нацыстамі народы СССР. Падобнае бачанне вайны прадэманстравалі толькі адзін з рэспандэнтаў, які, як высветлілася, пераехаў на тэрыторыю Сапоцкінскага пасавету ў 1951 г. з усходняй часткі нашай краіны.

2. Адносіны да варожых (нямецкіх савецкіх) войскаў месціліся ў дыяпазоне – ад страху да звыклага чакання, а што ж цяпер будзе? Ніхто не згадваў пра нейкую “радасць насельніцтва” з нагоды нібыта “вызвалення” ў 1939 г. Але таксама амаль ніхто не выказваў шкадавання з нагоды разгрому польскага войска (Станіслава Барсук, 1918 г.н., в.Васілевічы: *Удзень было спакойна, а ўначы прыйшлі Саветы. Мы кінуліся ўцякаць і хавацца. У вёску мы вярнуліся праз два дні; Іосіф Паўлоўскі, 1929 г.н., Сапоцкін: У вёску заехалі сем савецкіх танкаў. Застрэлілі польскага афіцэра. Як пазналі, што афіцэр? У яго рукі былі белыя, без мазалёў. Прыйшлі нелюдзі. Каб не тая вайна, то яны б да гэтага часу на падутарках ездзілі; Уладыслаў Бараноўскі, 1914 г.н., в.Васілевічы: *Рускіх сустракалі і ні доб-**

* фрагменты адказаў рэспандэнтаў прыводзяцца па-беларуску. Падчас доследаў большасць рэспандэнтаў адказвала на пытанні на той мове (польскай або беларускай), на якой да іх звярталіся ўдзельнікі экспедыцыі.

ра, і ні дрэнна. Чакалі, што будзе; Станіслаў Гоўгель, 1922 г.н., в.Селіванаўцы: *Як сустракалі Саветаў? Ніяк не сустракалі. Была нейкая дзіўная армія. Мы іх называлі “чубарыкамі”, бо шапкі мелі дзіўныя. ...Людзі не хаваліся, бо не баяліся Саветаў. Адразу знайшліся свае дэпутаты, свае міліцыянеры. Пераважна гэта былі бяднейшыя людзі.*

Пры гэтым большасць суразмоўцаў распавядала пра польскія, рускія і нямецкія войскі, не ўжываючы прыметніка “нашыя”. Толькі два рэспандэнты выкарысталі гэтае слова (ужо згаданы Эдвард Русін, які быў сведкам арышту брыгаднага генерала Юзафа Ольшын-Вільчынскага, распавядаў, што са з’яўленнем рускіх “нашыя” (г.зн. польскія салдаты) пачалі ўцякаць; Юзэфа Салецкая наступным чынам распавядала пра адступленне польскіх войскаў: *“Нашыя палякі не мелі чым ваяваць. ...Нашыя не стралялі, а толькі адступалі”*).

Цікава, што прыметнік “нашыя” таксама быў аднойчы ўжыты пры пераказе пазіцыі беларусаў у 1939 г. Эдвард Сасімовіч (1931 г.н., в. Усенікі) распавядаў: *Калі немец напаў, то польскае войска ўцякло. Немец у грудзі, а бальшавікі ў спіну ўдарылі польскаму салдату. Беларусы казалі: Нашыя ідуць. Гаварылі, каб здаваліся не немцу, а бальшавікам. А тыя ўсіх афіцэраў расстралялі. У сястры майго бацькі сын быўксяндзом. Бальшавікі схопілі яго ў касцёле, вывялі адтуль і забілі. На ім сторунаў было. Салдатаў не расстрэльвалі, расстрэльвалі вучоных, гэта значыць афіцэраў. Іх называлі на руках.*

Аналіз адказаў на пытанне № 2 дазваляе сцвярджаць пэўную адчужанасць людзей ад ваюючых бакоў.

3. Тое ж самае можна казаць пра адносіны да польскай, савецкай і нямецкай уладаў. Прыметнікі “свая” або “нашая” і ў гэтым выпадку практычна не ўжываліся. Адзіным выключэннем была Яніна Шылінская (1921 г.н., в.Каўняны), якая заявіла: *Мы не жадалі далучэння да СССР, бо Саветы былі чужымі, а Польшча – усё ж такі свая краіна.*

Адказваючы на пытанне, якая ўлада была найлепшай і чаму, рэспандэнты звычайна згадвалі пра матэрыяльнае становішча, пра велічыню падаткаў. Дамінавала крытычнае стаўленне да ўсіх названых уладаў. Чэслаў Ганчыц (Сапоцкін, 1928 г.н.): *Што мы бачылі пры гэтай Польшчы? Нічога. Пры паляках нават цукру не было дзе купіць. Не было ніякіх заробкаў. А Саветы прыйшлі, то забралі зямлю, задавілі народ падаткамі і мовы не ведалі; Уладыслаў Бараноўскі: ЗаПілсудскім было як у няволі. Грошы былі танныя, а ўсёвельмі дарагое. А пры Саветах людзі адразу навучыліся жыць – сталі красці, сталі піць; Станіслава Барсук: Розніцы паміж Саветами і палякамі не было. Падаткі плацілі і адным, і другім.*

Толькі аднойчы ва ўспамінах прагучала ўпэўненае меркаванне, што ў Польшчы было найлепей. Соф’я Кісялеўская (1912 г.н., в. Асташа) прызнавалася: *У 1918 г. была вайна, і Польшча перамагла Расею. Але, калі ж яна магла ўстаць на ногі? Мала часу прайшло. Калі б яшчэ пабыла Польшча, то было б як у Амерыцы. Лепей за ўсё было ў Польшчы. Хлеба заўсёды хапала...*

Зрэдку выказвалася адабрэнне дзейнасцю г.зв. “першых Саветаў”: Яўгенія Ермалаева, 1920 г.н., в. Шынкаўцы: *Людзі рускіх не баяліся. Яны ў маёнтку пачалі калгас рабіць. Людзі пачалі хадзіць туды на працу. У нас жа нічога не было. А ў маёнтку ўсё было. Пры Саветах добра было. Начальнікі былі добрыя; Ян Урублеўскі, 1912 г.н., в. Васілевічы: *Саветы прыйшлі і далі землю. Яны падзялілі маёнтак, які арэндавалі два жыхары. Людзям спадабалася, што зямлю давалі.**

4. Стаўленне лодзей да розных партызанскіх фармаванняў не залежала ад нацыянальнасці. Партызаны дзяліліся на “добрых” і “кепскіх” (або “партызанаў” і “бандытаў”) у залежнасці ад таго, ці рабавалі яны лодзей, ці не. Чэслаў Ганчыц: *Прыходзілі партызаны. Хацелі забраць парася, але забралі карову. Яны ваявалі так: удзень спяць, а ўначы прыходзяць у вёску і патрабуюць сала,* Генавефа Ашмян (1925 г.н., в. Асташа): *У нас добрых партызанаў не было. Адныя бандыты былі, а не партызаны.*

Толькі аднойчы было ўжыта слова “нашыя”, але гэты прыметнік зусім не азначаў сімпатыі рэспандэнта да партызанаў: Яўгенія Ермалаева: *Партызаны былі рускія і нашы польскія. Рускія не рабавалі. Яны казалі: Дайце нам столькі, каб мы маглі жыць. А польскія самі ўсё забіралі. Яна ж прызнала, што найбольш баяліся пасля вайны: *Пасля адыходу немцаў тут такое жахлівае пачалося бандыцтва. Людзей у хатах забівалі. Варта адзначыць амаль пастаяннае ўжыванне тэрміну “бандыты” ў дачыненні да пасляваенных партызанаў.**

Усе без выключэння суразмоўцы негатыўна адзначвалі дзейнасць антысавецкіх партызанскіх групаў пасля вайны. І гэта нягледзячы на тое, што асноўную масу гэтых новых партызанаў складала мясцовае польскае насельніцтва, якое, паводле ўспамінаў, змагалася за вяртанне польскай дзяржаўнасці. Уладыслаў Бараноўскі: *Пасля вайны былі групы, якія хацелі Польшчу адваяваць. Хадзілі да 1950 г. Удзень працавалі, а ўначы ішлі ў лес і ваявалі. Кралі, забіралі кабану; Яніна Шылінская (1921 г.н., в. Каўняны): *Партызаны пасля вайны хацелі скінуць Савецкую ўладу і вярнуць Польшчу. Юзэфа Салецкая: *Пасля вайны партызанаў ужо не было, былі толькі бандыты. ...Людзі баяліся тых бандытаў. Яны шмат каго забілі. ...Называлі іх “скідвай боты”. У вайну людзі так не баяліся, як пасля яе; Станіслаў Гоўгель: *Партызаны-бандыты тут былі пасля вайны. Толькі лодзей рабавалі. Зайдуць у хату і ўсё забіраюць. Потым Саветы ўсіх пералавілі і судзілі; Зыгмунт Крышын (1925 г.н., в. Селіванаўцы): *Былі ў нас тутэйшыя партызаны з Літвы. Яны нічога добрага не зрабілі, толькі ўсё забіралі ў лодзей і крычалі: “Скідай боты”, каб забраць іх разам са штанамі; Генрык Казакевіч (1925 г.н., в. Яцвезь): *Сястра выйшла замуж за рускага афіцэра з першых Саветаў. Партызаны (ужо пасля адыходу немцаў) забілі і яе і бацьку. Бацька быў дэпутатам, і яны думалі, што ён выдасць. Гэта бандыты былі, а не партызаны. Хадзілі і людзям шкоду рабілі. Рускія іх трапалі, як катой. Пра палітычныя мэты партызанскай вайны людзі не ведалі, ці ставіліся да іх досыць******

крытычна. Адзін з суразмоўцаў нават пажартаваў, што *партызаны ваявалі за Польшку ад можа да можа, а сталіца – Гожа**.

5. Галоўнай прычынай шматлікага выезду ў Польшчу ў першыя пасляваенныя гады быў страх перад Саветамі і нежаданне прымаць савецкія нормы жыцця, у прыватнасці, ісці ў калгасы або плаціць велізарныя падаткі (напр., Чэслаў Ганчыц: *Пры другіх Саветах шмат народу паехала ў Польшчу, бо тут зусім задалі падаткамі; Яніна Шылінская: Баяліся бальшавікоў. Прадавалі ўсё. ...Людзі ехалі самі, ніхто не гнаў, бо не жадалі ісці ў калгас*).

Большасць рэспандэнтаў таксама рыхтавалася да выезду, але ці па сямейных абставінах, ці па прычыне адмовы ў дазvole на выезд засталася на месцы. Праўда, былі і іншыя прычыны: Яўгенія Ермалаева: *Пасля вайны шмат народу выехала ў Польшчу. А я не паехала. Не хацела жыць пры паляках; Яніна Шылінская: Пасля вайны шмат людзей выехала з вёскі ў Польшчу. Я не паехала, бо мела пяцёрых дзетак, а мы пачулі, што будуць “садзіць” на нямецкую зямлю. ...Я не шкадую, бо тут мая Радзіма; Ядвіга Кадзіс, в.Усенікі: Чаму не выехала? Дык палякі горшыя за бальшавікоў!*

Аднак большасць рэспандэнтаў шкадавала, што засталася ў Беларусі. Праўда, гэтае шкадаванне часцяком выклікалася толькі тым, што на сённяшні дзень адзіныя жывыя сваякі знаходзяцца ў Польшчы.

6. Адказы на пытанне пра школу і мову навучання звычайна былі пазбаўленыя выразных эмоцый. Людзі адказвалі адназначна і мелі цяжасці з вызначэннем мовы навучання пасля прыходу “першых Саветаў”. На падставе ўспамінаў можна сцвярджаць, што ўсеагульнага пераходу навучання на расейскую або беларускую мову не адбылося. У большасці вясковых школ засталіся былыя польскія настаўнікі, чаго не было, напр., у Гародні, дзе амаль усе польскія настаўнікі былі альбо звольненыя, альбо вывезеныя, як казалі, “на белыя мядзведзі”. Напрыклад, у Радзівілках засталася польскамоўная школа, хоць настаўнікаў замянілі (Леанціна Садкоўская, 1932 г.н., в. Пясчаны). Іосіф Паўлоўскі распавядаў, што тых, хто добра вучыўся, вазілі на экскурсію ў Расею: *Мой бацька вельмі баяўся, што за добрую вучобу і я туды магу паехаць. У школе была добрая бібліятэка. Памятаю, што чытаў кнігі Геярыка Сянкевіча. У в.Селіванаўцы была ўведзеная расейская мова навучання, але засталіся даваенныя настаўнікі (Станіслава Барсук). Ва ўмовах нямецкай акупацыі школы ў Сапоцкінскім рэгіёне практычна адсутнічалі. Па меншай меры, не было афіцыйна дазволенах школаў. У Селіванаўцах існавала тайная школа (Валерыян Валінскі, 1929 г.н.). Толькі аднойчы рэспандэнт згадаў пра больш актыўную пазіцыю ў абароне польскай мовы ў школе. Ужо пасля вайны “другія Саветы” перавялі школу ў Васілевічах на расейскую мову. Аднак пасля шматлікіх патрабаванняў людзей польская мова пачала вывучацца (Уладыслаў Бараноўскі).*

*Гожа – гэта вёска, цэнтр сельсавету на тэрыторыі Гарадзенскага раёну.

Адказы рэспандэнтаў не дазваляюць сцвярджаць, што праблема мовы навучання была адной з найбольш хвалюючых для мясцовага насельніцтва. Толькі адна суразмоўца (Марыя Кулеш, 1922 г.н., в. Усенікі) згадала, што бацькі не пусцілі яе ў “рускую школу”, і прыйшлося хадзіць у “польскую”, што знаходзілася на тэрыторыі Літвы. Аднак фактар мовы ўсё ж такі адыгрываў істотную ролю. Напрыклад, існаванне розных этнонімаў у рэгіёне (“палякі-русіны” і “палякі-мазуры”) рэспандэнты тлумачылі моўнымі адметнасцямі. Станіслаў Гоўгель: *Мы ўсе слабаразмаўлялі па-польску. Спачатку тут былі рускія, потым палякі прыйшлі. Дык вось нас і прызвалі палякамі-русінамі. А далей на захадзе жывуць палякі-мазуры. У нас тут больш па-простаму размаўляюць. А вось у Сапоцкіне і Гарачках размаўляюць па-польску. А ў Ятвязі – па-простаму. Чорт яго ведае, чаму так атрымалася; Марыя Кулеш: У нас (в. Усенікі – А.С.) гавораць па-просту, па-польску і па-руску. А ў Асташы ўжо маюць сваю размову. Хто па-руску гаворыў, то таго навярнулі і цяпер гаворыць па-польску. У Радзівілках і цяперу краме па-польску. Калі па-руску гаворыш, то як глухія робяцца; Эдвард Сасімовіч: У Радзівілках па-польску гавораць. Слова па-беларуску не пачуеш. У нас больш па-беларуску. Нас называлі “палякі-русіны”, а мы іх – “палякі-мазуры”.*

7. Значна большыя эмоцыі выклікалі пытанні, звязаныя з рэлігійным жыццём. Прычым не цяжка было заўважыць, што каталіцызм многіх рэспандэнтаў выходзіць за канфесійныя рамкі і з’яўляецца часткай нацыянальнай ідэнтыфікацыі. Магчыма, менавіта таму размовы пра лёс касцёла і яго вернікаў падчас вайны і пасля яе дазволілі заўважыць найбольш актыўную жыццёвую пазіцыю.

Успаміны дазваляюць сцвярджаць, што актыўнае рэлігійнае жыццё каталіцкіх парафій Сапоцкінскага рэгіёну не перапынялася да прыходу “другіх Саветаў”. Падчас вайны дзейнічалі касцёлы ў Сапоцкіне, Адамовічах, Селіванаўцах, Гальніцы. Ксяндзы карысталіся вялікім аўтарытэтам, пра што між іншым сведчыць тое, што людзі помняць іх імёны. Амаль усе ксяндзы, перажыўшыя вайну, былі арыштаваныя ў 1944–1945 г. Адначасна ўлады пачалі зачыняць касцёлы, напрыклад, у в. Зарэчча. Аднак вернікі аказалі супраціў. У в. Селіванаўцы, дзе некалькі гадоў не было ксяндза, людзі не дазволілі зліквідаваць касцёл і перайшлі на пэўнае рэлігійнае самаабслугоўванне. Стараста парафіі меў ключы, і людзі хадзілі і маліліся (Станіслаў Гоўгель). У 1947 г. Эдвард Русін з в. Шынкаўцы адкапаў касцельныя званы, павесіў іху званніцы і сам пачаў званіць. Па яго словах, людзі прыходзілі да касцёлу, маліліся і плакалі. У тым жа годзе Э. Русіна асудзілі як “агітатара, які ўмацаваў касцёл”. Разам з ім судзілі двух ксяндзоў. Людзі спачувалі ксяндзам, аднадушна асуджалі палітыку гвалтоўнай атэізацыі і прыводзілі шматлікія прыклады парушэння ўведзеных уладамі забаронаў: *Пасля немцаў Саветы ўзяліся за касцёл. Нельга было хрысціць дзяцей, вадзіць у касцёл. Рускія ўсё забаранілі. Ідзеш у касцёл, а яны стаяць у браме. А калі ідзеш і хрысціш, то з працы выганяць. Дык вазілі дзяцей хрысціць па начах. Ксёндз ніколі не адмаўляў. Хоць ксяндзам пагражалі, але яны казалі: Дзяцей трэба хрысціць* (Салецкая Юзэфа, 1920

г.н., в. Васілевічы). Звесткі пра варварскае знішчэнне ў Гародні касцёла Унебаўзяцця Найсвяцейшай Маці Боскай (г.зв. “Фары Вітаўта”) выклікалі абурэнне сярод людзей, аднак выступаць у адкрытую супраць улады баяліся.

Вынікі палявых досьледаў дазваляюць падысці да праблемы этнічных і палітычных складовых нацыянальнай самаідэнтыфікацыі польскага насельніцтва беларуска-польскага паўзмежжа з пазіцый яго гістарычнай памяці. Відавочна, што гістарычная памяць большасці рэспандэнтаў пазбаўлена ідэі каштоўнасці польскай нацыянальнай дзяржавы, якая з’яўляецца адным з важнейшых кампанентаў польскай нацыянальнай ідэі. Наогул адсутнічаюць выразныя сімпатыі практычна да ўсіх дзяржаваў, у склад якіх уваходзіў Сапоцкінскі рэгіён. Тое ж самае можна казаць і пра Рэспубліку Беларусь. Склалася ўражанне, што большасць суразмоўцаў проста не адчувае і не ўсведамляе ўласнага беларускага грамадзянства. Палітычная (дзяржаўная) аснова працэсу нацыянальнай самаідэнтыфікацыі адсутнічае. Ідэнтыфікацыя ў большай ступені грунтуецца на ўсведамленні мясцовага паходжання, на своеасаблівай тутэйшасці або рэгіяналізме і пэўных этнічных і канфесійных фактарах. Прыкметную ролю адыгрывае мова. Дастаткова згадаць пра існаванне этнонімаў “палякі-русіны” і “палякі-мазуры”, што звязваецца рэспандэнтамі з моўнымі асаблівасцямі ўсходняй і заходняй частак Сапоцкінскага рэгіёну. Але больш істотным фактарам з’яўляецца каталіцкае веравызнанне. У вялікай ступені польскасць атаясамліваецца з каталіцызмам і польская самаідэнтыфікацыя грунтуецца на прыналежнасці да рыма-каталіцкага касцёлу. Прычым рашаючую ролю адыгрываюць не асаблівасці веры і рэгулярнасць рэлігійнай практыкі, а сам факт хрышчэння ў касцёле.

Матэрыялы палявых досьледаў таксама дазваляюць сцвярджаць, што падзеі Другой сусветнай вайны (прыход “першых Саветаў”, антыпольскія мерапрыемствы, нацыянальная палітыка нямецкіх уладаў (Э.Русін: пры афармленні папераў на вываз у Германію ўсе запісваліся палякамі, бо “рускім” маглі помсціць), прыход “другіх Саветаў” і гвалтоўная атэізацыя) спрыялі набыццю “тутэйшымі” нацыянальнай свядомасці. Аднак “тутэйшасць” як падставовая ідэя існавання і святаўспрыяцця засталася дамінуючай рысай самасвядомасці людзей, якія нарадзіліся яшчэ да вайны.

Kruczkowski T. Polacy na Białorusi na tle historii i współczesności. Слонім, 2003. – 272 s.

Кніга ўяўляе сабой зборнік аўтарскіх артыкулаў і выступаў, прысвечаных гісторыі і сучаснасці палякаў Беларусі. Некаторыя з іх друкаваліся раней. Сабраныя ў адным выданні, яны ўяўляюць сабой спробу ўсебаковага асветлення гісторыі і сучаснасці польскай супольнасці Беларусі. Аўтар Тадэвуш Кручкоўскі спалучае выкладчыцкую працу на гістарычным факультэце Гарадзенскага дзяржаўнага ўніверсітэту імя Я.Купалы з кіраўніцтвам (з 2000 г.) Саюзам палякаў Беларусі.

Найбольшую цікавасць сярод змешчаных у зборніку матэрыялаў выклікаюць нарысы гісторыі польскай супольнасці (“Polacy na Białorusi”) і “Z historii etnicznej Polaków na Białorusi”), а таксама гістарыяграфічны аналіз адлюстравання гісторыі Беларусі і беларуска-польскіх адносінаў ў расейскай гістарыяграфіі другой паловы 19 – пачатку 20 ст. (“Dzieje Białorusi oraz stosunki polsko-białoruskie w świetle historii geografii rosyjskiej drugiej połowy XIX i początku XX wieku”). У апошнім тэксце заўважальная спроба даць ацэнку сучаснай беларускай гістарычнай паланістыцы.

Цэнтральнае месца ў матэрыялах зборніка займае гісторыя польскай супольнасці Беларусі і праблема ўзаемадчынненняў паміж беларусамі і палякамі на тэрыторыі сучаснай Рэспублікі Беларусь. Першы з азначаных аспектаў уключае між іншым пытанне пра радавод мясцовай польскай грамадскасці, ацэнку колькасці палякаў Беларусі, характарыстыку працэсаў паланізацыі (альбо самапаланізацыі) і г.зв. “располячэння” Беларусі, што было сутнасцю палітыкі расейскіх уладаў на беларускіх землях другой палове 19 – пачатку 20 ст., і апісанне нацыянальна-канфесійнай сітуацыі, якая ў вялікай ступені зведзена аўтарам да разважанняў вакол паняцця “беларус-каталік”.

Адразу заўважым, што аўтар, як і большасць польскіх і беларускіх даследчыкаў, лічыць палякаў Беларусі карэнным, аўтахтонным насельніцтвам. Пры гэтым іх з’яўленне на беларускай зямлі ён тлумачыць галоўным чынам перасяленнямі. Прычым першае з’яўленне палякаў на тэрыторыі сучаснай Беларусі ён адносіць да 5 – 6 ст., калі на землях, населеных балтамі і фіна-уграмі, упершыню з’явіліся ўсходнія і заходнія славяне. Апошнія ішлі пераважна з Мазоўша (с. 88). Такім чынам, робіць выснову Т.Кручкоўскі, “палякі ад пачатку гісторыі былі карэнным насельніцтвам гэтых земляў” (с. 88)¹. У далейшым, на яго думку, таксама адбываліся масавыя перасяленні сялянства з Мазоўша (у тл. прымусовыя) на ўсход. У выніку на момант падпісання Крэўскай уніі (1385) на сучаснай тэрыторыі Беларусі пражывала да 100 тыс. “польскага насельніцтва” (с. 90). Адначасова адбыва-

¹ Узнікае пытанне, наколькі карэктным з навуковага пункту гледжання з’яўляецца атаясамліванне славянаў 5-6 ст. з палякамі. Зрэшты, на с. 156 сцвярджаецца, што першыя буйныя групы заходніх славянаў з’яўляюцца на беларускіх землях толькі ў 8 ст. Праўда, далей на гэтай жа старонцы аўтар паведамляе пра магільні мазаўшан з 5(?)–12 ст. у наваколлі Ляхавіч і Ваўкавыска.

лася перасяленне шляхты. Креўская унія прывяла, як сцвярджаецца, да сур'ёзных этнічных пераменаў, звязаных з наплывам у ВКЛ польскіх купцоў, рамеснікаў і шляхты. Перасяленні працягваліся таксама ў 15 – 16 ст. (с. 161). У выніку гэтых працэсаў “Літоўская Русь (Западная Беларусь)” была паўторна каланізаваная палякамі і літоўцамі (с. 162). У гэтым месцы аўтар ізноў падкрэслівае, што палякі з’яўляюцца карэнным насельніцтвам Беларусі. Пры гэтым ён фактычна пакідае адкрытай праблему заснавання аднаго з галоўных гарадоў рэгіёна – сучаснай Гародні. Летапісны Городен, на думку аўтара, месціўся на Палессі, на тэрыторыі Тураўскага княства (с.157).

Адразу можна заўважыць, што праблему радаводу палякаў Беларусі аўтар вырашае практычна не ўлічваючы велізарнай гістарыяграфіі пытання. Між тым аналіз польскай, беларускай і літоўскай гістарычнай літаратуры дазваляе сцвярджаць, што на думку большасці даследчыкаў трох краінаў, галоўным фактарам фармавання польскай супольнасці з’яўляліся працэсы паланізацыі і самапаланізацыі карэннага насельніцтва². Прыкладам могуць служыць працы вядомага польскага гісторыка Юліуша Бардаха. Ва ўмацаванні польскіх пазіцый на тэрыторыі “гістарычнай Літвы” галоўную ролю, на яго думку, адыграла пашырэнне польскай мовы і культуры сярод вышэйшых колаў грамадства Вялікага Княства Літоўскага. Ю.Бардах адзначаў супольнасць паходжання “літоўскіх палякаў” з этнічнымі беларусамі і літоўцамі, культурныя ўзаемаўплывы. На яго думку, у выніку паланізацыі сфармаваўся адметны тып паляка ў Літве і Беларусі, які па сваіх этнакультурных характарыстыках быў бліжэйшы да літоўца і беларуса, чым да паляка з этнічнай Польшчы³. Варта таксама працытаваць вядомага польскага географа і гісторыка Пятра Эбэрхарта: “Апалячэнне беларускай шляхты насіла эндагенічны характар, у большай ступені культурны, чым дэмаграфічны”⁴.

Даследчыкі прыйшлі да высновы, што перасяленні насельніцтва з тэрыторыі сучаснай Польшчы ў Беларусь насілі эпизадны характар і ніколі не былі масавымі. Невыпадкава сцвярджэнні Т.Кручкоўскага пра значную колькасць перасяленцаў не падмацаваныя спасылкамі ні на дакументы, ні на гістарычную літаратуру. Прызнанне беларускімі даследчыкамі таго факту, што польская грамадс-

² Гл., на пр., Jurkiewicz J. Osadnictwo Polskie w Wielkim Księstwie Litewskim w świetle badań historycznych // Acta Baltico-Slavica. 1994. T. 22; Römer M. Litwa. Studium odrodzenia narodu litewskiego. Lwów, 1908; Romer M. Dwie teorie o Polakach litewskich // Zeszyty historyczne. Z.106. Paryż, 1993; Карашчанка І. Палякі // Этнаграфія Беларусі. Мінск, 1989; Werenicz W. Historyczne i kulturalne podstawy świadomości narodowej Polaków w Związku Radzieckim. (na przykładzie Białorusi) // Polacy w kościele katolickim w ZSSR. Pod red. ks. E. Walewandra. Lublin, 1991; Bardach J. O dawniej i niedawnej Litwie. Poznań, 1988; Смалянчук А. Паміж краёвасцю і нацыянальнай ідэяй. Польскі рух на беларускіх і літоўскіх землях. 1864 - люты 1917 г. Гродна, 2001; Miknys R. Problem kształtowania się nowoczesnego narodu Polaków litewskich w pierwszej połowie XX w. // Biuletyn historii pogranicza. 2000. Nr 1.

³ Bardach J. O dawniej i niedawnej Litwie. S. 197-198.

⁴ Eberhardt P. Polska ludność kresowa. Rodowód, liczebność, rozmieszczenie. Warszawa, 1998. S 47.

касць сучаснай Беларусі з'яўляецца карэнным насельніцтвам, галоўным чынам грунтуецца на перакананні ў рашаючай ролі ў яе фармаванні працэсаў асіміляцыі.

Што датычыць месца знаходжання летапіснага Горадзена, то ў святле навуковай літаратуры 20 ст. (у т.л. прац заснавальніка Гарадзенскага гісторыка-археалагічнага музея польскага археолага і гісторыка Юзафа Яджоўскага) сцвярджаюцца пра палескую лакалізацыю сучаснай Гародні выглядае як недарэчнасць, недапушчальная нават у папулярнай літаратуры.

Зрэдку аўтар усё ж такі згадвае пра працэсы асіміляцыі. Напрыклад, ён заўважыў, што ў 16 ст. паланізавалася вярхушка шляхты літоўскага паходжання і “праваслаўнае баярства”. Аднак, на яго думку, гэта была невялікая група насельніцтва (с. 100). Таксама пра паланізацыю аўтар гаворыць у сувязі з аналізам яе трактоўкі ў беларускай гістарыяграфіі. Цалкам слушна аўтар сцвярджае перавагу не навучавага, а прапагандысцкага падыходу да гэтай праблемы ў працах большасці беларускіх гісторыкаў. Сапраўды многія беларускія даследчыкі, асабліва перыяду БССР і першых гадоў існавання Рэспублікі Беларусь, ужывалі тэрмін “паланізацыя” як пэўнае прапагандысцкае клішэ, не спрабуючы зразумець працэсы асіміляцыі ў канкрэтных гістарычных умовах. Адбылася мадэрнізацыя гісторыі, і падзеі 16 – 19 ст. разглядаліся так, быццам яны адбываліся ў 20 ст. – стагоддзі нацыянальнасцяў і нацыянальных дзяржаваў. Аднак хацелася б звярнуць увагу на іншую тэндэнцыю ў беларускай гістарыяграфіі, якая пазначылася ўжо напачатку 20 ст. Напрыклад, Вацлаў Ластоўскі ў *Кароткай гісторыі Беларусі* (1910), цытуючы вядомую *Прамову Івана Мяснішкі* разумеў паланізацыю як самапаланізацыю. Аўтар гэтых радкоў у даследаванні польскага руху на беларускіх і літоўскіх землях у апошнія пяцідзесяцігоддзе гісторыі Расейскай імперыі таксама прыйшоў да высновы, што немагчыма зразумець працэс асіміляцыі, карыстаючыся толькі паняццем “паланізацыя”. Даследаванне нацыянальна-культурнага і палітычнага становішча польскай грамадскасці Беларусі і Літвы напрыканцы 19 – пачатку 20 ст., а таксама імкненне разглядаць беларусаў у якасці галоўнага суб'екта ўласнай гісторыі спрыялі ўвядзенню ва ўжытак беларускай гістарыяграфіі паняцця “самапаланізацыя”⁵. Шкада, што гэтыя перамены ў беларускай гістарыяграфіі засталіся па-за ўвагай аўтара зборніка.

Справядліва крытыкуючы часта неабгрунтаванае ўжыванне паняцця “паланізацыя” ў беларускай гістарыяграфіі, Т. Кручкоўскі ў той жа час сцвярджае, што “традыцыі нацыянальнай асіміляцыі – гэта знаходка маскоўскіх кіраўнікоў”, што “толькі Масква, а не Польшча распрацоўвала і ажыццяўляла планы этнічных канфесійных пераменаў” (с. 99). Аднак у гістарычнай памяці беларускай грамадскасці надоўга застанецца ўспамін пра зняважлівае і часцяком варожае стаўленне польскіх чыноўнікаў да беларускай нацыянальнай меншасці ў міжваеннай Польшчы 20 ст.

Што датычыць праблемы “располячэння” (або, як піша Т. Кручкоўскі, “рэпаланізацыі”), то цалкам слушна аўтар згадвае пра расейскую палітыку ў 19 ст. на

⁵ Смелянчук А. Паміж краёвасцю і нацыянальнай ідэяй. С. 28 ды інш.

беларускіх землях Галоўнымі аб'ектамі “располячэння” стала шляхта, землеўладальнікі і каталіцкі касцёл. Часткай гэтай палітыкі была спроба ўвядзення ў дадатковае набажэнства ў касцёле расейскай мовы, звязаная з асобай ксяндза Фердынанда Сенчыкоўскага, які праяўляў найбольшую актыўнасць у ажыццяўленні гэтай рэформы ў Беларусі. Дарэчы, гэтая акцыя расейскіх уладаў атрымала асвятленне ў беларускай гістарыяграфіі⁶.

Т.Кручкоўскі сцвярджае, што няўдача Ф.Сенчыкоўскага прывяла да імкнення расейскіх уладаў увесці беларускую мову ў каталіцкае набажэнства. Менавіта ў гэты час, на яго думку, па ініцыятыве імперскіх чыноўнікаў нараджаецца паняцце “беларус-каталік”. У гэтым месцы варта спыніцца, бо характэрнай асаблівасцю тэкстаў зборніка з’яўляецца шматразовае паўтарэнне састарэлых стэрэатыпаў – “паляк=каталік” і “беларус=праваслаўны”. На думку аўтара, паняцце “беларус=каталік” было прыдуманна расейскімі ўладамі дзеля паступовай русіфікацыі палякаў. Пазней яно выкарыстоўвалася савецкімі ўладамі, а на пачатку 90-х гг. 20 ст. ужо ўладамі незалежнай Беларусі і дзеячамі БНФ (с. 209), якія быццам бы спрабавалі працягнуць расейскую і савецкую палітыку “располячэння”.

Разважаючы над гэтым тэзісам, можна было б шмат напісаць пра дзеячоў беларускага нацыянальна-культурнага Адраджэння пачатку 20ст., у прыватнасці, пра палітычную і літаратурную працу такога “прыдуманнага” расейскім царызмам “беларуса-каталіка” як Янка Купала. Можна было б падрабязна спыніцца на дзейнасці адной з буйнейшых беларускіх палітычных партый міжваеннага перыяду Беларускай хрысціянскай дэмакратыі, створанай беларускім каталіцкім духавенствам. Можна было б распавесці пра імкненне віленскага біскупа (1904-1917), а пазней магільёўскага арцыбіскупа (1917-1918) Эдварда Ропы выкарыстоўваць беларускую мову ў каталіцкім набажэнстве не дзеля “русіфікацыі” палякаў-каталікоў, а дзеля лепшага разумення беларускім каталіцкім насельніцтвам асноў веры⁷. Можна было б згадаць пра падтрымку выдання беларускамоўнай каталіцкай літаратуры адміністратарам Магільёўскай дыяцэзіі (1905-1908) Станіславам Данісевичам, якога таксама не прыходзіцца падазраваць у імкненні “распалячыць” польскіх каталікоў. Але ж гэтыя факты шырока вядомыя. Цяжка паверыць, што прафесійны гісторык, які жыве і працуе ў Беларусі, іх не ведае⁸.

Трэба прызнаць, што заявы прадстаўнікоў расейскіх уладаў (у прыватнасці, Пятра Сталыпіна) пра ўвядзенне беларускай мовы ў дадатковае каталіцкае наба-

⁶ Гл., напр., Григорьева В. Из истории располячения костёла в белорусских губ. (Взгляд на проблему через деятельность каноника Ф.Сенчиковского) // Наш радавод. Кн. 4 (частка 3). Гродна, 1992; Смоленчук А. Попытки введения русского языка в католическое богослужение в Минской и Виленской диоцезиях. 60-70-е гг. XIX ст. // Lietuvių katalikų mokslo akademijos metraštis. T. 20. Vilnius, 2002.

⁷ Smalianczuk A. Stosunek Biskupa Wileńskiego Edwarda Roppa do ruchów narodowościowych na Litwie i Rusi na początku XX w. // Magazyn Polski. Nr 1(15). Grodno, 1999.

⁸ Усё ж такі хочацца параіць для чытання хаця б артыкул Анатоля Грышкевіча *Узел у Адраджэнні* // Наша вера. 1998. № 2 (5).

жэнства сапраўды мелі месца, але нават павярхоўнае знаёмства з гэтай праблемай дазваляе сцвярджаць, што на самой справе размова ішла пра ўвядзенне расейскай мовы. Тэрмін “беларуская” ў гэтым выпадку выкарыстоўся толькі дзеля прыкрыцця сапраўдных намераў. Па іншаму і быць не магло, бо расейскія ўлады ніколі не прызнавалі існаванне самастойнай беларускай мовы і прыкладалі вялізныя намаганні дзеля ліквідацыі ўсіх нацыянальна-культурных адметнасцяў беларусаў. Апроч таго, яны баяліся, каб каталіцкі касцёл не стаў цалкам зразумелым для беларусаў, бо ў гэтым выпадку маглі пахіснуцца пазіцыі прываслаўнай царквы.

Больш таго, даследаванне нацыянальна-канфесійнай сітуацыі ў Беларусі апошняй трэці 19 – пачатку 20 ст. дазваляе заўважыць, што расейскія ўлады самі спрыялі паланізацыі (самапаланізацыі) беларускага насельніцтва, распаўсюджваючы стэрэатып “каталік=паляк”. Яны не здолелі знайсці іншы крытэрыў для вызначэння польскага насельніцтва, на якое распаўсюджваліся антыпольскія абмежаванні. У пэўны момант (апошняя трэць 19 ст.) інтарэсы нацыянальна арыентаванай часткі польскага каталіцкага духавенства і расейскага чыноўніцтва пачалі супадаць. Беларускую нацыю разбіралі па канфесійнай прыкмеце на прываслаўных=расейцаў і каталікоў=палякаў.

У сучаснай польскай навуцы назіраецца тэндэнцыя адмовы ад гэтага стэрэатыпа. У прыватнасці, вядомы дэмограф, географ і гісторык П.Эбэрхардт, які вельмі часта цытуецца ў зборніку, адмовіўся ад падобнага атаясамлівання і прызнаў факт існавання беларусаў-каталікоў на рубяжы 19 – 20 ст. у цэнтральнай і ўсходняй Беларусі⁹. Толькі на беларуска-польскім этнічным паўзмежжы, на яго думку, прыналежнасць да каталіцкага касцёлу напачатку 20 ст. трэба лічыць крытэрыем нацыянальнай прыналежнасці. Дарэчы, раней пра існаванне беларусаў-каталікоў пісалі такія грунтоўныя знаўцы Беларуска-Літоўскага краю, як Міхал Ромэр¹⁰ і Леон Васілеўскі¹¹. Існаванне беларусаў-каталікоў прызнае таксама Юліуш Бардах¹². Пазіцыя Т.Кручкоўскага, які паўтарае стэрэатып 19 ст., можа быць ахарактарызаваная як палітычны анахранізм, які не мае нічога агульнага з навуковым падыходам да праблемы.

Атаясамліванне польскай нацыянальнасці і каталіцкай веры з’яўляецца падмуркам аўтарскіх падлікаў колькасці палякаў у сучаснай Беларусі. Праўда, і ў гэтым выпадку аўтар у розных тэкстах называе розныя лічбы. Напрыклад, на с. 151 сцвярджаецца, што ў Беларусі пражывае ад 1,5 да 2 млн. палякаў (у т.л. 700-800 тыс. на Гарадзеншчыне), на с. 226 – ад 1 да 1,5 млн., на с. 252 – ізноў ад 1,5 да 2 млн. Т.Кручкоўскі цалкам ігнаруе вынікі перапісу 1999 г. (396 тыс. палякаў, што склала каля 4% насельніцтва¹³), сцвярджаючы іх фальсіфікаванасць. Пры гэтым

⁹ Эбэрхардт П. Дэмаграфічная сітуацыя на Беларусі: 1897-1989. Мінск, 1997.

¹⁰ Römer M. Litwa. Studium odrodzenia narodu litewskiego. S. 9.

¹¹ Wasilewski L. Litwa i jej ludy. Warszawa, 1907. S. 5.

¹² Bardach J. Polacy litewscy a inne narody Litwy historycznej. Próba analizy systemowej // Belarus, Lithuania, Poland, Ukraina. The foundations of historical and cultural traditions in East Central Europe. Lublin-Rome, 1999. S. 377.

¹³ Численность и основные социально-демографические характеристики населения Республики Беларусь по данным переписи 1999 г. Минск, 1999. С. 20.

звяртаецца ўвага, на тое, што за перыяд з 1989 па 1999 г. на фоне агульнага змяншэння насельніцтва колькасць беларусаў у краіне вырасла не толькі ў працэнтах, але і ў абсалютных паказчыках, у т.л. і ў тых сельскіх мясцовасцях Гарадзеншчыны (Астравецкі і Ашмянскі раёны), дзе зменшылася колькасць палякаў. Аднак варта заўважыць, што прырост колькасці беларусаў у вялікай ступені тлумачыцца іх вяртаннем на Радзіму пасля распаду СССР. Да таго ж сучасная Рэспубліка Беларусь не з'яўляецца нацыянальна арыентаванай дзяржавай, падобнай, напрыклад, на міжваенную Польшчу, а яе палітычнае кіраўніцтва, на меншай меры з 1994 г., ніколі не праводзіла палітыкі дзяржаўнай падтрымкі беларушчыны. Што датычыць зафіксаваных нацыянальных пераменаў у некаторых сельскіх раёнах Гарадзенскай вобл., то ў гэтым выпадку на свядомасць людзей мог паўплываць сам факт абвяшчэння незалежнасці Рэспублікі Беларусь. Вядома, што нацыянальная свядомасць жыхароў паўзмежжа (у т.л. польска-беларускага) падвержаная пераменам у залежнасці, напрыклад, ад палітычнай сітуацыі.

Вынікі перапісу 1999 г. абвяргаюць сцвярджэнне аўтара пра амаль поўнае знікненне беларускай мовы з ужытку насельніцтва. У зборніку сцвярджаецца, што напрыканцы савецкага перыяду 80-90% беларусаў цалкам перайшлі на расейскую мову (с. 139). У іншым месцы адзначаецца, што ў Беларусі паўсюдна размаўляюць па-расейску (!) (с. 219). У той жа час вынікі перапісу паказалі, што 41,3% беларусаў стала размаўляе на роднай мове. У Менскай і Гарадзенскай вобл. болей за 50% насельніцтва паўсядзённа карыстаецца беларускай мовай. Дарэчы, самым беларускамоўным народам краіны, паводле перапісу, з'яўляюцца якраз беларускія палякі. 57,6% усіх беларускіх палякаў заявілі, што стала размаўляюць па-беларуску¹⁴. Варта яшчэ раз падкрэсліць, што перапіс адбываўся ва ўмовах, калі дзяржаўныя ўлады Рэспублікі Беларусь мэтанакіраванна праводзілі (і праводзяць!) палітыку русіфікацыі краіны.

На фоне недаверу да вынікаў перапісу 1999 г. як і да ўсіх іншых дасавецкіх і савецкіх перапісаў здзіўляе часцяком бескрытычнае стаўленне аўтара да дадзеных польскіх перапісаў, якія ахоплівалі тэрыторыю Заходняй Беларусі. Нават перапісы 1919 і 1921 г., верагоднасць якіх ставіць пад сумненне дэмограф Пётр Эбэрхардт¹⁵, тракуюцца амаль як абсалютная ісціна*.

Імкнучыся даказаць, што палякі Беларусі – гэта фактычны субэтнас польскай нацыі, этнакультурныя асаблівасці якога тлумачацца толькі тым, што расейскія, савецкія і беларускія ўлады на працягу двух стагоддзяў пераследвалі (і пераследуюць) польскасць на “крэсах”, Т. Кручкоўскі ізноў праігнараваў вельмі

¹⁴ Тамсама. С. 23.

¹⁵ Эбэрхардт П. Дэмаграфічная сітуацыя на Беларусі: 1897-1989. С. 78.

* Напрыклад, сцвярджэнне аўтара пра зацікаўленасць польскага боку ў аб'ектыўных дадзеных адносна нацыянальнай структуры насельніцтва падчас перапісу 1919 г. падаецца занадта катэгарычным. Ён праводзіўся ў перыяд г.зв “савецка-польскай вайны” і адрозніваўся тым, што ўпершыню задавалася пытанне пра нацыянальную прыналежнасць.

багатую гістарычную літаратуру Польшчы, Літвы і Беларусі, прысвечаную праблеме свядомасці мясцовай польскай супольнасці. У прыватнасці, даследчыкі (у першую чаргу, польскія) прааналізавалі феномен падвоенай свядомасці значнай часткі прадстаўнікоў “палітычнай нацыі” Рэчы Паспалітай на беларускіх і літоўскіх землях, які вызначаўся формулай: *gente Lithuanus (vel Ruthenus) natione Polonus*¹⁶. Апошняя (*natione Polonus*) звычайна датычыла толькі культурнай прыналежнасці і сацыяльнага становішча. Палітычная пазіцыя часцей вызначалася першым кампанентам – *gente Lithuanus (vel Ruthenus)*. Гэтая падвоеная свядомасць, як паказалі даследаванні Ю.Бардаха, існавала нават у 19 ст. Менавіта з ёй звязаны палітонім апошняй трэці 19 ст. “літоўскія палякі”. Дарэчы, на каталіцкай тэрыторыі гістарычнай Літвы гэтае паняцце ў той час з’яўлялася таксама этнонімам.

Права на існаванне тэрміну “літоўскія палякі” пацвярдзіў аналіз палітычнай дзейнасці польскай грамадскасці Беларусі і Літвы напрыканцы 19 – пачатку 20 ст. (асабліва ў перыяд рэвалюцыі 1905-1907 гг.)¹⁷. У польскім руху ў гэты час выразна выявіліся два накірункі – краёвасць і прыхільнасць да польскай нацыянальнай дактрыны ў фармуліроўцы Партыі нацыянальных дэмакратаў. Краёўцы зыходзілі з інтарэсаў усяго Беларуска-Літоўскага краю і ўсіхнасяляючых яго народаў, імкнуліся замяніць этнакультурнае разуменне нацыі разуменнем яе як палітычнай катэгорыі і стала падкрэслівалі адметнасць Беларусі і Літвы не толькі ад Расеі, але і ад Польшчы. Яны карысталіся падтрымкай пераважнай большасці мясцовай польскай грамадскасці. Польскія краёўцы, як і беларускія дзеячы, успрымалі Беларусь і Літву ў якасці суб’екта гісторыі і марылі пра яе пераўтварэнне ў суб’ект палітыкі.

Развіццё літоўскага нацыянальнага руху выклікала пэўную трансфармацыю паняцця “літоўскія палякі”. Нацыянальныя памкненні літоўцаў спрыялі таму, што частка эліты “літоўскіх палякаў” пачала актыўна звяртацца да элементаў этнічнай літоўскай культуры (напр., Канстанцыя Скірмунт). Слова “літоўскія” ў словазлучэнні “літоўскія палякі” напачатку 20 ст. звязвалася ўжо не толькі з “гістарычнай”, але і з “этнаграфічнай” Літвой. У той жа час па меры развіцця беларускага руху “літоўскія палякі”, якія жылі на этнічных беларускіх землях, падпадалі пад пэўныя ўплывы беларускасці. Можна назваць імёны Эдварда Вайніловіча, Аляксандра Ельскага, Марыі Магдалены Радзівіл і Рамана Скірмунта. Аўтарытэт, якім карысталіся названыя прадстаўнікі эліты сярод асноўнай масы мясцовых палякаў, сведчыць пра тое, што беларускае ў той ці іншай форме прысутнічала ў свядомасці значнай часткі польскай грамадскасці на этнічных беларускіх землях. Усё гэта дае падставы для ўжывання паняцця “беларускія палякі”.

Феномен краёвасці ў польскім руху пачатку 20 ст. дазваляе ўбачыць спецыфіку мясцовай польскай грамадскасці, звяртае ўвагу на яе этнакультурную ад-

¹⁶ Адным з першых звярнуў увагу на гэты феномен польскі даследчык Ю.Бардах у кнізе *O dawnej i niedawnej Litwie. Poznań, 1988*.

¹⁷ Смалянчук А. Палякі Беларусі і Літвы ў перыяд рэвалюцыі 1905-1907 гг. Гародня, 2000.

метнасць. Т.Кручкоўскі ўпарта ўсё гэта ігнаруе. Нават прызнаны факт беларуска-моўнасці значнай часткі (у першую чаргу вясковай) польскай супольнасці, ён спрабуе абвергнуць тэзісам, што польская мова “на Крэсах” з’яўляецца мовай *sakrum*, якой нельга паўсядзённа карыстацца ў хаце (!?) (с. 170). У іншым месцы аўтар сцвярджае, што г.зв. “простая мова”, на якой размаўляе значная частка вясковага насельніцтва, можа трактавацца як варыянт польскай мовы (с. 219). Пры гэтым ігнаруюцца працы польскіх філолагаў, у прыватнасці прафесара Эльжбеты Смулковай, якая лічыць “простую мову” дыялектам беларускай¹⁸.

Асобнай увагі патрабуе “беларускі сюжэт” зборніка. Ён складаецца з ацэнкі беларуска-польскіх узаемадачыненняў на тэрыторыі сучаснай Беларусі, са звестак пра многія вызначальныя падзеі беларускай гісторыі, а таксама са спробы аналізу і ацэнкі беларускай нацыянальнай гістарыяграфіі.

Найбольшую ўвагу беларускай гістарыяграфіі аўтар удзяляе ў тэксце, прысвечаным адпостраванню гісторыі Беларусі і беларуска-польскіх адносінаў у расейскай гістарыяграфіі другой паловы 19 ст. Увядзенне ў дадзены тэкст ацэнчаных меркаванняў адносна беларускай гістарыяграфіі дапамагае аўтару сцвярджаць, што адным з падмуркаў сучаснай беларускай гістарыяграфіі з’яўляецца... кансерватыўная плынь расейскай гістарыяграфіі другой паловы 19 ст. Характэрна, што пры гэтым аб’ектам аўтарскага аналізу з’яўляюцца пераважна навукова-папулярныя выданні 1990 – 1993 гг., напр., *100 пытанняў і адказаў па гісторыі Беларусі* (Мінск, 1993), а таксама тыя канцэпцыі і ідэі, якія нарадзіліся на самым пачатку існавання Рэспублікі Беларусь і не маглі быць пазбаўленыя пэўнай палітызаванасці. У прыватнасці, вельмі крытычна аўтар ставіцца да канцэпцыі ўтварэння ВКЛ аўтарства Міколы Ермаловіча. У якасці спадчыны расейскіх гісторыкаў канца пазамінулага стагоддзя ён ацэньвае працы М.Ермаловіча, Г.Сагановіча, Э.Зайкоўскага, А.Грыцкевіча ды інш., у якіх ВКЛ разглядаецца як беларуская дзяржава. Пры гэтым адсутнічаюць спасылкі на працы названых аўтараў. Між тым публікацыі таго ж Генадзя Сагановіча не даюць ніякіх падставаў сцвярджаць, што ён лічыць ВКЛ выключна беларускай дзяржавай. У *Нарысе гісторыі Беларусі ад старажытнасці да канца 18 ст.* (Мінск, 2001)* даследчык, напр., характарызуе ВКЛ як літоўска-беларускую дзяржаву, у якой пры палітычнай дамінацыі літоўцаў вельмі значную ролю адыгрывалі беларускія землі з іх вялізным дэмаграфічным і грамадска-культурным патэнцыялам¹⁹.

¹⁸ Гл., напр., Smułkowa E. Dwujęzyczność po białorusku: bilingwizm, dyglosja, czy coś innego? // *Język a tożsamość na pograniczu kultur*. Pod red. E.Smułkowej i A.Engelking. Białystok, 2000. S. 92 ды інш.

* Кніга Г.Сагановіча была падрыхтаваная і выдадзеная ў рамках сумеснага польска-беларуска-украінска-літоўскага праекту выдання падручнікаў па гісторыі кожнай з краін-удзельніц праекту. Сцвярджэнне Т.Кручкоўскага (с. 87), што беларусы не ўдзельнічаюць у гэтым праекце не адпавядае рэчаіснасці.

¹⁹ Сагановіч Г. Нарыс гісторыі Беларусі ад старажытнасці да канца 18 ст. Мінск, 2001. С. 72.

Таксама не адпавядае рэчаіснасці сцвярджэнне пра імкненне беларускіх гісторыкаў апраўдаць верасень 1939 г. Сапраўды, беларусы, абураныя вынікамі Рыжскага міра, які падзяліў беларускія землі паміж Польшчай і Савецкай Расеяй, і зняважаныя палітыкай дзяржаўнай асіміляцыі ў міжваеннай Польшчы, мелі свой уласны погляд на падзел Польшчы і аб'яднанне тэрыторыі Беларусі. Аднак у сучаснай беларускай гістарыяграфіі апроч публікацый, якія апраўдваюць УСЕ дзеянні савецкай улады і зыходзяць ад “прыдворных” (выраз нямецкага даследчыка Райнера Лінднера) гісторыкаў, ёсць зусім іншыя ацэнкі падзеяў 1939 г. У прыватнасці, сцвярджаецца, што гэтыя падзеі былі трагедыяй не толькі палякаў, але і беларусаў, якія ў выніку агрэсіі Чырвонай арміі трапілі ў зону савецкага таталітарызму²⁰.

Нельга не адразаваць на абвінавачванні беларускіх і літоўскіх даследчыкаў у расізме (с. 187) і імкненні стварыць “вялікую Беларусь” конштам земляў суседніх дзяржаў (с. 192). Адзінае ў чым можна папракнуць даследчыкаў пачатку 90-х гг. дык гэта ў свайго роду “картаграфічнай экспансіі” (напр., *Ширяев Е. Русь Белая, Русь Чёрная и Литва в картах. Минск, 1991*). Зрэшты, сцвярджаючы “расізм” беларускіх гісторыкаў Т.Кручкоўскі ізноў жа не спасылаецца на працы айчынных “расістаў”. Аўтар зборніка ўпарта імкнецца пераканаць чытача ў наяўнасці тэрытарыяльных прэтэнзій “беларускіх нацыяналістаў” (так ён называе прадстаўнікоў палітычнай апазіцыі ў Беларусі) (с. 242). Пры гэтым абвінавачванні не грунтуюцца на фактах.

У сваіх ацэнках беларускай гістарыяграфіі аўтар звяртае ўвагу на найбольш палітызаваныя працы даследчыкаў пачатку 90-х гг., абмінаючы факт, што яны ўяўляюць сабой учорашні дзень беларускай гістарычнай навукі. Застаецца загадкай, ці арыентуецца выкладчык гістарычнага факультэту Гарадзенскага ўніверсітэту ў сучаснай беларускай гістарыяграфіі наогул? Зрэшты, апошнія можа толькі перашкодзіць доказу несамастойнасці і палітызаванасці беларускай гістарычнай навукі. У кантэксце прадстаўленых тэкстаў смешна выглядае заклік да беларускіх даследчыкаў, каб яны глядзелі на ўласную гісторыю са свайго пункту погляду, а не з расейскага або савецкага. Уласны пункт погляду на многія гістарычныя падзеі беларуская навука ўжо мае. Каб заўважыць гэта, патрэбна толькі жаданне і ўважлівае вывучэнне тэкстаў.

Крытычныя заўвагі нараджаюць таксама прыведзеныя звесткі па многіх падзеях беларускай гісторыі і ацэнкі гэтых падзеяў. Толькі як недарэчнасці можна расцаніць такія, напр., сцвярджэнні аўтара, што першым вядомым полацкім князем быў летапісны князь Тур (с. 88), а пасля смерці Міндоўга ВКЛ наогул распалася (с. 90). Здзіўленне выклікае аналогія паміж татарскай заваёвай паўночна-усходняй Русі і далучэннем беларускіх земляў да дзяржавы Міндоўга (с. 90). Як вядома летапісы практычна не ўтрымліваюць паведамленняў пра войны Міндоўга суп-

²⁰ Гл., напр., Смалянчук А. Верасень 1939 г. у савецкай і беларускай гістарыяграфіі // Гістарычны альманах. 2000. Том 3.

раць княстваў Белаі і Чорнай Русі. Таксама здзіўляе сцвярджэнне аўтара, што нібыта ў 1569 г. пасля разрыву перамоваў у Любліне шляхта Гародні і Берасця (разам з Падляшшам) на павятовых сейміках прыняла дэкларацыю пра ўваходжанне ў склад Каралеўства Польскага, і толькі падпісанне Люблінскай уніі перашкодзіла ажыццяўленню “мары” гарадзенскай і берасцейскай шляхты. Гэтая падзея прыводзіцца без спасылкі на дакумент або гістарычную літаратуру. Спробы адшукаць прыведзены факт у працах такіх вядомых даследчыкаў як Гжэгаж Блашчык, Генрык Люлевіч або Ежы Ахманьскі²¹ закончыліся безвынікова. Пералік падобных “дзіўных” паведамленняў можна працягваць і далей, але і без таго відавочны нізкі навуковы ўзровень прадстаўленых тэкстаў.

Асобна трэба адзначыць аўтарскія сужэнні адносна гісторыі беларускага нацыянальнага руху. І ў гэтым выпадку чытач, які арыентуецца ў працах беларускіх даследчыкаў, будзе асуджаны на цэлы шэраг “адкрыццяў”. Напрыклад, Кастусь Каліноўскі аказваецца прадстаўніком польскага рэгіяналізму, а Міхаіл Каяловіч – прадстаўніком рэгіяналізму расейскага (с. 116). Сцвярджаючы, што К.Каліноўскі быў свядомы свайго польскага радаводу, аўтар чамусьці абмінае факт, што апошнія перадсмяротныя і развітальныя “Лісты з-пад шыбеніцы” “палаяк” Каліноўскі адрасаваў беларускаму народу і пісаў па-беларуску. На самой справе, у выпадку К.Каліноўскага і М.Каяловіча можна казаць пра пачаткі зараджэння ўласна беларускага нацыянальнага руху, які ў той час праяўляўся ў выглядзе “заходнерусізму” (М.Каяловіч) і “ліцвінства” (К.Каліноўскі).

Відавочна імкненне аўтара паказаць залежнасць беларускага грамадска-палітычнага руху ад расейскай адміністрацыі або ад расейскіх рэвалюцыйных арганізацый. У зборніку сцвярджаецца, што беларускасць размяталася царскімі ўладамі як адна са складовых расейскай этнічнай супольнасці і з’яўлялася сродкам барацьбы супраць палякаў (с. 106). З гэтым можна пагадзіцца, але трэба дадаць, што беларускасць не з’яўлялася расейскай выдумкай, а мела ўласныя традыцыі. Т.Кручюўскі пра гэта маўчыць. У выніку беларусы ў яго артыкулах (па меншай меры, каталіцкая частка) і іх нацыянальная дзейнасць выглядаюць як антыпольская расейская інтрыга. У святле гэтай ідэі становяцца больш зразумелымі прыведзеныя аўтарскія ацэнкі беларускай гістарыяграфіі, абвінавачванні беларускай апазіцыі (асабліва БНФ) у спрабах працягваць расейскую і савецкую палітыку “располячэння” ды інш.

Стаўленне Тадэвуша Кручюўскага да беларускасці прымушае згадаць погляды аднаго з прадстаўнікоў “заходнерусізму” кандыдата гістарычных навук Валерыя Чарапіцы. Апошні таксама знаходзіцца ў палоне стэрэатыпаў расейскай прапаганды 19 ст., якая не прызнавала існавання самастойнай беларускай нацыі і ацэньвала беларускі рух ужо як антырасейскую польскую інтрыгу. У даследа-

²¹ Błaszczyk G. Litwa na przełomie średniowiecza. 1492-1569. Poznań, 2002; Lulewicz H. Gniewów o unję ciąg dalszy. Stosunki polsko-litewskie w latach 1569-1588. Warszawa, 2002; Ochmański J. Historia Litwy. Wyd. trzecie. Wrocław-Warszawa-Kraków, 1990.

ванні, прысвечаным М.Каяловічу, В.Чарапіца ў прыватнасці назваў трагедыяй тое, што пачынальнікамі беларускага руху былі прадстаўнікі “паланізаванай каталіцкай шляхты – “двойныя ренегаты, ренегаты ренегатов”²². У дадзеным выпадку размова ідзе пра такіх дзеячоў беларускай культуры як Людвік Кандратовіч, Арцём Вярыга-Дарэўскі, Вінцэнт Дунін-Марцінкевіч. На думку В.Чарапіцы, іх сапраўднай мэтай было акаталічванне і апалячванне беларусаў, каб раскалоць “адзіны расейскі народ”. Аднаводна, беларускі рухці, як піша В.Чарапіца, “белорусский национал-сепаратизм і т.н. “адраджэнне” – гэта толькі інтрыгі зламыснай Польшчы²³. У сваім даследаванні В.Чарапіца (услед за М.Каяловічам) выказвае ўпэўненасць, што канфесійная прыналежнасць з’яўляецца галоўным крытэрыем вызначэння нацыянальнасці.

Відавочна падабенства пазіцый В.Чарапіцы і Т.Кручкоўскага. Абодва настойваюць на стэрэатыпах “паляк=каталік” і “праваслаўны=расеец або беларус”. Пазіцыя аднаго з’яўляецца быццам люстраным адбіткам пазіцыі другога. Міжволі згадваюцца “заходні і ўсходні вучоныя” з трагікамедыі Я.Купалы “Тутэйшыя” з іх ацэнкай беларускай нацыі.

У заключэнне неабходна адзначыць, што аўтар часта пярэчыць сам сабе, прыводзіць розныя дадзеныя і выказвае супрацьлеглыя думкі на адзін і той жа прадмет у розных артыкулах, прычым ніяк гэтага не тлумачыць. Цяжка рэцэнзаваць падобную працу. Навуковая нехайнасць, супярэчлівасць, палітызаванасць высноў і ацэнак, адсутнасць спасылак на многіх важных пазіцыях – характэрная рыса тэкстаў зборніка.

Трэба прызнаць, што рэцэнзаваны “навукова-папулярны” зборнік не належыць ні польскай, ні беларускай гістарыяграфіі. Гэта хутчэй праява “крэсова-патрыятычнай” публіцыстыкі ў духу Польшчы 20 – 30-х гг. мінулага стагоддзя.

Алесь Смалянчук

Jerzy Gordziejew. Socjotopografia Grodna w XVIII wieku. Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek, 2002. – 354 s.

Манаграфія прысвечана гісторыі развіцця Гародні і яго насельніцтва ў 18 ст. Даследаванне складаецца з чатырох раздзелаў, падзеленых на пункты і падпункты, ёсць уводная частка і заключэнне, да тэксту дададзена 16 табліцаў і 3 карты.

Перш за ўсё належыць адзначыць, што гэтая тэма ніколі яшчэ не даследавалася на такім грунтоўным узроўні. Найбольш уражвае колькасць выкарыстаных і ўведзеных упершыню ў навуковы зварот крыніцаў. Здаецца, што адносна сацыя-тапаграфіі Гародні 18 ст. Ю.Гардзееў знайшоў усё, што толькі можна выявіць ў архівах і бібліятэках Беларусі, Польшчы, Расеі і Летувы. Акрамя таго, аўтар выкарыстаў максімальна шырокае кола друкаваных крыніцаў і навуковай літаратуры на польскай, беларускай і расейскай мовах.

²² Черепица В.Н. Михаил Осипович Кюлович. История жизни и творчества. Гродно, 1998. С.22.

²³ Тамсама. С. 6.

Ва ўводнай частцы пры вызначэнні галоўных праблемаў свайго даследавання, Ю.Гардзееў акрэсліў значэнне Гародні з самага пачатку існавання і дадаў невялікі экскурс аб назве “Беларусь” (гэта важна, калі ўлічыць, што кніга адрасавана галоўным чынам польскаму чытачу), а таксама ахарактарызаваў сучасны ўзровень распрацаванасці гісторыі горада. Тут змешчана вельмі каштоўная інфармацыя аб лёсе архіваў Гародні і іх сучасным месцазнаходжанні. Неабходна заўважыць, што аўтар вызначыў храналагічныя рамкі свайго даследавання з 1712 па 1795 гг. і растлумачыў такое рашэнне наяўнасцю і рэпрэзентатывнасцю крыніцаў менавіта на гэты час, але манаграфія на самой справе ахоплівае значна больш шырокі перыяд.

Першы раздзел цалкам прысвечаны гісторыі Гародні, пачынаючы з дагістарычных паселішчаў на тэрыторыі будучага горада, яго заснавання ўсходнімі і славянамі на рубяжы 10–11 ст. і да 18 ст. Аўтар разглядаеў летувіскую і славянскую тэорыі паходжання назвы горада: першая — ад літувіскага “gardinys” (агароджа хлява) ці “Gardunithis” (імя паганскага бога, які апекаваўся хатняй жывёлай), другая — ад славянскага “гародня” (умацаванне старажытнаславянскага паселішча). Ю.Гардзееў упамінае яшчэ і жыдоўскую тэорыю, але, напэўна, лічыць яе несур’ёзнай, і таму паведамляе пра яе ў іншым месцы сваёй працы.

Даследчык зрабіў кароткі нарыс развіцця Гародні да надання ёй 21 сакавіка 1496 г. магдэбургскага права, акцэнтуючы тое, што паступовая і даволі дынамічная эвалюцыя горада была перарвана з канца 13 ст. да пачатку 15 ст. у выніку складанай ваеннай сітуацыі (вайна з галічанамі і крыжакамі). У гэтым раздзеле разгледжана планіроўка Гародні ў сярэдзіне 16 ст. на аснове дадзеных валочнай памеры 1560–1561 гг., прасочаны працэс фарміравання гарадскога насельніцтва, перш за ўсё з навакольных жыхароў, а таксама за кошт прыезджых з краін Заходняй і Цэнтральнай Еўропы, Польшчы, Масковіі. Асветлены сацыяльны склад насельніцтва і розныя віды нерухомай маёмасці: княская, шляхецкая, мяшчанская і духавенства.

У другім раздзеле манаграфіі Ю.Гардзееў ахарактарызаваў ўмовы фарміравання і развіцця ўрбаністычнай прасторы Гародні. Ён прааналізавана пытанне, да якога тыпу паселішчаў належыць горад, які складаецца з замка і пасада. Выглядае праблематычным сцвярдзенне, што гарадзенскі князь выбіраўся правадыром ваенных паходаў праз мясцовае веча, якое мела архаічную структуру. У крыніцах няма ўспамінаў аб гарадзенскім вечы. Наўрад ці Гародня была ў гэтым плане падобнай, напрыклад, да Ноўгарада Вялікага.

Аўтар акрэсліў палітычнае значэнне Гародні на працягу 14–18 ст. у адміністрацыйнай структуры ВКЛ у параўнанні з іншымі гарадамі дзяржавы. Ён ўказаў, што Гародня заўсёды мела найвышэйшы ранг і адносілася да найвялікшых гарадоў княства. Гэта было звязана перш за ўсё з геаграфічным месцазнаходжаннем горада. Палітычная функцыя Гародні растлумачана аўтарам шэрагам палажэнняў: тут час ад часу знаходзіліся найвышэйшыя ўлады дзяржавы (пералічаны князі і каралі ад Вітаўта да Баторыя, якія часта наведвалі горад); у Гародні праводзіліся пасед-

жанні Рады паноў, вальнага сойму; у 1673 г. была прынята пастанова аб правядзенні ў Гародні кожнага трэцяга сейма Рэчы Паспалітай (з таго часу і да падзелу тут адбылося 11 сеймаў); у час праўлення Станіслава Аўгуста тут працавалі Літоўская Скарбовая камісія, Літоўскі трыбунал, Вайсковая камісія, праходзілі сесіі Асэсарскага суду; ужо з 1413 г. Гародня з'яўлялася цэнтрам павету і ў ёй рэгулярна збіраліся сеймікі шляхты.

Перыяд з сярэдзіны 17 да канца 18 ст. разгледжаны даследчыкам у асноўным праз прызму ваенных падзеяў, якія разам з пажарамі і эпідэміямі катастрофічна паўплывалі на развіццё Гародні. Толькі з сярэдзіны 18 ст. становішча пачало паступова выпраўляцца. Вялікае значэнне для горада мелі рэформы часоў Станіслава Аўгуста, калі ў 1776 г. была арганізавана Камісія Добрага парадку, якая вялікую ўвагу надавала правільнаму кіраванню: былі ўрэгуляваны фінансы, створаны інвентары горада, вяліся перапісы жыхароў, складзена карта Гародні 1780 г. Аўтар падкрэслівае неадназначнасць постаці Антонія Тызенгаўза: з аднаго боку — рэфарматар, з другога — няздольны адміністратар, махінатар.

Трэці раздзел прысвечаны ўласна тапаграфіі Гародні 18 ст. Ю. Гардзееў дакладна прааналізаваў ландшафт горада. Аўтарам растлумачаны два прынцыпы планіроўкі горада: старажытны — нерэгулярны, спантанны, вызначаны рэльефам, і больш позні — рэгулярны, які праводзіцца ў жыццё з часоў Валочнай памеры Жыгімонта Аўгуста. Вылучаны галоўныя элементы планіроўкі — Падол, кварталы на ўсход і поўнач ад рынку, занёманская частка. Адзначана, што цэнтрам гораду быў Рынак, ад якога адыходзіла 8 вуліц — з поўдня на поўнач і на ўсход. Вызначаны накірункі пашырэння Гародні з 16 па 18 ст.

Аўтар разглядае ў праблему паходжання назваў вуліц і прапанаваў іх класіфікацыю, у якой вылучыў 8 пунктаў: 1) ад назваў мясцовасцяў, куды вядуць шляхі, што з'яўляюцца працягам гэтых вуліц (Віленская, Азёрская і інш.), 2) ад прафесіі, якой займаліся жыхары вуліцы (Златарская, Гарбарская), 3) ад размяшчэння вуліцы адносна важных гарадскіх пунктаў (Замкавая, Маставая), 4) ад значэння вуліцы ў агульнай прасторавай структуры горада (у 17 ст. вул. Вялікая называлася Маставой, што паказвала на пераправу праз Нёман), 5) ад асаблівасцяў рэльефу тэрыторыі горада, водных ар'ерый альбо межаў горада (вуліца над ровам Гарадніцы, вуліца над берагам Нёмана, што вядзе да Замку і г. д.), 6) доўгія назвы, якія паказвалі на канцовыя пункты вуліц (вуліца з Рынку на Падол, вуліца Жыдоўская з Рынку да Замку), 7) ад імёнаў альбо прозвішчаў уладальнікаў нерухомасці ў 16 ст. (Калоцінская, Рабееўская), 8) ад сакральных аб'ектаў (Бернардыйская, Царкоўная і інш.). Трэба заўважыць, што гэты падзел выглядае занадта дэталізаваным і штучна ўскладнёным, таму што назвы вуліц з пунктаў 3, 4, 5, 6 і нават 8 тыпалагічна вельмі блізкія. Усе яны паходзяць ад пэўных важных гарадскіх аб'ектаў.

Значная частка гэтага раздзелу прысвечана выкарыстанню гарадской прасторы. Тут дадзена кароткая, але ёмістая характарыстыка гісторыі забудовы Замка-

вай гары, а таксама з усёй магчымай падрабязнасцю выкладзены звесткі аб Рынку, будынку ратушы ў 16 – 18 ст., комплексе гандлёвых крамаў, а таксама пра корчмы і заездныя дамы (з дадаткам табліцы, дзе пералічаны ўсе гарадзенскія корчмы 18 ст. з іх месцазнаходжаннем, уладальнікамі, а таксама асобнай графой з крыніцамі інфармацыі аб гэтых аб’ектах), пра гарадзенскія млынах, бровары, цагельні, забяспячэнне гораду вадою з вадаправоду і студыяў, брукаванне вуліцаў, каналізацыю, супрацьпажарную ахову, турму, прэнгер (слуп ганьбы), шыбеніцу, масты праз Нёман, паром і гарадскія брамы. Далей апісана тапаграфія забудовы Гародні — гэта самая вялікая (больш за 70 стар.) асобная частка манаграфіі, якая ўтрымлівае кароткі ўступ з пераходызацыяй урбаністычнага фарміравання Гародні ад 11 да 17 ст. і падрабязны наратыўны матэрыял аб планіроўцы і забудове горада ў 18 ст. па вуліцах і пляцах, з імёнамі ўладальнікаў будынкаў і пляцаў, а таксама са шматлікімі гістарычнымі экскурсамі ў 16 і 17 ст. Усе гэтыя звесткі заснаваны амаль цалкам на архіўных крыніцах з Варшавы, Вільні, Менску, Масквы і Пісцовай кнізе Гарадзенскай эканоміі. Уражвае колькасць і якасць апрацоўкі гэтага фактычнага матэрыялу. Падобным чынам апісаны каталіцкія, праваслаўныя і уніяцкія храмы і кляштары. Асветлена дынаміка развіцця будаўнічых участкаў — пляцаў, якія разглядаюцца як першапачатковы элемент структуры горада, з дадаткам табліцы, дзе адлюстраваныя змены колькасці пляцаў па асобных вуліцах на 1560 – 1561, 1780 і 1790 гг.; вылучаны тыпы забудовы (двары і палацы), віды будынкаў (драўляныя, фахверкавыя і мураваныя), іхнутраная планіроўка і колькасць паверхаў, а таксама планіроўка пляцаў і іх кошты ў 17 – 18 ст.

Шмат увагі нададзена разгляду шляхецкіх і магнацкіх уладанняў у горадзе, іх генезісу, прававому афармленню, прычым аўтар адзначае, што гарадзенскія юрыдыкі істотна адрозніваліся ад юрыдыкаў у іх класічным варыянце і па сваіх памерах, і па юрыдычным статусе. Ю. Гардзеў падкрэсліў, што хуткі рост магнацкіх і шляхецкіх уладанняў у горадзе пачынаецца з другой паловы 17 ст., і што гэтая з’ява звязана ў першую чаргу з рашэннем 1673 г. аб правядзенні южнага трэцяга сейма Рэчы Паспалітай у Гародні. Даследчык скрупулёзна апісаў гарадскія ўладанні найбольш зможных родаў Польшчы і Літвы – Радзівілаў, Масальскіх, Агінскіх, Патоцкіх, Тызенгаўзаў, Александровічаў, Сапегаў, Сангушкаў, і паказаў уладанні магнатаў і шляхты адпаведна пасадам у іерархіі Кароны і Вялікага княства. Такім жа чынам разгледжаны ўладанні духавенства і прасочана ўстойлівая тэндэнцыя іх ўзрастання на працягу 17 – 18 ст., а таксама апісана каралеўская або замкавая юрыдыка. Асобна асветлена арганізацыя ўнутранага жыцця юрыдыкаў, якія мелі сваю іерархію і даволі разбудаваную структуру, вызначаны заняткі і павіннасці іх жыхароў, прыведзены прыклады памераў чыншу за карыстанне асобнымі ўчасткамі. Аўтарам прааналізавана дынаміка сацыяльнай структуры ўладальнікаў гарадзенскіх пляцаў, з чаго вынікае, што на працягу 16 – 18 ст. доля ўладанняў мяшчан зменшылася больш як у тры разы, тады як доля ўсіх іншых груп павялічылася (асабліва шляхты і духавенства). Асветлена пытанне аб засяленні

Гародні, вылучаны найбольш прэстыжныя вуліцы горада ці ахопленыя магнацкім і юрыдыкамі, вуліцы, большасць жыхароў якіх займалася рамяством, асобна ахарактарызаваны раён Гарадніцы, а таксама раён кампактнага пражывання жыдоў.

У чацвёртым раздзеле разгледжана грамадская стратыграфія насельніцтва Гародні ў 18 ст. Аўтар зрабіў спробу высветліць колькасць гарадскога насельніцтва ў гэты перыяд, апісаў метадку падлікаў, якой карысталіся польскія даследчыкі пры вызначэнні колькасці жыхароў гарадоў ВКЛ у 16 – 17 ст., і адначасова растлумачыў, што па наяўных крыніцах дакладна вызначыць лічбу насельніцтва Гародні магчыма толькі пачынаючы з 1789 г., калі яна складала 5653 асобы. Далей Ю.Гардзееў даў нарыс грамадскай структуры горада. Прычым апісаў дзве часткі насельніцтва – патрыцыят і плебс. Да вышэйшага слою ў 18 ст. належала каля 50 родаў гарадзенскага мяшчанства. Адзначана, што ў канцы 18 ст. некалькі гарадзенскіх патрыцыяў атрымалі шляхецтва. Чамусьці ў гэтай частцы прапушчана найбольшая група сярэдняга па сваім маёмасным стане мяшчанства – рамеснікі і дробныя гандляры, але адначасова асобна прадстаўлена тая група гараджан, якая незалежна ад маёмаснага стану выбіраў кар’еру духоўных. Плебс падзелены на дзве часткі: 1) слугі, 2) жабракі і іншыя маргіналы. Прычынамі таго, што ў Рэчы Паспалітай не сфарміравалася цэласная мяшчанская культура, аўтар лічыць тое, што ўзровень урбанізацыі ў ВКЛ быў даволі нізкі, а агульная структура горада ў княстве фарміравалася не ўласна мяшчанскай традыцыяй, а пад уплывам эліты грамадства. Да таго ж войны і стихійныя бедствы 17 – 18 ст. прывялі да рэгрэсу гарадоў у Рэчы Паспалітай.

Разгляд рэлігійна-нацыянальнай структуры насельніцтва горада пачынаецца з падрабязнага экскурса ў 16 – 17 ст., з якога вынікае, што горад у той час насялялі не толькі карэнныя жыхары (акрэсленыя ў крыніцах як літвіны, русіны, беларусы ці беларусы), але таксама і палякі, немцы, расейцы, жыды, а яго ваколіцы – татары. Дакладных звестак аб колькасці і працэнтах кожнай народнасці ў 18 ст. не існуе. Па веравызнанні насельніцтва дзялілася на католікаў, праваслаўных, уніятаў, іудзеяў і мусульман. На 18 ст. зноў жа дакладных дадзеных па колькасці паслядоўнікаў кожнай рэлігіі няма, таму аўтар звяртаецца да звестак з 19 і нават пачатку 20 ст. і лічыць, што яны ў пэўнай ступені адлюстроўваюць сітуацыю і ў 18 ст. У гэтай жа частцы працы разгледжана пытанне аб мовах, якія панавалі ў Гародні. Ю.Гардзееў выказаў меркаванне, што моўная сітуацыя ў горадзе нагадвала тую, якая існавала ў іншых мясцовасцях ВКЛ – у палацах і шляхецкіх дварах размаўлялі па-польску, але для кантактаў з сялянствам выкарыстоўвалі беларускую мову, якую ў побыце пастаянна ўжывалі сяляне і дробная шляхта. Аднак польская мова была мовай высокай культуры, на якой вучылі ў школе, карысталіся ў адміністрацыі і войску. Тут жа аўтар вырашыў больш падрабязна спыніцца на гісторыі гарадзенскіх жыдоў і прасачыў яе з 14 да 18 ст., адначасова разгледзеўшы заняткі жыдоўскага насельніцтва і месца іх рассялення ў Гародні. Пры апісанні арганізацыі кіравання горадам даследчык прыводзіць табліцу з імёнамі асобаў, якія займалі пасады войта і ландвойта ў першай палове 16 ст., а таксама пералічвае нека-

торых ураднікаў магістрату і пісараў гарадской канцылярыі. Разгляд рамёства і гандлю суправаджаецца асвятленнем самай вялікай групы гарадскога мяшчанства, якая была прапушчана пры апісанні сацыяльнай структуры насельніцтва. Таксама дакладна апісаны ўсе рамёствы з дадаткам (там, дзе магчыма) імёнаў рамеснікаў. Акрамя таго акрэслена арганізацыя рамеснай вытворчасці ў цэхах (у 18 ст. у Гародні іх было 9) і гандлю.

Аўтар асобна разглядае стан асветы і падкрэсліў, што гараджане па ўзроўню адукацыі практычна не адрозніваліся ад жыхароў іншых вялікіх гарадоў ВКЛ. Сярод іх была даволі нешматлікая група людзей з высокім узроўнем адукацыі — духавенства, ураднікі з гарадской адміністрацыі, настаўнікі, лекарны, але большасць насельніцтва была мала- і неадукаванай. Вядома, што некаторыя асобы валодалі бібліятэкамі. Буйныя бібліятэкі былі ў кляштарах. Ю.Гардзеў дапускае, што ў другой палове 18 ст. найбольшая колькасць адукаваных гараджан жыла на Гародні, дзе былі сканцэнтраваныя прыезджыя і мясцовыя майстры з мануфактур, а таксама бібліятэкі Антонія Тызенгаўза, Жана Эмануэля Жылібера, Юзафа Сака. Адукацыю гараджан маглі атрымаць ў парафіяльных школах, школах пры кляштарах, прыватных школах, калегіуме езуітаў. Сваю школу мелі жыды. Значную ролю ў інтэлектуальным жыцці адыгрывалі брацтвы. З 1779 г. захаваліся звесткі пра існаванне ў горадзе масонскай ложы.

Як галоўны недахоп кнігі трэба адзначыць недакладнасць яе структуры. Гэта праяўляецца ў паўторах, якія сустракаюцца ва ўводных абзацах. Змест некаторых пунктаў разыходзіцца з іх назвай. На жаль, у манаграфіі адсутнічае даведачны апарат. Хацелася б, каб картаграфічны матэрыял быў больш шырокі і выразны, але гэта, магчыма, выходзіць за межы даследчыцкіх задачаў. Іншыя дробныя недакладнасці (напрыклад, назва гарадзенскага летапіснага “стаўпа” данжонам з’яўляецца данінай памылковай традыцыі, бо ў Беларусі ў прынцыпе не было данжонаў) не зніжаюць адчування, што праца Ю.Гардзева стала сапраўдным этапам у вывучэнні гісторыі Гародні. Можна спадзявацца, што ў бліжэйшы час з’явіцца беларускамоўны варыянт манаграфіі. Азнаямленне з гэтым творам будзе вельмі карысным для ўсіх, хто цікавіцца мінулым Гародні, а таксама для тых, хто жадае бы выканаць падобныя даследаванні для іншых гарадоў Беларусі.

Юрый Кітурка (Гародня)

Сабалеўская В. Спрадвечныя іншаземцы: старонкі гісторыі гарадзенскіх яўрэяў. Гародня, 2000. – 88 с.

На паліцы аматараў гарадзенскай гісторыі трапіла новая кніга, прысвечаная мінуламу жыдоўскай абшчыны горада ў перыяд, калі нашы землі былі анэксаваны Расейскай імперыяй. Аўтарка зрабіла грунтоўны аналіз праблематыкі, стараючыся ўсебакова разглядаць старонкі жыцця гарадзенскага кагала. У кнізе засяроджваецца ўвага на прафесійнай структуры, рэлігійным жыцці, адукацыі, даб-

рачыннасці і іншых аспектах мінулага гісторыі гарадзенскай жыдоўскай супольнасці. Таму трэба падкрэсліць, што публікацыя мае наватарскі характар.

Дробныя заўвагі, якія тычацца Гародні 15 – 18 ст., абсалютна не змяняюць высокі ўзровень тэкста. Недакладнасці тлумачацца простаі прычынай – абсалютнай невывучаннасцю ранейшых перыядаў гісторыі Гародні і адсутнасцю мапаграфічных працаў па яе гісторыі перыяду сярэднявечча і новага часу. Якраз таму варта падсудковаць аб некаторых спрэчных момантах.

Аўтарка піша аб тым, што “ўжо на пачатку 19 ст. назіраецца выхад больш заможных яўрэяў за мяжы “гета” ў звычайныя кварталы горада” (с. 39). Аднак дакументальны і канаграфічны матэрыялы сведчаць, што ўжо ў 18 ст. шмат жыдоў жыло па-за межамі свайго прызамкавага квартала, на тэрыторыях гарадской і земскай юрыздыкцыі, на кляшторных пляцах. На занёманскім прадмесці жыды маглі пасяліцца ўжо ў першай палове 18 ст. Можна меркаваць таксама, што ў гэты ж час за Нёманам была ўзведзена драўляная сінагога (с. 52).

Надзвычай цяжка вырашыць праблему часу пасялення жыдоў у Гародні. Не выключана, што яна ніколі не будзе высветлена з прычынаў адсутнасці пісьмовых крыніцаў. Аўтарка дзеля аб’ектыўнасці даследавання піша пра тое, што сапраўднасць прывілея 1389 г. вялікага князя Вітаўта гарадзенскім жыдам “...падвяргаецца сёння сумненню” (с. 4). Сапраўды, крыніцы дазваляюць зрабіць выснову аб тым, што жыды жылі ў горадзе ўжо ў першай палове 15 ст. і адрозніваліся сваёй выдатнай гаспадарчай рухлівасцю. У 15 ст. яны падтрымлівалі гандлёвыя кантакты з Познанем. Гарадскія кнігі Гданьска 1423 – 1453 гг. паведамляюць пра гарадзенскага жыда Слему, які вазіў ў Прусы сукно, футра, срэбныя пасы і карэнні.

Гарадзенская жыдоўская абшчына належала да групы пяці найвялікшых у колькасных адносінах у ВКЛ. Заўважым, што жыдоўскае насельніцтва ў 18 ст. было, бадай, найбольшай у працэнтных суадносінах этнічнай групай Гародні. Зіновій Капыскі лічыў, што працэнт жыдоўскага насельніцтва беларускіх гарадоў у 16 – 18 ст. вагаўся ў межах ад 2 да 10. У адносінах да Гародні 16 ст. можна з упэўненасцю прыняць апошні найвышэйшы адсотак. Паводле дадзеных 1764 – 1765 гг. у Гародні пражывала 2 555 жыдоў, а ў 1794 г. іх колькасць складала 2 780 чал. ці больш 43% ад амаль што 6 500 насельніцтва Гародні. Гэтыя лічбы ўскосна пацвярджае *тарыфа гарадзенскіх дымаў* 1790 г., згодна якой колькасць жыдоўскіх дымаў дасягала 30% агульнага ліку аб’ектаў нерухомасці горада. Тэндэнцыя колькаснага росту жыдоўскага насельніцтва Гародні дасягнула апагея на пачатку 19 ст., калі яно складала каля 70% жыхароў горада. У першай палове 19 ст. гарадзенская жыдоўская супольнасць была дамінуючай этнаканфесійнай групай. У 1824 г. яна складала 68,7 % агульнай колькасці гарадскога насельніцтва, а ў 1840 г. – 67,61%.

Да безумоўнай вартасці кнігі належыць яе крыніцазнаўчая база, выкарыстанне вялікай колькасці дакументальных матэрыялаў з архіваў Гародні, Менска, Пецярбурга, Варшавы. Дадатковым “козырам” з’яўляецца яе ілюстрацыйнасць.

Аўтарка здолела паказаць сваеразнастайныя гістарычныя і культуралагічныя веды. У навукова-метадалагічных адносінах кніга адпавядае еўрапейскім даследчым традыцыям. Яна прадстаўляе гісторыю адной этнічнай групы на вызначаным адрэзку часу, што дазволіла пазбегнуць безаблічнай і павярхоўнай характарыстыкі, уласцівай шматлікім даследаванням савецкага перыяду.

З тэксту вынікае таксама, што аўтарка хацела б распавесці значна больш. Адчуваецца яе выразная эмацыянальная заангажаванасць тэматыкай. Нягледзячы на дробныя заўвагі і дыскусійныя моманты, тэкст кнігі пакідае вельмі добрае ўражанне. Застаецца толькі пашкадаваць аб мізэрнасці наклада.

Юры Гардзееў (Кракаў)

Колькі слоў у абарону дэмакратыі

Дзякую Аляксандру Краўцэвічу за рэцэнзію на мой *Нарыс гісторыі Беларусі*, апублікаваную ў папярэднім нумары *Гістарычнага альманаху* (Том 8, с. 188-193). Самае карыснае ў рэцэнзіях – крытыка, і ў гэтай рэцэнзіі яе не бракавала, што ўспрымаю з належнай увагай і ўдзячнасцю, асабліва выяўленне памылак і недакладнасцяў. Але на некаторыя заўвагі рэцэнзента мне падалося істотным адказаць, прынамсі на тыя, якія або неадэкватна трактуюць адпаведныя месцы ў маёй працы, або сведчаць, што нашыя погляды і падыходы вельмі розняцца. Прычым, розняцца прынцыпова.

Мне падалося, што шэраг заўваг абумоўлены падыходам да *Нарыса* як да навуковага даследавання. Між тым, гэта агульны сінтэтычны выклад гісторыі Беларусі. Літаратура такога кшталту (“падручнікі”) мае свае задачы і спецыфіку. Яна не прэтэндуе на аналітычнае даследаванне і звычайна не ацэньваецца як манаграфічная навуковая прадукцыя. Магчыма, менавіта з гэтага разыходжання выніклі заўвагі наконт майго ўжывання назваў “Чорная Русь” і “Літва”.

Вось жа ў агульным нарысе гісторыі мяне мала хвалявала, ці ўжываўся тэрмін “Чорная Русь” у ВКЛ у 14 ст. Важней было праз гістарычныя (=гістарыяграфічныя) тэрміны звязаць адпаведныя рэгіёны з масівам інфармацыі, якая выкладаецца. А тут нельга не лічыцца з агульнапрынятымі ўжываннямі. Каб быць зразумелым, гісторык часам проста вымушаны карыстацца канвенцыйнай тэрміналогіяй. Таму, нават калі б у апошніх публікацыях А. Краўцэвіч даказаў, што “Чорная Русь” – містыфікацыя, то ў *Нарысе* я наўрад ці мог бы адмовіцца ад гэтага тэрміна, бо ў такіх пытаннях падобныя працы грунтуюцца на гістарыяграфічнай традыцыі. Зрэшты, доказаў неіснавання “Чорнай Русі” не прапанавана (геаграфічныя фантазіі Фра Маўра ў разлік браць не даводзіцца, і М. Улашчык у згаданым артыкуле ўсё ж не даводзіць, што такі тэрмін зусім не ўжываўся, ну а “вандроўным” былі спачатку ці не ўсе падобныя назвы). Тым часам у гістарычнай літаратуры, як ведаем, “Чорная Русь” надалей выкарыстоўваецца і лакалізуецца ў Верхнім Панямонні.

Назва “Літва” даўно нам далася ў знакі. Лішне казаць, наколькі полісемантычным быў гэты тэрмін у часы існавання ВКЛ, і колькі праблемаў пакінуў ён як для даследчыкаў, так і для аматараў гісторыі. Пагаджаюся, у *Нарысе* нямала месцаў, у якіхсэнс гэтай назвы (або вытворных) недастаткова ясны. Пішучы кнігу для шырокай аўдыторыі, я палічыў за лепшае прытрымлівацца традыцыйных назваў, з сучасным іх значэннем, пры неабходнасці карэктуючы іх гістарычны змест адпаведнымі агаворкамі. Так, гэта не найлепшае выйсце. Але наватарства ў выкладзе ўвядзення “Летувы” – тое, ад чаго мы адмовіліся гадоў дзесяць назад – таксама не вырашае ўсіх праблемаў. Да таго ж стварае новыя.

Пытанне наконт часу завяршэння тэрытарыяльнага фармавання ВКЛ з’явілася магчыма з няўважлівасці, бо пра войны пачатку 16 ст. я акурат і пісаў, калі гаварыў пра канчатковае вызначэнне тэрыторыі дзяржавы (гл. с. 119-120). Так, ВКЛ страціла ў іх вялізныя абшары, але страціла акурат тыя землі, якія вагаліся паміж Вільняй і Масквой (Смаленск – асобны выпадак). Засталіся ж вобласці, якія “гравітавалі” да Вільні.

Незаслужаным лічу папрок у “залагоджванні” полацка-інфлянцкага канфлікту першых дзесяцігоддзяў 13 ст. (с. 190-191). У спецыяльных артыкулах мне ўжо даводзілася звяртацца да гэтай праблемы і даводзіць, што ў нас няма фактаў, каб гаварыць пра адкрытую вайну Полацка з Інфлянцкім ордэнам у 13 ст. Крыніцы паведамляюць толькі пра два эпізоды ваеннага сутыкнення. Затое больш прыкладаў іх збліжэння на аснове супольных інтарэсаў (гандаль, супрацьстаянне паганцам). Настойванне на ранейшым трактаванні іх узаемаадносінаў як варожых, на маю думку, сведчыць пра трываласць стэрэатыпу, а канкрэтней – панславісцкай ідэалагемы расейскай і савецкай гістарыяграфіі.

Шукаючы больш дакладнага азначэння рэлігійнай палітыкі вялікіх князёў, трэба памятаць пра яе канкрэтныя праявы. Калі прывілеі 1387 і 1413 гг., якія я меў на ўвазе, гаворачы пра “нецярпімасць”, адкрыта дыскрымінавалі праваслаўных, то гэта не проста “пратэцыя” каталіцтва (с. 191). Памяркоўнасць і талераванне праваслаўя сталі тыповымі для рэлігійнай палітыкі наступных Ягайлавічаў, але не для Вітаўта.

На малое адрозненне дзяржаўнага ладу ВКЛ ад Маскоўскага княства ў першай палове 16 ст. я звяртаў увагу адмыслова, і тлумачыў гэта прававым становішчам шляхты. Сапраўды, на той час палітычная сістэма Вялікага Княства заставалася блізкай не столькі дэмакратычнага ладу еўрапейскіх рэспублік, колькі аўтакратычнай мадэлі Масквы. І параўнанне судзібнікаў, згаданых А.Краўцэвічам (с. 192), выяўляе невялікую розніцу. Што да аўтаноміі паасобных земляў, то гэта датычыць іншай асаблівасці ВКЛ. Яна характарызуе не столькі яго палітычны лад, колькі тэрытарыяльную будову дзяржавы.

Этнічная ідэнтыфікацыя эліты ВКЛ сапраўды застаецца адной з самых складаных праблемаў, але крытыка майго тэксту тут не канструктыўная. Сцвярджэнні пра тое, што “ўсе магнацкія роды ВКЛ ужо ў 17 ст. становяцца польскімі”, а “ў 14 – 16 ст. эліта ВКЛ, незалежна ад этнічнага паходжання, жыла і дзейнічала ў кантэксце ‘русінскай’ культуры”, “працавала на культурны патэнцыял сучасных беларускага і ўкраінскага народаў” (с. 192), цяжка ўспрыняць сур’ёзна. Бо што б мы тады рабілі, напрыклад, са славытым князем Астрожскім, з Агінскімі і Стэткевічамі ў першым выпадку, або з Гаштаўтамі і Радзівіламі ў другім? Але справа нават не ў такім механічным размежаванні. Здаецца, А.Краўцэвіч на падставе факту моўнай паланізацыі гатовы аўтаматычна запісваць такіх магнатаў паякамі, выкрэсліваючы з поля іхранейшай культуры. Падобны падыход абсалютна непрымальны, асабліва для першай паловы 17 ст.

Самыя прынцыповыя разыходжанні выявіліся ў нашых трактаваннях Крэўскай і Люблінскай уній, а таксама ў ацэнцы шляхецкай дэмакратыі. І шкада, што А.Краўцэвіч пачаў з высвятлення нацыянальнай прыналежнасці маіх поглядаў: неаднаразова па падкрэсліў, быццам я “пераняў” польскія ацэнкі гістарычных падзеяў (с. 193), таму і ў ацэнцы Крэўскай уніі прадстаўляю погляд, “ідэнтычны поглядам польскіх гісторыкаў” (с. 194). Прычым, падаецца гэта як адзін з хібаў выдання, варты крытыкі. Між тым, погляд не можа быць кепскі ці памылковы толькі таму, што ён “польскі”, ці які там яшчэ. Гэта таксама, як новая ацэнка не можа ўспрымацца лепшай толькі таму, што яна “свая”. У навуцы ўсё вызначаюць аргументы, абгрунтаванасць поглядаў. І калі пэўная ацэнка ці пазіцыя даследчыку падаецца больш выверанай, слушнай, то не важна, гісторыкі якой нацыі яе абгрунтавалі ці проста выказалі першымі.

Але вернемся да самога Крэўскага акту. Тое, што саюз з Польшчай і прыняцце каталіцтва былі для літоўцаў выгадным, бо спрыялі захаванню імя свайго палітычнага дамінавання ў ВКЛ і ўберагалі ад далейшай рутэнізацыі, здаецца, нікім сур’ёзна не аспрэчвалася. Гэта погляд абгрунтаваны, і ён не толькі “польскі”: выказвалі яго і немцы, у прыватнасці, Шцёкль, Форштройтар і інш. Сярод польскіх жа гісторыкаў, у сваю чаргу, былі і зусім іншыя ацэнкі Крэўскай уніі. А пра тое, які ўплыў мусіў мець гэты саюз на далейшае супрацьстаянне з Ордэнам, недвухсэнсоўна сказана і ў *Нарысе* (гл. с. 80), таму не варта было намякаць на “аслабленне мілітарнага націску” рыцараў як на забыты выйгрыш ад уніі (с. 194). Што ж да прапановы А.Краўцэвіча лічыць падпісанне Крэўскага акту “выбарам цывілізацыйнай арыентацыі”, “дэкларацыяй далучэння да заходнееўрапейскай цывілізацыі”, дык гэта нават гучыць занадта абстрактна-мадэрністычна. Вярнуўшыся ў рэаліі канца 14 ст, згадаем, што “выбраны” Ягайлам дынастычны шлюб ды шэраг звязаных з гэтым умоваў былі прапанаваныя яму польскім бокам.

Рэцэнзент канстатуе, што ў супрацьпастаўленні польскай шляхецкай дэмакратыі засілло алігархаў у ВКЛ я стаю на баку першай, а сам выяўляе прыхільнасць да алігархіі, і, палемізуючы, прапануе паглядзець на наступствы шляхецкай дэмакратыі: маўляў, яна прывяла да падзелаў Рэчы Паспалітай і паланізацыі эліты беларусаў, літоўцаў ды ўкраінцаў (с. 193). Калі б я карыстаўся прыёмам рэцэнзента, то кваліфікаваў бы гэта як “расейскі” і “польскі” погляд на дэмакратыю (у расейскай гістарыяграфіі заняпад Польшчы традыцыйна тлумачылі анархіяй, атажсамляючы з ёй дэмакратыю, але выказваліся такія думкі і ў польскай навуцы). Аднак не гэта істотна. Рэцэнзент не пагаджаецца з тым, што ў Рэчы Паспалітай склалася найбольш спелая форма станава-прадстаўнічай дзяржавы, што публічныя правы свабоднага чалавека тут былі найшырэйшыя, і што ў гэтым яна аперэдзіла многія гаспадарча больш развітыя дзяржавы Еўропы (с. 193), але яго контраргументы, на жаль, зусім непераканаўчыя. А.Краўцэвіч кажа, што пад уладай абсалютных манархаў у Заходняй Еўропе залежныя сяляне мелі больш правоў,

чым прыгонныя Рэчы Паспалітай. Ну і што? Будзьма карэктнымі. Размова ж вялася пра станы вольных людзей і дзяржаўны лад г.зв. “старога рэжыму”. Становішча ж залежных сялянаў ніяк не характарызавала ўзроўня дэмакратыі ў дзяржавах 16 – 18 ст. З іншага боку, прадстаўленасць мяшчанаў ці сялянаў у парламентах скандынаўскіх дзяржаў, да чаго апелюе рэцэнзент, таксама не сведчыць пра іх большую дэмакратыю. Гаворачы пра прысутнасць сялянаў у парламенце (што не было вялікай рэдкасцю ў Еўропе), трэба было б сказаць пра іх палітычную ролю, што яны вырашалі. А яны ніколі не з’яўляліся самастойнай сілай, як, зрэшты, і прадстаўленыя ў парламенце мяшчане, кампетэнцыі якіх звычайна зводзіліся да збору падаткаў ці данясення інфармацыі аб прынятых пастановах да радаў сваіх гарадоў (як у Нідэрландах). Так, у сойме Рэчы Паспалітай не было прадстаўніцтва сялянаў і мяшчанаў (пра што і ў *Нарысе* гаварылася). Сойм адлюстроўваў рэальную растаноўку палітычных сілаў у дзяржаве. Затое, аб’яднаўшы манарха, магнатаў і шляхту, гэты сойм з’яўляўся поўным суб’ектам суверэннітэту дзяржавы, носьбітам найвышэйшай улады ва ўсіх сферах яе жыцця. І ён выпрацаваў механізмы падтрымкі дэмакратыі ды раўнавагі ўлады, доўгі час дэманстраваў зайздросны супраціў пераразмеркаванню ўлады на карысць нейкай адной сілы (манарха ці алігархаў), што і падкрэслена ў кнізе.

З соймаваннем даўно звязвалі анархію і гібель шляхецкай рэспублікі, паўтараючы гэты тэзіс і Аляксандр Краўцэвіч. А мне ў *Нарысе* акурат і карцела запярэчыць такому погляду. Не трэба забывацца пра радыкальную змену міжнароднай сітуацыі ў Усходняй Еўропе ў сярэдзіне – другой палове 17 ст., пра пераразмеркаванне сілаў у гэтым рэгіёне ў некарысны для Рэчы Паспалітай бок. Неэфектыўнасць працы вальнага сойму ў перыяд г.зв. анархіі была не ў апошнюю чаргу абумоўлена і стараннямі суседзяў. Не спісваючы адказнасці за лёсы шляхецкай рэспублікі з яе сенатараў і паслоў, я гатовы зноў сцвярджаць, што галоўныя прычыны катастрофы гэтай дзяржавы не ў яе дэмакратычным ладзе. Калі б не знешнія сілы, Рэч Паспалітая пэўна магла б выжыць са сваім ладам і адаптавацца да новых умоваў, здольнасць да чаго засведчыў вальны сойм апошніх гадоў, які стаў нарэшце цэнтрам рэфармавання дзяржавы. Дарэчы, Яўген Анішчанка, лепшы на сёння знаўца праблемаў інкарпарацыі Беларусі ў склад Расейскай імперыі, прыйшоў да радыкальнага перагляду прычын пагібелі Рэчы Паспалітай і смела адмаўляе згубную ролю “анархіі” (шляхецкай дэмакратыі) ў яе заняпадзе.

Такім чынам, параўноўваючы абсалютныя манархіі са шляхецкай рэспублікай, трэба помніць, што не ўсё так проста і з “наступствамі” шляхецкай дэмакратыі, не кажучы пра рознасць досведу і каштоўнасцяў, якія сцвярджаліся гэтымі рознымі, антаганістычнымі формамі дзяржаўнага ладу. Але ж, здавалася, мы даўно пераканаліся, што ў свабоды няма альтэрнатывы...

Лазько Р.Р., Кротаў А.М., Мязга М.М. Беларусь у еўрапейскай палітыцы. 1918 – 1925 гг. Нарысы. – Гомель: ГДУ імя Ф.Скарыны, 2003. – 126 с.

Выданне ўяўляе сабой зборнік нарысаў, прысвечаных міжнароднаму аспекту “беларускага пытання” ў 1918 – 1925 гг. Прычым сярод матэрыялаў выразна дамiнуе тэматыка, звязаная з адносінамі Польшчы і польскіх элітаў да ідэі беларускай дзяржаўнасці. Аўтарамі тэкстаў з’яўляюцца даследчыкі з Гомеля. Р.Лазько падрыхтаваў наступныя сюжэты – “Фарміраванне асноў усходняй палітыкі польскай дзяржавы ў XX ст.”, “Беларусь ва ўсходняй палітыцы Польшчы (1919 год)”, “Перадновым паваротам (заместзаклучэння)”; М.Мязга – “Барацьба ўрада БНР за інтарэсы Беларусі на міжнароднай арэне” і “Беларускі нацыянальны рух у барацьбе з Рыжскім мірам”; А.Кротаў – “Народ, пакінуты на волю лёсу: беларусы ў пасляверсальскай Польшчы” і “Знешнепалітычная актыўнасць Польшчы ў асвятленні беларускага перыядычнага друку (1920-1925). Навуковым рэдактарам зборніка з’яўляецца Рыгор Лазько.

Аўтары *Нарысаў* імкнуча прасачыць уплыў на гістарычны лёс беларускага народу барацьбы суседніх дзяржаў за кантроль над геапалітычнай прасторай Беларусі. Яны зыходзяць з пераканання, што дзяржавастваральныя памкненні беларусаў неабходна даследаваць у кантэксце тагачаснай міжнароднай палітыкі.

Алесь Смалянчук

Герольд Litherland. 2002. № 3-4 (7-8).

Чарговы намар беларускага геральдычнага часопіса (выдавец і рэдактар Аляксей Шаланда) змяшчае матэрыялы, якія выходзяць далёка па-за межы геральдыкі. Звяртае на сябе ўвагу вялікі і цікавы блок крыніцазнаўчых матэрыялаў, сярод якіх, у прыватнасці, трэба адзначыць артыкулы Ю.Гардзева (Гародня-Кракаў) *Крыніцы па гісторыі Горадні ў кракаўскіх сховішчах* і А.Шаланды *Пергаміны канца XVI-XVII ст. на лацінскай і польскай мовах у фондах Гарадзенскага дзяржаўнага гісторыка-археалагічнага музея*. Геральдыка прадстаўленая артыкуламі Дз.Дука *Матэрыялы да геральдычнай карты месцазнаходжання двароў полацкай шляхты XVI-XVII ст.* і С.Амелькі *Геральдычныя, генеалагічныя і этыграфічныя крыніцы Беларусі: Горадня*. Апроч таго ў нумары змешчана рэцэнзія Г.Семенчука на кнігу П.Лойкі *Шляхта беларускіх зямель у грамадска-палітычным жыцці Рэчы Паспалітай другой паловы XVI – першай трэці XVII ст.* (Мінск, 2002), цікавае паведамленне Я.Марозава *Фальшаванне дакументаў аб шляхоцкім паходжанні на Беларусі ў другой трэці XIX ст.* ды іншыя тэксты. Асабліва сцю часопіса з’яўляецца публікацыя тэкстаў дакументаў. Аналітычныя і дакументальныя матэрыялы нумара павінны зацікавіць беларускіх гісторыкаў і, у першую чаргу, медыевістаў.

Трэба, аднак, звярнуць увагу рэдакцыі на тое, што досыць цяжка зразумець прыныцы адбору матэрыялаў у раздзелы *Артыкулы*, *Паведамленні* і *Крыніцы*.

Да таго ж у *Змесце* адсутнічае інфармацыя пра артыкул С.Токця *Дэмаграфічнае развіццё вёскі Бершты ў часы Расійскай імперыі* (с. 94-97).

Алесь Смалянчук

Kubiak S. Znaleziska monet z lat 1146-1500 z terenu Polski: Inwentarz / Przy współudziale B.Paszkiewicza. Poznań, 1998. – XVIII, 348 s., 50 tabl.

Падрыхтоўка да друку і друк зроблены фірмай Збігнева Бартковяка з Познані, які сам з'яўляецца вядомым аматарам старажытных манет. Зараз інвентар утрымлівае звесткі пра адзінкавыя знаходкі і скарбы манет 1146 – 1500 гг. з 1003 населеных пунктаў. Ён з'яўляецца вынікам прыцы па верыфікацыі знаходак манет гэтага перыяду, якая фінансавалася на працягу некалькіх гадоў польскім Камітэтам навуковыхдаследаванняў і выконвалася кракаўскай даследчыцай Станіславай Кубяк і варшаўскім навукоўцам Барысам Пашкевічам. Беларускі чытач зверне ўвагу на дэцэнтралізацыю даследаванняў у нашых суседзяў, з аднаго боку, а з другога – на кааперацыю даследчыкаў з розныхасяродкаў, што для нас з'ява не штодзённая.

Стандартныя звесткі ўтрымліваюць: чаргавы нумар, прывязку да населенага пункта, нумар знаходкі на дадзенай тэрыторыі, дату адкрыцця, дакладную лакалізацыю, умовы выяўлення, тара, склад і апісанне (схема: дзяржава – ўладар – нумар пазіцыі апісання – намінал – манетны двор – прывязка да каталога – дата (калі датаваная) – колькасць аднатыпных манет – зборы – крыніца інфармацыі).

Пры карыстанні трэба памятаць, што апісанне знаходак падзелена на тры часткі па іх храналогіі: 1146– 1300, 1301 – 1500 і недакладныя. У інвентары маецца індэкс уладароў, дзяржаваў і манетных двароў, індэкс мясцовасцяў. Да выдання дададзены камлект картаў.

Звыш 200 польскіх музеяў і шэраг прыватных асобаў адказалі станоўча на запыты аўтараў аб перадачы ўступных звестак пра ўтрыманне у зборах манет другой паловы 12– 15 ст. Такія стасунакі даследчыкаў з музеямі прыемна здзіўляюць ў параўнанні з закрытасцю інфармацыі большасці музеяў сістэмы беларускага Міністэрства культуры.

Іван Сінчук

Нумизматика українських земель: Анотований бібліографічний показник. Львів, 1998. – 270 с.

Трэба прызнаць, што ўкраінскія выданні, тым больш рэгіянальныя, даходзяць да Беларусі значна пазней за польскія ды расейскія, а некаторыя так і застаюцца невядомымі. Адно з такіх патрэбных, але рэгіянальных і малатыражных выданняў – праца па бібліяграфіі нумизматыкі Украіны дэкана гістарычнага факультэта Львоўскага ўніверсітэта Рамана Шуста.

У кнізе вылучаюцца асобныя блокі публікацый па агульных праблемах украінскай нумізматыкі, знаходак асобных манетаў і скарбаў, даследаванні гісторыі вытворчасці манет, грашовага абарачэнню і грашовага ліку. У пераліку 1855 пазіцый, але сустрэкаецца дубліраванне.

Не вельмі зразумелы прыныцып адбора працаў. Напрыклад, занатаваныя частыры працы беларускіх даследчыкаў (Рабцэвіч В.Н., Сінчук І.І.), дзье з іх выйшлі ў украінскіх выданнях астатнія – у Леніградзе і Кішынёве. Пра ўкраінскія публікацыі аўтараў з-за межаў Украіны ўсё зразумела, а да “замежных” працаў гэтай катэгорыі аўтараў патрэбна тлумачэнне. Калі збіраецца ўсё, што мае дачыненне да тэрыторыі Украіны і да агульных праблемаў грашовага абарачэння, то беларускіх публікацый, што задавальняюць гэтым крытэрыям, значна больш.

Трэба абавязкова памятаць пры карыстанні, што карэктурна кнігі не вельмі добрая, таму знайсці нямецкія, французскія ці польскія выданні, калі дакладна арыентавацца на паданае ў даведніку, часам немагчыма. Аблягчае пошук іменны паказальнік, які месціцца на апошніх старонках. Апісанне часам мае анатацыю, але не заўсёды. Напрыклад, засталася без анатацыі такая цікавая, але не вельмі зразумелая пазіцыя як “Вісник Краевого Комисариату Української Народної Республіки на Холмщину, Підляше й Поліссе. Бересте, 1918 – числа 1, 4, 8, 9, 11, 13, 15”, якая знаходзіцца ў раздзеле “Украінскія землі ХХ ст у нумізматычных даследаваннях” (с. 230).

Сам аўтар “Бібліяграфіі” ставіцца да выдання як да першай спробы, але дарма яго недаацэньвае. Паказальнік патрэбны, бо ўжо дзесяці год, як спыніўся друк усесаюзных нумізматычных бібліяграфій, а ён апісвае працы гэтага перыяду і тым самым адкрывае доступ да іх.

Іван Сінчук

Зварыч В., Шуст Р. Нумізматыка: Довідник. Тернопіль-Львів, 1998. – 464 с.

Першым уражаннем, калі давялося пачуць пра новы ўкраінскі даведнік *Нумізматыка*, было здзіўленне: “Што, ізноў чарговае выданне *Нумізматычнага слоўніка* Зварыча?” Але выдадзеная Уладзімірам Зварычам і Раманам Шустам кніга аказалася абсалютна іншым выданнем, даволі вялікага фармату, памерам каля 38 аркушаў са шматлікімі ілюстрацыямі, якія прывязаныя да артыкулаў. Адным словам, гэта адэкватны адказ на з’яўленне такога ж памеру, аб’ёму і якасці польскага *Нумізматычнага лексікона* Анджэя Мікалайчыка 1994 г. Названыя даведчыныя выданні, трэба заўважыць, не дубліруюць, а дапаўняюць адно другое нават на ўзроўні асобных артыкулаў.

У спісе літаратуры – 344 пазіцыі, што амаль удвая больш за колькасць ужытых працаў пры падрыхтоўцы “Нумізматычнага слоўніка” 1976 г. У Зварыча. Памер тэкста ў параўнанні са старым слоўнікам павялічыўся амаль у пяць разоў.

На жаль, здабытак першага ўкраінскага выдання *Нумізматычнага слоўніка* 1972 г. – указанне пры артыкулах спасылка на літаратуру ў выглядзе лічбаў,

што адсылалі да нумэраванага спісу – у дадзеным даведніку не выкарыстаны. Такая сістэма дазваляла карыстацца слоўнікам як тэматычным бібліяграфічным паказальнікам і спрашчала далейшыя пошукі інфармацыі. Але захавалася добрая знаходка другога выдання *Нумізматычнага слоўніка* 1976 г. – спіс артыкулаў ў канцы працы з паданымі старонкамі. Гэта асабліва важна для таго, хто не вельмі ўпэўнена чытае па ўкраінску, бо дапамагае не прапусціць пры пошуках патрэбнае слова.

Даведнік У.Зварыча і Р.Шуста – неабходнае падручнае выданне ў бібліятэцы кожнага гісторыка. Іншая справа, што ён амаль недаступны, нават у Нацыянальнай бібліятэцы Беларусі гэтай кнігі няма.

Іван Сінчук

Mažieji Lietuvos istorijos paminklai. Nacionalinio M.K.Čiurlionio dailės muziejaus numizmatikos skyriaus rinkiniuose. Vilnius, 1999 – 144 p.

Гістарычныя помнікі Малой Літвы – гэта вытраўны альбом-манаграфія, якая апісвае рэчы з фондаў аддзелу нумізматыкі Нацыянальнага мастацкага музея М.К.Чурлёніса ў Коўне. Кніга вялікага фармата на прыстойнай паперы са шматлікімі каляровымі ілюстрацыямі выдадзена ў рамках праграмы святкавання 80-й гадавіны Літоўскай Рэспублікі.

Тэксты кароткія, але змястоўныя, ёсць невялікае рэзюме на ангельскай мове. Раздзелы прысвечаны манетам, настольным медалям, дзяржаўным ўзнагародам, асобным фалерыстычным помнікам.

У кнізе зроблена нязвычайна для падобных выданняў рэч – каля кожнага экспаната пададзены не толькі атрыбуцыя, але і матэрыял, памеры, вага і нават інвентарны нумар.

Кідаецца ў вочы, што ўсе манеты з ліку першых дэнарыяў Вялікага Княства Літоўскага с надпісам кірылічнымі літарамі “ПЕЧАТЬ” павёрнутыя тым бокам, які не ўтрымлівае гэтай легенды. Тут усё зразумела без каментарыяў. Падобна, таму і літоўскія зліткі без абгрунтавання называюцца ў тэксце “копамі”, бо літоўскае, відаць, па паходжанню слова “ізрой”, якое часамі сустракаецца на саміх літоўскіх злітках, бывае надрапанае кірылічнымі літарамі. Што зробіш? Гэта асабліва сціма нацыянальнай музейнай справы.

Мастацкі музей М.К.Чурлёніса ў Коўне адрозніваецца ад іншых тым, што менавіта яму пры “першых Саветах” перадалі штэмпелі манетнага двара Літоўскай Рэспублікі і мадэлі да іх вырабу, праекты банкнотаў гэтага часу, дзе яны і засталіся. Усе названыя аб’екты ёсць на старонках выдання. Ні адзін з музеяў Літвы, нават Нацыянальны гістарычны ў Вільнюсе, не можа ў гэтым раўняцца да ковенскага музея М.К.Чурлёніса.

Упрыгожанне кнігі – фалерыстычныя помнікі. Трэба сказаць дзякуй укладальнікам, што яны падалі не толькі літоўскія дзяржаўныя і недзяржаўныя ўзнага-

роды ў метале, але і папяровыя ордэны-пасведчанні “лясных братаў” пасляваеннага часу. Выдатная паліграфія і якасныя колеры (дызайнерская праца і папярэдняя падрыхтоўка графікі ў кнізе бездакорныя), робяць гэтыя паперы з пацёртацамі і падцёкамі ці не самымі хвалоючымі дакументамі эпохі. Мяркуючы па публікацыях падобных пасведчанняў у друку ў апошнія гады – гэта асабісты ўклад Станіслава Саяўскаса, аднаго са складальнікаў кнігі.

Іван Сінчук

Славянскі свет: міжэтнічныя адносіны на мяжы трэцяга тысячагоддзя: Зборнік матэрыялаў міжнароднай навукова-практычнай канферэнцыі студэнтаў і аспірантаў вышэйшых навучальных устаноў, 16-17 лістапада 2001 г. / Брэсцкі дзяржаўны ўніверсітэт імя А.С.Пушкіна. Брэст, 2002. – 303 с.

Зборнік матэрыялаў канферэнцыі выдадзены ў звычайным кніжным фармаце ў мяккай вокладцы накладам 100 асобнікаў у выдавецтвы Берасцейскага дзяржаўнага ўніверсітэта. Ён утрымлівае 67 тэкстаў выкладчыкаў, аспірантаў і студэнтаў на расейскай, беларускай і польскай мовах памерам у 4–5 старонак. Усе тэксты падзелены на восем раздзелаў: 1) Этнагенез славянскіх народаў. Праблемы складвання этнічных культур і дзяржаўных межаў у славянскім свеце, 2) Праблемы фарміравання нацыянальнай самасвядомасці, 3) Міжканфесійныя адносіны ў славянскім свеце, 4) Узаемаўплыў культур славянскіх народаў, 5) Этнічныя меншасці ў славянскім свеце, 6) Славянскі свет: гісторыя і сучаснасць, 7) Гендэрныя праблемы ў славянскім свеце, 8) Славянскі свет: гістарыяграфія і крыніцазнаўства.

Зборнік адкрываецца тэкстамі пленарных выступленняў С.Жлобы “Этнакультурныя кантакты на беларускім Палессі ў старажытнасці”, А.Каспяравічуса “Этнічныя працэсы на літоўска-беларускім памежжы і літоўская грамадская думка ў 20 стагоддзі (да 1940 года)”, А.Вабішчэвіча “Грамадска-культурныя ўзаемаадносіны беларусаў і палякаў у 20 стагоддзі (на прыкладзе міжваеннага дваццацігоддзя)”.

Найбольшую цікавасць выклікаюць матэрыялы раздзела пра этнічныя меншасці. З дзесяці выступаў сем прыйшлося на праблемы жыдоўскага насельніцтва, адно – украінскага, адно – расейскага і адно – у сіх нацыянальных меншасцей.

Іван Сінчук

Zbornik radova 3. Međunarodnog numizmatičkog kongresa u Hrvatskoj. 11-14 Listopada 2001. Hotel «Histrìa» – Pula – Hrvatska = Proceedings of the 3rd international numismatic congress in Croatia. October 11th-14th, 2001. Hotel «Histrìa» – Pula – Croatia. Pula, 2002† – 264 s.

Міжнародны нумізматычны кангрэс у Харватыі ладзіцца з перыядычнасцю раз на тры гады. У 2001 г. адбыўся трэці, які прайшоў пад патранажам Харвацкай

Акадэміі навук і мастацтваў і адміністрацыі г. Пулы. Матэрыялы былі выдадзеныя накладам 300 асобнікаў.

Большая частка з 28 надрукаваных дакладаў прысвечана антычным манетам – іх 8. Гісторыі сярэднявечча прысвечаныя 4 даклады, спецыяльным тэмам, звязаным з нумізматыкай (related topics) – 8, медальернаму мастацтву – 4. З практычнага пункту гледжання для беларускага чытача найбольш карысны блок з “каля-нумізматычнымі” тэмамі. У ім можна знайсці артыкулы пра праект лексікона нумізматычнай іканаграфіі, распрацоўку камп’ютэрнай каталагізацыі музейных нумізматычных збораў, аб каменаратывічных манетах і іншых.

З сярэдневечнай тэматыкі трэба адзначыць даследаванне канадскага навукоўца М. Дымніка аб “вечным” пытанні ўсходнеславянскай нумізматыкі – суадносінах куны пісьмовых крыніцаў і рэальнай сярэбранага грыўны часоў Кіеўскай Русі. Беларускія аўтары прадстаўлены працай аб вывучэнні дробных кампанентаў складу старажытных загатоўак манет і плombaў, адпадаў манетнай вытворчасці, саміх манет і плombaў са свінца, медзі і срэбра, што было зроблена з дапамогай паўколкаснага апытчнага спектральнага аналізу (Sintchouk I., Filonov V. About several numismatic subjects from the physico-chemical point of view).

Працоўныя мовы канферэнцыі і, адпаведна, надрукаваных тэкстаў, харвацкая, нямецкая, ангельская, італьянская. Тэксты на замежных мовах друкуюцца ў аўтарскай версіі, што пазначаецца ў кожным выпадку. Уздзельнікі прадстаўлены геаграфічна даволі шырока: Грэцыя, Іспанія, Італія, Канада, Англія, Расея, Беларусь, Албанія, Румынія, Балгарыя, ЗША, Польша.

Іван Сінчук

Lietuvos archeologija. T. 21. Vilnius, 2001. – 452 p.

Літоўская археалогія апошніх гадоў захавала свой ранейшы вялікі фармат, цвёрдую вокладку, але значна палепшыла дызайн, якасць паперы і друку. Чарговы 21 выпуск прысвечаны 85-годдзю вядомай літоўскай даследчыцы Рэгіны Волкайтэ-Кулікаўскай.

У томe ёсць бібліяграфія юбіляра: з 1943 г. па 2001 г. яна надрукавала 350 працаў. Яна ўзгадваецца на працягу 1949 – 2001 гг. у 283 працах. З цікавасцю чатаецца эса пра навуковы шлях члена-карэспандэнта Акадэміі навук Літвы Р. Волкайтэ-Кулікаўскай, якое належыць пярэму літоўскаму археалагу Гінтаўтасу Забелы.

Мова матэрыялаў літоўская, расейская і польская. Артыкулы забяспечваюцца вялікімі рэзюме на ангельскай (або нямецкай) і рускай мовах. Выдатныя магчымасці сучаснай паліграфіі выкарыстоўваюцца яшчэ не цалкам – па старой археалагічнай традыцыі шмат графічных выяваў аб’ектаў. Фатаздымкі друкуюцца рэдка (высокая якасць друку дазваляе дакументаваць фатаздымкамі нават трапалагічныя даследаванні рэчаў, як можна пабачыць у гэтым томe).

У томе надрукавана 38 артыкулаў, прыблізна чацвёртая частка матэрыялаў належыць беларускім аўтарам (Л.Д.Побаль, Г.В.Штыхаў, Я.Г.Зверуга, М.І.Лашанкоў, Л.В.Дучыц, В.І.Шадыра, І.І.Сінчук, Я.Г.Рыер, Г.М.Семенчук, Э.М.Зайкоўскі).

Беларускаму чытачу прасцей карыстацца матэрыяламіна добра вядомай яму расейскай мове, напэўна у першую чаргу ён звернецца да іх 3 матэрыялаў па сярэднявеччы прыцягваюць увагу артыкулы В.В.Сядова “Літва і крывічы”, Г.В.Штыхава “Яцвягі па Іпацьеўскаму летапісному зводу”, І.Станкуса “Агляд вытворчасці жалеза ў Літве”, У.І.Кулакова “Унікальны экспанат музея “Прусія”, А.Блюене “Балці зааморфны стыль позняга жалезнага века”, Я.Г.Рыера “Прыдняпроўе ў сярэдняе вякі”, Т.Бергі “Літоўскія элементы на могілках Аўгустынішкі і Слуцішкі 14 – пачатку 17 ст.”, Л.Квізікевічуса “Нумізматычны матэрыял рэгіёна Ніжняга Панямоння”.

Іван Сінчук

Загароддзе-1: Матэрыялы Міждысцыплінарнага навуковага семінара па пытаннях даследавання Палесся (Мінск, 19 верасня 1997 г.). Мн., 1999. – 100 с.

Загароддзе-2: Матэрыялы навукова-краязнаўчай канферэнцыі “Палессе – скрыжаванне культур і часу”. 25-27 верасня 1999 г., Беласток. Мн., 2000. – 209 с.

Загароддзе-3: Матэрыялы навукова-краязнаўчай канферэнцыі “Палессе ў XX стагоддзі”. 1-4 чэрвеня 2000 г., Беласток. Мн., 2001. – 319 с.

Усе тры зборнікі з’яўляюцца вынікам дзейнасці грамадскага аб’яднання *Заходнепалескае навукова-краязнаўчае таварыства “Загароддзе”*, якое было заснаванае групай энтузіастаў у 1995 г. Аддзяленні таварыства дзейнічаюць у Менску, Берасці, Драгічыне, Кобрыне, Лунінцы, Белазёрску, Бярозе, Пружанах, Століне, Гароднай Столінскага раёна, Віцебску, Гародні, Стаўбцах, Дуброўне, Тураве, Маскве. Старшынёй таварыства з’яўляецца Ф.Д.Клімчук, супрацоўнік Інстытута мовазнаўства імя Я.Коласа НАН Беларусі.

Кола пытанняў, якое цікавіць членаў таварыства – гісторыя, культура, мова і мастацтва этнакультурнага рэгіёну Заходняга Палесся.

Выдаюцца зборнікі ў вялікім фармаце на добрай паперы, ва ўсіх вытрыманы адзіны стыль дызайну. Наклад рос ад выпуску да выпуску – 200, 260, 300 асобнікаў, павялічваліся і аб’ёмы – 5, 19 і 28 аркушаў. Мова артыкулаў расейская, беларуская, польская, украінская. У трох выпусках надрукавана звыш сотні артыкулаў.

3 другога выпуску артыкулы у зборніках дзеляцца на фармальныя блокі: 1) археалогія, 2) гісторыя, этнасацыялогія, культуралогія, 3) фалькларыстыка, этналінгвістыка, этналогія, 4) тапаніміка, дыялекталогія, 5) літаратуразнаўства, 6) краязнаўства. У трэцім выпуску блокі былі наступныя: 1) край, мова, самасвядомасць, 2) традыцыйная культура, 3) рэлігійная культура, 4-9) гісторыя па перыядах (пачатак 20 ст., 1915-1921, 1929-1939, 1939-1941, 1941-1945, 1960-1990), 10) лёсы, постаці, даследаванні.

У зборніках выразна адчуваецца моцная “мовазнаўчая” плынь. Вялікая частка матэрыялаў звязаная з праблемамі народных гаворак. У лік абраных матэрыялаў гістарычнай тэматыкі можна аднесці з першага выпуску артыкулы Ф.Клімчука “Феномен Палесся” і “Палесскі тапонім “Загородзе”, В.Мартынава “Этнічны склад насельніцтва старажытнага Палесся”, А.Бацошка “Старажытныя шляхі Заходняга Палесся”, з другога выпуску – У.Ісаенка “Этнакультурнае асяроддзе ў старажытным Палессі”, Л.Дучыц “Роля мазаўшан у этнічнай гісторыі Заходняга Палесся”, В.Вяргей “Пачатак рассялення славян на тэрыторыі Тураўскай зямлі”, В.Хвірысюк “Палескае ваяводства ў 1920-1925 гг.: міжнацыянальныя дачыненні і палітычнае становішча”, Я.Квачука “Бежанства 1915 г. на Палессі”, з трэцяга выпуску – А.Кіштымава “Эканамічны патэнцыял Палесся ў пачатку 20 ст.”, І.Матус “Бежанства 1915 г. ва ўспамінах жыхароў вёскі Давідовічы Бельскага павета”, Э.Мазько “Палессе ў канцэпцыях беларускіх палітычных партый Заходняй Беларусі”, Г.Маецкага “Праблема этнічнага самавызначэння палешукоў у міжваеннай Польшчы”, Г.Церабунь “Архіўныя крыніцы і друкаваныя выданні да гісторыі Палесся міжваеннага перыяду ў зборах Дзяржаўнага архіва Брэсцкай вобласці”.

Іван Сінчук

XII Internationaler Numismatischer Kongress Berlin 1997: Akten – Proceedings – Actes. T.I-II. Berlin, 2000. – 1488 с.

Матэрыялы 12 міжнароднага нумізматычнага кангрэсу, які адбываўся ў Берліне ў 1997 г., пабачылі свет праз некалькі гадоў. Сусветныя нумізматычныя кангрэсы адбываюцца не часта і кожны раз у іншай краіне. Асноўны цяжар па арганізацыі 12 кангрэсу і падрыхтоўцы матэрыялаў прыняў на сябе Дзяржаўны музей Берліна (кіраўнік мюнцкабінета Бернд Клоге).

Міжволі хочацца апісваць выданне не звычайнымі друкарскімі аркушамі ці старонкамі, а больш проста – як два цяжкіх фаліянты агульнай вагою ў пяць кілаграмаў. Гэтыя цёмна-шэрыя тамы вялікага фармату з агульнай пагінацыяй у выдатным паліграфічным выкананні на шыкоўнай паперы з цвёрдымі вокладкамі маюць 1488 старонак. У дзвюх кнігах утрымліваецца 200 артыкулаў, ілюстрацыі чорна-белыя, шматграфікаў і табліцаў. Даклады апублікаваныя на нямецкай, англійскай, італьянскай, іспанскай і французскай мовах. У канцы другога тома пададзены паштовыя адрасы аўтараў.

Агульны змест падаецца толькі ў першым томе. Матэрыялы падзелены на шэсць секцый: 1) нумізматыка і гістарычная навука, 2) антычная нумізматыка (архаіка і класіка, элінізм, кельты, Рымская рэспубліка, Рымская імперыя, правінцыі Рыма, позняя антыка), 3) нумізматыка сярэднявечча (Візантыя, раннія і развітае сярэднявечча, позняе сярэднявечча), 4) нумізматыка Новага часу, 5) арыентальная нумізматыка, 6) медалі.

Тамы матэрыялаў даюць уяўленне пра стан сусветнай нумізматыкі. Агульная тэндэнцыя – націск на самыя артэфакты (нумізматыка застаецца па ранейшаму дысцыплінай рэчазнаўчай), найперш на аб’екты часоў дрэннай забяспечанасці пісьмовымі крыніцамі, дзе манеты могуць шмат дадаць да ведаў пра эпоху.

Звяртае ўвагу, што 15 працаў прысвечаны складу стопаў металу і выкарыстоўваюць найноўшыя фізікахімічныя тэхналогіі. Гэта амаль на парадак вышэй за долю падобных працаў апошніх гадоў у выданнях на абшарах былога Савецкага Саюза. Тэксты прыемна чытаць. Яны ўтрымліваюць неабходны мінімум звестак пра прыбор, энэргію, арбіты, вялічыню памылкі, папярэдняю падрыхтоўку паверхні аб’екта. І пры тым чыста “тэхнічныя” аспекты ігнаруюцца. Уся ўвага на вынікі і іх інтэрпрэтацыю.

Польша прадстаўлена тэкстамі дакладаў М.Мельчарэка, Р.Цёлэка, Я.Бодзэка, Б.Хачэўскай, Р.Пенькоўскага, Б.Ліхоцкай, М.Саламона, С.Суходольскага, А.Буршэ, Б.Пашкевіча, Т.Шчурэка. 3 постсавецкіх рэспублік прадстаўлены Беларусь дакладам І.Сінчука і В.Зайцавай, Расея – Ю.Дзюкава і Т.Смекалавой, Н.Фраловай, В.Поціна, Н.Івачкінай, А.Мельнікавай, Я.Шчучкай, Літва – Э.Іванаўскаса, Л.Квізкевічюса, Эстонія – І.Леймуса, Узбекістан – Б.Кочнева. Не ўсе матэрыялы ўвайшлі ў выданне – было заяўлена 404 даклады (іх “абстрактны” выдадзены асобнай кнігай ў Берліне ў 1997 г.). Так, не быў надрукаваны вельмі цікавы тэкст украінскай даследчыцы Р.Яўшавай-Амельянчык аб плацёжных злітках, што назапашваліся амаль паўтара стагоддзя ў музеях Украіны (ён выйшаў у украінскім часопісе “Нумізматыка і фалерыстыка”). Шкада, што не быў надрукаваны даклад С.Д.Сёрса (ЗША) “Новы погляд на метралогію першых мусульманскіх манет”, бо метралагічныя праблемы ісламскага ўсходу тычацца і земляў усходніх славянаў.

Іван Сінчук

Numizmatika, 2000. № 17 – 148 с.

Часопіс Славацкага нумізматычнага таварыства нязвыклы для навуковых перыядычных выданняў Еўропы, нязвыклы таму, што мае каляровыя фотаілюстрацыі. Сярод нумізматычных выданняў аналагічнага рангу ён адрозніваецца тым, што большая частка яго старонак звычайна прысвечана баністыцы. Апошні, 17 нумар не выключэнне – у ім шмат каляровых ілюстрацый і большая частка артыкулаў пра папярковыя грашовыя знакі. Па структуры ён вельмі падобны да іншых навуковых выданняў – артыкулы, хроніка навуковага жыцця, агляд літаратуры. Галоўны рэдактар – Збышэк Шустэк, артыкулы якога можна пабачыць у гэтым жа нумары.

Чарговы сюрпрыз Нацыянальнага банка Рэспублікі Беларусь – выпуск у 2001 г. купюры наміналам у 50000 рублёў, якая з’яўляецца парай-блізняткам банкноты ў 1000 рублёў – прымушае нагадаць, што ў славацкім часопісе надрукаваны артыкул пра беларускія банкноты, дзе звяртаецца ўвага на неякасную працу

аўтараў дызайна (*Denominácia meny a obeživo v Bielorusku*). Не адно з беларускіх выданняў не згадзілася друкаваць гэты артыкул напярэдадні дэнамінацыі. Тое, што памеры банкнотаў аднаго наміналу вагаюцца ў межах амаль міліметра нават па вышыні, што слайд трамплінаў у Раўбічах перавернуты, што трамплінаў да таго ж зараз толькі два, што прапорцыі знакаў не самыя лепшыя ды інш.

Рэзюме падаецца на ангельскай ці нямецкай мовах. Пры кожным артыкуле ёсць адрас аўтара, што дазваляе хутка скантактавацца пры зацікаўленасці ўзнятай тэмай. Рэдакцыя прымае артыкулы на ўсіх славянскіх мовах.

Адрас рэдакцыі: Zbyšek Šustek,
CSc., Slovenská numizmatická spoločnosť,
P.O. Box 103, 81499 Bratislava
E-mail: uzaeгато@savba.sk

Іван Сінчук

Numizmatika. T.1. Metraštis. Vilnius, 2000. – 208 p.

Нацыянальны музей Літвы ў 2000 г. распачаў выпуск зборніка *Нумізматыка*. Том выходзіць у якасным паліграфічным выкананні накладам 500 асобнікаў у фармаце сярэдніх памераў. Артыкулы на літоўскай мове маюць рэзюме на англійскай ці нямецкай мовах, расейскамоўныя артыкулы – рэзюме на літоўскай і на адной з пералічаных моваў. Змест дзеліцца на дзве асноўныя часткі – нумізматыка і медальернае мастацтва.

Зборнік выходзіць пад грыфам Нацыянальнага музея, але не з’яўляецца ведамасным у дрэнным сэнсе слова. Ён адчынены для супрацоўнікаў іншых устаноў і нават замежных даследчыкаў (з 16 артыкулаў толькі чатыры належаць супрацоўнікам музея). У першым выпуску прынялі ўдзел два беларускія аўтары. Тэматыка, да якой прывязаныя ўсе артыкулы – гэта грошы ў Вялікім Княстве Літоўскім і на землях княства як да яго ўтварэння, так і ў пазнейшыя часы. Першы нумар паказвае, як выбухова ў выніку археалагічных раскопак пашырыліся веды пра першыя манеты ВКЛ літаральна за якіх два апошніх дзесяцігоддзя (артыкулы Э. Іванаўскаса, А. Луханаса, В. Аляксеюнаса). Мяркуючы па апошніх айчынных публікацыях, беларускія даследчыкі адсталі ў гэтай тэматыцы ад літоўскіх калегаў назаўсёды. Да раздзела “Тэхніка манетнай справы” аднесены артыкулы аб сенсацыйных знаходках манетных штэмпялёў пры археалагічным вывучэнні Віленскага замка (Э. Іванаўскас і А. Кунцэвічус, Л. Квізікевічус). Вельмі пазнавальны артыкул аб гісторыі адзела нумізматыкі і ўтварэння калекцыі Нацыянальнага музея Літвы (загадчыца адзела нумізматыкі Д. Грымалаўскайтэ). Акрамя пералічаных, у зборніку ёсць працы аб знаходках скарбаў і асобных манетаў.

Цікава, ці пазітыўны прыклад арганізацыі музейнага навуковага неперыядычнага нумізматычнага выдання ў суседняй Літве паўплывае на выдавецкую актыўнасць Нацыянальнага музея гісторыі і культуры Беларусі?

Іван Сінчук

Белецкий С.В. Введение в русскую допетровскую сфрагистику: Учебное пособие для студентов специальности “Музейное дело и охрана памятников истории и культуры” / Исследование и музеефикация древностей Северо-Запада. Вып. 4. Спб., 2001. – 192 с.

Гэтая кніга – узор ідэальнага падручніка па рэчазнаўчай дысцыпліне. Прыблізна на 100-110 старонак тэкста прыходзіцца 107 табліц ілюстрацый з выявамі пятака 10 – 17 ст., на кожнай з якіх месціцца ад 5 да 15 прамалёвак пятака. Спіс літаратуры налічвае 102 пазіцыі (найчасцей фігуруюць працы Бялецкага С.В. – 14, Ліхачова М.П. – 7, Малчанава А.А. – 7, Яніна В.Л. – 9 пазіцый). Звяртае ўвагу, што ў спісе літаратуры ёсць нават рукапіс Ліхачова М.П. “Сфрагістычны альбом”, на базе якога і паўстаў вядомы двухтамовы корпус “Актовых пятака старажытнай Русі X-XV стст.” Яніна В.Л.

Складаецца кніга з сямі раздзелаў: 1) крыніцазнаўства помнікаў сфрагістыкі, 2) сфрагістыка 10 – пачатку 11 ст., 3) сфрагістыка 11 – першай паловы 13 ст., 4) сфрагістыка другой паловы 13 – 15 ст., 5) сфрагістыка Ноўгарада 13 – 15 ст., 6) сфрагістыка Пскова 14 – 15 ст., 7) руская сфрагістыка 16 – 17 ст.

Беларускаму і літоўскаму чытачу кінуцца ў вочы тэрытарыяльная эмблема “Пятака Полацкага” з “каломнамі” на рэверсе Вялікай дзяржаўнай пяці Івана IV, пятака епіскапа полацкага Дыянісія, пячаткі літоўскіх князёў і князёў-васалаў ВКЛ, шэраг рускіх княжацкіх пятака 13 – 15 ст. з выявамі, якія так падобны да выяваў на першых манетах ВКЛ (чалавечы твар (фас) у кароне, звер, вершнік з узнесеным мячом, крыж). Таксама ён зверне ўвагу на асвятленне драгічынскіх пломбаў, якія ў падручніку проста засігналізаваны, згодна са станам сучасных ведаў.

Сяргей Бялецкі параўнаў распаўсюджанасць сюжэтаў на актовых пячатках і пломбах, прапанаваў арыгінальную разгадку знікнення ў 13 ст. падвясных свінцовых пломбаў. Яны былі заменены на воскамастычныя прыкладныя пячаткі, пры захаванні за чыноўнікамі княжацкага апарату тых самых кантрольных функцый, што раней сведчыліся пломбамі “драгічынскага” тыпу.

Кнігу С.В. Бялецкага ніяк нельга назваць адаптацыяй для лёгкага чытання нанач. Гэта падручнік, па якому студэнт сапраўды можа атрымаць першапачатковыя веды па дысцыпліне, неабходныя ў рэальнай музейнай працы.

Іван Сінчук

Янин В.Л., Гайдуков П.Г. Актовые печати древней Руси X-XV вв. Т. III. Печати, зарегистрированные в 1970-1996 гг. М., 1998. – 502 с.

Некалі праца В.Л. Яніна “Актовые печати” была абвешчана двухтамовай, але поспехі археалагічных даследаванняў вымусілі выдаць трэці том. У сааўтарстве з П.Г. Гайдуковым быў складзены звод знаходак 1970 – 1996 гг., аналітычная частка падрыхтаваная В.Л. Яніным. Выданне прафінасавана Расейскім гуманітарным навуковым фондам.

Том вялікага фармату на добрай паперы з цвёрдай вокладкай мае аб'ём 63 аркушы і ўключае 100 старонак даследавання, 115 старонак звода з прамалёўкамі, 30 старонак паказальнікаў са спісам літаратуры і 238 табліц малюнкаў і фота (на жаль, у фотаілюстрацыі занадта вялікі растр). Усяго занатавана 1130 пячатак. У том увайшлі раней апушчаныя пячаткі Полацка, Пскова і Смаленска. Па зводнай тапаграфіі захоўвання пячаткі ў Беларусі зберагаюцца ў Гомельскім абласным краязнаўчым музеі, Інстытуце гісторыі НАН Беларусі, Полацкім музее “Сафійскі сабор”.

У прадмове згадваюцца сярод працяглага спісу тых, хто дапамагаў стварэнню звода, імёны беларускіх археолагаў А.А.Егарэйчанкі, П.Ф.Лысенкі, Г.В.Шпыхава. На апошняй старонцы аўтары звяртаюцца да археолагаў Расеі, Беларусі і Украіны з просьбаю дапамагаць інфармацыяй аб новых знаходках пячатак для далейшай працы над выданнем “Актавыя пячаткі”.

Іван Сінчук

Цітоў А. Сфрагістыка і геральдыка Беларусі (ілюстраваны курс лекцый). Мн., 1999. – 176 с.

Кніга выдадзеная Метадычна-выдавецкім цэнтрам Рэспубліканскага інстытута вышэйшай школы Белдзяржуніверсітэту ў аўтарскай рэдакцыі і ўяўляе сабой курс сфрагістыкі і геральдыкі з уводзінаў і 10 лекцый, якія Анатоль Цітоў на працягу некалькіх гадоў прачытаў у ВНУ Мінску для студэнтаў-гісторыкаў. Наклад па беларускім меркам вельмі вялікі – 3000 тыс. асобнікаў. Папера і друк сярэдняй якасці, вокладка мяккая, памеры звычайныя кніжныя, блок зроблены на тэрмабіндэры, з дапечатнай падрыхтоўкай графічных выяваў і фотаілюстрацый.

З 11 друкарскіх аркушаў кнігі прыблізна палова аб'ёму прыйшла на ілюстрацыі, г.зн., што самога тэкста на адну лекцыю прыходзіцца 10 – 12 стандартных старонак ці 18000 – 21000 знакаў. Такое размеркаванне матэрыялу дазваляе чытаць курс па пазначаных лекцыях. Істотна, што кожная лекцыя заканчваецца нумараванымі курсіўнымі высновамі. Тры лекцыі прысвечаны сфрагістыцы, тры – геральдыцы, а чатыры – карпарацыйнай, канфесійнай, гістарычнай і палітычнай сімволіцы.

У кнізе маецца вялікі спіс літаратуры на пяці старонках, даведкавы апарат у тэксце адсутнічае. Ілюстрацыі маюць подпісы з атрыбуцыяй і датыроўкай, але нумарацыя адсутнічае, адпаведна, няма шчыльнай прывязкі малюнкаў да тэкста.

З'яўленне айчыннага дапаможніка па сфрагістыцы і геральдыцы навіна прыемная. Можна спадзявацца, што ў адпаведных ВНУ будуць ўключаны ў вычэбныя планы дысцыпліны, якія магчыма выкладаць з дапамогай падручніка вядомага беларускага знаўцы пячатак і геральдыкі А.Цітова.

Іван Сінчук

Хмельніцкая Л. Гісторык з Віцебска (жыццiяпіс Аляксея Сапунова). Мн., 2001. – 254 с.

У бібліятэцы часопіса “Беларускі гістарычны агляд” выйшла кніга Людмілы Хмельніцкай аб віцебскім архіве Аляксея Сапунове, чыя постаць назаўсёды засталася ў гісторыі як выдаўцы “Віцебскай старыны”. Выйшла кніга ў прыемным паліграфічным выкананні, невялікага фармату. Яе наклад – 500 асобнікаў. Чытаецца лёгка, на адным дыханні, і навуковы апарат не перашкаджае гэтаму.

Дарэчы, у кнізе прынятая скразная нумарацыя спасылкаў, што прыемна адрознівае яе ад большасці іншых і апарат даволі сур’ёзны – 302 спасылкі. У кнізе ёсць спіс працаў А.П.Сапунова за 1880–1925 г. (97 пазіцый). Прыводзіцца таксама спіс 575 кніг і рукапісаў з асабістай бібліятэкі А.П.Сапунова, які можа быць выкарыстаны чытачом і як бібліяграфічны міні-даведнік гістарычных дарэвалюцыйных выданняў. Завяршаецца кніга пералікам асноўных датаў жыцця і творчасці вучонага.

Іван Сінчук

Кашпоўнасці мінуўшчыны – 4. Помнікі археалогіі: праблемы аховы і вывучэння. Матэрыялы канферэнцыі. Мінск, 23 лістапада 2000 г. Мн., 2001. – 158 с.

Матэрыяламі канферэнцыі аб ахове помнікаў археалогіі Беларускае рэспубліканскае таварыства аховы помнікаў нагадвае, што яно яшчэ існуе. Зборнік выйшаў накладам 250 асобнікаў у прыстойным паліграфічным выкананні. Асноўную ўвагу прыцягваюць тэзісы дакладаў, якія тычацца заканадаўства аб ахове помнікаў (П.Лысенка, В.Гліннік, І.Мартыненка, А.Егарэйчанка, А.Мядведзеў). Усяго надрукаваны тэзісы 24 дакладчыкаў.

Са зместу згубілася рэзалюцыя канферэнцыі, якая патрабуе пэўных пераменаў у справе аховы помнікаў (месціца на с. 130-132). Некаторыя пункты яе не вельмі зразумелыя. Напрыклад, незразумелая ідэя адкрыцця новых кафедраў археалогіі ва ўніверсітэтах краіны, калі ў рэспубліцы няма сродкаў на забяспячэнне працы археолагаў са стажам. Ніякім чынам рэзалюцыя не тычыцца самага актуальнага на сённяшні дзень пытання аховы помнікаў – рэгламентацыі аматарскай дзейнасці па пошуках адзінкавых манет з металадэтэктарамі і арганізацыі збору звестак аб такіх знаходках.

Кнігу варта адзначыць і таму, што ў ёй надрукаваныя рэкамендацыі ЮНЕСКО 1956 г., якія акрэсліваюць прынцыпы міжнароднай рэгламентацыі археалагічных раскопак і Хартыя па ахове і выкарыстанню археалагічнай спадчыны ICOMOS 1990 г.

Іван Сінчук

Вынікі конкурсу на лепшую навуковую кнігу па гісторыі Беларусі за 2001 – 2002 гг.

Беларускае гістарычнае таварыства працягвае выяўленне лепшых кнігаў кожнага мінулага двухгоддзя шляхам апытання сваіх сяброў. Другі конкурс (першы адбыўся ў 2001 г. і датычыўся 1998 – 2000 гг.) праводзіўся на наступных умовах:

– у анкеце сябры БГТ пазначалі тры найлепшыя, на іх думку, навуковыя выданні, прысвечаныя гісторыі краіны. Кніга, пастаўленая на першае месца атрымлівала 3 балы, на другое – 2, на трэцяе – 1 бал. Удзел у выбары прынялі таксама сябры БГТ ў Польшчы. Рэспандэнты па жаданню маглі захоўваць ананімавыяць.

Вынікі конкурсу:

Удзел у анкетаванні прынялі 36 сяброў. Паводле набраных балаў пераможцай стала кніга Алеся Смаленчука *Паміж краёвасцю і нацыянальнай ідэяй: Польскі рух на беларускіх і літоўскіх землях 1864 – 1917. Гродна, 2001.*

У спіс 10 найлепшых кнігаў увайшлі:

1. Смаленчук А.Ф. Паміж краёвасцю і нацыянальнай ідэяй: Польскі рух на беларускіх і літоўскіх землях 1864 – 1917. Гродна, 2001.
37 балаў
2. Лойка П.А. Шляхта беларускіх зямель у грамадска-палітычным жыцці Рэчы Паспалітай другой паловы 16 – першай чвэрці 17 ст. Мн., 2002.
34 балы
3. Сагановіч Г. Нарыс гісторыі Беларусі ад старажытнасці да канца 18 ст. Мн., 2001.
23 балы
4. Бохан Ю.М. Узбраенне войскаў Вялікага Княства Літоўскага другой паловы 14 – канца 16 ст. Мн., 2002.
16 балаў
5. Катлярчук А. Шведы ў гісторыі і культуры Беларусі. Мн., 2002.
14 балаў
6. Марозава С.В. Уніяцкая царква ў этнакультурным развіцці Беларусі (1596 – 1839 г.). Гродна, 2002.
11 балаў
7. Рудовіч С. Час выбару. Праблема самавызначэння Беларусі ў 1917 годзе. Мн., 2001.
10 балаў
8. Szybeka Z. Historia Białorusi. 1795 – 2000. Lublin, 2002.
9 балаў
9. Слуцкі збройны чын 1920 г. У дакументах і ўспамінах. Мн., 2001.
8 балаў
10. Туронак Ю. Беларуская кніга пад нямецкім кантролем. 1939 – 1944 гг. Мн., 2002.
6 балаў

Каментар

Другое апытанне выявіла пэўныя заканамернасці ў выбары лепшай навуковай працы па айчыннай гісторыі і адначасова дало нечаканыя вынікі. Яўным фаварытам, на маю думку, была кніга Генадзя Сагановіча “Нарыс гісторыі Беларусі”, бо гэтая сінтэтычная праца мае вялікі храналагічны абсяг, напісана на добрым узроўні і выдрукавана буйным накладам у 3 тыс. асобнікаў. Аднак конкурс выйграла малатыражная (160 асобнікаў) кніга Алеся Смаленчука, прысвечаная важнай, цікавай, але адной сярод іншых з’яве беларускай гісторыі. Відавочна, што выбар зроблены ў асяроддзі прафесійных гісторыкаў, да якіх гэтая праца і была скіраваная. Магчыма, што частка апытаных не пазначыла ў анкеце кнігу Г.Сагановіча, бо яна выдадзена як навукова-папулярная.

Мне прыемна адзначыць, што на другім месцы апынулася (таксама надзвычай малатыражная – наклад 100 асобнікаў) праца аўтарства Паўла Лойкі, прысвечаная часам ВКЛ, нягледзячы на вялікую перавагу сярод рэспандэнтаў спецыялістаў па найноўшай гісторыі. Як вынікае з анкетаў, апошнія найчасцей на першым месцы ў анкетах пазначалі якраз працы са свайго перыяду, бліжэй ім знаёмыя. Аднак кніг па навейшай гісторыі выдаецца адносна шмат і галасы іх прыхільнікаў рассяліся паміж двума дзесяткамі выданняў. Збіраючы патроху па 1-2 балы, да ліку лепшых далучыліся кнігі Святланы Марозавай (наклад – 100 ас.) і Юрася Бохана (300 ас.).

Поспех працы маладога аўтара Андрэя Катлярчука выкліканы, відавочна, адметным яскравым стылем аўтарскага аповяду і даступнасцю (невялікі кошт і наклад у 2 тыс. ас.).

Усяго ў анкетах былі пазначаныя 30 кнігаў, з якіх 15 названыя па аднаму разу.

Дыплом і прэмія пераможцу конкурсу Алесю Смаленчуку былі ўручаныя падчас III канферэнцыі БГГ у Менску 31 траўня 2003 г.

Аляксандр Краўцэвіч

Міжнародны круглы стол “Гісторыя вывучэння Вялікага княства Літоўскага 1991-2003 гг.”

У працы “круглага стала”, які адбыўся ў Гародні 16 – 18 траўня 2003 г., прынялі ўдзел вядучыя і маладыя гісторыкі пяці краінаў: Беларусі, Літвы, Польшчы, Расеі і Украіны.

У першы дзень працы выступалі прадстаўнікі Расеі і Беларусі. Асноўныя накірункі ў вывучэнні Вялікага Княства Літоўскага і Рэчы Паспалітай у расейскай гістарыяграфіі 1990-х гг. былі прааналізаваны А.І.Філюшкіным (Санкт-Пецярбургскі Дзяржаўны палітэchnічны універсітэт). А.В.Кузьмін (Інстытут расейскай гісторыі РАН, Адзел рукапісаў Расейскай дзяржаўнай бібліятэкі) прадставіў апошнія распрацоўкі ў даследаванні генеалогіі беларускай і літоўскай шляхты. Даследаванні

культурных і літаратурных сувязяў Расеі і ВКЛ былі адлюстраваны ў дакладзе К.Ю.Ерусалімскага (Расейскі дзяржаўны гуманітарны ўніверсітэт). Пасля выступу была праведзена дыскусія, якой кіраваў вядомы польскі гісторык К.Пяткевіч (Усходні інстытут Універсітэта імя Адама Міцкевіча ў Познані). На дыскусіі ўздымаліся пытанні па тэрміналогіі гісторыі ВКЛ, якія высвятлілі розніцу ў падыходах даследчыкаў пяці краінаў. Крытычныя заўвагі выклікала ўжыванне расейскімі гісторыкамі тэрміналогіі “заходнерускай школы”. Пры гэтым, аднак, быў адзначаны пэўны адыход расейскіх даследчыкаў ад “масквацэнтрэцскай” канцэпцыі гісторыі ВКЛ.

З дакладам, прысвечаным тэндэнцыям беларускай гістарыяграфіі, выступіў Георгі Галенчанка (Інстытут гісторыі НАН РБ). Таксама былі прадстаўлены на працоўкі за 1991 – 2003 гг. у галіне вывучэння гісторыі знешняй палітыкі Вялікага Княства Літоўскага (Андрэй Янушкевіч, Інстытут гісторыі НАН РБ), у сацыяльна-эканамічнай гісторыі (Валянцін Голубеў, Інстытут гісторыі НАН РБ), у гісторыі культуры (Альбіна Семянчук, Гарадзенскі Дзяржаўны ўніверсітэт). Дыскусіяй па дадзеным пытаннях кіраваў літоўскі даследчык Д.Вілмас (Інстытут гісторыі АН Літвы). Выступленні і абмен думкамі падчас дыскусіі паказалі значныя напрацоўкі беларускай гістарыяграфіі ў апошнія 10 гадоў, што было заўважана і замежнымі калегамі.

На другі дзень уласныя дасягненні ў гістарыяграфіі прадстаўлялі Літва і Польшча. Асноўныя тэндэнцыі ў літоўскай гістарыяграфіі былі прааналізаваны ў сумесным дакладзе Р.Смігельскітэ-Стукіене (Інстытут гісторыі АН Літвы) і Д.Вілмаса. Даследаванні літоўскіх гісторыкаў у галіне гісторыі дыпламатыі і знешняй палітыкі ВКЛ атрымалі адлюстраванне ў выступленні М.Сірутавічуса (Універсітэт імя Вітаўта Вялікага ў Каўнасе). Г.Міцкунайтэ (Вільнюская акадэмія мастацтваў) паказала як вывучаецца ў апошнія 10 гадоў архітэктура і мастацтва ВКЛ у Літве. Дыскусіяй па гэтаму блоку пытанняў кіраваў Сяргей Жэмайціс (Расейская нацыянальная бібліятэка). Доклады літоўскіх навукоўцаў прыцягнулі вялікую ўвагу. Для многіх даследчыкаў стала сапраўдным адкрыццём наяўнасць вялізарнай колькасці разнастайных працаў па гісторыі ВКЛ у літоўскай гістарыяграфіі. Яны закранаюць самы шырокі спектр праблемаў – ад знешняй палітыкі да гендэрнай тэматыкі.

Напрацоўкі польскай гістарычнай навукі былі адлюстраваныя ў дакладзе Генрыка Блэшчыка (Універсітэт імя Адама Міцкевіча ў Познані). Асабліва сці вывучэння Падляшша аналізаваліся ў выступленні Дароты Міхалок (Універсітэт імя Мікалая Каперніка ў Торуні). Дыскусіяй кіраваў Генадзь Семянчук (Гарадзенскі Дзяржаўны ўніверсітэт). Польская гістарыяграфія вывучэння ВКЛ з’яўляецца буйнейшай у Еўропе. Як паказалі выступы, яна налічвае амаль 1500 пазіцый. Напрацоўкі польскіх калегаў былі прадстаўленыя ў тэматычным парадку, што дапамагло атрымаць даволі поўнае ўяўленне аб стане гістарыяграфіі ў краіне.

Трэці дзень быў адведзены ўкраінскай гістарыяграфіі. Ён распачаўся выступам К.Кірычэнкі (Кіеўскі нацыянальны ўніверсітэт імя Т.Г.Шаўчэнкі), прысвечаным агульным тэндэнцыям у гістарычнай навуцы Украіны. Досвед украінскіх гісторыкаў у вывучэнні ВКЛ прааналізаваў таксама Д.С.Вырскі (Інстытут гісторыі НАН Украіны). Даследуемыя накірункі ў палітычнай гісторыі Вялікага Княства Літоўскага былі прадстаўлены В.О.Васіленкам (Днепрапятроўскі ўніверсітэт). Дыскусія адбывалася пад кіраўніцтвам прафесара Г.Л.Харашкевіч (Інстытут славяназнаўства РАН). Вывучэнне гісторыі ВКЛ не з'яўляецца прыярытэтным на Украіне, аднак працы ўкраінскіх калегаў за мінулае дзесяцігоддзе таксама значна ўзбагацілі гістарыяграфію ВКЛ, што і адлюстравалася ў грунтоўных дакладах гасцей з паднёвай суседкі Беларусі.

Варта адзначыць, што ўсе даклады былі падрыхтаваны на высокім навуковым узроўні. Пасля выступленняў адбывалася актыўнае абмеркаванне разнастайных праблемаў. Бачна было імкненне прысутных да канструктыўнага супрацоўніцтва па вывучэнню Вялікага Княства Літоўскага. Удзельнікі выказалі задавальненне сваёй працай на “круглым stole”, а таксама вельмі высока ацанілі ўзровень выступленняў. У заключнай дыскусіі была зроблена прапанова па стварэнню Акадэмічнай сеткі гісторыкаў ВКЛ, якая была прынята ўсімі прысутнымі. Таксама была падтрымана ініцыятыва аб інфармацыйным і навуковым супрацоўніцтве для пераадолення пэўнай навуковай ізаляцыі даследчыкаў краінаў-спадкаемцаў ВКЛ.

Наталля Сліж (Гародня)

Навукова-практычны семінар “Выкарыстанне сучасных даследчых тэхналогій і методык у гістарычнай навуцы”

Праблема выкарыстання традыцыйных і новых метадаў гістарычнага даследавання даўно ўжо стала актуальнай для беларускіх гісторыкаў. Таму мэтай навукова-практычнага семінара “Выкарыстанне сучасных даследчых тэхналогій і методык у гістарычнай навуцы” была абмеркаванне традыцыйных падыходаў і знаёмства з новымі метадалагічнымі прыёмамі маладых даследчыкаў гісторыі Вялікага Княства Літоўскага. Семінар праводзіўся 7-9 лістапада 2003 г. у Гарадзенскім дзяржаўным ўніверсітэце. Удзельнікамі семінара сталі навукоўцы з Беларусі, Украіны і Расеі.

Камп’ютарныя метады аналізу былі прадстаўлены С.Б.Каўнам, М.А.Вайтовічам, Л.У.Рудзікавай, С.М.Салеєм. Метады па даследаванні крыніцаў прааналізавалі В.Атаманенка, А.А.Семянчук, А.В.Кузьмін. Выкарыстанне традыцыйных гістарычных метадаў на прыкладзе ўласных даследаванняў адлюстравалася ў дакладах з якімі выступілі С.Б.Каўн, У.А.Гулевіч, У.А.Падалінскі, А.У.Любы, Н.А.Поляк, С.У.Касцюкевіч. Новыя метады даследаванняў у вывучэнні гісторыі Вялікага Кня-

ства Літоўскага прадставілі Д.Вырскі (мікрагісторыя), Д.Самахвалаў і С.П.Марозаў (псіхагісторыя, гістарычная псіхалогія), А.М.Латушкін (герменэўтыка), С.Б.Каўн, С.М.Салей (семіётыка), Н.У.Сліж (гістарычная антрапалогія, гендэрная тэорыя).

Распрацаванасць метадалогіі і метадаў гістарычных даследаванняў з'яўляюцца важнай часткай гістарыяграфіі кожнай краіны. Беларуская навука доўгі час развівалася выключна як складовая марксісцка-ленінскай ідэалогіі, што абумовіла яе ізаляванасць ад метадалагічных пераменаў сусветнай навуцы. Апошнія гады яскрава паказалі адставанне беларускай гістарыяграфіі ў гэтай галіне. Менавіта таму дадзены семінар вылікаў цікавасць і дасведчаных і маладых гісторыкаў. Прыцягнулі пільную ўвагу такія новыя метады, як мікрагісторыя, псіхагісторыя, семіётыка, гістарычная антрапалогія, гендэрная тэорыя.

Навукова-практычны семінар быў завершаны “круглым сталом”, на якім абмяркоўваліся яго вынікі і планы далейшай дзейнасці Акадэмічнай сеткі даследчыкаў ВКЛ. Удзельнікі семінару прынялі рэкамендацыі па выкладанню гісторыі ў ВНУ Беларусі. У прыватнасці прапанавалася надаць больш увагі вывучэнню гісторыі Вялікага Княства Літоўскага як буйнейшай еўрапейскай дзяржавы (пры гэтым выкарыстоўваць вынікі новых даследаванняў і новыя метады выкладання); шырока ўводзіць на гістарычных факультэтах ВНУ краіны спецкурсы па праблематыцы ВКЛ, пашырыць прадстаўніцтва гэтай праблематыкі ў курсавых і дыпломных працах, а таксама пры вызначэнні тэмаў кандыдацкіх дысертацый, стварыць на гістарычным факультэце ГрДУ імя Я.Купалы сумесна з ГА “ВІТ” Міжнародны цэнтр даследавання гісторыі ВКЛ ды інш.

Наталля Сліж

Прафесар Лукашанец і “беларуская” культура на расейскай мове

11 снежня 2003 г. у бібліятэцы Варшаўскага ўніверсітэту адбываўся г.зв. “беларускі дзень”. Перад маладымі навукоўцамі з Польшчы, Літвы, Украіны, Беларусі і Расеі выступалі прафесар Аляксандр Лукашанец (Менск), прафесар Эльжбета Смулкова (Варшава) і магістр Сяргей Салей (Гародня). Рэфераты былі прысвечаныя стану і развіццю самасвядомасці, мовы, культуры і гістарычнай памяці беларусаў. Аўтар гэтых радкоў прысутнічаў на дыскусіі, што адбывалася пасля выступаў прафесара А.Лукашанца і прафесара Э.Смулковай. Менавіта адказы менскага навукоўца, якога прадставілі як дырэктара Інстытута мовазнаўства НАН Беларусі, выклікалі жаданне выказацца.

Адказваючы на пытанне пра становішча беларускай мовы ў нашай краіне, А.Лукашанец адзначыў, што беларуская мова атрымлівае значную падтрымку з боку дзяржаўных структураў. Маўляў, “знізу” ідзе масавы рух непрыяцця беларускай мовы, а дзяржава клапаціцца пра яе выжыванне, у прыватнасці, менавіта яна адстойвае існаванне беларускамоўных школаў ды інш. І “гэты факт”, як прызнаўся менскі прафесар, нараджае асабіста ў яго аптымізм і веру ў далейшыя перспектывы развіцця роднай мовы. На шчырае здзіўленне беларускіх слухачоў А.Лукашанец адказаў “пераканаўчым” прыкладам пра тое, што нядаўна на адным з аўтобусных маршрутаў сталіцы Беларусі пачалі абвясчаць прыпынкі на беларускай мове. У далейшых разважаннях А.Лукашанца прагучалі думкі пра тое, што беларуская мова ўжо не з’яўляецца фактарам нацыянальнай ідэнтыфікацыі, што прыйшоў час развіваць беларускую культуру на расейскай мове.

Гэтыя і іншыя падобныя заявы з боку прадстаўніка беларускай філалагічнай навукі выклікалі пачуццё абурэння і сораму. У кароткім выступе прыйшлося звярнуць увагу на тое, што прафесар уводзіць у зман слухачоў, што ў **нашай краіне адбываецца прыспешаная русіфікацыя і кіруюць гэтым працэсам якраз дзяржаўныя структуры**, што менавіта яны арганізуюць г.зв. “непрыяцце беларускай мовы знізу”, што знікненне беларускамоўных школ – таксама заслуга мясцовых і сталічных чыноўнікаў.

Варта таксама адзначыць, што прафесар А.Лукашанец, гаворачы пра магчымасць развіцця беларускай культуры на расейскай мове фактычна паўтарыў адзін з найбольш пашыраных тэзісаў той часткі расейскіх шавіністаў пачатку 20 ст., якія прадстаўлялі кансерватыўную плынь “заходнерусізму” і імкнуліся да поўнага абрусення беларускай нацыі і знішчэння самабытнай беларускай культуры. Сучасная русіфікацыя краіны ўяўляе сабой свайго роду “культурную зачыстку” перадалучэннем Беларусі да Расеі, бо, як даўно заўважана, каб знішчыць імкненне народа да свабоды і самастойнасці, трэба знішчыць культуру і асвету на роднай мове.

У сувязі з прафесарскім тэзісам адносна беларускай мовы, якая нібыта перастае быць фактарам нацыянальнай самаідэнтыфікацыі, трэба заўважыць, што паводле перапісу 1999 г. 85,6% беларусаў назвалі роднай мовай беларускую, 41,3% заявілі, што пастаянна размаўляюць па-беларуску. На мой погляд, гэтыя лічбы сведчаць якраз пра адваротнае – для беларусаў родная мова застаецца фактарам нацыянальнай самаідэнтыфікацыі, нават калі чалавек не размаўляе на ёй штодня. Што датычыць значнай колькасці беларусаў, якія ў якасці роднай называлі расейскую мову (11,6%), то гэта трэба расцэнваць як наступствы палітыкі русіфікацыі часоў СССР і БССР. Дарэчы, за перыяд з 1989 па 1999 г. колькасць беларусаў, якія лічаць роднай беларускую мову, узрасла на 5,4%*. І гэта ва ўмовах, калі афіцыйныя ўлады прыкладаюць вялізарныя намаганні, каб пераканаць насельніцтва ў тым, што беларуская мова – гэта выключна мова палітычнай апазіцыі.

Здзіўленне і абурэнне думкамі А.Лукашанца выказалі і некаторыя іншыя ўдзельнікі дыскусіі. У адказ прафесар заявіў, што адныя толькі “крычаць” пра мову, а іншыя робяць карысныя справы дзеля яе захавання. Пад апошнімі ён, відаць, меў на ўвазе самога сябе. Праўда, якія гэта справы, прафесар чамусьці не растлумачыў. Затое шчыра здзівіўся, калі пачуў, што Беларускае тэлебачанне ўжо некалькі месяцаў працуе амаль выключна на расейскай мове. Як быццам, у Менску праграмы БТ ужо не трансліруюцца. На пытанне, ці мае ён ідэі наконт нармалізацыі моўнай сітуацыі ў краіне і вяртання беларускай мове належнага ёй становішча, А.Лукашанец лаканічна адказаў: “Маю”. Слухачы, на жаль, так і не даведаліся, у чым сутнасць ягоных ідэяў.

Пазіцыя прафесара нагадвала не пазіцыю навукоўца і прадстаўніка нацыянальнай інтэлігенцыі, а пазіцыю дробнага дзяржаўнага служачага, якога хвалюе толькі стаўленне да яго вышэйшатаго начальства. Цікава, што ў адным з адказаў А.Лукашанец прызнаўся, што дзяржаўныя служачы не з’яўляецца асобай. Ён функцыянер і павінен правільна выконваць загады кіраўніцтва. Вось такога прадстаўніка “беларускай” навукі мелі няшчасце ўбачыць маладыя навукоўцы краінаў-суседкаў Беларусі. Наўрадці пасля падобнага знаёмства ў іх з’явіцца жаданне прыходзіць на новыя сустрэчы з беларускімі навукоўцамі.

Алесь Смалянчук

* У 1989 г. толькі 80,2% беларусаў заявілі, што роднай мовай для іх з’яўляецца беларуская. Прыведзеныя статыстычныя дадзеныя можна ўбачыць у выданні *Численность и основные социально-демографические характеристики населения Республики Беларусь по данным переписи 1999 г. Минск, 1999.*